LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJA

ANTANAS SALYS

RAŠTAI

IV

LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS

1992

Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija

Piazza della Pilotta 4

R O M A

THE LITHUANIAN CATHOLIC ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

ANTANAS SALYS

COLLECTED WRITINGS

IV

LITHUANIAN DIALECTS

(Contents pp. XI-XII)

Roma 1992

Redagavo / Edited by

PETRAS JONIKAS

© Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1992

Spausdino «Pliniana» spaustuvė Selci Umbro miestelyje (Perugia, Italia)

PRATARMĖ

Ketvirtasis (paskutinysis) A. Salio raštų tomas skiriamas lietuvių kalbos tarmėms. Jame sudėti atskirais leidiniais išėję autoriaus raštai (*Lietuvių kalbos tarmės*, 1946; *Die žemaitischen Mundarten*, 1930), o taip pat straipsniai, spausdinti *Lietuvių Enciklopedijoje* ir kituose leidiniuose.

Lietuvių kalbos tarmių (1946) turinio rodyklė atkeliama į tomo pradžią, bet *Die žemaitischen Mundarten* veikalo, kurio originalas čia duodamas perfotografuotas, turinio rodyklė paliekama pačiame originale.

Dėl ypatingų šio tomo redagavimo sunkumų, tomo redaktoriui, ypač dalimis siuntinėjant (į užjūrį!) leidėjui medžiagą, ne visur buvo įmanoma apžvelgti galutinai, su visomis smulkmenomis jau spaustuvės atliktą viso tomo teksto ištaisymą.

P. J.

TURINYS

Pratarmė VII
Santrumpos XIII

ATSKIRI LEIDINIAI

Lietuvių kalbos tarmės

Ženklų ir sutrumpinimų paaiškinimai 3
Dialektologijos sąvoka 6
Kalbos gyvenimas ir kitimas 6
Kitimo priežastys 8
Tarmė ir jos darymasis 10
Lietuvių kalbos tarmių literatūra 12
Lietuvių kalbos skilimas 19
Žemaičiai ir aukštaičiai 19
Garsų junginys ja 20
Pralietuviškasis linksniavimas 22
Žemaičių tarmė 22
Žemaičių linksniavimas 22
Žemaičių dzūkai 26
Junginys ja veiksmažodyje 27
Skilimo senumas 28
Dvibalsiai uo ir ie 30
Balsiai ė ir o 36
Balsiai i ir u 37
Dvibalsiai ai ir ei 38
Balsis † m, n 40
Šakniniai ą, ę, į, ų 42
Žemaičių kirtis 43
Priegaidės 44
Žodžio galo dėsniai 46
Trumpieji balsiasi nukrinta 46
Ilgieji balsiai trumpėja 47
Vardažodžių kaityba 48
Dviskaita 48
Daiktavardžiai 49
Būdvardžiai 53
Įvardžiai 54
Skaitvardžiai 56
Veiksmažodžiai 57
Atematiniai veiksmažodžiai 61
Laikai 62
Nuosakos 66
Dalyviai 69
Prieveiksmiai 72
Prielinksniai 73
Smulkmenos 74

Aukštaičiai 76
Vakariečiai aukštaičiai 76
Trys vakariečių patarmės 78
Žiemiečiai vakariečiai 80
Garsinės ypatybės 80
Kirtis ir priegaidė 86
Žiemiečių šnektos 89
Žiemiečių morfologija 95
Aukštaičiai vakariečiai viduriečiai veliuoniečiai 102
Aukštaičiai vakariečiai pietiečiai 104
Zanavykai ir kapsai 105
Kiek tų tarmių skirtumų? 106
Priegaidžių skirtumas 107
Žodžio pradžia 107
Aukštaičiai viduriečiai 109
Galūniniai -ai, -au 112
Nosiniai ą, ę 112
Įvairybės 113
Aukštaičiai rytiečiai 114
Susiskirstymas 114
Vardas 116
Ribos 116
Dvibalsių išvirtimo priežastys 117
Rytiečių kirtis ir priegaidė 122
Kirčio atitraukimas 122
Rytiečių lietuvių priegaidė 123
Rytiečių žodžio galūnė 126
Kitos rytiečių skirtybės 129
Dzūkai 131
Vardas ir tarmės sąvoka 131
Garsinės skirtybės ir jų atsiradimas 133
Tarmės ribos ir skirstymas 137

Tomo redaktoriaus pastabos 139

Die žemaitischen Mundarten, Theil I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets. (Smulkesnis turinys ten pat.) 141

STRAIPSNIAI

Lietuvių kalbos tarmės 289
Zanavykai 319
Dzūkai 329
Švėkšnos vardas ir tarmė 331
Zur Stimmhaftigkeit der Verschlusslaute in der žemaitischen (niederlitauischen) Mundart von Salantai 341
Klaipėdiškių tarmė 353
Kelios pastabos tarmių istorijai 359

PRIEDAI

Bibliografiniai priedėliai 373
Pastebėtos klaidos 375

CONTENTS

Preface VII
Abbreviations XIII

SEPARATE PUBLICATIONS

Lithuanian Dialects

Explanation of Signs and Abbreviations 3
The Concept of Dialectology 6
The Life and Change of Language 6
Causes of Change 8
Dialect and Its Formation 10
Bibliography of Lithuanian Dialects 12
The Split of the Lithuanian Language 19
Samogitians (Low Lithuanians) and High Lithuanians 19
The Sequence *ja* 20
Proto-Lithuanian Declension 22
Žemaitish (Samogitian) Dialect 22
Žemaitish Declension 22
The Dzūkas Subdialect of Žemaitish or Samogitian 26
The Sequence *ja* in the Verb 27
Age of the Split 28
Diphthongs *uo* and *ie* 30
Vowels *ė* and *o* 36
Vowels *i* and *u* 37
Diphthongs *ai* and *ei* 38
Vowel Plus *m*, *n* 40
Radical *q*, *ę*, *į*, *ų* 42
Žemaitish Stress 43
Intonations 44
Rules of Word Endings 46
Short Vowels Lost 46
Long Vowels Shortened 47
The Inflection of Substantives 48
The Dual 48
Nouns 49
Adjectives 53
Pronouns 54
Numerals 56
Verbs 57
Athematic Verbs 61
Tenses 62
Moods 66
Participles 69
Adverbs 72
Prepositions 73
Details 74

Speakers of High (Aukštaitish) Lithuanian 76
The Western Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian . . . 76
Three Varieties of the Western Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian 78
The Northern Variety of the Western Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian 80
Sound Qualities 80
Stress and Intonation 86
Dialect Varieties 89
Morphology 95
The Midwestern Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian in the Veliuona Area 102
The Southwestern Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian . . . 104
Zanavykai and Kapsai (speakers of the Subvariety of the Southwestern Subdialect of Aukštaitish Lithuanian) 105
How Many of Those Dialect Differences? 106
Intonation Differences 107
The Beginning of a Word 107
The Central Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian . . . 109
Word-final *-ai*, *-au* 112
Nasal *ą*, *ę* 112
Varia 113
The Eastern Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian 114
Division 114
Name 116
Boundaries 116
Reasons for the Change of Diphthongs 117
Stress and Intonation 122
Retraction of Stress 122
Intonation 123
The Word Ending 126
Other Differences 129
The Dzūkas Subdialect of High (Aukštaitish) Lithuanian 131
The Name and Concept of Dialect 131
Sound Differences and Their Origin 133
Dialect Boundaries and Classification 137
Editor's notes 139

Die žemaitischen Mundarten. Theil I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets (Žemaitish Dialects. Part I: History of the Žemaitish Linguistic Area). (For detailed contents see there.) 141

ARTICLES

Dialects of the Lithuanian Language 289
Zanavykai 319
Dzūkai 329
The Name and Dialect of Švėkšna 331
Zur Stimmhaftigkeit der Verschlusslaute in der žemaitischen (niederlitauischen) Mundart von Salantai 341
The Dialect of the Klaipėda Area 353
A Few Remarks for a History of Dialects 359

ADDENDA: Bibliographical Appendices 373
Errata 375

SANTRUMPOS

Dėl techninių priežasčių čia neatkeltos bibliografinės ir kitos santrumpos iš *Die žemaitischen Mundarten*, taip pat bibliografinės santrumpos iš straipsnio *Kelios pastabos tarmių istorijai*.

a., amž. — amžius
a., aukšt. — aukštaičiai, -ių
ag. — angliškai
apyl., apl. — apylinkė
aps. — apskritis
asm. — asmuo

buv. — buvęs, -usi
bžk. — bažnytkaimis

d. — dalis
D. — Dydysis, -džioji
deš. — dešinysis, -ioji
dg., ds. — daugiskaita
do. — donininkai
dou. — dounininkai
dū. — dūnininkai
dv. — dviskaita ; dvaras

ein. vid. — einamasis vidaus (vietininkas)
ež. — ežeras

ga., gl. — galininkas
gr. — graikų, -iškai
gub. — gubernija
gud. — gudų, -iškai

įn. — įnagininkas
it. — italų, -iškai

k. — kaimas
kair. — kairysis, -ioji
ki., km. — kilmininkas
K., Kud. Naumiestis — Kudirkos Naumiestis
km — kilometras
kng. — kunigaikštis
kun. — kunigas
la., lat. — latvių, -iškai
lenk. — lenkų, -iškai
lie., liet. — lietuvių, -iškai
loc. cit. — loco citato, ten pat
lo., lot. — lotynų, -iškai

m. — metai
M. Lietuva — Mažoji Lietuva
mot. gim. — moteriškoji giminė
na., nd. — naudininkas
n. g. — niekatroji giminė

orig. — originalas

p. — pietūs
par. — parapija
pas. — pasaulinis
pav., pv., pvz. — pavyzdžiui
piet. — pietiečiai, -ių
plg. — palygink
pral. — pralietuviškai
pranc. — prancūziškai
pražem. — pražemaitiškai
prof. — profesorius

r. — rytai
ryt. — rytiečiai, -ių
rk. — rašomoji kalba
ru., rus. — rusų, -iškai

sen. — senovės
sl. — slavų, -iškai
š. — šiaurė
ša., škm., šm. — šauksmininkas
t — (po skaitmenų) tolimesnysis ;
tt — tolimesnieji
t. y. — tai yra
t. p. — ten pat
trm. — tarmiškai

ukr. — ukrainiečių, — tiškai

v. — vakarai
va., vd. — vardininkas
vad. — vadinamasis, -oji
vak. — vakarų, - iečiai
val., vl., vls. — valsčius
veiksm., vkž. — veiksmažodis
vel. — veliuoniečiai
vid. — viduriečiai ; vidaus
vie., vt. — vietininkas
vien., vn., vs. — vienaskaita
vyr. gim. — vyriškoji giminė
vok. — vokiečių, -iškai
že., žem. — žemaičiai, -ių
žie. — žiemiečiai, - ių
žiūr., žr. — žiūrėk

ATSKIRI LEIDINIAI

LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS *

ŽENKLŲ IR SUTRUMPINIMŲ PAAIŠKINIMAI

< parodo, kad lytis kilusi iš kitos, pvz. žodis<žādis

> parodo, kad lytis išvirtusi kita, pvz. žādis>žodis

*išvestinė, nepaliudyta lytis, pvz. *matjei>matei

\ trumpinė (gravinė) priegaidė: kàs, tàs

´ stumtinė (akūtinė) priegaidė: výras

~ tęstinė (cirkumflektinė) priegaidė: põnas, vaĩkas

^ laužtinė (žemaičių) priegaidė: dârbs<rk. dárbas

ˢ vidurinė (atitrauktinė) tęstinė priegaidė: vaiˢkai, arˢ, antramˢ.<antramè

ˡ kirstinė tęstinė priegaidė: gerai̯ˡ.rk. geraĩ[1]

Dėl fonetinės transkripcijos pastebėtina:

⌒ pažymi priebalsių suminkštėjimą, pvz. p̂, b̂, d̂, š̂... (=palatalizuoti).

---

*Lietuvių kalbos tarmės. Su tarmių žemėlapiu. Vytauto Didžiojo Universitete skaityto kurso santrauka. Pataisytas ir papildytas leidimas. Tübingenas, 1946. - Šapirografuotinis leidinys, kurio tituliniame puslapyje pažymėta: "Rankraščio teisėmis". Leidinio "Turinys" nukeliamas į šio tomo pradžią. Pastebėtina, kad šiame autoriaus darbe tomo redaktoriaus išnašos toliau žymimos arabiškais skaitmenimis, o ne žvaigždute, kad pastaroji nesimaišytų su dažnai čia autoriaus vartojamomis žvaigždutėmis atstatytoms (rekonstruotoms) lytims žymėti.

[1] Šio darbo originale kirstinė priegaidė ir vidurinė tęstinė žymimos visai panašiais ranka rašytais ženklais. (Panašiai maža tuodu ženklai tesiskiria ir J. Gerulio "Litauische Dialektstudien" (Leipzig, 1930, p. XV.) Kad ženklai nesimaišytų vienas su antru, čia kirstinė priegaidė žymima maža z. Plg. ir autoriaus paaiškinimą (žr. III t., p. 91). Dar žr. "Tomo redaktoriaus pastabas" šio veikalo gale.

ḍ, ṭ, ḳ, ḡ, tṣ, dṣ ... yra labai minkšti (= palataliniai) d, t, k, g, ts (=c), dz ... pvz. m a ṭ â·u ...
Balsių eilės:

I. nuo a į e ir i (žiūrint siaurumo): a, ȧ, ae, ä, e̱, e, ẹ, e̤; i̱, ị, i̤ .

Rytiečių α, ε yra pūstiniai, gerkliniai a, e, o ϭ panašus į lenkų y, rusų ϭ.

II. nuo a į o ir u (žiūrint labializacijos): a, å (=a su o priemaiša), ȧ; ɔ (=labai atviras, nelabializuotas o, palinkęs į a), ɔ̇, ɔ̈ (=panašus į vokiečių ö), o, ȯ, ọ, o̤·; u̱, u̱̇, ụ, ụ̇, ṳ·; u̯, i̯ - tarpiniai garsai tarp v ir u, j ir i .

Eilėse žymima: 1. taškeliu viršum rašmens balsio supriešakėjimas po minkštųjų priebalsių ir j, 2. brūkšneliu apačioje - atvirumas, o 3. taškeliais - siaurumas (du taškeliu rodo visai siaurą, vienas - pussiaurį).

Ilgieji balsiai pažymėti taškeliais šalia raidės viršuje (a·, u·, i·...), o pusilgiai - žemai (a., u., i.), ɫ - kietas.

m̥, n̥, l̥, r̥ - garsai, kurie vieni patys, be balsio, sudaro skiemenį, pvz. *a k m̥ < rk. a k m u o .

Rašmenimis viršuje linijos rašomi murmimieji, silpnai tariami garsai, pvz. že. p ẹ̃·r k ŝ^{i}; šnibždamieji, vos begirdimi, garsai dar suskliaučiami, pvz. Mūšos upyno p ẹ r̃ k ŝ$^{(i)}$ < rk. p i r̃ k s i u, p i r̃ k s i.

že. - žemaičiai; a. - aukštaičiai; dū. - dūnininkai; dou. - dounininkai; do. - donininkai; žie. - žiemiečiai; vid. - viduriečiai; ryt. - rytiečiai; lo. - lotynų; la. - latvių; lie. - lietuvių.

Pastaba. Autoriaus naujai perdirbta ir jo paties priežiūroje išspausdinta 1-45 psl. [čia 3-91 psl.] Toliau iki 67 psl. [čia 92-138 psl.] spausdinta iš pareng-

to rankraščio, o likusioji dalis, su mažomis pataisomis, iš pirmojo leidimo. Dzūkų skyrelis autoriaus naujai parašytas.[2]

---

[2] Lietuvių kalbos tarmių tekstas iš rankraščio mašinėle Tübingene buvo perrašomas į šapirografines matricas ir paskui dauginamas (multiplikuojamas). Dauginant, be kitų, visą laiką talkino tada Tübingene lituanistiką studijavęs Aleksandras Dundulis. Jo teigimu, fonetinės transkripcijos ženklai į matricas buvo ranka įrašinėjami iš pradžių paties autoriaus (iki šioje pastaboje minimo puslapio?), o vėliau, A. Saliui turėjus išvykti į JAV, likusioje veikalo dalyje tuos ženklus iš autoriaus originalo įrašinėjo A. Dundulis. Ranka įrašytieji ženklai, originale ypač kai kuriuose puslapiuose bei puslapių vietose atmušti neaiškiai, murkšlinai, retu atveju šio tomo redaktoriaus galėjo būti ir klaidingai išskaityti. Čia aiškesnės korektūros klaidos stengiamasi ištaisyti (žinoma, kiek tai buvo įmanoma tomo redaktoriaus darbo sąlygomis).

DIALEKTOLOGIJOS SĄVOKA

Moderninė kalbotyra savo pradžia siekia vos 19 amž. pirmąjį ketvirtį (dano Rasko 1811 m. ir vokiečio F. Boppo 1816 m. darbai). Bet staigiai išaugdama, ypačiai to amžiaus antroje pusėje, ji jau spėjo suskilti visa eile atskirų šakų. Ta kalbotyros šaka, kuri nagrinėja tarmes, vadinama dialektologija (gr. dialektos "tarmė" + logos "žodis, mokslas"). Šis terminas Jauniaus ir pasekomis Būgos lietuviškai buvo verčiamas tarmėmoksliu. Pakeitus kiek griozdišką jauninį kalbomokslį (plg. vok. Sprachwissenschaft) kalbotyra (plg. vok. Sprachforschung), ir čia pagaulesnis lietuviškas terminas bus tarmėtyra (plg. vok. Dialektforschung ir naujesnį Mundartenkunde). Be to, nuo dialektologijos skirtina dialektografija. Ji tarmes aprašo kaip tokias mūsų gyvenamuoju metu, nesileisdama į jų istorinės raidos klausimą. O dialektologija, arba tarmėtyra tą patį dalyką ima plačiau, būtent tarmes nagrinėja laiko būvyje, taigi ne tik jas aprašo, bet ir priežastiškai seka jų fonetinę bei morfologinę raidą.

KALBOS GYVENIMAS IR KITIMAS

Kalba gyvena savo gyvenimą. Kaip visa gyvenime kinta, taip gyvendama kinta ir kalba. Vaikai jau kalba kiek kitaip nei tėvai, o skirtumai tarp senolių ir vaikaičių kalbos dar didesni. Todėl pvz. A. Schleicheris į kalbą žiūrėjo kaip į gyvą organizmą, savaimingai gimstantį, nepriklausomai augantį ir pasenus mirštantį.

Tačiau mūsų nuomonės šiuo atžvilgiu nuo A. Schleicherio laikų žymiai pasikeitė. Įsitikinta, kad kalbos buvimo būtinoji sąlyga yra visuomenė, kad kalba, pa-

galiau, tėra tos visuomenės padaras, nors ir ji pati be kalbos neįmanoma. A. Meillet, prisišliedamas prie E. Durkheimo mokyklos sociologinių pažiūrų, yra pasakęs: "Le langage est éminemment un fait social". Taigi, kalbą laikydami socialinio gyvenimo dėmeniu, turime pripažinti, kad ją veikia ir tie patys to gyvenimo veiksniai.

Dėl to ir kalbos kitimo - vis tiek ar jis pirminis (savaiminiai garsų kintamieji polinkiai pačioje kalboje) ar antrinis (kalbų sumišimas) - prigimtis yra taip pat socialinė.

Pats kalbos kitimo vyksmas eina dviem kryptim: disociacine ir asociacine (asmuo ↔ visuomenė) , kitaip sakant veikiant išcentrinėms ir įcentrinėms jėgoms. Tų jėgų sąveikos padaras ir yra vienoks ar kitoks kurios kalbos iškitimas. Nuolatinis išcentrinis jėgų veikimas, kuris sukelia vadinamąsias F. de Saussuere'o ondes d'innovation ir diferencijuoja vienalytį kalbinį plotą. Tos jėgos nekliudomai veikdamos betgi pridarytų begales tarmių ir šnektų šnektelių, net pagaliau tiek, kiek yra atskirų kalbinės bendruomenės narių. Bet šitai begalinei diferenciacijai kelią pastoja jau minėtos įcentrinės jėgos: kalbinės visuomenės tarpusavio bendravimas, kuris ir išlygina didžiuosius skirtumus.

Iš kitos pusės susisiekimas, su jį lengvinančiomis ar sunkinančiomis aplinkybėmis, vėl yra ta sąlyga, kurios priklauso kalbinės visuomenės bendravimo glaudumas ar neglaudumas. Todėl susisiekimas ir laikomas vienu didžiųjų veiksnių, formuojančių vienalytę kalbinę bendruomenę. Ir kaip tik to tarpusavio susisiekimo kliūtys: politinės, administracinės, gamtinės ir kitokios sienos dažniausiai ir nusveria tarmių, kartais net atskirų kalbų susidaryme. O gyvas susisiekimas paprastai kalbiniame plote tepalieka nežymią tar-

minę diferenciaciją. Todėl pvz. ir lietuvių kalbos ploto didelis tarminis susiskaldymas pirštu prikišamai rodo mūsų protėvius kadaise labai sauskyra, mažesnėmis bendruomenėmis ar kiltimis gyvenus.

Kalba paveldima iš kartos į kartą. Taigi ir jos kitimas tuo būdu vyksta laiko būvyje. Be to, ji paveldima atmintinai, o tai vėl yra kitimui palanki aplinkybė. Pats kitimas nėra mūsų noro ar nuotaikos dalykas. Ne visada mes jį jaučiame ir ne visada randame pagrindo tam išsiaiškinti. Tačiau jis, tas kitimas, eina nuosekliai, su tam tikru priežastiniu sąsajumu. Kitaip žodžiais tariant, kalbos kitimas vyksta pagal tvirtus garsų dėsnius, kurie paprastai veikia be išimčių. Vadinasi, jei viename žodyje koks garsas išvirsta kitu garsu, tai jis tokiu pat garsu panašioje aplinkoje išvirs ir kituose žodžiuose.

KITIMO PRIEŽASTYS

Kalbos kitimo pagrinde visada yra artikuliacijos bazės kitimas. O artikuliacijos baze vadiname kalbos padargų padėtį pradedant kalbėti ir kalbėjimo metu. Pačių kitimo priežasčių surasta visa eilė, bet niekas negalėtų pasakyti, kad jų nerasime ir daugiau. Apskritai čia skiriame psichines ir fizines priežastis.

Paprasčiausias yra suprastinimo, patogumo dalykas, kad mažiau tebūtų vad. artikuliacinio kelio. Pvz. a t d a r a s išvirsta a d d a r a s ir pagaliau *a d a r a s, arba i š s u k t i - *i s s u k t i - i s u k t i. Juk taip tie žodžiai ir fonetiškai tariami.

Sakydavo, kad ir klimatas turįs daug įtakos kalbos kitimui, bet tai nėra iki šiol aiškiai įrodyta. Kartais pradžią kitimui gali duoti ir menka klausa. Kas gerai nenugirsta, negali kaip reikiant nė ištarti.

Fiziologiniai trūkumai: pvz. kai kurios Afrikos kalbos neturi lūpinių garsų, nes tos tautos yra įpratu-

sios viršutines lūpas spausti į pagaliukus. Taip pat šveplių vaikai, jei ta šeima kur atsiskyrusi gyvena, gali būti švepliai, nors ir neturėdami kalbos padargų trūkumų.

Daug įtakos turi kalbų sumišimas. Kai susimaišo dvi skirtingų kalbų tautos, visada kinta ir artikuliacinės bazės. Visos šių dienų romanų kalbos yra kilusios iš tos pačios lotynų liaudinės (vulgarinės) kalbos, bet savo tarpe visgi labai skiriasi. Kaltas čia svetimas substratas, arba posluoksnis. Romėnų valdininkai lotynų liaudinę kalbą išnešiojo po svetimus kraštus, kur kalbėta įvairių įvairiausiomis kalbomis. Todėl ir tuose kraštuose prigijusios lotynų kalbos raida nuėjo visai skirtingais keliais, davė pradžią naujoms romanų kalboms.

Latvijoje vietomis yra veikęs lybių posluoksnis. Todėl latvių kalba ir jos atskiros tarmės turi tokių ypatybių, kurios išaiškinamos tik lybių įtaka. Pvz. tomininkų latvių tarmėje veik visai yra išnykusi moteriškoji giminė. O lybių kalba kaip tik ir neskiria gramatinės giminės.

Gamtinės sienos dažnai yra ir tarmių ribos. Žiūrint į kalbą sociologiškai tai visiškai suprantama, nes tokios sienos, ypačiai griežtesnės, kliudo žmonių tarpusavio bendravimą. Pvz. Žuvinto ežeras ir palios skiria dzūkus nuo kapsų. Taip pat Nevėžio žemupys skiria kiečiau ir minkščiau ištariančius l priebalsį. Anapus Nevėžio dar buvo miškų juosta. Čia ėjo ir senoji Žemaičių-Aukštaičių sritinė siena.

Politinės sienos veikia taip pat, kaip ir gamtinės. Klaipėdos apskritis žemaitiška, bet yra žymių skirtumų tarp kretingiškių ir klaipėdiškių tarmės, nes čia ilgą laiką buvo politinė siena. Klaipėdos krašto šiaurinė dalis yra kolonizuota žemaičių su mažu kuršių-latvių priemaišu. Ta siena išvesta 1422 m. ir buvo 500 metų nutraukusi kalbinius santykius, tuo

nukreipdama tarminę raidą skirtingais keliais.

Ir senosios Lietuvos valstybės administracinės sienos daugiur sutampa su tarmių ribomis. Pvz. senosios Šiaulių apskrities sienos: vakaruose su žemaičių - aukštaičių, o rytuose su aukštaičių vakariečių ir viduriečių rybomis.

TARMĖ IR JOS DARYMASIS

Kalbos kitimo užuomazginis centras yra atskiras asmuo. Griežtai imant galima teigti: kintant bendruomenės kurio nario artikuliacijos bazei, tuo pačiu kinta ir kalba. Čia atskiro individo kalboje turime kitimo užuomazgą. Ši silpnutė užuomazga, radusi kalbinėje bendruomenėje sau palankią dirvą, išauga į kalbos duomenį arba - priešingu atveju - išnyksta nepalikdama jokio pėdsako.

Kalbos kitimo reiškiniai plinta bangų pavidalu, tartum primėčius akmenų į stovintį vandenį. Vadinamąją bangų teoriją indoeuropiečių kalbų tarpusavio giminumui ir tarmių kilmei aiškinti yra paskelbęs vokiečių kalbininkas J. Schmidtas dar 1870 m. Šios teorijos principą galime šiaip schema pavaizduoti:

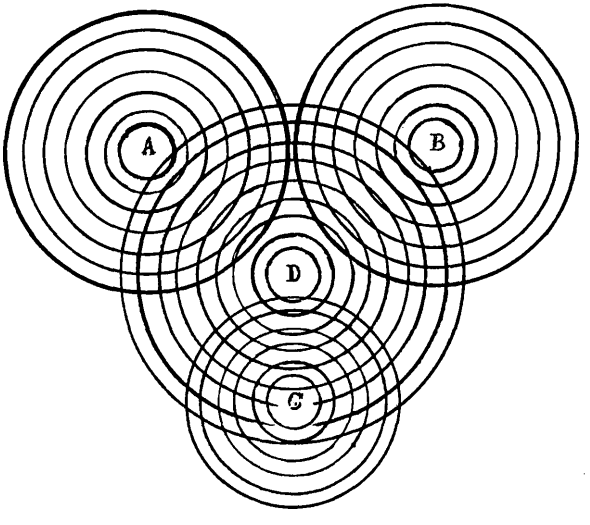

Iš centro D išėjusios bangos užgriebia ir kitus tris centrus A, B, C. Šių pastarųjų centrų bangos yra silpnesnės, ypačiai centro C. Bet apskritai atskirų centrų bangos vietomis kryžiuojasi ir tuo žymiai komplikuoja visą vaizdą. Jei turėtume tik vieną centrą, tai visas plotas kitimo dėsnių atžvilgiu būtų labai taisyklingas. Kintamosios bangos kraštinę kreivę vadiname izoglose (gr. ísos "lygus" + glossa "kalba"). Kalbant apie fonetinius reiškinius, dialektologijoje šalia izoglosės dažnai vartojamas ir izofonos (gr. f ō n ē "garsas") terminas. Izoglosos ir izofonos kalbinius plotus išraižo tartum izotermos meteorologinį žemėlapį. Izoglosų ir izofonų gali kartais vienoje vietoje sutapti kelios ir tuo būdu gauname izoglosinę ar izofoninę juostą. Taip kalbiniai plotai išsiskiria iš kitos aplinkumos. Čia ir susiduriame su tarme. Tarmę, jos plotą, visada apjuosia tankesnė ar retesnė izoglosių bei izofonų juosta.

Pati tarmės sąvoka yra santykinė, nes teoriškai nėra aiškios ribos tarp kalbos ir tarmės. Pvz. lietuvių ir latvių kalbos apie 8 amž. tebebuvo rytinių baltų prokalbės atskiros tarmės, nes dar nebuvo spėję išriedėti šiandieniniai jų skiriamieji pažymiai. Kalbėdami apie Tverečiaus ar Kvėdarnos tarmę, tą terminą vartojame siauraja prasme. Bet jį galime imti ir plačiau - kalbėti apie žemaičių ar aukštaičių tarmę. Tokia yra kasdieninė bendrinės kalbos vartosena, kuri šiuo atžvilgiu nepaiso sistematikos reikalavimų. Bet sistemos reikalui paprastai skaidoma šitaip: tarmių būrys - tarmė - patarmė - šnekta - pašnektė. Vadinasi, čia jau kalbame apie žemaičių ar aukštaičių tarmių būrį; žemaičių dūnininkų tarmės Kvėdarnos šnektą, aukštaitišką rytinės dzūkų patarmės tverečėnų šnektą.

Paprastai manoma, kad kuo toliau žmonės nuo vienas kito gyvena, tuo skirtingesnė ir jų kalba. Teoriškai

kalbant reikia pasakyti, kad ne visados taip yra. Svarbiausias dalykas yra laikas. Kalbos viena nuo kitos atsiskiria tik per tam tikrą laiką. Tačiau jei greta turime dvi labai skirtingas, bet giminaites kalbas, visada turime manyti, kad yra išnykę tarpinių kalbų.

Tarmių ribos paprastai nėra griežtos, viena tarmė pereina į kitą dažnai sudarydama dar tarpinių šnektų. Kartais visa tai gana sunkiai atsekama. Pvz., kur susiduria žemaičių ir aukštaičių tarmės, kalbinių skirtumų yra, palyginti, nedaug, bet jau Žemaičių ir Aukštaičių gilumoje jų rasime gana gausiai, net kelias dešimtis. Tarmes skiria ir pati kalbančioji visuomenė, paprastai pagal kurį nors ryškesnį pažymį. Tokie skiriamieji pažymiai žemaičiams yra rk. dvibalsių u o ir i e, dzūkams priebalsių t, d tarimas. Čia ir kalbininkas dažnai sprendžia, remdamasis kalbančiosios visuomenės nuomone, nes kaip aukščiau minėta, tarmės sąvoka, būdama santykinė, tuo pačiu pasidaro ir sutartinė.

LIETUVIŲ KALBOS TARMIŲ LITERATŪRA

Tarmių tyrimas yra labai glaudžiai susijęs su fonetikos pažanga. Daugumas mūsų senesniųjų tarminių tekstų fonetinės transkripcijos atžvilgiu labai trūktini. Dėl to nemaža tarminės literatūros yra gana menkos vertės.

Tarmei tinkamai užrašyti reikia kelių mėnesių laiko. Arčiau su ja nesusigyvenus tai nė neįmanoma. Reikia net savaitės, kitos, kad dialektologo ausis įprastų skirti tarminius garsus. Taigi, jei koks svetimtautis kada yra važiavęs per Lietuvą ir ką tarmiškai užrašęs, maža iš to tėra naudos. Net ir lietuvis kalbininkas čia privalo speciałaus fonetinio pasiruošimo.

Trumpai peržvelgsime nors svarbesniąją literatūrą,

nagrinėjančią mūsų tarmes.

1. Klein, D., Grammatica Litvanica Mandato et Autoritate serenissimi Electoris Brandenburgici adornata, et praevia Censura primum in lucem edita a M. Daniele Klein Pastore Tils. Litv. Regiomonti, Typis et sumptibus Johannis Reusneri, Anno 1653.

Čia randame pirmųjų žinių apie mūsų tarmes. Visų pirma Kleinas, pagal anų laikų valstybines sienas, išskiria Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos (Litvanorum Magnus Ducatus) ir Prūsų Kunigaikštijos (Ducatus Prussiae) tarmes. D. Lietuvoje jis vėl randa atskirų tarmių: kauniškę, kėdainiškę, vilniškę ir žemaitiškąją (Dialectus Caunensis, Kedaynensis, Wilnensis, Samogitica). Tų tarminių skirtumų jis bus pastebėjęs anų laikų raštuose (plg. Daukšą, Kėdainių reformatų leidinius, Sirvydą). M. Lietuvoje tarmes jis skirsto apskritimis: Įsruties, Ragainės, Tilžės, Klaipėdos (Insterburgenses, Ragnetenses, Tilsenses, Memelenses) ir kartu pabrėžia, kad M. Lietuvos tarmės, ypačiai įsrutėnų, esančios artimos kauniškei (Hanc Caunensium Dialectum sequimur in Ducatu Prussiae, utpote omnium optimam et commodissimam) ir tik viena klaipėdiškių tarmė visiškai sutinkanti su žemaičių tarme (Cum hac vero Samogitica Dialecto omnino convenit Dialectus Memelensium). Tarmėms pailiustruoti duodamieji pavyzdžiai, atskiri žodžiai ir vienas kitas sakinys, sutinka su dabarties duomenimis.

2. Schultz-Sappuhn, Compendium Gramaticae Lithvanicae Theophili Schultzen Past. Cattenov. Regiomonti 1673.

Tikrasis šios gramatikėlės autorius yra lietuvis Kristupas Sapūnas, Didž. Rūdupėnų (Įsruties aps.) klebonas. Schultzas ją tik išleisdamas yra pasisavinęs. Tarminės žinios iš dalies papildo Kleino duotąsias. Lietuvių tarmes jis skirsto šitaip: Dialecto-

rum dantur tres: 1. Samogitiae, 2. Lithvaniae Regalis, 3. Lithvaniae Ducalis, quae iterum vel Pura, vel Semi-Samogitizans, vel Curonizans. Taigi M. Lietuvoje išskiriama trys patarmės: grynoji, pusiau žemaičiuojančioji ir kuršiuojančioji. Šios pastarosios svarbiausiu pažymiu nurodoma tarimas: ž a d i s, J a k u b s, s z l a w i n vietoje ž o d i s, J o k ū b a s, š l o v i n a.

3. Žodyniniai tarmių skirtumai pirmą kartą iškeliami 1701 metų N. Testamento prakalbos autorių. Prakalboje skaitome: "kadangi Lietuwnikai didzios Lietuwiszkos žemes nekurius daiktus tokeis žodzeis iszkalba, kokiu Lietuwninkai Karaliszkoje Prussoje tame iszmanime newartoja, tada todeley skijru padarem ir žodžius Lietuwniku Karaliszkoje Prussoje irakinom szitokiomis žijmemis ( ), kaip ant paweikslo: Didžios Lietuwos Lietuwnikai sako: G i r i a s t o w o r e, bet Karaliszkos Prussos Lietuwnikai kalba: P u s c i a s t o w l a u k ė. Anie kalba: D a s i l ė i s t b i a u r i j b e s, N e c i j s t a t ą d a r i j t. Szie sako: P e r ž e n g t w e n c i a w o n i j s t ę. Anie: P a s z l a w i n i m a s, s z l a w i n t. Szie: ž e g n o n e, ž e g n o t i... ir tatai taipo tolaus". Tokių skliaustinių paaiškinimų N. Testamente randame gana daug, pvz. e l g ė t a (ubagas), e r d w i (anksztus), i r a b r o m a (wartai), d u k s ė k (buk palimksmintas), g i j l i s g i w a t e s (nůdai angiu), t a r p e k l i s (tarpas), W e l o k a (Dwase) t a t a i i r a, p r a n o k s t a j u s (pirm jusu eit), e i t i n g p r a p u l t i (bedugnį), p r a g a r a n (peklon), p a l a i d o n e s (kėkszes), k a r s z t i n ę (drugį).

4. Universitas Linguarum Lituaniae in principali ducatus eiusd. dialecto grammaticis legibus circum-

scripta, Vilnae 1737. Čia randame keletą smulkesnių pastabų apie D. Lietuvos tarmes. Ši gramatika mums reikšminga ypačiai tuo, kad ji pirmoji iškelia priegaidžių buvimą lietuvių kalboje.

5. Schleicher, A. Handbuch der litauischen Sprache. Grammatik, Lesebuch u. Glossar. 2 Bde. Prag 1856-57. Šioje pirmoje mokslinėje lietuvių kalbos gramatikoje apie tarmes žinių nedaug terandame, nes Schleicheris geriau pažino tik pietines M. Lietuvos tarmes. Jo žinios pvz. apie žemaičius gana netikslios.

6. Kurschat, Fr. Grammatik der littauischen Sprache. Halle 1876 ir Deutsch-Littauisches Wörterbuch, Halle 1870. Kuršaitis M. Lietuvos gyvąją kalbą pažino gana gerai ir todėl daug vertingų pastabų apie tarmes. Kritikuodamas Schleicherio per daug bendrą skirstymą, jis čia skiria šiaurinę (Priekulė-Kretingalė), vidurinę (Tilžė-Pilkalnis) ir pietinę (Stalupėnai-Galdapė) tarmes. Nors Kuršaitis tarmių reikalais ir buvo lankęsis D. Lietuvoje, tačiau skirstymas tarmėmis labai trūktinas, nes jis čia pasikliovė daugiau politiniu krašto padalinimu, o ne kalbos duomenimis. Pvz. visa buv. Kauno gubernija pavadinama Žemaičiais, o Užnemunė - Lenkų Lietuva (Samogitien u. Polnisch-Litauen).

7. Ant. Baranauskas yra pirmasis mūsų dialektologas. Su tarmėmis jis gavo susipažinti dėstydamas lietuvių kalbą Kauno Kunigų Seminarijoje. Bet kadangi jis klierikų teturėjo tik iš Kauno gubernijos, todėl ir jo potyriai apima veik vien šios srities lietuvių tarmes. Baranausko surinktoji tarminė medžiaga yra išleista ir gramatiškai apdirbta F. Spechto: Litauische Mundarten. I. Texte, II. Grammatik mit lex. Anhang, Leipzig 1920-1922. - Tekstuose turime pavyzdžių iš daugelio tarmių. Visi jie rašyti klierikų (lietuvių ir aplenkėjusių bajorų). Tie tekstai rašyti taip,

kaip kieno mokėta. Taigi vertės atžvilgiu labai įvairūs. Yra ir geresnių tekstų, pvz. kun. Sragio, žemaičių tarmės žinovo, taip pat paties Baranausko Anykščių tarmės pavyzdžiai. Gautuosius tekstus jis pagal klierikų tarimą yra perrašęs sava tarmine rašyba ir be to sukirčiavęs. Apskritai imant, geriau yra pavykę rytiečių tarmių aprašai, nes ir pats Baranauskas kilimo yra rytietis. Čia paminėtinas ir tarmiškai labai vertingas "Anykščių Šilelio" pirmasis leidimas: A. Baranowski u. Hugo Weber, Ostlitauische Texte. Weimar 1882. Visą savo tarmių sistemą Baranauskas yra išdėstęs Rusų Mokslo Akademijai įteiktoje ir vėliau atspausdintoje studijoje "Zamietki o litovskom jazykie i slovarie" (Petrapilis 1889). Iš viso jis skiria 11 tarmių. Tai jo pirmas tos rūšies rimtesnis pačios kalbos duomenimis pagrįstas bandymas susisteminti D. Lietuvos tarmes. Nemaža iš Baranausko sistemos yra išlikę nepakeista iki šių dienų.

8. Leskien, A. ir Brugmann, K. Litauische Volkslieder und Märchen. Strassburg 1882. - Brugmanno čia yra paskelbta pasakų iš Garliavos apylinkės ir aprašyta pati tarmė. Leskienas duoda dainų iš Vilkyškių apylinkės Klaipėdos krašte. Šis rinkinys ir dabar dar nėra nustojęs savo vertės.

9. Moksliškai pagrįstą M. Lietuvos tarmių suskirstymą yra davęs A. Bezzenbergeris, žymusis Karaliaučiaus baltistas. Plg. jo straipsnius "Zur litauischen Dialektforschung" žurnale "Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen" 8, 9 ir 20 tomai (1884, 1885 ir 1894). Jis išskiria šiaurinę tarmę su dviem patarmėmis Klaipėdos krašte ir piečiau Enskiemio (baltsermėgių), strukių bei pietų vakarų maišytinę tarmę.

10. Labai gerų kirčiuotų tarmių tekstų yra paskelbęs Jurkšaitis (Jurkschat, Litauische Märchen und Er-

zählungen. Heidelberg 1889). Autorius yra gimęs Galbrasčiuose, Ragainės apskrityje, ir labai gražiai mokėjo savo gimtąją ragainėnų tarmę. Menkesnės vertės yra vokiečio C. Cappellerio "Kaip senieji lietuvininkai gyveno" (Heidelberg 1904). Čia surašyti vieno Dociūnų kaimo, Stalupėnų aps., ūkininko pasakojimai.

11. Daug mūsų tarmėtyrai yra nusipelnęs K. Jaunius. Savo kalbiniais gabumais jis pasižymi dar bebūdamas Baranausko mokiniu ir šio pastarojo išgiriamas laiškuose H. Weberiui (žr. Archivum Philologicum I). Jauniaus monografijėlės apie Kauno gubernijos tarmes rusiškai spausdintos guberniniame metraštyje "Pamiatnaja knižka Kovenskoj guberniji": 1891 m. Vilkmergės tarmė, 1892 m. - Kauno aps. tarmė, 1893 m. kiek plačiau aprašyta raseiniškių žemaičių (Raseinių aps.) tarmė, kur daug duota medžiagos ir apie telšiškius žemaičius; 1895 m. rašo apie Zarasų aps. tarmę, o 1898 ir 1899 m. rašo apie Panevėžio apskrities tarmes. Ši paskutinė studija labai plati. Kadangi Jaunius turėjo labai gerą ausį, jo dialektologiniai darbai ir iki šiol tebėra visai vertingi. Trumpą, bet labai sistemingą tarmių apžvalgą randame ir Jauniaus "Lietuvių kalbos gramatikoje", išleistoje K. Būgos Petrapilyje 1916 m.

12. Volteris, E., Litovskaja Chrestomatija. I ir II d. Petrapilis, 1901-1904 m. - Tarp menkaverčių tarminių tekstų čia yra ir gerų, užrašytų Jauniaus ir Būgos.

13. Doritsch, A., Beiträge zur litauischen Dialektologie. Tilžė 1912 . - Autorius yra bulgaras ir lietuvių kalbą studijavo pas A. Leskieną Leipzige. Šio suragintas važinėjo tarmių studijų reikalais į Maž. Lietuvą. Darbas išėjo labai menkos vertės. Pats priegaidžių nepajėgdamas skirti, Doritschas net drįso

tvirtinti, kad apskritai priegaidė esąs subjektyvus dalykas. Jo darbas naudingas tiek, kiek atpasakoja kitų autorių tyrinėjimus.

14. K. Būga savo "Lietuvių kalbos žodyno" įvade gana plačiai paliečia lietuvių kalbos suskilimą į aukštaičių ir žemaičių tarmes ir tik trumpai nurodo, kad aukštaičių tarmės galimos skirstyti įvairiais atžvilgiais. Jo redaguotoje "Tautoje ir Žodyje" yra paskelbta nemaža tarminių tekstų, ypačiai dainų (plg. Vireliūno "Kupiškėnų dainos").

15. Gerullis, G., Litauische Dialektstudien, 1930. - Šis veikalas turi pagrindinės reikšmės tolimesniems tarmių tyrinėjimamas, nes šiam reikalui nustato vieną fonetinę transkripciją. Pagrindu šiai transkripcijai paimta Kopenhagos konferencijos (1925) nutarimai. Čia buvo susivažiavę kalbininkai ir fonetikai atstovaują ne tik indoeuropiečių kalbotyrai, bet taip pat ir semitų, Afrikos bei kinų kalboms ir priėmė bendruosius fonetinės transkripcijos principus taikytinius visoms kalboms. Gerulis, šiuos principus išplėtęs ir pritaikęs mūsų tarminiam garsynui, duoda griežtai fonetiškai transkribuotų Baranausko ir savų tekstų iš įvairių Lietuvos vietų. Tarmių sistematikos klausimai šiame veikale visai neliečiami. Kartu su Ch. Stangu Gerulis yra paskelbęs 1933 m. ir "Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose". Šis tarmės aprašas mums ypačiai vertingas tuo, kad čia nagrinėjama jau bemirštanti Gilijos-Tovės apyl. žvejų tarmė.

16. Arumaa, P., Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. Dorpat 1931. - Čia duota, palyginti, gerų tekstų iš Gervėčių, Dieveniškių ir Zietelos lietuviškųjų salų Vilniaus krašte. Tik naudojimąsi sunkina paini ir nevisai nuosekli transkripcija.

17. Otrębski, J., Wschodniolitewskie narzecze twereckie, Część I. Gramatyka. Krokuva 1934. - Pagrindinai aprašomai išnagrinėta Karališkių kaimo (Tverečiaus vls.) tarmės fonetika ir morfologija. Autorius savo reikalui yra prisitaikęs lenkų dialektologų vartojamąją fonetinę transkripciją.

18. Salys, A., Kelios pastabos mūsų tarmių istorijai (Archivum Philologicum IV). - Nagrinėjama mūsų tarmių susidarymo istorinės priežastys ir laikas. Pridėtas tarmių žemėlapis.

19. Jonikas, P., Pagramančio tarmė, Kaunas 1933. - Skirtuminiu metodu sistemingai aprašyta Ringių kaimo žemaičių dūnininkų tarmė. Pridėta priegaidžių kreivių ir palatogramų.

LIETUVIŲ KALBOS SKILIMAS

Ž e m a i č i a i i r a u k š t a i č i a i

Lietuvių kalba, kaip ir visos kitos pasaulio kalbos nėra visur vienoda, bet suskilusi tarmių tarmėmis. Tačiau visos tos tarmės ir šnektos yra tos pačios lietuvių kalbos dukterys. Lietuvių kalbos plote nerasime nė vienos šnektos, dėl kurios kalbininkui tektų suabejoti, ar ji priskirtina lietuvių ar latvių ar net prūsų kalbai. Taigi tarminė įvairovė vis tik yra pagrįsta kalbine vienove.

Visos lietuvių kalbos tarmes skirstome dviem dideliais būriais, vadinamais žemaičių ir aukštaičių vardu. Tie vardai pačių lietuvių jau 13 amž. prasiminti gyvenamojo ploto prigimčiai pažymėti. Istorijos šaltiniuose žemaičiai imami minėti 13 amž. gale (ru. Žemojt, vok. Sameiten, lot. Samethia, vėliau Samogitia). Aukštaičių vardas šaltiniuose pasirodo tik 14 amž. pradžioje (lot. Eustoyten, Vytauto: Auxstote), nes jie

tiesiog buvo vadinami lietuviais, arba lietuvininkais (ru. litviny, litovniki, vėliau litovcy; lot. Letwini, Lethowini, Lythwani, vėliau Lithuani; vok. Lettowen, Littawen, vėliau Litauer). Iki 15 amž. aukštaičių vardas buvo taikomas už Nevėžio, ypačiai Vilniaus aukštumose gyvenantiems lietuviams, o žemaičiais visų pirma vadinta žemumos gyventojai tarp Nevėžio - Dubysos ir iki pat Šiaulių. Istorinė Aukštaičių - Žemaičių siena taigi yra Nevėžio upė. Dar 1605 metų rytiečių katekizmo autorius teigia, kad šį patį katekizmą 1595 m. Daukša išvertęs žemaitiškai, nors šio vertimo kalba iš tikrųjų yra vidurietiška. Net iki Didžiojo Karo Šiaulių Radviliškio apylinkėse žmonių būdavę sakoma: "Šiandien evaneliją skaitė žemaitiškai" (kalbama apie sekmadienio pamaldas). Tai vis istorinės reminiscencijos. Mūsų laikais šie vardai bevartojami vien tarmine prasme.

G a r s ų j u n g i n y s j a

Lietuvių kalbos skilimui į aukštaičių ir žemaičių tarmes pradžią yra davusi menka priežastis - balsio a ištarimas po senovinio priebalsio j. Vieni lietuviai garsų junginį j a tam tikrose žodžių lytyse seniau yra tarę taip kaip rašome, o kiti tuo pačiu laiku jį ėmė versti junginiu j e dėl j asimiliuojamosios įtakos. Prieš lietuvių kalbos suskilimą dviem tarmių būriais mūsų protėviai bus tebetarę: *t r e t j a s, *j a u t j a i, *m e d j a i, *j a u t j a m u s, *m e d j a m u s, *v e r t j a, *l e i d j a, *m e d j a g a. Ta lietuvių dalis, iš kurios vėliau išriedi žemaičių tarmė, betgi ima tarti: *t r e t j e s, *j a u t j e i, *m e d j e i, *j a u t j e m u s, *m e d j e m u s, *v e r t j e, *l e i d j e, *m e d j e g a.

Bet vėl yra bendras mūsų kalbos dėsnis, kad j at-

sidūręs prieš e, jeigu jis eina po priebalsio, visada išnyksta. Plg. m a t e i <*m a t j e i greta su m a č i a u <*m a t j a u ir vn. ša. s v e t e <*s v e t j e greta su s v e č i a s <*s v e t j a s. Kad čia e turi lemiamos reikšmės, matyti dar ir iš šių dienų tarminių lyčių. Pvz. rk. š l a p i a s, v e m i a rytiečių daugiur tariami senoviškai š l a p j a s, v e m j a, kur vakariečiai paprastai besako: š l a p e s, v e m e. Mat išlikęs sveikas a apsaugojo ir j.

Taigi ir žemaičių protarmėje pagal aną dėsnį imta tarti: *t r e t e s, *j a u t e i, *m e d e i, *j a u t e m u s, *m e d e m u s, *v e r t e, *l e i d e, *m e d e g ā.

O dėl to j išnykimo kaip tik šiose lytyse paskiau ir nebegali atsirasti afrikatų č, d ž, nes nebėra kam minkštinamai ir tuo pačiu asibiliuojamai veikti priebalsių t, d. Šių dienų žemaičiai ir taria: t r ẹ̀ t s, j á·u t ẹ i, m ẽ·d ẹ i, j á·u t ẹ m s, m ẽ·d ẹ m s, v ẽ·r t, l é·i d, m ẽ·d ẹ g a (Eržvilkas) arba j á·u t ẹ·, m ẽ·d ẹ·, m ẽ·d į g a (Kvėdarna), j â·u t ê·, m ẹ̀ d ê·, j â·u t ê·m s, m ẹ̀ d ê·m s, l ê·d, m ẽ·d ę g a (Salantai).

Tiesa, šiandien ir visi aukštaičiai taria j á·u t-š̂ e i, m ẽ·d ž̂ e i "jaučiai, medžiai" su plačiu e po č, d ž, bet čia a yra išvirtęs e tik vėliau, būtent po to, kaip iš t, d jau buvo atsiradusios afrikatos č, d ž.

Iš to viso daromės išvadą: Aukštaičiais vadinsim tuos lietuvius, kurie garsų junginį j a išlaikė sveiką ligi iš t j, d j atsirandant č, d ž, o žemaičiais tuos, kurie jį jau prieš tai išvertė junginiu j e.

Dėl šito j a išvirtimo j e lietuvių kalba ir suskilo į dvi skiltis, išriedėjusias aukštaičių ir

žemaičių tarmėmis. Junginys j e žemaičių tarmėse yra padaręs didelių pervartų ir tuo jas labai atskyręs nuo aukštaitiškųjų. Tai žymu tiek linksniavime, tiek asmenavime.

P r a l i e t u v i š k a s i s

l i n k s n i a v i m a s

	Vn.		Dg.	
va.	*jautīs	*medīs	*jautjai	*medjai
ki.	*jautjā	*medjā	*jautjuon	*medjuon
na.	*jautjuoi	*medjuoi	*jautjamus	*medjamus
ga.	*jautīn	*medīn	*jautjuons	*medjuons
įn.	*jautjuo	*medjuo	*jautjais	*medjais
vie.	*jautījen	*medījen	*jautjuonsen	*medjuonsen

Ž E M A I Č I Ų T A R M Ė

ŽEMAIČIŲ LINKSNIAVIMAS

Vn.	va.	j ấ·u t̂ į s	mẽd̂is
	ki.	j ấ·u t š̂ e/ę/i	m ẽ·d ž̂ e/ę/i
	na.	j ấ·u t š̂ ǫ̂·u/ų̇·	m è d ž̂ ǫ̂·u/ų̇·
	ga.	j ấ·u t̂ į	m ẽ·d̂ į
	įn.	j ấ·u t š̂ o/u	m è d ž̂ ò/ù
	vie.	j ấ·u t̂ i ê	m è d i ê
Dg.	va.	j ấ·u t e i/e·	m ẽ·d e i/e·
	ki.	j ấ·u t š̂ ų	m ẽ·d ž̂ ų
	na.	j ấ·u t ê·m s	m ẽ d ê·m s
	ga.	j ấ·u t š̂ ų s	m ẽ d ž̂ ų́ s
	įn.	j ấ·u t e i s/ê·s	m ẽ d e i s/ê·s
	vie.	j ấ·u t š̂ u n s ę/ų̇ s ę	m ẽ d ž̂ u n s ę/ų̇ s ę

Pastaba. Šiaurės vakarų žemaičiai atitraukia kirtį ir be to turi laužtinę (^) priegaidę. Taip linksniuoja daugumas rytų ir pietų žemaičių. Afrikatų č, d ž nėra dg. va., na. ir įn. linksniuose. Linksnių

galūnės įvairuoja pagal tarmes ir šnektas.

Pajūrio žemaičiai linksniuoja kitaip:

Vn.	va.	jâ·ut͡ịs	mẽ·d͡ịs	Dg.	jâ·utê·	mè dê·
	ki.	jâ·utẹ	mẽ·dẹ		jâ·uţụ	mẽ·ḍụ
	na.	jâ·uţộu	mèḍộu		jâ·utê·ms	mèdê·ms
	ga.	jâ·utị	mẽ·d͡ị		jâ·uţụs	mèḍụs
	įn.	jâ·uţọ	mèḍọ		jâ·utê·s	mèdê·s
	vie.	jâ·ut͡iê	mèd͡iê		jâ·uţụ·s/ẹ	mèḍû·s/ẹ

Čia linksniavime afrikatų visai nėra. Galėtume manyti, kad tokia pajūrio žemaičių linksniuosena artimiausia pralietuviškajam linksniavimui, tik po t,d išnykęs j. Tačiau vėliau matysime, kad čia tik naujadarai.

Tačiau kitų, ne pajūriškių žemaičių linksniavime tam tikruose linksniuose randame ir afrikatų. Kodėl čia č, d ž kaitosi su t, d? Atsakymą gauname iš pralietuviškosios paradigmos: kur pralietuviškojoj paradigmoj junginiai j ā, j u o, ten ir žemaičių tarmėse prieš juos stovintieji t, d išvirto afrikatomis č, d ž, o kur j a trumpas, ten virtimo nėra.

Taigi viskas čia priklauso nuo j išnykimo laiko: kur jis anksčiau išnyko, ten nepaliko jokių pėdsakų, o kur vėliau - suminkštino priešais stovintį priebalsį t, d ir tuo būdu atsirado dabartinės afrikatos č, d ž.

Dūnininkas Mažvydas 16 amž. taip pat jau linksniavo: s z a d e i, s z a d e m s, s z a d e i s, bet s z a d z i a, s z a d z i u, s z a d z i u, s z a d z i u s. Jo laikais dar aiškiai tebebuvo skiriamas j ā. Tatai matyti iš šių pavyzdžių: w a l i a, t r e c z i a, d u s c h i a s (dg. ga.), g e i d e n-

c z i a s (dg. ga.) <*v a l j ā, *t r e t j ā, *d ū š-j ā s, *g e i d j a n t j ā s.

Tačiau galūniniai pralietuviškieji j ā i, j ā n jau žemaičių protarmėje buvo sutrumpėję į j a i, j a n, prieš kuriuos nebegalėjo nė afrikatų atsirasti. Tatai aiškiai matyti iš mažvydinių lyčių: vn. ga. t r e t e, vn. na. g e i d e n t e i, vn. įn. s c h y r d y/e<*t r e t j ā n, *g e i d j a n t-j ā i, *š i r d j ā n.

Mažvydiškai tebetaria ir šių dienų pietų rytų žemaičiai: t r e̲ t š è̲/ẹ, t r ẽ̲·t š e̲ s/ẹ s, t r e̲ t-š è̲ s/ẹ̀ s "trečia, trečios, trečias", bet t r ẽ̲· - t e̲ i/e̲·, t r ẽ̲·t e̲/ẹ, t r e̲ t è̲/ẹ̀ "trečiai, trečią, su trečia".

Bet ir ne kiekvienas junginys j a žemaičių išverstas j e. Balsis a ir po i nevirsta balsiu e, jei toliau eina u, kuris atgal asimiliuojamai veikia tą a, kitaip sakant sulaiko jo išvirtimą. Plg. Mažvydo s z w ę n c z i a u s e s, s a l d z i a u s e s "vn. va. švenčiausias, saldžiausias". Dėl j a išlikimo čia yra atsiradusios ir nelaukiamos afrikatos.

Pajūrio žemaičiai linksniavimą išlygino, iš paradigmos visai išmesdami č, d ž (žr. aukščiau). Bet tatai, palyginti, naujas reiškinys. Kad jie seniau irgi bus turėję afrikatas, galime įsitikinti iš to, kad žodžių šaknyse visur t j, d j virsta č, d ž, pvz. b ẹ t š̂ ọ l̂ ị s<*b i t j u l i s "bičiulis", d ž̂ ã·u k t ẹ i s/ị̤· s<*d j a u g t i e s "džiaugtis". Taip pat ir šaknies gale visi žemaičiai tebeturi č, d ž, kur jie nesikaitalioja paradigmoje su t, d, pvz. s ọ̊ k t ş̌ ọ s< s u k t j u s "sukčius".

Bet pajūrio žemaičiai turi ir tokių lyčių kaip: p ẹ k ţ â·u s i s, s a l ḍ â·u s i s, p l à t ã·u, s k l ọ́·n ḍ ã·u "pikčiausias, saldžiausias, plačiau, sklandžiau", kur afrikatos nesikaitalioja su t, d.

Čia kalta gretiminių žodžių p i k t a s, s a l d u s, p l a t u s, s k l a n d u s analogija.

Be pajūrio žemaičių turime ir pereiginių tarmių, kurios aiškiai rodo, kaip analogijos keliu č, d ž pamažu nyksta:

		Vn.	Dg.	
va.	jâ·ut̂ịs	mẽ·d̂ịs	jâ·utê·	mè dê·
ki.	jâ·utẹ	mẽ·dẹ	jâ·ut̂šụ	mẽ·d̂žụ
na.	jâ·ut̂šõu	mè·d̂žọu	jâ·utê·ms	mèdê·ms
ga.	jâ·ut̂ị	mẽ·d̂ị	jâ·ut̂šụs	mèd̂žụs
įn.	jâ·ut̂šọ	mè·d̂žọ	jâ·utê·s	mèdê·s
vie.	jâ·ut̂iê	mèd̂iê	jâ·ut̂šṳ̂·s/ẹ	mèd̂žṳ̂·s/ẹ

Daugiskaita yra taisyklingai išriedėjusi. Taip linksniuoja Telšiuosè, Luõkėje, Žarénuose, Rietavè... (žr. žemėlapį).

Plùngės apylinkės rytinėje pusėje (Žlibinaĩ...) iš vienaskaitos č, d ž jau visiškai išmesta, bet daugiskaitoje dar išlikę. Visos tos šnektos yra pereiginės į pajūrio šnektą. Visiško afrikatų ižmetimo banga, eidama iš vakarų į rytus, vis silpnėja.

Pajūrio žemaičiams priklauso visa Kretingõs apskritis, išskyrus pietų kampą (žr. žem. dzūkus), Mažeĩkių, Telšių̃ aps. vakarinės dalys ir Klaĩpėdos krašto šiaurė iki Príekulės (žr. žemėlapį). Visame šiame plote linksniuojama be kaitmeninių č, d ž. Toliau į rytus už Plùngės, Alsédžių, Sedõs paradigmoj ima rastis č, d ž. Visi kiti likusieji rytų ir pietų žemaičiai tebelinksniuoja kaip ir Mãžvydo laikais, būtent tik vyr. gim. (jautis, medis...) dg. va., na., įn. ir mot. gim. (trečia...) vn. na., ga., įn. linksniuose neturi č, d ž.

M. Lietuvoje nuo Šilùtės - Katýčių - Sar̃tininkų linijos pietų kryptimi siaurėjančiu pleištu visu Kur̃šių pamariu iki pat Labguvõs yra ištisusi pereiginė aukštaičių-žemaičių tarmė. Šito kampo kalboje sako-

ma žemaitiškai v ú o ķ i̤·t̂ e̲ i / v ó ᵘ ķ i̤·t̂ e̲ i , v ó̤·ķ i̤·t̂ e̲ i, m ẽ̲·d̂ e̲ i, vietomis net žemaitiškas ir rk. balsių u, i vertimas ọ, ẹ bei dg. vie. l a u k ṳ̃·s "laukuose". Bet vn. na. v̂ í̤·r ọ i, s ú·n ọ i "vyrui, sūnui" vėl jau aukštaitiškas. Taip pat, žinoma, nėra nė rk. dvibalsių i e ir u o vertimo.

ŽEMAIČIŲ DZŪKAI

Žemaičių dzūkais vadiname tą žemaičių šnektą, kur vietoje afrikatų č, d ž tam tikrais atvejais taria c, d z. Šitaip dzūkuojama nedideliame Žemaičių plote, būtent keturkampyje tarp Gargždų̃ - Endrejãvo, Judrénų - Veivìržėnų (žr. žemėlapį).

	Vn.		Dg.	
va.	jâ·ut̂ịs/ĩ̤·s	mẽ̲·d̂ịs	jâ·utê̲·	mè̲dê̲·
ki.	jâ·utsẹ	mẽ̲·dzẹ	jâ·utsu̧	mẽ̲·dzu̧
na.	jâ·utsộu	mè̲dzọ·u	jâ·utê̲·ms	mè̲dê̲·ms
ga.	jâ·ut̂ị	mẽ̲·d̂ị	jâ·utsu̧s	mèdzu̧s
įn.	jâ·utsọ	mè̲dzọ̀	jâ·utê̲·s	mè̲dê̲·s
vie.	jâ·ut̂iê	mè̲d̂iê	jâ·utsû̧·s/ẹ	mè̲dzû̧·s/ẹ

Taip pat veiksmažodžio 1 ir 3 asm. sakomas: m a t s̨ â·u, v e d z̨ â·u, m ã·t s ẹ, v ẽ̲·d z ẹ "mačiau, vedžiau, matė, vedė". Kai kurie pasako ir m a t s ê̲·, v e̲ d z ê̲· šalia m a t ê̲·, v e̲ d ê̲· "matei, vedei".

Šiame plote 1924·m. bedzūkavo tik per 50 metų senesni žmonės. Jaunesnieji šiaurėje taikėsi prie Kar̃tenos (t, d), o pietuose prie Švékšnos (t:č, d: d ž) tarmės. Šis dzūkavimas jau ir senųjų tarpe buvo benykstąs. Dabar šios šnektos vargu ir pėdsakų berastume. Jauniaus laikais dar buvę sakoma ir: p ẽ̲·t s̨ ọ s, k ã·t s ẹ "pečius, katė". Rietaviškiai endrejaviškius pajuokdavo net tam tikru posakiu: R å-

n à k ã·t s ẹ ô·u d ẹ g a p a s t ã·t s ẹ ẹ p ọ p ẹ̀ t ş a u s p à p ṳ̃·t s ẹ "raina katė uodegą pastatė ir po pečiaus papūtė".

JUNGINYS j a VEIKSMAŽODYJE

Junginio j a išvirtimas j e didelių pervartų yra padaręs ir veiksmažodyje. Dėl to visi i̯a-kamieniai veiksmažodžiai yra žemaičių tarmėse išvirtę a-kamieniais. Pvz. š o k t i: š o k a yra a-kamienis, o š a u k t i: š a u k i a i̯a-kamienis veiksmažodis. Taip sako aukštaičiai. Bet veik visose žemaičių tarmėse i̯a-kamienių raida yra šitokia: pralie. *š a u k j a > že. *š a u k j e > *š a u k e̱ > š a u k' > š a u k (galūninis trumpasis nukrinta). Ši lytis sutampa su žemaitiškąja lytimi š o k < š o k a. Pagal proporciją š o k: š o k u - š a u k: x gauname, kad x = š a u k u. Taip pat ir daugiskaitoje pagal a-kamienius sakoma: š a u k a m, š a u k a t "šaukiame, šaukiate". Mažvydas rašo: k i e n t, g i e i d "kenčia, geidžia", bet daugiskaitoje dar k i e n t e m, g i e i d e m "kenčiame, geidžiame", taip pat k i e n t e n c z i u s, m e l d e n c z i u s "kenčiančius, meldžiančius", kur šių dienų žemaičiai paprastai besako: k̨ ẹ̃·n t, g̨ ẽ̱·i d (arba: g̨ ẽ̱·d), k ẽ·n t (â)·m, g̨ ẽ̱·i d (â)·m (: g̨ ẽ̱·d a m), k̨ ẽ̱·n t a n t̂ š ụ s, m ẽ̱·l d a n t̂ š ụ s (arba: k̨ ẹ̃·n t ọ n t̂ š ụ s, m ẽ̱·l d ọ n t̂ š ụ s).

Tik vieni pajūrio žemaičiai rašom. kalbos m a č i a u, v e d ž i a u (<*m a t j a u, *v e d j a u) ne pagal dėsnį > m a ţ â·u, v e̱ d̨ â·u. Šias lytis galime išaiškinti iš analogijos su m a t e i, v e d e i, m a t ė, v e d ė, kur nėra afrikatų č, d ž. - Šiauriniai Klaipėdos krašto žemaičiai taria m a t̂ ĩ̤·ţ a u "matyčiau", o kiti pajūriškiai m a t̂ ĩ̤·ţ û o (= rk. m a t y č i o). Čia t taip pat analogijos padaras pa-

gal kitus asmenis. Rytų ir pietų žemaičiai visas šias veiksmažodžių lytis tebetaria senoviškai su č, d ž kaip ir Mažvydas: s k a i c z i a u, n e g a l e c z i a.

SKILIMO SENUMAS

Klausiame, kokio senumo galėtų būti tas lietuvių kalbos suskilimas žemaičių ir aukštaičių tarmėmis? Skaitant Ordino kronikas ir kitus 14 amž. šaltinius, krinta į akį, kad jų minimuose Lietuvos vietovardžiuose dabartinių č, d ž vietoje kaitmeniniuose skiemenyse paprastai terandame t, d.

Keli pavyzdžiai: p a p a r t e n = P a p á r č i a i, Žãslių vls. bažnytkaimis; G e d e r e y t h e = G i e d r á i č i a i, Vilkmergės aps. miestelis; W a i s e w i l t e, W i s w i l t e n = V a i š v i l̃ č i a i, 2 Naujãmiesčio apylinkės kaimai; L e s t e(n) = L e s č i a ĩ, Kėdáinių aps. bažnytkaimis; Q u e s t e n = K v e s č i a ĩ, Kal̃tinėnų apyl. kaimas; N e m a x t e = N e m ã k š č i a i, Raséinių aps. miestelis; T e n j a g a l n = T e n d ž i ó g a l a, Griñkiškio vls. dvaras; W a n d e i a g e l = V a n d ž i ó g a l a, Kauno aps. miestelis. Plg. dar mano "Žemaitische Mundarten" 174 tt.

Šitoks vietovardžių rašymas rodo, kad daugumas lietuvių 14 amž. gale kaitmeniniuose skiemenyse dar nebus turėję afrikatų. Rašybos netobulumu tų t, d negalime aiškinti, nes sugudėjusiųjų ir gudiškųjų Lietuvos dalių vietovardžiuose tie patys šaltiniai afrikatas šiaip taip išreiškia. Pvz. D u b i t z, D o b i c z c z e = D u b i c z e, Lydõs apl. miestelis; L y p i t s c h n a - vietovė tarp Gařdino ir Naugardùko; H o s t i l k o w i c z - Astrinos apl. vietovė; S w i s l e c z e = Šwisl̃ o c z, Nemuno intakas; C z s c h i r e - S z c z a r a, įteka į Nemuną.

Iš vad. žygių užrašų (Wegeberichte), tiesa, sužinome, kad kai kurie šitų vardų užrašyti iš prūsų keliavedžių (Leitsleute), bet ir prūsai keliavedžiai gudiškųjų vietovardžių nesuprūsina, pvz. D o l l e t i t s c h ir R u t i t s c h (netoli Naugarduko). Taip pat neįtikėtina, kad Ordino šnipai prūsai, iš kurių užrašyti anie žygių aprašai, būtų pataikę suprūsinti visų visus Lietuvoje su č, d ž girdėtus vardus.

Pietų rytų Lietuvoje prasidėjusį t j, d j virtimą č, d ž rodo 14 amž. galo vietovardžiai: S a l t z e n i k e n, S a l s e n i k e n = Š a l č i n i ñ k a i, Vilniaus aps. miestelis; S a l s e - Š a l č i õ s upė, davusi ir Šalčininkams vardą; A n s e, cleyne A n s e e - Juodoji ir Baltoji Á n č i a, Nemuno intakai. Bet žemaičių Á n č i a (Šešuviẽs intakas) taip pat iš prūsų lūpų ir, rodos, net tais pačiais (1385) metais užrašyta: A n t ä, A n t e, H a n t, kuri skaitytina *A n t ae ar net *A n ţ å. Tatai mus verčia žemaitiškojo garsų dėsnio veikimo pradžią ir tuo pačiu afrikatų č, d ž atsiradimą šiaurinėje Lietuvoje nukelti į 15 amž. pradžią ar net vidurį. Plg. 1473 m. lotyniškame dokumente W o y s c h w i l c i = V a i š v i l̃ č i a i.

Kaip anksčiau matėme, pajūrio žemaičiai šį dėsnį yra sulaužę ir j a u č i o-m e d ž i o paradigmoj visur apibendrinę t, d. Tas palaipsninis afrikatų nykimas eina iš rytų į vakarus. Griežčiausiai jis pasireiškia Palangõs, Kretingõs, Kar̃tenos, Darbė́nų, Šateĩkių, Salantų̃, Grūšlaukio, Lenkimų apylinkėse ir visoje Klaipėdos krašto šiaurėje iki Pozingių̃ - Agluonė́nų - Põškų - Dìtuvos - Šiporìjos linijos išskirtinai, kur t, d yra net tariamojoje nuosakoje, būtent D. Lietuvoje: b ṻ·ţ û o, o Klaĩpėdos krašte: b ṻ·ţ a u arba b ṻ·t e̲ u "rk. būčio, būčiau".

Iš to, kad kaip tik pajūrio žemaičiai yra išmetę

iš paradigmos seniau turėtas afrikatas, spėtina, kad iš pietų rytų einančioji asibiliacijos banga šiaurės vakaruose buvo žymiai susilpnėjusi. Negana t, d apibendrinimą paradigmoje pasiaiškinti, tiesa, parankia, bet dar ne viską pasakančia analogija. Juk ši pastaroji ne be priežasties veikė kaip tik šioje vietoje, o ne, sakysime, kur pietų Žemaičiuose. Tos gilesniosios priežasties tenka ieškoti visiems šiaurės vakarų žemaičiams bendrame garsiniame polinkyje, priešingame afrikatoms.

Čia ypačiai pabrėžtina ir prūsų bei kuršių kalbų paralelė. Pirmoji visiškai nepažįsta afrikatų, pvz. w e r t e m a i, m e d i o n e = lie. v e r č i a m e, m e d ž i o n ė "medžioklė", o antroji kaitmeniniuose skiemenyse dar 13 amž. tebeturėjo d, t vietoje dabartinių latviškų ž, š (iš d j, t j per pereiginius d ž, t š). O juk žemaičiai, žiūrint 13-14 amž. gyvenamųjų plotų, kaip tik yra įsikišę tarp prūsų ir kuršių, net iš dalies asimiliavę nemažą pastarųjų sritį.

DVIBALSIAI u o IR i e

Žemaičiams nuo aukštaičių skirti ir jiems atskiromis tarmėmis skaidyti yra ir kitas svarbus kriterijus, būtent rk. dvibalsių išvertimas. Šiuo atžvilgiu žemaičiai skaldomi trimis grupėmis:

Dvibalsis i e → ẹ i : d ẹ̊· i n à
→ ẹ : d ẹ̊· n à
→ i̤· : d̂ i̤· n à
] rk. d i e n à

Dvibalsis u o → ọ u : d ô· u n a
→ ọ· : d ộ· n a
→ ṳ· : d ṳ́· n a
] rk. d ú o n a

Taigi, skirdami žemaičius nuo aukštaičių pagal dvibalsių i e, u o ištarmę, aukštaičiais laikome

visus tuos lietuvius, kurie tuos dvibalsius išlaiko sveikus.

Ši žemaičių aukštaičių skiriamoji (dvibalsinė) riba, prasidėjusi nuo Latvijos sienos, į rytus nuo Vegerių ties Viešùčių kaimu (u o, i e), eina vakarine Kruopių, Šiupỹlių ir Amãlių puse, per Kybártus, iš pietų aplenkia Bũlėnus ir iš šiaurės Bubiùs, pasisuka ant Pakapės (u o, i e), toliau rytine Kiaunorių ir Tỹtuvėnų puse, palikdama Šiluvą aukštaičiams, iki Dubýsos ties Kybartėlių kaimu (u o, i e), nuo Dubysos į pietų vakarus per Raséinių - Kalnùjų, Eržvilko - Vãdžgirio tarpą iki Klaĩpėdos krašto sienos ties Eičiaĩs (u, i), siena iki Naũmiesčio ir pro pat Šilùtę (u o, i e) iki Minijos žiočių.

Tomis pat vietomis D. Lietuvoje eina ir žemaitiškojo garsų dėsnio t j, d j riba, kuri, šiaurėje visiškai sutapdama, tik Tytuvėnų, Raseinių, Eržvilko ir Tauragės apylinkėse neplačiu ruožu peršoka į žemaičių pusę. Toliau M. Lietuvoje, kaip jau anksčiau matėme (žr. 25 psl.), vad. žemaitiškasis garsų dėsnis (tuo vardu pramintas norvegų kalbininko Ch. Stango, parašiusio studiją apie Mažvydo Katekizmą) užgriebia Kuršių pamarį ir šiaip jau aukštaitiško ploto.

Šitiedvi mažne sutampančios izofonos, skaldančios lietuvių kalbą dviem tarmių būriais, žinoma, negalėjo atsirasti visiškai atsitiktinai. Pasirodo, čia bus nusvėrę senieji administraciniai vienetai ir jų sienos. Tokia peršasi išvada palyginus J. Jakubowskio administracinį senovės Lietuvos žemėlapį. Šiaurėje žemaičių-aukštaičių riba iki pat Pakapės sutampa su istorine Šiauliũ ir Bérželių apskričių siena. Toliau į pietus sutampančios sienos neturime, bet nuo Radviliškio Mìtuvos žemupio link ilgais dryžais ištįsusios Vidùklės ir Raséinių apskritys atriboja žemaičius iš pietų rytų ir rodo, kad šia kryptimi Žemaičių vidur-

kis į senąjį tyrą menkai tėra išspinduliavęs gyventojų. Pietuose tarp Nemuno ir Šaltuonõs - Šešuvies Jakubowskis dar 16 amž. viduryje randa vienus miškus. Panemunių kolonizacija, kaip rodo Veliuonõs ir Jùrbarko apskričių plotų išilginė padėtis ir ankstyvas seniau gyventųjų vietovių - Jùrbarko, Skìrsnemunės, Veliuonõs - tyro atkūrimas, yra ėjusi iš rytų, iš tankiai gyvenamo Nevėžio žemupio. Dėl to visiškai suprantama, kodėl ir mūsų abi izofonos nuo Raseinių staigiai pasuka į vakarus. Toliau dvibalsinė izofona priklauso Klaipėdos krašto ir D. Lietuvos sienos, o Šilùtės apylinkėse, gal taip pat neatsitiktinai, seka maždaug Pìlsotos srities ir spėjamosios kuršių ekspansijos sieną. Plg. Žem. Mundarten 184, 298 (žemėlapiai). Neaiškus palieka antrosios izofonos nusisukimas į pietų vakarus M. Lietuvoje. Greičiausia ir tai bus kaip nors susiję su kolonizacinių bangų kryptimis. Pietinės Klaipėdos krašto dalies aukštaitiškumas mums pasidaro dar suprantamesnis, atsiminus, kad Ragaĩnės komtūrija buvo didieji vartai iš rytų traukiantiems kolonistams. Plg. loc. cit. 300 t.

Antrinio afrikatų nykimo (plg. aukščiau 23 t, 29 psl.) izofonoms pajūrio žemaičių tarmėse paaiškinti kokių nors istorinių sienų ar kitokių atitikmenų tuo tarpu nerandame. Tik Bezzenbergeris nurodo, kad Klaipėdos krašte ši izofona apytikriai sutampa su senąja Klaipėdos ir Priekulės parapijų siena. Apskritai galime pastebėti, kad visas pajūrio žemaičių plotas kolonizuotas iš Telšių aukštumų tik 15 amž., Žem. Mundarten 279 t. Pačių griežtųjų pajūriškių srityje ir Jakubowskis dar pažymi ištisinius miškus.

Baranauskas o u, ę i tariančiuosius žemaičius vadino telšiečiais, o ų, į - raseiniečiais. Jablonskis ėmė juos vadinti telšiškiais ir raseiniškiais, o o, ę tariančiuosius - klaipėdiškiais. Vėliau Būga

apibūdindamas tas tris žemaičių tarmes pagal dvibalsių ištarimą, pavadino dounininkais, dūnininkais ir donininkais.

Dounininkų-dūnininkų tarmių riba, mano apeita 1924 m., prasidėjusi ties Klaišių dvaru (o u), Papilės vls., nuo žemaičių-aukštaičių ribos, eina pietų vakarų linkme pro Raudėnus, Upýną, Luõkę, Janãpolę, palikdama visas tas vietoves dounininkams, nuo Janapolės tiesiai į vakarus iki Žarėnų - Tvẽrų kelio, toliau į pietus iki Tverų ir Aitrõs paupiais iki Jūros, nuo Aitros ir Jūros santakio pietine Judrėnų ir Veivìržėnų puse iki Klaipėdos krašto sienos, šiek tiek į pietus nuo Aisėnų, ir siena iki Baltijos jūros ties Pãlanga.

Donininkai yra M. Lietuvos žemaičiai. Jiems tenka visa šiaurinė Klaipėdos krašto dalis iki pat Šilutės. Kitose to krašto vietose, mano žiniomis, nesakoma nei d u·n a nei d o·u n a. Pati d o·n o s izofona vėl yra atsiradusi tik dėl senosios politinės sienos, nes juk šis kampas, be abejo, kolonizuotas (pradėjus 1400) tų pačių žemaičių. Šiaip ir jo žemaitiškumas nebūtų suprantamas.

Dounininkams tenka D. Lietuvos šiaurės vakarai: Kretingõs, Mažeĩkių aps., Telšių aps. be pietų rytų kampo ir Šiauliũ aps. šiaurės vakarų kampas. Iš pietų rytų prisišlieja dūnininkai: Tauragẽs aps., Raséinių aps. šiaurės vakarų pusė, Šiaulių aps. pietų vakarų kampas ir Telšių aps. nuo dounininkų likusioji dalis (žr. žemėlapį).

Dounininkų-dūnininkų ribai būdinga, kad ji ne be daugio sutampa su spėjamąja kuršiškosios Ceklio srities ir apskritai kuršių gyventojo ploto pietų rytų siena. Plg. Žem. Mund. 183, 194 tt. Šitas sienas verčia susieti ir ta aplinkybė, kad kuršių vietomis, matyti, taip pat tarta o u, e i, kur šiandien lie-

tuviai ir latviai taria u o, i e. Plg. 13 amž. kuršiškus vietovardžius: A l o u s t e = la. A l u o s t a, L e y p e z e m e = L í e p l a u k ė. Čia tuojau kas galėtų prikišti, juk Klaipėdos krašte taip pat reikėtų laukti ọ u, ę i, nes čia kuršių bus sulietuvėję bene daugiau kaip dounininkuose. Tada reikėtų tarti donininkų tarmėje dvibalsius ę i, ọ u išvirtus vienabalsiais ę̇, ọ̇, o tai fonetiškai veik neįmanoma. Plg. pajūrio žemaičių ę, ą > ę̇, ọ̇ (Salantaĩ) > ę i, ọ u (Darbė́nai). Todėl jau Jaunius, matyti, vien fonetikos sumetimais tvirtino, kad klaipėdiškių d ę̇ n a ir d ọ̇ n a esančios prolytės kitų žemaičių lytims: d ę i n a // d̂ i̇̇ n a ir d ọ u n a // d u̇̇ n a. Ir iš tiesų 16 amž. gudiškuose mūsų valstybės aktuose išlikę vietovardžiai rodo, kad anuo metu žemaičiai bus tebetarę dar e, o. Donininkų plotui tenkančiųjų vietovardžių tarpe man nepavyko surasti jokių e i, o u pėdsakų. Aktai paprastai rašo e, o, o dūnininkų ploto (Vidùklė, Krãžiai, Varniai...) vietovardžiuose retkarčiais ir i, u. Tatai rodo, kad čia 16 amž. antrojoje pusėje vietomis jau buvo prasidėjęs ę̇, ọ̇ virtimas i̇̇, u̇̇. Tam pritaria ir pietų rytų žemaitis Mažvydas. Jo 1547 m. Katekizme rk. dvibalsiai i e, u o paprastai rašomi e, o, pvz. D e w a s, w e n a s, d o n a, d o t y. Šios lytys skaitytinos: d ę̇ v a s, v ę̇ n a s, d ọ̇ n a, d ọ̇ t i "Dievas, vienas, duona, duoti". Kur Mažvydas rašo D i e w a s, w i e n a s, tai i reiškia tik priebalsio minkštumą, kaip ir žodžiuose: g i e r a s, k i e l e s, k i e l i e s e, t i e w s "geras, kelias, kėlėsi, tėvas". Vadinasi, jo tarmėje 16 amž. pirmoje pusėje dar nebuvo išriedėję vėlesnieji dūnininkų vienabalsiai i̇̇, u̇̇.

Mūsų minėtoji kuršiškoji įtaka donininkų tarmėje pasireiškia, palyginti, vėlai, turbūt 16-17 amž. są-

vartoje, o iš kitos pusės kuršiai paskutinį kartą Žemaičiuose minimi 1425 m. ties Palanga. Šios aplinkybės kalba prieš tiesioginį dvibalsių e i, o u perėmimą iš kuršių kalbos į žemaičių protarmę. Čia turime reikalo tik su tam tikru garsiniu polinkiu, tiesa, sukeltu svetimo posluoksnio, bet aikštėn prasimušančiu vos dviejų amžių būvyje. Kad donininkų tarmėje dvibalsių i e, u o atliepime nežymu kuršiškojo posluoksnio poveikio, greičiausia aiškintina tuo būdu, kad e i, o u banga - matyti, kilusi D. Lietuvoje - nepajėgė persiristi per Klaipėdos krašto sieną ir todėl donininkai išlaikė senesnį tų dvibalsių raidos tarpsnį.

Taigi mūsų išvada: <u>Žemaičiai dabartinėmis trimis tarmėmis galutiniai yra suskilę tik 16 amž. gale arba net 17 amž. pradžioje</u>.

Dar pora žodžių dėl pačios dvibalsių i e, u o fonetinės raidos. Ji, žinoma, turėjo eiti per visą eilę tarpinių laipsnių. Pražemaitiškąjį laipsnį turime klaipėdiečių lytyse d ę· n a, d ǫ· n a, kur i e, u o atliepia ilgi pussiauriai ę·, ǫ·. Iš šių vienabalsių, jiems dar labiau siaurėjant, išriedi dūninin-kų ilgieji balsiai i̯·, u̯·: d i̯· n a, d u̯· n a. Aniems balsiams ę·, ǫ· siaurėjant ne ištisai, bet tik antrojoje garso pusėje, jie sudvibalsėja: ę·, ǫ·> ę^{i}, ǫ^{u} > ę*i*, ǫ u : d ę i n a, d ǫ u n a. Toks garsų išvirtimas kalbos gyvenime yra paprastas dalykas. Plg. prūsų g e d a n > sembų tarmėje g i d a n "gėdą". Dvibalsis e i gali atsirasti net ir iš labai atviro i, pvz. prūsų g i w a n > sembų g e i w a n "gyvą". Pagaliau tas pats vyksmas kartojasi, kada iš rk. ę, ą per pereiginius laipsnius ę·, ǫ· pačių griežtųjų pajūrio žemaičių šnektoje išriedi ę i, ǫ u : k ą́ sti, t ę́ s t i > k ǫ̂· s t ę, t ę̃· s t ę (Salantaĩ) > k ǫ̂· u s t ę, t ę̃· i s t ę (Palangà).

Bet nereikia manyti, kad klaipėdiškių d ẹ·n a ir d ọ·n a yra visų seniausios lytys. Rašom. kalbos i e ir u o yra atsiradę iš baltiškųjų e i, ō. Plg. d i ẽ v a s : d e i v ẽ (e i ne po kirčių!) ir baltišką skolinį suomių kalboje h e i n e <*š e i n a s "šienas". Čia ē, ō tėra tik pereiginiai laipsniai, iš kurių viena kryptim išriedėjo aukštaičių i e, u o (plg. d é t i, ž õ d i s > žem. d̂ i e t ẹ, ž ũ o d̂ ị s), o kita - žemaitiškieji tų dvibalsių atitikmenys.

BALSIAI ė IR o

Žemaičiai taip pat išverčia ir rašom. kalbos balsius ė, o dvibalsiais i e, u o. Pvz.: K r ẹ̀ s k v u o l û o ḳ ị s, ẹ v̂ i ẽ l s t û o ḳ ị s "krisk volokis (= rk. voliokis), ir vėl stokis". Bet ir kai kurie pažemaitės aukštaičiai, pvz. Kruopiaĩ, taip pat turi dvibalsius i e ir u o vietoje vienabalsių ė ir o. Tai, žinoma, yra žemaitybė. Tačiau tų dvibalsių randame ir dzūkų vienoje kitoje šnektoje, kur žemaičių įtaka jau aiškiai negalima.

Kalbų istorija rodo, kad balsių ē ir ō amžius nėra ilgas, jie dažniausiai rodo palinkimą virsti dvibalsiais. Pvz. kur lotynų kalba turi ē, ō, ten romėnų kalbose jau randame dvibalsius: lo. klasikinės kalbos c a e l u m (tariama: k a e l u m) > lo. liaud. c ē l o(m) > it. c i e l o// pranc. c i e l; lo. klasikinės kalbos vn. ga. n ō v u m > lo. liaud. n ō v o(m) > it. n u o v o // pranc. n o u v e a u. Toks virtimas yra buvęs ir Lietuvoje. Jis pasirodo visose žemaičių tarmėse ir iš dalies dzūkuose. Taigi žemaičiai rk. t ė́ v a s, ž õ d i s taria: t̂ î e u̯ s, ž ũ o d̂ ị s.

Šitas dvibalsėjimas yra, palyginti, jaunas. Kur žemaičiai dabar taria p ũ o n t s "ponas", Mažvydas

dar rašo p a n a s (tarė: p å n a s). Taigi ō virtimas yra jaunesnis už Mažvydą. Jis bus ėjęs šiais laipsniais: ā > å· > ǫ· > u o.

Kiek kitaip yra su é > i e, kuris ir Mažvydo laikais, atrodo jau galėjo būti išriedėjęs.

Jei pažiūrėsime į skolinius žemaičių tarmėse, tai pamatysime, kad čia rk. dvibalsiui i e atliepia ir žem. i e. Pvz. rk. s v í e t a s : žem. s v̂ î e t s < sl. s v ě t ъ.

Iš tų skolinių galima spręsti, kad skolinimo metu slavų ě negalėjo būti prigretintas žem. ē, pvz. *d ē n ā. Šiaip šių dienų žemaičiai aną skolinį turėtų tarti: *s v ę· t s : *s v̂ í· t s : *s v ê·i t s. Galima manyti, kad skolinimo metu žemaičiai rk. ė bus tebetarę kaip platų ilgą balsį: *t ē v a s. Plg. sl. g r ě c h ъ > la. g r ē k s (platus e) = lie. g r i ẽ k a s. Šitam ē siaurėjant, *t ē v a s, *s v ē t a s > *t ę· v a s, *s v ę· t a s > t̂ î e ų s , s v̂ î e t s.

Kiek painesnis dalykas Klaipėdos krašte. Čia ne visur elgiamasi vienodai. Galime išskirti net tris šnektas. Šiaurinėje dalyje ė, o > i e, u o; toliau į Priekulę taria ǫ· ir ę·(skirtumo tariant d ę· n a ir d ę· t ę, d ǫ· n a ir p ǫ· v s nėra); pagaliau pasienyje su aukštaičiais - Rùsnėje ir į pietus nuo Šilùtės - yra vėl i e, u o vietoj. rk. ė, o. Čia, matyti, kaltas kolonizacinių tarmių sumišimas.

BALSIAI i IR u

Rk. trumpuosius balsius i, u didžioji dalis žemaičių išverčia pussiauriais ę, ǫ : l ę̯.k t ę "likti", b ǫ̯.v a "buvo". Pvz. š ǫ̯·u š ǫ̯.n̂ į, š ǫ̯·u š ǫ̯.n̂ į, š ǫ̯·u ǫ̯·u d ę g a v ę̀ k s "šuo šunį, šuo šunį, šuo uodegą viks".

Mūsų rašomosios kalbos balsiai i ir u labai atviri ir dėl to atvirumo gali išvirsti kitais garsais.

Pietų rytų žemaičių šnektose, taigi pasienyje su aukštaičiais, tie balsiai neverčiami, bet tariami žymiai atviriau nei zanavykų ir kapsų. Taip pat reikia išskirti šiaurinę dounininkų dalį (Skuõdas, Žem. Kalvarijà, Alsė́džiai, Trýškiai, Mažeĩkiai...), kur dėl atgalinės asimiliacijos taip pat tam tikrais atvejais išlaikoma i, o. Pvz. Alsėdžiuose ir kitur linksniuojama: p ṳ̂·n t̂ i̤ s "pantis", p ô̤·n t ẹ, p ô̤·n ţ ô̤·u, p ṳ̂·n t̂ i̤, s ọ p ô̤·n ţ ọ, p ṳ̂·n t̂ î e, p ô̤·n t ê̱· "pančiai", p ṳ̂·n ţ ụ, p ô̤·n t ê̱·m s, p ṳ̂·n ţ ụ s, s ọ p ô̤·n t ê̱·s, p ṳ̂·n t ṳ̂·s ir v ẹ̀ n ẹ̀ s "vinis": v̂ ì̤ n̂ i̤ s "vinys". Pagaliau u, i > ọ, ẹ nesvetimas ir kai kurioms rytiečių tarmėms.

DVIBALSIAI a i IR e i

Dvibalsių a i ir e i atžvilgiu visas žemaičių tarmes galima suskirstyti į du būrius:

1. dūnininkai, išskyrus aukštaičių pasienį, a i, e i paprastai visur išverčia vienabalsiais a·, e̱·.

2. dounininkų ir donininkų tarmėse tas virtimas <u>ne visur</u> išvestas vienodai. Pvz.:

v a ĩ k a s, m a ĩ š a s > 1. v ã·k s, m ã·š ọ s
2. v ã·k s, m ã·i š ọ s

p e ĩ k t i, r e ĩ k a l a s > 1. p ẽ̱·k t ẹ, r ẽ̱·k a l s
2. p ẽ̱·i k t ẹ, r ẽ̱·k a l s

Plg. Rietavè (dūnininkų pasienis): V ã·k s r ã·t s n â·k ọ n ẹ̀ š ê̤·n t s "vaikas raitas naika (= nagaika) nešinas". Plungėje: V ã·k s r ã·i t s n â·i k ọ n ẹ̀ š ê̤·n t s.

Kodėl nevienaip su dvibalsiais elgiamasi? Tam išaiškinti rakto galėtume ieškoti dvejopu būdu: gali būti kirtis kaltas ar dviejų tarmių sumišimas. Pvz. kvėdarniškiai sako: k ã·p : k a i p ũ o "kaip, kaipo".

Taigi galėtume manyti, kad seniau virtimas priklausė nuo kirčio vietos ir buvo sakoma: m ã·š ọ s : m a i-š ã·< m a ĩ š a s : m a i š a ĩ ir p e̱ i k ọ̀ : p ẽ̱·ḱ < p e i k i ù : p e ĩ k i a. Tokioms gretiminėms lytims vartosenoje sunku išlikti. Vienur išlyginta viena, kitur - kita.

Ir semasiologinė pusė, atrodo, bus turėjusi įtakos, pvz. Salantuosė sakoma: v ã·k s "vaikas", v a·-ḳ ẽ̱·ḷ ị s "paukščio vaikas", bet v ã·i ḳ ị s "bernas", v a i ḳ ẽ̱·ḷ ị s "berniukas".

Apskritai Žemaičiuose iš a i ir e i yra susidaręs didelis raizginys, pvz. labai mišrai sakoma ẽ̱·t ẹ ir ẽ̱·i t ẹ/i̱ "eiti".

Dvibalsių a i ir e i išvirtimas nėra senas. Mažvydo Katekizme jo nepastebime. Dėl reiškinio naujumo negalima teigti, kad čia būtų kaltas tarmių sumišimas.

Bet kodėl apskritai a i ir e i žemaičių verčiami vienabalsiais? Čia kaltas kirtis. Virtimas bus ėjęs pirma po kirčiu. Žemaičiai visur kirčiuoja pirmąjį dvibalsio sandą (komponentą), o antrasis sandas dėl nekirčiuotumo palengva silpnėja, kol pagaliau visai išnyksta. Panašios raidos pastebime ir M. Lietuvos kai kuriose aukštaitiškose šnektose, pvz. rk. k á i l i s, á u g t i > k á·î i̱ s, á·k t̂ i̱, bet v a ĩ k a s, a ũ g s tariama v a ĩ·k s, a ũ·k s. Čia aiškiai matyti, kad kalta priegaidė, tikriau sakant, jos vieta.

Kai kuriose šnektose balsių virtimas dar eina ir toliau, pvz. Klaipėdos apylinkėj galima išgirsti lytį v å·k s "vaikas", kuri savo a nesiskiria nuo lyties r å·p ẹ "ropė, bulvė". Mat rk. ilgajam balsiui o vad. "kuršiuojančioje" šnektoje (Kar̃klė, Mel̃nraga, Žar̃dė...) atliepia å· (pereiginis garsas tarp a ir o). Be to, švėkšniškių ir kai kurių kitų dūnininkų šnektose dvibalsis e i per e̱· išriedi toliau į a· ; pvz.

r ã·k a l s, R ụ̀ s t ȧ·k à < r ẽ·k a l s, R ụ̀ s t ė̱·k à < r e ĩ k a l a s, R ū s t e i k à. Tačiau šis. virtimas vėl nėra visuotinis. Ten pat sakoma ir ḳ ê̱·k t̂ i̱/ẹ , p ẽ·k t̂ i̱/ẹ "keikti, peikti".

BALSIS + m, n

Čia gauname dvibalsius: a m, a n, e m, e n, i m, i n, u m, u n, kurie žemaičių ne visai tariami taip, kaip bendrinėje kalboje. Tačiau pats dvibalsiškumas išlaikomas.

Dvibalsius u n, u m ir i n, i m žemaičiai paprastai išlaiko sveikus, nors šiaip u ir i yra, kaip matėme, išvirtę ọ ir ẹ . Pvz. s ṹ·ŋk ọ s/u̱ s "sunkus", k ṹ·m p s "kumpas" ir ḷ ĩ·ŋ k t ẹ/i̱ "linkti", ḳ ĩ·m b "kimba". Čia tik u ir i po kirčiu (žemaitišku) pailgėja. Bet plg. s ụ ŋ ḳ î´e t ẹ/i̱ "sunkėti", k ụ m p̂ î·n t ẹ/i̱ "kumpinti". Sveikiems u ir i padėjo išlikti asimiliuojamoji m, n įtaka.

Bet dvibalsiai a n, a m ir e n, e m ne visų žemaičių išlaikomi sveiki. Nepakitę jie išlieka Žemaičių pietų rytuose nuo linijos Kùrtuvėnai - Krãžiai - Šilãlė - Naũmiestis ir visoje žemaitiškoje Klaipėdos krašto dalyje. Taigi tariama: r a ŋ k à, k ã·m p s, l̂ e̱ n t à, p̂ é·m p̂ e̱. Mažvydas taip rašo a n, a m ir e n, e m, vadinasi, dvibalsius irgi išlaiko sveikus. Bet jis ir kilimo turbūt yra iš Žemaičių pietų kampo.

Visi dounininkai ir prie jų prišlijusioji dūnininkų dalis a n, a m verčia ọ n, ọ m ir e n, e m - ẹ n, ẹ m, kur atvirasis e̱ yra tik susiaurėjęs, išvirtęs pussiauriu ẹ. Pvz. r ọ̊·ŋk à, k ọ̃·m p s, l̂ ė̱·n t à, p ê·m p ẹ .

Pirmą kartą o n randame Gerulio surastame 1572 m. priesaikos dokumente. Ten užrašyta lytis m o n "man". Klaipėdos krašte to o n nėra. Taigi gal

priesaikos vertėjas buvo kilęs iš D. Lietuvos. Jei galima šia lytimi pasitikėti, išeitų, kad dabartiniai išvirtusieji dvibalsiai jau siekia 16 amž.

Atskirose dūnininkų šnektose susiduriame ir su kitoniškesniu dvibalsių išvirtimu. Vietomis tariama visiškai rytietiškai r ų ɲ k à, s ú̇ m t̂ į s "ranka, samtis", o Viduklės apylinkėje vėl sakoma: š́ í e ɲ k a, s t ú o m t̂ i "šinka, stumti".

Bet ir žemaičiai dounininkai paprastai sako tik k â·m, g̨ e r â·m vietoje laukiamų *k ô̤·m, g̨ e r ô̤·m. Galėtume manyti, kad dėsnis sutrikęs. Bet pažiūrėję tų lyčių istorijos, matome, kad k á̤ m, g e r á̤ m < k ã̤ m u i, g e r ã̤ m u i. Vadimasi, a m čia seniau nesudarė dvibalsio. Kitais žodžiais tariant, a n, a m > ǫ n, ǫ m yra senesnis už naudininko galūnės trumpėjimą. Taigi čia turime virtimui terminą ante quem. Kadangi Mažvydas rašo paprastai t a m, g e r a m, tai vn. na. galūnės bus sutrumpėjusios jau prieš jo laikus. Jei Mažvydas ilgųjų lyčių nebeturi, galėjo jų nebeturėti ir šiaurės bei vakarų žemaičiai. Vadinasi, ir iš šios pusės prieiname išvadą, kad a n, a m > ǫ n, ǫ m yra, palyginti, senas reiškinys. Švėkšnoje, tiesa, yra lytis k ô̤·m "kam", bet ir ten sakoma tik g̨ e r â·m. Matyti, toje vietoje senasis k a m u i dvibalsių virtimo metu jau buvo sutrumpėjęs ir todėl galėjo išvirsti k ô̤·m . Kur a m galūnėje turėta iš seniau, ten jis dėsningai išvirsta ǫ m , pvz. dv. na. ir įn. v a·k ô̤·m, v á·k ô̤·m < v a i k á̤ m, v a i k a ã̤ m . Sporadiškai atskirose šnektose dažna išgirsti: k ṳ̄·n, t ṳ̄·n < k ō̤·n, t ō̤·n <k ã̤·n, t ã̤·n "ką, tą". Ir tokių lyčių girdime ne tik dūnininkų, bet ir dounininkų tarmėse.

Dvibalsių virtimo kaltininkas čia taip pat yra priebalsių m, n asimiliuojamoji įtaka, kuri pvz. a suužpakalina į ǫ arba net u̯ . Daug plačiau šių dvibalsių virtimas, kaip toliau matysime, yra ėjęs

aukštaičių rytiečių tarmėje.

ŠAKNINIAI ą, ę, į, ų

Bendrinėje kalboje istoriniai nosiniai balsiai ą, ę, į, ų tariami kaip paprastieji ilgieji a, e, i, u. Žemaičiai tuos vad. nosinius taria net keleriopai:

1. Dvibalsius a n, e n, i n, u n girdime Žemaičių pietų rytuose, tame pačiame plote, kur ir rk. a n, a m, e n, e m išlieka sveiki. Pvz.: ž a n ŝ ị̀ s "žąsis", t̂ ẹ̃·n s t̂ i̲ "tęsti", l̥ ĩ̤·n s-t̂ i̲ "lįsti", s k ṳ́·n s t̂ i̲ "skųsti".

2. Dvibalsius o n, e n, i n, u n taria į šiaurės vakarus nuo a n tariančiojo ploto visi likusieji dūnininkai ir rytiniai dounininkai mažne iki pat pajūriškių. Čia sakoma: ž ȯ̥.n s ẹ̀ s, t ẹ̃·n s-t ẹ, l̥ ĩ̤·n s t ẹ, s k ṳ̂·n s t ẹ.

3. Vienabalsius ọ·, ẹ·, i̤·, ṳ· taria dalis pajūrio žemaičių: Kar̃tena, Kuliaĩ, Plùngė, Alsédžiai, Salantaĩ... Pvz.: ž ọ̥̊.s ẹ̀ s, t ẹ̃·s t ẹ, l̥ ĩ̤·s t ẹ, s k ṳ̂·s t ẹ . Čia pirmajam dvibalsių sandui labai pailgėjus, po jo išnyko n.

4. Balsiai ọ·, ẹ· gali išvirsti ṳ·, i̤· arba vėl sudvibalsėti. Dvibalsius čia turi pats Žemaičių pajūris: Kretingà, Palangà, Darbénai, Mósėdis, Skuõdas, Šãtės... Šiame plote sakoma: ž ọ̥̊.u s ẹ̀ s ir t ẹ̃·i s t ẹ, bet tik l̥ ĩ̤·s t ẹ, s k ṳ̂·s t ẹ .

Sporadiškai dėl atgalinės asimiliacijos Žemaičiuose pasitaiko išgirsti ir ž ṳ̃·ŝ ị "žąsį".

Klaipėdos krašto žemaičiai ą , ę taria labai mišriai: ž ḁ̇.s ẹ̀ s : ž ȯ̥.s ẹ s ir t ẽ̲·s t ẹ : t ẹ̃·s-t ẹ. O nosiniai į, ų jų tariami, kaip ir pajūriškių žemaičių, i̤·, ṳ·.

ŽEMAIČIŲ KIRTIS

Žemaičiai šiaurėje, kaip ir dalis aukštaičių, kirtį tam tikrais atvejais iš galūnės atitraukia į žodžio pradžią. Pvz. bendrinėje kalboje sakoma: š a k à, p l y t à, g r ū d ų̃. Taip taria ir pietiniai dūnininkai. Bet šiauriniai žemaičiai čia kirčio dinamiką padalija pusiau: š à k à, p l̥ î̤ t à, g r ṵ́ d ṵ̃ /m/n. Jie pusę kirtimo nutraukia į pradžią, o kitą pusę palieka gale. Tuo būdu žodyje gauname du kirčius. Tačiau dinamikos atžvilgiu atitrauktinis (šaknies) kirtis yra stipresnis, o galūninis (senasis) - šalutinis.

Atitraukiama iš galūnės paprastai tik trumpinės (`)ir tęstinės (~) priegaidės kirtis. Stumtinė (´) priegaidė išlieka nepajudinta. Pvz.: v ę s â· < v i s á i, m a t â· < m a t á i = rk. m a t a ĩ, d a r̂ î̤ s < d a r ý s = rk. d a r ỹ s.

Taip kirtį atitraukia tik visi dounininkai, daugumas donininkų ir tie dūnininkai, kur a n > ọ n . Smulkiau apie kirčio atitraukimo ribas ir priežastis žr. skyrių "Rytiečių kirtis ir priegaidė".

Siauru Latvijos pasienio ruožu (Klýkoliai, Vegeriai, Akmẽnė...) kirtis visiškai atitraukiamas į šaknį, net ir iš stumtinės galūnės. Pvz. š à k a, p l̥ ĩ t a, g r ũ d u, b o v a "šaka, plyta, grūdų, buvai". Vadinasi, senojoje vietoje nebelieka jokio kirčio pėdsako. Dėl tos priežasties šioje Palatvijo šnektoje lytys p l̥ ĩ̤ t a, r ọ̃· ɲ k a reiškia du linksnius, būtent vienaskaitos vardininką ir galininką. Kiti žemaičiai, nors ir atitraukdami kirtį, šiuodu linksnius fonetiškai labai gerai atskiria: p l̥ î̤ t à, r ộ ɲ k à, bet p l̥ ĩ̤ t a, r ọ̃ ɲ k a.

PRIEGAIDĖS

Ne visoje Lietuvoje priegaidės yra lygios. Žemaičiai jų turi daugiau negu bendrinė kalba, ypačiai tie, kurie atitraukia kirtį. Pagaliau ir pačios žemaičių priegaidės balso judėjimo atžvilgiu daug skiriasi nuo aukštaitiškųjų.

Trumpinę priegaidę gauna trumpai tariami kirčiuoti balsiai, pvz.: k à s, d ọ̀ "du", š̂ ị̀, g̣ ẹ̀ r à, r à t â· "ratai". Kaip iš pavyzdžių matome, ji gali būti pirminė arba ir atitrauktinė. Savo prigimtimi ji sutinka su bendrinės kalbos trumpine priegaide.

Tęstinę priegaidę girdime: s ã· k a, v ẽ· ž ę, l ã· u k s, p ẽ· i k t ẹ, s ṹ·ŋk t ẹ, l̥ ĩ·ŋk t ę "sako, vežė, laukas, peikti, sunkti, linkti". Dvibalsiuose, kaip matome, žemaičiai visada kirčiuoja pirmąjį sandą. Balsis čia dėl kirčio pailgėja. Pats priegaidės tęstumas yra mažesnis negu aukštaičių tarmėse.

Laužtinė (^)priegaidė atstoja bendrinės kalbos stumtinę: v̂ î̤· r s, b ṳ̂· t ẹ, l â· u k t ẹ, l û o v a, ŝ î e k l a "vyras, būti, laukti, lova, sėkla". Kitos mūsų tarmės šitos priegaidės visiškai nepažįsta. Ir iš žemaičių ją teturi tik kirtį atitraukiantieji. Šią priegaidę tariant, dėl staigaus balsaskylės (glottis) uždarymo, girdimas garso viduryje balso nutrūkimas, jo lūžimas. Latviai taip pat turi laužtinę priegaidę, kuri fonetiškai sutampa su žemaitiškąja.

Šios trys priegaidės yra kaip pagrindinės, bet šalia jų yra dar ir antrinių, atsiradusių dėl kirčio atitraukimo. Viena tų priegaidžių žymima bendrinės kalbos stumtinės priegaidės ženklu (´), o kita - aukštyn pastatytu cirkumfleksu (ˢ). Tos naujosios priegaidės atsiranda kirtį atitraukus nuo galūnės į žodžio

šaknį. Atitraukus kirtį į tęstinę šaknį, gauname ˢ, o į stumtinę - ´. Pvz. r ọ́ˢ. ɒ k à ~ rk. r a n k à : r a ñ k ą, bet v̂ í e ž ị̃ˑ s ~ rk. v ė ž ỹ s : v é- ž į. Gal iš karto atrodo, kad atitraukdami kirtį gauname paprastąją tęstinę priegaidę, bet geriau įsiklausę ir sulyginę pvz. r a n k o s vardininko ir galininko linksnius, įsitikiname, kad čia visai kitokia priegaidė, būtent antrinė tęstinė. Taigi žemaičiai turi iš viso penkias priegaides: trumpinę, tęstinę, laužtinę (pagrindinės) ir stumtinę bei antrinę tęstinę.

Visas penkias priegaides turi tik kirtį atitraukiantieji žemaičiai, o kiti tenkinasi paprastai trimis. Pietų Žemaičiuose laužtinės priegaidės visai nėra, ją ten atstoja paprastoji stumtinė.

Taip pat ir sudurtiniai žodžiai žemaičių tarmėse dažnai gauna šalutinį kirtį, pvz. v i š t a + v a- n a g a s = rk. v ì š t v a n a g i s > žem. v ẹ̀ š t- v a n ã· ḡ ị s, p l a ũ č i a i + k ẽ p e n o s = rk. p l a ũ t k e p e n ė s > žem. p l ã· u t ḳ e̱ p ẽ̱· n ẹ s. Kadangi čia po du žodžius sujungta į vieną, tai žemaičiai pasilieka ir abu kirčius. Antras šalutinių kirčių atsitikimas yra įvardžiuotiniuose būdvardžiuose: m à ž ã s i s = rk. m a ž à s i s. Tačiau moteriškoji giminė teturi tik vieną kirtį: m a ž û o j ẹ "mažoji". Arba vėl priešdėlėtieji žodžiai: p á· r n ẽ̱· š- t ẹ, ị̀ ḷ ị̃ ṇ ḳ ị s, s ộ· n t̂ ĩ e m̂ ị s = rk. p é r- n e š t i, ị́ l i n k i s, s á n t ė m i s. Daugelis žemaičių nedaro skirtumo tarp esamojo ir būsimojo laiko lyčių: p á· r n e̱ š ọ "pernešu" ir p á· r n ẽ̱· š ọ "pernešiu". Jos išskiriamos tik kirčiavimu. Tas pats yra ir kitais atsitikimais, pvz. m û o ḳ ị̈ t ũ o j ẹ "mokytojo" (dalyvis) ir m û o ḳ ị̈ t û o j ẹ "mokytojo" (daiktavardis).

Apskritai imant, kirtį atitraukiančiųjų žemaičių šnektose kiekvienas ilgas skiemuo yra linkęs gauti

priegaigę. Pvz. S a l a n t ų̃~žem. S à l ọ̃.n - t ų̃·m, k ã t e i~žem. k à t ê·.

Visais šiais atsitikimais gauname banguojančio kirčiavimo įspūdį. Bet stipriausiai vis tiek yra kertamas pirmasis žodžio skiemuo. Ir šiaip dar žemaičių kirčio dinamiškumas yra didesnis negu aukštaičių. Bet pietų žemaičiai, pvz. Naũmiestis, Pãgramantis, Tauragẽ, Eñžvilkas, Vidùklė..., savo kirčiavimu jau visai artimi vakariečiams aukštaičiams.

ŽODŽIO GALO DĖSNIAI

Visiems žemaičiams yra bendras šis žodžio galo dėsnis: nekirčiuoti pralietuviški trumpieji balsiai žodžio gale nyksta, o ilgieji sutrumpėja. Žemaičiai čia eina vienu keliu su kitais šiaurės lietuviais ir latviais.

T r u m p i e j i b a l s i a i n u k r i n t a

Pagal minėtąjį dėsnį rk. lytims k a l̃ b a, š á l t a, t ù r i žemaičių tarmėse atliepia: k ã·l b, š â·l t, t ộ·r/t ú·r. Tačiau visi žemaičiai sako: ģ ẹ̀ r à, k ã·t ẹ/ẹ, nes šios lytys yra kilusios iš pralie. *g e r ā́, *k a t ē n "gera, katę". Čia ilgieji a, e tik sutrumpėjo, bet nenukrito.

Vad. judrusis a žemaičių jau labai seniai išmestas, nes ir Mažvydas, kur jo neveikia vakarietiškoji įtaka, dažnai parašo: D e w s, s c h i t s, b i l a d a m s "Dievas, šitas, bylodamas". Bet p a r š a s ir žemaičių tariamas p ã·r š ọ s. Čia balsis neiškrinta, nes jam iškritus susidarytų sunkiai ištariamas garsų junginys. Judrusis a dažniausiai išlieka tarp pučiamųjų s, š, z, ž ir sklandžiųjų bei nosinių l, r, m, n ir s. Plg.: d ã·r ž ọ s, s ã·u s ọ s, k ã·k l ọ s, t ẹ̃.k r ọ s, ļ ų̃·d n ọ s,

l̨ ĩ̤ ŋ k s m ọ s "daržas, sausas, kaklas, tikras, liūdnas, linksmas". - Greta šių lyčių betgi sakoma: k ã́ l n t s, v ệ i n t s / v̂ ĩ́ n t s "kalnas, vienas". Čia vietoje s turime t s. Tarime staigiai pereinant iš n į s, atsiranda tarpinis t. Fonetiškai imant anie vardininkai yra sutapę su u-kamieniniais daiktavardžiais, nes s ã u s ọ s "sausas" ir t ọ̃ r g ọ s "turgus" tariami su vienodais galūniniais balsiais. Taigi formaliai pagarsiui versdami žem. d ã r ž ọ s į rašomąją kalbą, gautume *d a r̃ ž u s. Tačiau tas kamienų suplakimas vardininko linksnyje atsitiktinis, antriniuose linksniuose to nepastebime. Mat žemaičiams, šiaip visur išmetus judrųjį a, nebebuvo kaip jį palikti ir sunkiai ištariamuose junginiuose. Todėl pasinaudota u-kamienių analogija. Bet galimas daiktas, kad kadaise a-kamieniai daiktavardžiai vardininke vis tik buvo susišlieję arčiau su u-kamieniais. Pvz. Kretingos aps. 16 amž. dvarų inventoriuose krikštavardis Jonas rašomas J a n u s, nors dabar žemaičiai tetaria J ũ o n t s.

Nenukritęs išlieka pralie. u, pvz. s ṷ̃ ŋ k ọ, s ṷ́ n ọ̀ s "sunku, sūnus". Taip pat išlieka i i-kamienių vienaskaitos vardininke: k l̨ î e t ẹ s/i̲ s, n à k t ẹ̀ s/ì̲ s "klėtis, naktis".

I l g i e j i b a l s i a i t r u m p ė j a

Galūniniai ilgieji balsiai bus sutrumpėję jau žemaičių protarmėje. Tatai rodo tų garsų fonetinė raida. Rk. lytims v i l̃ k o, g á l v õ s atliepia žem. v ẹ̃ l k a, g â l v a s, kurios tegali būti kilusios iš pralie. *v i l̃ k ā, *g ā́ l v ā s. Mat ilgieji o sutrumpėdami nieku būdu negali išvirsti trumpaisiais a. Kitų galūninių trumpėjimui plg. d ã r ę, n ã k t̂ į s, p à t̂ ị̀ <*d ã r ē, *n ã k t ī s, *p a t ī́ "darė, naktys, pati". Tas pats likimas yra ir nekirčiuo-

tų galūninių nosinių, pvz. r õ· ɲ k à / r ã· ɲ k à, k ã· t ẹ /e̲, s ṳ́· n ọ /u̲, v ã· g̨ ị "ranką, katę, sūnų, vagį".

Atskirai dar reikia paminėti: rk. v é j a s, m ó- k y t o j a s ~ žem. v̂ î e s, m û o k̨ i̤ t û o s < *v i e i̯ s, *m u o k ī t u o i̯ s. Taip pat j numetamas ir absoliutinėje galūnėje, pvz. r ọ̃· ɲ k û o / r ã· ɲ k u o, k a p û́ o, ŝ î́ e < *r a n k u o i̯, *k a p u o i̯, *s i e i̯ "rankoj, kapoja, sėja".

Be to, dar pridurtina, kad visi galūniniai trumpieji balsiai žemaičių šiandien tariami silpnu balsu, vos murmimai. Taigi rk. v á r n a, v i l̃ k o, s ú- n ų, p ã t į iš tikrųjų atliepia v â· r n$^{\alpha}$, v ẹ̃· l k$^{\alpha}$, s ṳ́· nɒ, p ã· t̂ ! . Šie murmimieji balsiai tolimesnėje tarmės raidoje galėtų ir visiškai nukristi, kaip tai pvz. yra atsitikę daugelyje Mūšos upyno šnektų.

VARDAŽODŽIŲ KAITYBA

Vardažodžių, kaip ir veiksmažodžių, kaitomąsias galūnes daug yra pakeitę žodžio galo dėsniai: nekirčiuotų trumpųjų balsių kritimas ir ilgųjų trumpėjimas. Dėl to šių dienų žemaičių linksnių galūnės daugiur nebeturi nė panašumo su rašomosios kalbos lytimis. Yra, be to, dar ir skirtingų kaitmenų.

D v i s k a i t a

Apskritai dviskaita mūsų kalboje jau baigia nykti. Rytų aukštaičiai jos visai nebeturi, o vakariečiuose vos nuotrupų berandame. Bet žemaičių tarmėse kas kita: vakarinėse srityse dviskaita dar labai gyva, tik rytuose ir pietuose jau gerokai apnykusi. Pajūrio žemaičiai pvz. yra net naujų dviskaitos lyčių pasidarę. Šalia dv. va. d ò j â· u n ọ v̂ î̤· r ọ, t ọ̃· u d ọ v̂ î̤· r ọ (- ọ < -u < -uo, plg. d ù g e r ú o j u) dv.

ki. sakoma: d v ę̀ j ṹ·m/n v̂ î̤·r ụ, bet t ọ̃·u - d ộ·m s v̂ î·r ộ·m s. To paties skaičiaus na. ir įn. lytys skamba: d ô·m v̂ î̤·r ộ·m, t ộ·u d ộ·m v̂ î̤·- r ộ·m. Ta nepaprastoji kilmininko galūnė vartojama ir moteriškajai giminei: t ę̃·i d v ę̂·m s k â·r- v ę̂·m s~rk. t i ẽ d v i e m s k á r v ė m s "tų- dviejų karvių". Šis priebalsis s galūnėje paaiškintinas bendrąja moteriškos giminės vn. ki. analogija (plg. r a ñ k o s, ž ẽ́ m ė s, n a k t i ẽ s, s e s e r̃ s). Čia prie naudininko dviskaitinės galūnės stačiai pridedamas s ir tuo būdu gaunamas anos naujadarinės lytys.

D a i k t a v a r d ž i a i

Daiktavardžių linksnių galūnės paprastai yra išriedėjusios dėsningai pagal žodžio galo dėsnius. Žemaičių sakoma: vn. va. v̂ î̤·́r s, b r û́ o ļ ị s, l û́ o v a, v à g̨ ẹ̀ s, ž̂ ẽ̱·m ẹ/e̱, s ṹ·n ọ̀ s, s ẹ̀- s ọ̃·u/ṹ· = rk. v ý r a s, b r ó l i s (<*b r ā - l ī s), l ó v a (<*l ā v ā), v a g ì s, ž ẽ m ė, s ū n ù s, s e s u õ; vn. ki. v̂ î̤·́r a, b r û́ o- l̂ ẹ/e̱, l û́ o v a s, v à g̨ ẽ̱·i s/i̤·s, ž̂ ẽ̱·m ẹ s/e̱ s, s ṹ·n ã·u s, s ẹ̀ s e̱ r ẽ̱·i s/ĩ̤·s = rk. v ý r o, b r ó l i o, l ó v o s, v a g i ẽ s, ž ẽ m ė s, s ū n a ũ s, s e s e r i ẽ s; vn. įn. v̂ î̤·́r ọ/u̱, b r û́ o ļ ọ/u̱, l û́ o v ọ, v à g̨ ọ̀/ù̱, ž ẹ̀ m ẹ̀/ẹ̀, s ṹ·n ọ/u̱, s ẽ̱·s e̱ r ẹ/e̱ = rk. v ý r u, b r ó l i u, l ó v a, v a g i ù, ž e m è, s ū́ n u, s ẽ s e- r i a; dg. va. v̂ î̤·́r â·/a i, b r û́ o l̂ ê̱·/e i, l û́ o- v a s, v ã·g̨ ị s, ž ẽ̱·m ẹ s/e̱ s, s ṹ·n ã·/a ĩ, s ẽ̱- s e̱ r̂ ị s = rk. v ý r a i, b r ó l i a i, l ó v o s, v ã g y s, ž ẽ m ė s, s ū n a ĩ, s ẽ s e r y s; dg. ga. v̂ î̤·́r ụ s, b r û́ o ļ ú s, l û́ o v a s, v à- g̨ ị̀ s, ž ẹ̀ m ẹ̀ s/ẹ̀ s, s ṹ·n ụ s, s ẽ̱·s e̱ r̂ ị s = rk. v ý r u s, b r ó l i u s, l ó v a s, v a g ì s,

ž e m è s, s ú n u s, s ẽ s e r i s.

Kai kurios lytys yra fonetiškai žymiai apkitusios ir tik per pereiginius laipsnius išvedamos iš pralietuviškųjų lyčių. Pvz. dabartiniam dounininkų vn. ki. b r û o Î ę, verčiant pagarsiui, rk. atlieptų *b r ó l i. Bet šį atstatą (rekonstrukciją) jau paneigia senesnė dūnininkų lytis su plačiu e: b r ú o-Î e, nors jos rk. atitikmuo ir tebūtų nebuvėlis *b r ó l e ar *b r ó l ė. Tik senesnysis kaitmens raidos laipsnis b r ú o ą á, kurį girdime irgi dūnininkuose, labiau aukštaičių linkui, pirštu prikišamai įrodo, kad čia esama tos pačios galūnės, kaip ir a-kamienių daiktavardžių. Taip pat ir Mažvydas rašo: vn. ki. b r a l i a, b e r n e l i a. Fonetinė raida čia yra ėjusi šiais tarpsniais: pralie. *b r ā l j ā >*b r ā l j a>*b r ā̊ l' a>*b r ō l' a> b r ú o ą á > b r ú o Î e > b r û o Î ę. O vietomis dūnininkai, pvz. Kvėdarnoje, šią pastarąją lytį dar toliau išverčia: b r ú o Î i. Čia galūninis i labai atviras, tikriau sakant, pereiginis garsas tarp šiaurės žemaičių ę ir bendrinės kalbos trumpojo i (plg. žem. ķ ę̀ t s : rk. ķ ì t a s). Toje tarmėje b r o l i o vn. ki. ir ga. lytys ir išskiriamos tik nevienodu i atvirumu ir l minkštumu: b r ú o Î i : b ŗ ú o ą́ į "brolio, brolį". Lygiai taip pat rk. įn. š i r-d ž i a (<pralie. *š i r d j ā n) Kvėdarnoje atliepia š í.r d i. Mažvydas irgi rašo: s c h i r d e : s c h i r d y : s c h i r d i. Šis trejopas rašymas rodo, kad jo galūnėje čia tarta labai atviras i (plg. ypačiai lenkišką y). Taigi ir ana kvėdarniškių lytis gali būti išriedėjusi jau 16 amž. Plg. iš tos tarmės dar ir vn. ga. m ã·r t i, ž ẽ·m i, kur kitų žemaičių sakoma m ã·r t ę, ž ẽ·m ę ar net m ã·r t e, ž ẽ·m e<*m a r t j ā n, *ž e m ē n "marčią, žemę".

Iš skirtingų linksninių galūnių pažymėtina:

1. a, -ja- ir u-kamienių vn. na. galūnė yra - o u arba - u (dūnininkų): v i r o/u , b r u o l o/u , s u n o/u . Rk. atitikmuo būtų - u o: v y r u o, b r ó l i u o, s ú n u o. Tačiau ir rk. - u i ir žem. - u o abu yra kilimo iš pralie. *-u o j < *- ō j, tik žemaičiai, pagal savo tarmės dėsnius, yra seniai numetę j, o rk. *- u o j > *u°i > - u i. Be to, u-kamieniai tą pačią galūnę turi ir vn. vie.: s ú n o/u , kur rk. turėtų atliepti s ū n u ō(j è), nes -j e žemaičių visada vn. vie. nume-tamas.

2. i- ir priebalsinių kamienų vn. na. yra: v ã - g e i/i , s ẽ s e r e i/i ~rk. v ã g i e, s ẽ s e-r i e. Šis senovinis kaitmuo -i e pažįstamas iš 16 amž. raštų. Rytiečiuose jis vietomis išlaikytas su-vienabalsėjęs v ã g i, o zanavykų bei kapsų retkar-čiais dar pasakoma ir su visai nukritusiu balsiu: duok š ù n (= šuniui) lakt.

3. Vn. vie. ja-, i- ir priebalsiniai kamienai vėl sudaro pagal ē-kamienių analogiją: b r u o l ê e, v à g i ẽ, s è s e r i ẽ = rk. b r ó l ė(j e), v a g ẽ(j e), s e s e r ẽ(j e). Ši analogija užgrie-bia ir būdvardžių bei įvardžių vietininkus: m e - d è n ê e/m e d ì n i e, m o n ĩ e/m ù n i ẽ, t à-v i ẽ, s à v i ẽ, m o m i ẽ s, j o m i ẽ s ~rk. m e d ì n ė(j e), m a n ẽ(j è), t a v ẽ (j è), s a-v ẽ(j è), m u m ẽ(s è), j u m ẽ(s è), "mediniame, manyje... jumyse".

4. Dg. va. u-kamieniai linksniuojami pagal a-ka-mienius: s ú n ã/ã i ~rk. s ū n a ĩ. Tą analogi-ją randame ir kai kuriose kapsų ir dzūkų šnektose. Da-bar ir rk. turi jau v a ĩ s i a i, nors 16 amž. te-besakyta v a i s i ū s, kaip s ú n ū s.

5. Dg. ki., jei kirtis yra galūnėje, pajūriškių žemaičių tariamas su - m: g e r ũ m ž m ú o n ũ m,

o daugelio kitų šnektų su -n: g̨ e̱ r ṳ̃́ n ž m ú o - n̨ ṳ̃́ n "gerų žmonių". Tai vis senovinių nosinių palaikai.

6. Vn. įn. v à g̨ ọ̀/ù̱, s ṳ̃́ n ọ/u̱ ~ rk. v a - g i ù, s ú n u sudaryti a-, i̯a-kamienių pavyzdžiu. Lytys v à g̨ ẹ m̂ ị̀, s ṳ̃́ n ọ m̂ ị/u̱ m i̱ "vagimi, sūnumi" dabar jau labai retos, ypačiai šiaurėje ir vakaruose.

7. Dg. vie. a-, i̯a- ir u-kamieniuose, taip pat ir būdvardžių bei įvardžių, baigiasi paprastai -ṳ s(e̱): v̂ ṳ̃́ r ṳ̃́ s(e̱), b r û o l̨ ṳ s(e̱), s ṳ́ - n ṳ̃́ s(è̱), g̨ e̱ r ṳ̃́ s(è̱), k à t r ṳ̃́ s(è̱) ~ rk. v ý - r ū s(e), s ū n ũ s(è), g e r ũ s(è), k a t r ũ s-(è). Šias lytis turi ne tik dūnininkai, bet ir dounininkai su donininkais. Ilgasis ū vietoje u o aiškintinas fonetiškai, nes pvz. ir dg. ga. g e - r ú o s i u s visi žemaičiai taria g̨ e̱ r ṳ̃́ s̨ ụ s, keliose šnektose ir g̨ e̱ r ṳ̃́ n s̨ ụ s. Plg. jau Mažvydo: s c h a u k i e n c z i u s i u s "šaukiančiuosius". - Kur sakoma s̨ ṳ̃́ n s t ẹ "siųsti", ten girdėti ir v̂ ṳ̃́ r ṳ n s e̱..., k a t r ṳ n s è̱. Čia nosinis galėtų būti išlikęs ir senas, nes mūsų dg. vie. lytis yra sudaryta iš dg. ga. *v ī r u o n s + pasturdėlis -e n > *v ī r u o n s e n > v y r u o s ę (plg. ryt. v̂ ṳ̃́ r u o s i̱ : k ã t̂ i̱ "vyruose, katę") > v y - r u o s e. Bet visiško tikrumo nėra, kadangi tose šnektose yra ir antrinių nosinių, pvz. g l ṳ̃́ n s - n̂ ị s, g̨ ṳ̃́ n s l a "gluosnis, gysla". Kaip rodo prūsų kalba su savo g l o s s i s, p e t t e g i s - l o "tam tikra gluosnio rūšis, peties gysla", čia nosinių niekados nėra buvę. - O i- ir priebalsiniai kamienai, kaip ir vienaskaitoje, vėl linksniuojami pagal ē-kamienius: n à k t̂ i ẽ s(è̱), s è̱ s e̱ r̂ i ẽ s-(è̱) ~ rk. n a k t ẽ s(è), s e s e r ẽ s(è).

Būdvardžiai

Paprastųjų būdvardžių linksniavimas veik ištisai sutinka su bendrine kalba: gẽrs, gerà, gerę/į, gẽras = rk. gẽras, gerà (<*gerā), geri, gẽros (<*gerās). Apie įvardžiuotinius betgi to pasakyti negalima.

Tik, žinoma, grãžės/es "gražios" nėra analoginės lytys pagal žemės, bet fonetiškai išriedėjusios iš grãžás< *gražiasis<*gražjās.

Žemaičiai taip pat sako vn. va. medėnę/medìne, kaip žẽmę/e, vietoje laukiamų *medìnie, *žẽmie "medinė, žemė", nes čia pralie. galūnės -ē jau protarmėje buvo sutrumpėjęs ir nebegalėjo išvirsti ie, kaip kad yra atsitikę su šakniniu ė siauruoju. Bet kur tas galūninis ė seniau buvo apsaugotas, ten ir dabar turime ie, pvz. medėñiê/medìnie, kaip ir žẽmiê = rk. medìnė(je), žẽmė(je). Čia pat reikia pridurti, kad ta mot. giminės lytis vartojama ir vyr. giminės vn. vietininkui, kaip ir įa-kamieniuose daiktavardžiuose.

Daiktavardiškių galūnių turime būdvardžiuose ir daugiau:

1. Vn. na. medėnôu/medìnų, gerо(u)jou/gẽrųjų~rk. mediniuo, geruojuo "mediniam, gerajam". Aukštaičių tarmėse taip pat pasitaiko medìniui, bet *geruijui niekur negirdėtas.

2. Dounininkų dg. va. gerêjê (<*gereijei) arba dūnininkų gêrį́jei (Eržvilkas) atliepia rk. gerí́ejai (plg. vė́jai). Ši pastaroji lytis pažįstama ir aukštaičių vakariečių šnektose. Tačiau greta žemaičiai tebesako ir būdvardiškai: gerêjė/gêrį́ji = rk. gerí́eji.

Įvardžiuotinių būdvardžių vyr. gim. vn. vie. turi skirtingą lytį: g̨ e r a m ę̂·(n)j ę ~ rk. g e r a m ę́ j e "gerajame". O Pagramantyje sakoma net visai keistai: g̨ e r a m é·i̯n̨ á m̂ e. Ši lytis bus atsiradusi dėl sankaitos (metatezės) iš senesnės *g e r a m é n j a m e ~ rk. g e r a m ę́ j a m e, kuri gana dažna 16 amž. raštuose ir dar aiškiai rodo pirmykštį sandarą g e r a s + j i s su abiem kaitomais sandais.

Dar reikia pastebėti, kad visi žemaičiai vietoje g e r ą́ s i a s (<*g e r ā n s j ā s), kaip ir rytiečiai, sako g̨ e r ûo s ę s/e s (<*g e r ā s j ā s) ~ rk. g e r ó s i a s.

Laipsniuoja žemaičiai: g̨ e r ẽ·s n̂ į s, g̨ e r̨ ấ·u ŝ į s, v ę̀ s ọ̀ /v̂ i s ù g̨ e r̨ ấ·u ŝ į s ~ rk. g e r ẽ s n i s, g e r i á u s i s, v i s ù g e r i á u s i s (iš tikrųjų tariama: v i s u g e r i á u s i s). Įvardžiuotinei lyčiai g e r e s n ỹ s i s žemaičių tarmėse atliepia g̨ e r è s n ẽ·s̃ į s, rečiau ir g̨ e r è s n̨ ã·s̃ į s ~ rk. g e r e s n i à s i s, Mot. giminė rytuose ir pietuose sakoma g̨ e r e s n̨ ú́ o j e ~ rk. g e r e s n i ó j a. Šiaurinių žemaičių g̨ e r e s n̨ ú́ o j ę gali turėti susiaurėjusį galūninį ę arba atliepti rk. g e r e s n i ó j i.

Įvardžiai

Įvardžiuose žemaičiai išsiskiria ypačiai tuo, kad daugumas 3 asm. įvardyje j ì s, j ì yra pakeitę parodomuoju a ñ s, a n à. Taip yra padarę ir rytiečiai: ã n a s, dg. ã n y s (bet: j õ, j ų̃...). Tų lyčių randame jau 16 amž. raštuose. Latviai irgi vietoje j i s sako v i ń š (= kitas, vienas). Plg. dar slavų o n ъ "jis". Sintaksiškai šitoks pakeitimas visai suprantamas, nes kalbančiojo a š ir jo

priešstato t u atžvilgiu tiek j i s, tiek a n(a)s jau pažymi trečiuosius asmenis. Pagaliau ir rk. j i s yra prokalbinis parodomasis įvardis. - Vn. va. vyr. gim. lytis įvairuoja pagal šnektas: ã· n t s / ọ· n t s / ų̃· n t s ~ a ñ s. Dėl tarpinio t plg. 47 psl. Mot gim. visur sakoma vienodai: à n à / a n à, o dg. va. à n ẽ i/ĩ , à n ũ o s ~ rk. a n i ẽ, a n õ s. Pats linksniavimas nieku ypatingu neprasikiša: va. ki. à n ũ o, à n ũ o s; na. a n ấ m, a n â·/á·i; dg. ga. à n ụ s / à n à s... ~ rk. a n õ, a n õ s, a n á m, a n á i, a n ù s, a n à s... Dėl galūninio kirčio fonetiškai gana įvairus vn. ga.: a n ã· n Kražiai, à n ọ̃· n, rečiau à n ọ̃· Salantaĩ, à n ọ̃· u Mosėdis ir à n ų̃· n/à n ų̃· sporadiškai įvairiose vietose. Lygiai taip pat įvairuoja ir ga. k ą̃, t ą̃.

Iš asmeninių įvardžių šiaip skirtybių pažymėtina:

1. Vn. na. greta m ộ· n (retai: m ộ·), m ų́· n, t ấ·u, s ấ·u sakomos ir ilgesnės lytys: m ọ̀ n ệ· i/į̂· , m ù n į̂· , t ã̂ v ệ· i/į̂· , s ã̂ v ệ· i/į̂· ~ rk. m ã n i e, t ã v i e, s ã v i e. Dūnininkų lytys m ù n į̂· , m ù n i s, m u n ì, m u n ĩ́.m "man, manęs, mane, manimi" daugelio kalbininkų laikomos labai senomis (: sl. m ъ n ě "man"). Bet čia m u n- gali būti ir fonetiškai išriedėjęs iš m a n-. Plg. šnektinius n ú·m s < n ọ́·m s < n ã m a s, n ù m ĩ́· < n ọ̀ m ĩ́ ~rk: n a m i ẽ ir Sedos apyl. m ọ̀ n ệ· i "man" greta su m ù n ì "mane", kur pietesnės, atgalinės asimiliacijos nepažįstančios, šnektos tesako m ọ̀ n ì. Mat ọ tarp dviejų nosinių m ir n ima tamsėti ir išvirsta u.

2. Donininkų ir iš dalies palangiškių t u visuose antriniuose linksniuose, kaip ir latvių kalboje, šaknyje turi e: t ẽ· v ę s Palangà, t è v ę s Klaipėda "tavęs", t è v ệ· i "tau", t è ṽ ĩ e "tavyje"

Tas e labai senas. Plg. prūsų t e b b e i, slavų t e b ě "tau".

3. Dg. va. j ū̃ s apie Rietãvą ir Kvė́darną tariama j ṳ̄·m s / j ṳ̄·n s su antriniais m , n. Dėl jų plg. 52 psl.

4. Dg. ki. plačiai, ypač šiaurėje, sakomas m ṳ̂·s a, j ṳ̂·s a ~ rk. m ū́ s o, j ū́ s o. Taigi yra daiktavardiškas vn. kilmininkas.

5. Dviskaitoje vietoje m ù·d u, m ù d v i visi šiauriniai žemaičiai tebesako senovišką v ẽ̱·d ọ, v ẽ̱·d v ẹ ~ rk. v ẽ d u, v ẽ d v i.

Įvardžiuotinių įvardžių, kaip j i s a i, j i-j i, t a s a i, t o j i žemaičiai, išskyrus patį rytų pietų atkraštį, visai neturi.

S k a i t v a r d ž i a i

Dabar visi lietuviai skaičiuoja, palyginti, vienodai. 16 amž. kelintiniai skaitvardžiai l i e k a s arba p i r m a s l i e k a s, a n t r a s l i e-k a s arba a n t r a l i e k a s iki d e v i n-t a s l i e k a s "vienuoliktas, dvyliktas... devynioliktas" jau visur yra išnykę. Kad ir žemaičiai juos yra turėję, rodo Mažvydo l i e k a s, a n t - r a s l i e k a s straipstis "vienuoliktas, dvyliktas skyrius".

Iš šiaip tarminių skirtybių suminėtina:

1. Greta su norminiais žem. v ệ·i n t s / v̂ ī̤́ n t s "vienas" Palangojè, Mósėdyje... pasakoma ir donininkiškai v ệ·n t s. Tokios pat sporadinės tose vietose yra ir lytys p ệ·n t s, š ẹ̃·n t s, ķ ẹ̃·m s "pienas, šienas, kiemas".

2. Rietavè, Kvė́darnoje... dėl aukščiau 52 psl. minėtų priežasčių girdėti ir t r̂ ī̤̃ n s vietoje kitur visur sakomo t r̂ ī̤̃ s "trys". Ana lytimi pasikliovus, Jauniaus siūlymu, ir rašom. kalboje prieš

pirmąjį pasaulinį karą buvo imta rašyti t r į s greta su j ų s. Tačiau prūsų vietovardis T r i s k a y m ir kitos indoeuropiečių kalbos (plg. sl. t r ь j e, lot. t r e s) sutartinai rodo, kad čia n tėra tik antrinis.

3. Visi žemaičiai paprasai sako v ẹ i ŋ̣ ộ u l̂ ẹ k a / v̂ i̤ ŋ̣ ṳ́ l̂ i̲ k a ~ rk. v i e n i ú o l i k a, o atskiromis šnektomis ir d v̂ í̤ l̂ e̲ k a ~ rk. d v ý l e k a, taip pat dažnai: t ṳ̂ k s t ọ n t ẹ ~ rk. t ú k s t a n t ė. Retenybė yra pvz. salantiškių d v̂ î̤ l̂ ẹ k s, p ẹ n ḳ û o l̂ ẹ k s ~ rk. d v ý l i k a s, p e n k i ó l i k a s. Bet plg. Bretkūno: Šitai yra d v y l i k s giminės Izraelio.

4. Iš kelintinių skirtingesni: t r è̲ t s < t r e t e s (Mažvydas) < *t r e t j e s < pralie. *t r e t j a s "trečias" ir greta dabartinių s è̲ p t̂ ĩ̤ n t s, a š t ã n t s / à š t ọ̃ n t s ~ rk. s e p t i ñ t a s / a š t a ñ t a s, vietomis tebevartojami senoviniai s ẽ̲ k m ọ s, ã š m ọ s ~ rk. s ẽ k m a s, ã š m a s.

5. Sutrumpintų sudurtinių skaitvardžių žemaičiai nevartoja. Paprastai sakoma pilnosios lytys: d è̲ š̂ ị̤ m t ẹ̀ s / d e̲ š̂ i̲ m t̂ ì̲ s, d v ẹ̀ d ẽ̲ š̂ ị m t ẹ arba d v̂ ì̲ d̂ ẽ̲ š̂ i̲ m t̂ i̲ s, t r̂ ĩ̤ s d ẽ̲ š̂ ị m t̂ ị s, ḳ ẽ̲ t ọ r ẹ s / ḳ ẽ̲ t u̲ r e̲ s (< *k e t u r j ā s) d ẽ̲ š̂ ị m t̂ ị s ~ rk. d e š i m t ì s, d v ì d ẽ š i m t i, d v ì d ẽ š i m t y s, t r ỹ s d ẽ š i m t y s, k ẽ t u r i o s d ẽ š i m t y s. Kelintiniuose sudurtiniuose pirmuoju sandu eina sveikas vardininko linksnis, pvz. t r̂ ĩ̤ s d e š̂ ĩ̤ m t s, ḳ ẽ̲ t ọ r ẹ s d e̲ š̂ ĩ̤ m t s / ḳ ẽ̲ t u̲ r e̲ s d e̲ š i m t s ~ rk. t r ỹ s d e š i m t a s, k ẽ t u r i o s d e š i m t a s.

V e i k s m a ž o d ž i a i

Kaip jau aukščiau (žr. 27 tt psl.) esame matę, dėl

junginio j a > j e žemaičių tarmėse žymiai yra pakitusi visa veiksmažodžių sistema. Tas virtimas sykiu su trumpųjų galūninių balsių nukritumu padarė tai, kad žemaičiai, ypačiai šiauriniai, šiandien veiksmažodžių asmenavime bevartoja mažne vienus a-kamienius. Šiek tiek i̯a-kamienių yra tik naujadarinių, o i-kamienų vos liekanos.

Todėl rk. lytims: š a u k i ù, š a ũ k i a m e, š a ũ k i a n t, k ù l i a, k ù l i a t e, k ù l i a n t į, k ù l i a m a s, k e ñ č i a, k e ñ č i a n č i u s, g e ĩ d ž i a, g e ĩ d ž i a n č i u s, m e l̃ d ž i a n č i u s, v e r̃ k i a n t i e m s (i̯a-kamieniai); p e n i ù, p ẽ n i, p ẽ n i m e, p ẽ n i m a s, g i r d ž i ù, g i r̃ d i m e, g i r̃ d i n t, ž ý d i, ž ý d i t e, ž ý d i n č i o s, t u r i ù, t ù r i, t ù r i m e, g a l i ù, g ã l i, g ã l i m e, g ã l i m a s pvz. Salantuosè, Plùngėje... atliepia: š á·u k ọ̀, š ã·u k â·m, š ã·u k ọ n t, k ộ·l, k ộ́·l a t, k ọ̀ l ọ n t̂ ị, k ọ̀ l â·m s, ḳ ẹ̃·n t, ḳ ẹ̃·n t ọ n ṭ ụ s, g̨ ẽ·i d, g̨ ẽ·i d ọ n ṭ ụ s, m ẽ·l d ọ n ṭ ụ s, v e r k ọ n t̂ î̤·m s; p è n ọ̀, p é n, p è n â·m, p è n â·m s, g̨ ệ́·r d ọ̀, g̨ ẹ̃·r d â·m, g̨ ẹ̃·r d ọ n t, ẑ î̤·d, ẑ î̤·d a t, ẑ î̤·d ọ n t ẹ s, t ọ̀ r ọ̀/r̥ ọ̀, t ọ̀ r ê·m, g à l̥ ọ̀, g â·l, g à l̂ ê·m, g à l̂ ê·m s ~ rk.: š a u k ù, š a ũ k a m, š a ũ k a n t, k ù l, k ù l a t, k ù l a n t į, k ù l a m s, k e ñ t, k e ñ t a n č i u s, g e ĩ d, g e ĩ d a n č i u s, m e l̃ d a n č i u s, v e r k a n t ì m s; p e n ù, p é n, p ẽ n a m, p ẽ n a m s, g i r d ù, g i r̃ d a m, g i r̃ d a n t, ž ý d, ž ý d a t, ž ý d a n č i o s, t u r ù/r i ù, t ù r i a m, g a l i ù, g á l, g ã l i a m, g ã l i a m s.

Pradžią tam kamienų pakeitimui davė vienaskaitos 3 asm. Pralie. *r a ñ d a, *n e m ā́ k a, *r e ĩ-

k j a, *j a ũ t j a, *g e ĩ d j a, *a t l é i d j a, *t ù r i, *t ì k i, *n e g ã l i jau prieš Mažvydo laikus žemaičių protarmėje bus netekę galūninių balsių, nes jo Katekizme rašoma: r a n d, n e m a k, r e i k, i a u t, g i e i d, a t l e i d, t u r, t i k, n e g a l.

Taigi dėl žemaitiškojo ir žodžio galo dėsnių veikimo čia suplakta visi kamienai. Tačiau dg. ir kitose lytyse Mažvydas tuos kamienus dar skiria: r a n d a m, s c h a u k i e m, g i e i d e m, g i e i d e n t e i, g i e i d e n c z i a s, a t l e i d e m, k i e n t e n c z i u s, a p t u r i m, t u r i n c z i a s, t i k i m, n e g a l i m ~ rk. r a ñ d a m, š a ũ k i a m, g e ĩ d ž i a m, g e ĩ d ž i a n č i a i, g e ĩ d ž i a n č i a s, a t l é i d ž i a m, k e ñ č i a n č i u s, a p t ù r i m, t ù r i n t i m s, t ù r i n č i a s, t ì k i m, n e g ã l i m. Vadinasi, anuo metu žemaičiai tebetarė š a ũ k e m, g e ĩ d e m, g e ĩ d e n č i a s, k e ñ t e n č i u s, kurie dar neseniai buvo išriedėję iš *š a ũ k j e m a, *k e ñ t j e n t j u s... <*š a ũ k j a m a, *k e ñ t j a n t j u o n s...

Bet ilgai toks būvis tverti negalėjo. Sakant 3 asm. vienodai, imama ir 1 asmenyje greta senųjų r a n d ù, m ó k u sakyti naujoviškai š a u k ù, g e i d ù, t u r ù, t i k ù, o toliau pagal r a ñ d a m, m ó k a m ir š a ũ k a m, g e ĩ d a m, g i ĩ r d a m, t ì k a m.

To užuomazga, rodos, siekia jau ir Mažvydą. Veiksmažodis s k e l t i, s k e l ė t i "būti skolingas", kaip rodo s k i e l, s k i e l a t ~ rk. s k ẽ l(a), s k ẽ l a t(e), jo tarmėje yra perėjęs į a-kamienius, o vietoje rk. k u l i a n č i á m, t i k i n t í e m s jis jau irgi parašo k u l a n t e m, t i-

k i e n c z i a m s ~ rk. k u l a n č i á m, t i - k i a n č i á m s.

Bet apskritai kamienų sumišimas visgi tėra pomažvydinių laikų padaras.

Senųjų i-kamienų liekanų yra likę ypačiai vieninėse lytyse, kur neveikia sistemos prievarta, pvz. padalyviuose ir dalyviuose. Tuose pat Salantuose tesakoma tik g à l̂ î̯ n t, n ũ o r̂ î̯ n t, t ọ̀ r̂ î̯ n t, dvejopai: g ę̃́ r d̂ i̯ n t // g ę̃́ r d ọ n t, g ọ̀ - l̂ î̯ n t // g ọ̀ l ộ́ n t, m̂ î̯ l̂ î̯ n t // m̂ î̯ l ộ́ n t, r ų̃́ p̂ i̯ n t // r ų̃́ p ọ n t, ŝ î e d̂ î̯ n t // ŝ î e - d ộ́ n t, s p̂ î̯ n d̂ î̯ n t // s p̂ î̯ n d ộ́ n t, v ę̃́ i - š̂ i̯ n t // v ę̃́ i š ọ n t ir vos poroje pavyzdžių: p è n ộ́ n t, p è r ộ́ n t ~ rk. g ã l i n t, n ó - r i n t, t ù r i n t, g i r̃̂ d i n t, g i r̃̂ d a n t, g ù l i n t, g ù l a n t, m ý l i n t, m ý l n a t, r ũ p i n t, r ũ p a n t, s é d i n t, s é d a n t, s p ì n d i n t, s p ì n d a n t, v i ẽ š i n t, v i ẽ š a n t, p ẽ n a n t, p ẽ r a n t. Dalyviuose santykis tas pats: g ã l̂ i̯ s, g ộ́ l̂ i̯ s // g ọ̀ - l ọ̃́ s, ŝ î e d̂ i̯ s // ŝ í e d ọ̃́ s, p è r ọ̃́ s... ~ rk. g ã l i̯ s, g ù l i̯ s, s é d i̯ s, s ė d ą̃ s, p e r ą̃ s...

Dg. 2 asm. pajūriškiuose kartais greta girdime net tris lytis: m̂ î̯ l a t // m̂ î̯ l̂ e̯ t // m̂ î̯ l̂ ę t "mylite". Čia atrodytų sumišę visi trys kamienai. Bet kadangi senoji karta sako m̂ î̯ l̂ e̯ t ~ rk. m ý - l i a t e ir dg. 1 asm. teturi dvi gretimines lytis: m̂ î̯ l â·m // m̂ î̯ l ê̯ m "mylime", tai reikia manyti, kad jaunosios kartos m̂ î̯ l̂ ę t turi naujai susiaurėjusį ę. Plg. k ę̃́ p ę n a s, p ẽ̯ r s t ę k i ẽ < k ę̃́ p e̯ n a s, p e̯ r s t e̯ k i ẽ "kepenos, perstekė".

Taigi senieji ja-kamieniai veiksmažodžiai visi yra išvirtę a-kamieniais ir tik iš i-kamienių vėl naujai yra jų atsiradę. Panašiai i-kamieniai verčiami ja-kamieniais ir rytų aukštaičių. Plg. t ů̀.r̥ á m̂ e̯,

t u ę̃ s ~ rk. t ù r i a m e, t u r i ą̃ s.

Bet reikia pridurti, kad aukštaičių linkui, ypačiai pietų rytų atkraštyje, tas kamienų suplakimas žymiai susilpnėja. Ten jau nėra visai svetimos ir tokios lytys, kaip š a ũ.k e m, š a ũ.k e t, t ù ỹ i m, t ù ỹ i t ~ rk. š a ũ k i a m, š a ũ k i a t, t ù r i m, t ù r i t. Bet Eržvilke pvz. tebesakoma: n ú o ę á m, n ú o ę á t ~ rk. n ó r i a m, n ó r i a t.

A t e m a t i n i a i v e i k s m a ž o d ž i a i

Seniau savo kalboje esame turėję ir keliolika vad. atematinių, arba m i-veiksmažodžių. Bendrinėje kalboje iš jų tik nuotrupų yra likę: e s m ì, ẽ s t i; e i m è, e i v à "eikime, eikiva"; s n i ẽ g t i "sninga", d ẽ s t i s i "atsitinka". Bet Daukša pvz. veiksmažodžius e ĩ t i, d ú o t i, d é ĩ t i dar ištisai asmenuoja: e i m ì, e i s ì, e ĩ t i, e i m è, e i t è; d ú o m i (*d ú o d m i), d ú o s i, d ú o s t i, d ú o m e, d ú o s t e; d e m ì (*d e d m ì), d e s ì, d ẽ s t i, d e m è, d e s t è.

Mažvydo Katekizme dar randame: e s m i, e s t(i), n e e s t, e s m e; d o s t(i), d o s t a t "duodate"; p a d e s t "padeda", p r a d e s t y s e "prasideda"; g i e s t i s i "giedasi", s e r k t i "sergsti".

Dabar žemaičiai, išskyrus senių è s m ì (greta: e s m ù), è s m è, è s t è beturi tik 3 asm. lyčių: ẽ i t / ẽ t, m ẽ i k t / m ẽ̃ k t, l ẽ i k t / l ẽ̃ k t, g ẽ́ s t, s k ã u s t, p ẽ r š t, n ẽ i š t / n ẽ̃ š t... "eina, miega, lieka, gieda, skauda, peršti, niežti". Tačiau iš jų analogiškai kuriama nauja asmenuosena: e i t ù / ẽ́ t ọ̀, ẽ i t a m / ẽ t ã m, ẽ i t a t / ẽ t a t; m ẽ́ i k t ọ̀ / m ẽ̃ k t ù,

m ẹ̃·i k t ọ n t / m̂ ĩ̤·k t a n t, m ẽ·i k t ọ s / m̂ ị̤·k t ã·n s; g̨ ị̤́·s t u̲, g̨ ị̤́·s t a m, g̨ ị̤́·s - t a t; n ẻ·i š t ọ̀ / n̂ ị̤·š t ù̲, n ẹ̃·i š t ọ n t / n̂ ĩ̤·š t a n t ~ rk. e i t ù, e ĩ t a m, e ĩ t a t; m i e g t ù, m i ẽ g t a n t, m i ẽ g t ą̃ s; g í e s t u, g í e s t a m, g í e s t a t; n i e- ž t ù, n i ẽ ž t a n t "einu, einame, einate; mie- gu, miegant, miegąs; giedu, giedame, giedate; niež- čiu, niežtint".

Šia kryptimi pirmąjį žingsnį žengia jau Mažvydas su savo d o s t a t "duodate" vietoje daukšinio d u o s t e. Bet prie 3 asm. naujų lyčių pridaro ir kitos tarmės. Plg. anykštėnų ã·s̑ t̑ i̲ : a s̑ t̑ š̑ ù ~ rk. ẽ s t i : e s č i ù, kur nusižiūrėta į š ý k š- t i : š ý k š č i u.

L a i k a i

Laikų lytyse ir net jų daryboje turime taip pat tam tikrų žemaitybių. Svarbesniąsias čia suminėsime:

1. Esamojo laiko sangrąžinėse lytyse visi žemai- čiai išsiskiria: n e̲ š̑ ị̤̂ s : n ẽ̲ š a m û o s "ne- šies, nešamės". Taigi vn. 2 asm. galūnėje yra viena- balsis: n e š ý s. Ji esanti analogiškai atsiradusi i-kamieniuose veiksmažodžiuose, o vėliau išplėsta ir kitur. Dg. 1 asm. n ẽ̲ š a m û o s ~ rk. n ẽ š a - m o s < *n ẽ š a m ā̲ s. Plg. ir Mažvydo l i a u i a- m a s = l i á u j a m ā̊ s "liaujamės". Todėl, prieš nukrintant galūnei, žemaičiai vietoje n ẽ š a m e bus sakę ir *n ẽ š a m a. Plg. dar ẹ̀ s â·m : ẹ̃·s- m a greta rk. ẽ s a m e : e s m è. - Dviskaitos ly- tis pajūriškiai sako: n ẹ̀ š â·u, n ẹ̀ š a v û o s, š ã·u k a u, g̨ ẹ̃·r d a u, t ọ̀ r̨ â·u < n ẽ š a v a, n ẽ š a v o s, š a ũ k a v a, g i r̃ d a v a, t ù- r i a v a; n ẹ̀ š a t â·u, n ẹ̀ š a t a v û o s, š ã·u k a t a u, g̨ ẹ̃ r d a t a u, t ọ̀ r e̲ t â·u <

n ẽ š a t a v a, n ẽ š a t a v o s, š a ũ k a t a v a, g i r̃ d a t a v a, t ù r i a t a v a "nešava, šaukiava, girdiva, turiva, nešata, nešatos, šaukiata, girdita, turita". - Antrinių veiksmažodžių 3 asm. dėsningai netenka j: l̥ i̤ n û́ o, g a r ộ u/ṵ́, g r̂ i̤ b á u, g̥ e̱ r̂ î́ e "lynoja, garuoja, grybauja, gerėja". Mažvydo b i l a taip pat skaitytina b ī l ā́ "byloja". Bet vis tik sakoma: k ã u l̂ ẹ i̯, z ã u n ẹ i̯ (Salantaĩ...) ~ rk. k a ũ l i j, z a ũ n i j "kaulija, zaunija". Plg. ir Mažvydo t e s l u ž i j "teslūžija". Mat čia j nukritimas būtų davęs reikšmiškai neparankias lytis *k ã u l̂ ẹ, *z ã u n ẹ, kurios atrodytų tartum mot. gim. atitikmenys prie k a ũ l i u s, z a ũ n i u s.

Veiksmažodžiai š á l t i, k ì l t i, d i l̃ t i pajūriškių ir kai kurių kitų žemaičių asmenuojami: š à l ọ̀ / š á l s t ọ, k ê̤ l s t ọ, d ẹ̀ l ọ̀ / d ẹ́ l s t ọ ~ rk. š a l ù / š á l s t u, k ì l s t u, d e l ù / d i l s t ù. Pietų rytų dūnininkai, pvz. Pagramantis, sako: š ã l n, d̂ ĩ̱ l n, k̥ ĩ̱ l n. Tai yra sankaitinės (metatezinės) lytys iš *š a n l, *d i n l, *k i n l < *š a n l a, *d i n l a, *k i n l a ~ rk. š ą̃ l a, d į̃ l a, k į̃ l a.

Vietoje rk. i m ù, ì m a m e... žemaičiai, kaip ir rytiečiai, sako j ẹ̀ m ọ̀/ù̱, j ẹ̃̀ m â m ~ rk. j e m ù, j ẽ m a m. Plg. la. j e m t "imti".

2. <u>Būtasis laikas</u> labiausiai išsiskiria savo stumtine priegaide: n e̱ š̥ ấ u, n e̱ š̥ ấ u s, n e̱ š é̱ i /ê̱, n e̱ š é̱ i s /ê̱ s, g r̃ i̤ b a v ấ u, g r̂ i̤ b a v á i /â ~ rk. n e š i á u, n e š i á u s, n e š é i, n e š é i s, g r y b a v á u, g r y b a v á i.

Rk. lytims m o k é j o m e, m o k é j o t e, n o r é j o m e, g a l v ó j o t e, k a ũ l i j o m e atliepia dvejopinės: m u o k̥ î́ e j û o m / -

j i e m, m u o ķ ĩ́ e j û o t /j î e t, n u o r̂ ĩ́ e-j û o m / j î e m, g a l v ṹ o j û o t / j î e t, k ã·u l̂ ẹ j û o m / j î e m ~ rk. mokė́jom/jėm, mokė́jot/jėt, kaũlijom/jėt... Čia yra įsibrovę ė-kamienai, bet tik po j, nes šiaip sakoma vien g ị̈ v ẽ̂-n û o m, g r̂ ị̈ b ã̂ v û o m ~ rk. g y v ẽ n o m, g r y b ã v o m. Mat nusižiūrėję į senąją grupę š ã·u ķ e̱ m : š ã·u ķ i e m "šaukiame, šaukėme" žemaičiai prie g a l v ṹ o j ê̱·m "galvojame" pridarė naujai ir g a l v ṹ o j î e m ~ rk. g a l v ó-j ė m "galvojome".

Sangrąžinėse lytyse, kaip ir esamajame laike, turime kitą galūninį balsį: n ẽ̱ š̂ i e m û o s ~ rk. *n ẽ š ė m o s < *n e š ē m ā s "nešėmės".

Dviskaitos lytys yra: n è̱ š̂ i e u̯, n è̱ š̂ i e-v û o s < n ẽ š ė v a, n ẽ š ė v o s, n è̱ š̂ i e-t â·u, n è̱ š̂ i e t a v û o s < n ẽ š ė t a v a, n ẽ š ė t a v o s "nešėta, nešėtos".

Pačiame pajūryje (Klaĩpėda, Palangà...) būtojo laiko kamienas d a v- tariamas d e v- : d ẽ̱·v ẹ, d è̱ v î e m "davė, davėme". Lyties senumą rodo Mažvydo d e w e ir la. d e v u, d e v i s "daviau, davęs".

3. <u>Būtasis dažninis</u> laikas su -d a v a u sudaromas dūnininkų: ñ ẽ̱·š d a v a u, ñ ẽ̱·š d a v a i-/ə·, ñ ẽ̱·š d a v u o m "nešdavau, nešdavai, nešdavome". Tam pritaria ir Mažvydas: w e i z d e d a-w a u, t r a k s z d a w a, w a d i d a w a "veizdėdavau, trokšdavo, vadindavo". Visi dūnininkai ir gretiminės dūnininkų šnektos (Švė́kšna, Laũkuva, Var̃niai...) dažninį laiką sudaro iš veiksmažodžio l i u o b ė́ t i lyčių ir atitinkamos bendraties. Taigi sakoma: l̥ ộ·u b ọ, l̥ ộ·u b̂ ị, l̥ ộ·u b, l̥ ộ·u-b â·m, l̥ ộ·u b a t n ẽ̱·š t ẹ ~ rk. l i ú o b u, l i ú o b i... n ẽ š t i "nešdavau, nešdavai, nešda-

vote..." Dūnininkai, žinoma, čia taria ļ ṳ̃́·b ọ/u̲. Rečiau to paties laiko reikalui pasakoma ir ļ ṳ·-b̂ í e j a u / ļ ộ·u b̂ î e j â·u n ẽ̲·š t ẹ ~ rk. l i u o b ė́ j a u n ẽ š t i. Kodėl toks darybinis skirtingumas? Mat dažninis laikas nėra senas. Jo neturi nei prūsų, nei latvių kalba. Pasidarytas jis vienų lietuvių ir dar ne vienaip. Vilento raštuose randame e i d l a v a u, s a k y d l a v a u, o dzūkai (Leipalingis) vėl sako: e ĩ l a v a u, b ū́-l a v a u (be d!) "eidavau, būdavau".

4. Būsimasis laikas žemaičių asmenuojamas kaip i̲a-kamienas: n ẽ̲·š ọ/u̲, n ẽ̲·š̂ i̲, n è̲ š, n ẽ̲̀ š ê̲·m, n ẽ̲·š e̲ t ~ rk. n ẽ š u, n ẽ š i, n è š, n ẽ-š i a m, n ẽ š i a t. Sangrąžinės lytys: n è̲ š ộ·u s /n̂ ẽ̲·š ṳ·s, n ẽ̲̀ š̂ i̤·s, n ẽ̲̀ š e̲ m û o s, n ẽ̲̀ š e̲-t î e s ~ rk. n ẽ̀ š u o s, n ẽ̀ š y s, n ẽ̀ š i a-m o s, n ẽ̀ š i a t ė s "nešiuos, nešies, nešimės, nešitės". Plg. jau Bretkūno: Mes... p e n ė s i m o s ir a p s i d e n g s i m o s.

Dviskaita: n è̲ š̂ â·u, n è̲ š̂ a v û o s < n è-š i a v a, n è š i a v o s, n è̲ š e̲ t â·u, n e̲-š e̲ t a v û o s < n è š i a t a v a, n e š i a t a-v o s "nešita, nešitos".

Visai panašiai asmenuoja ir apyžemaitiškoji M. Lietuvos žvejų tarmė: s ù̲ k s u̲, s ù̲ k s e̲ m, s ù̲ k s e̲ t, s ù̲ k s e̲ v a, s ù̲ k s e̲ t a.

Jaunesnioji šiaurės žemaičių karta dažnai taria ir n ẽ̲·š̂ ọ, n è̲ š̂ ộ·u s ~ rk. nẽšiu, nèšiuos, taip pat n ẽ̲·š ẹ t , kur ẹ bus susiaurėjęs iš senesnio e (plg. 60 psl.). Bet Mažvydas dar tebeturi i-kamienes lytis: d o s i u, b u s i m, k a r a-l i a u s i m, m a k i e s i t, p e r m a n i s i t.

Dėl vn. 1 asm. priebalsio kietumo vietomis (Klaĩpėda, Kruopiaĩ...) ir dg. pereina į a-kamienius: ķ ẹ̃·r s a m, ķ ẹ̃·r s a t / ķ ĩ̲·r s a m, ķ ĩ̲·r s a t

= rk. k i r̃ s i m e, k i r̃ s i t e. - Dažnai su anomis greta vartojamos ir trumpesnės lytys: n ẽ̱·š m a, n ẽ̱·š t e, ķ ẹ̃·r s m a, ķ ẹ̃·r s t e ~ rk. n ẽ š m a, n ẽ š t e, k i r̃ s m a, k i r̃ s t e. Plg. dar rytiečių (Kamajaĩ...) ķ e̱ p s m à, ķ e̱ p s t à "kepsime, kapsite".

Dar reikia pažymėti, kad žemaičiai būsimojo laiko kamieno stumtinę priegaidę bei ilguosius balsius išlaiko ir 3 asm., pvz. s î́ e s, s t û́ o s, ấ·u k s, r a š̂ ḯ̤ s, ļ ï̤·n û́ o s, d e̱ r̂ î́ e s, v a r l̂ ẹ n̂ î́ e s, d a i ņ ộ·u s /ṷ́·s, g r̂ ï̤·b ấ·u s, b ṷ̂́·s, ļ ḯ̤·s, g ŗ ṷ̂́·s ~ rk. s é s, s t ó s, á u g s, r a š ý s, l y n ó s, d e r é s, v a r l i n é s, d a i n i ú o s, g r y b á u s, b ū́ s, l ý s, g r i ū́ s. Taip pat ir minėtoji žvejų tarmė turi: r a š̂ ï̤·s, l ṷ́·š ~ rk. r a š ý s, l ū́ š.

N u o s a k o s

1. <u>Tariamoji nuosaka</u> ir mūsų raštuose vartojama nevienoda: b ū́ č i a u, b ū́ t á u, b ū́ č i a. Ir tai, žinoma, dėl tarminių mūsų kalbos skirtumų.

Dabar žemaičių tarmėse dažniausiai vn. 1 asm. lytis yra: b ṷ̃́·t š̂ u o, o žemaičių dzūkų b ṷ̃·t s̃ û o, pajūriškių b ṷ̃·ţ û o < pralie. *b ū t j ā > rk. b ū̃ č i o. Ir Mažvydo n e g a l e c z i a, l i a u c z i a s skaitytina *n e g a l ẹ́·č i ā̊, *l i á u č i ā̊ s, nes po jo rašiusieji M. Lietuvos rašytojai (Vaišnoras, Vilentas), kurie nebeturi senojo ā̊, jau vartoja: b u c z i o, s a k i c z i o = rk. b ū č i o, s a k y č i o. Klaipėdos krašte sakoma b ṷ̃·ţ a u / b ṷ̃·t e̱ u ~ rk. b ū̃ č i a u, o Klýkolių apyl. b ṷ̃·t š̂ ọ, matyti, bus sutrumpėjęs iš senesnio b ṷ̃·t š̂ û o ~ rk. b ū̃ č i o. Bet kodėl pastarojoje lytyje ir nekirčiuotas pralie. -ā išlieka ilgas ir

toliau išvirsta -uo? O kaip tik Daukšos b ū č i à, b ū č i õ, b ū t ù m b e i ir rodo galūninį kirtį. Vadinasi, pražem. lytis bus buvusi *b ū č i ã̀ < *b ū t j ã.

Vn. 2 asm. retokos lytys b ū̃ t ǫ̂· m / b ū́̃ t ų m yra sutrumpėjusios iš dažnesnių gretiminių b ū̃ t ǫ́· m̂ į / b ū́̃ t ų m̂ į, o šios vėl su kai kurių dūninin-kų b ū́· t ų m ę i santraukos (kontrakcijos) keliu atsirado iš b ū́ t u m b i / b ū́ t u m b e i. Mažvydas dar ir rašo: d o t u m b i, l a i k i t u m-b i "duotum, laikytum".

3 asm. greta b ū̂̃ t(ų) tebesakoma vietomis ir b ū̂̃ t ų̂· m/n ~ rk. b ū t(ų). Čia m/n išlikimas rodo, kad žemaičiai dar nelabai seniai bus kirčiavę galūnę. Tam pritaria Daukšos ir rytiečių kirtis.

Dg. 1 ir 2 asm. b ū̂̃ t ǫ m ê· m / b ū́· t ų m ę m, b ū̂̃ t ǫ m ę t / b ū́· t ų m ę t ~ rk. b ū̃́ t u m i a m, b ū̃́ t u m i a t yra išriedėję iš b u t u m b ę m, b u t u m b ę t ~ rk. b ū t u m b i a m, b ū t u m-b i a t, kurie tebėra gyvi pereiginėje žvejų tarmėje. Mažvydas ir turi a t m i n t u m b e t, i s z-m a k t u m b e t ~ rk. a t m i n t u m b i a t, i š m o k t u m b i a t, o sangrąžinė lytis - m i-l e t u m b e t e s e ~ rk. m y l ė t u m b i a t ė-s i. Retesnių b ū̂̃ t ǫ m ę m / b ū́· t ų m į m, b ū̂̃-t ǫ m ę t / b ū́· t u m i t ~ rk. b ū̃́ t u m i m, b ū̃́-t u m i t prolytės vėl yra b u t u m b į m, b u-t u m b į t. Šias lytis pažįsta ta pati žvejų tarmė, ir, be to, Mažvydas taip pat rašo w a l g i t u m-b i m ir g i e r t u m b i m "valgytume ir gertume".

Dviskaitai b ū̂̃ t ǫ v̂· a u, b ū̂̃ t ǫ m ę t â· u < būtuviava, būtumiatava "būtuva, būtuta".

Taigi išvada: įvairios dabartinės tariamosios nuosakos lytys žemaičių tarmėse vis tik yra jaunesnės

už Mažvydą.

2. Liepiamoji nuosaka žemaičių tarmėse išsiskiria vėl i̯a-kamienu: n è š k, n ẽ š ķ ê· m, n ẽ· š ķ e t ~ rk. n è š k, n ẽ š k i a m, n ẽ š k i a t. Sangrąžinės lytys: n ẽ š ķ e s, n è š ķ e m u o s/ n ẽ· š ķ e m u o s, n ẽ š ķ e t̂ î e s ~ rk. n ẽ š k i a s, n ẽ š k i a m o s, n ẽ š k i a t ė s. Dviskaita: n è š ķ â· u, n è š ķ a v û o s, n e š ķ e t â· u, n e š ķ e t a v û o s < *n è š k i a v a, *n è š k i a v ā s, *n è š k i a t a v a, *n è š k i a t a v ā s "neškiva, neškivos, neškita, neškitos".

Pastebėtina, kad jau ir Mažvydas ištisai vartoja i̯a-kamienes lytis: a t m i n k i e k, s t e i k i e s, b i a k i e s e, i m k i e t, m a k i k i e t, b i a k i e t e s e, m a k i k i e t e s e ~ rk. a t m i n k i a g (= a t m i n k g i), s t e i k i a s, b i j o k i a s i, i m k i a t, m o k i k i a t, b i j o k i a t ė s i, m o k y k i a t ė s i. Formuliniuose poterių posakiuose jis dar yra išlaikęs ir senovinius d o d i, a t l e i d mumus, n e w e d mus, bet šiaip rašo: d o k, a t l e i s k, n e w e s k, l i e p k, m o k i k. Katekizme dar randame ir i s z k l a u s a i, p a p r a s c h a i m ~ rk. i š k l a u s a i, p a p r a š a i m "išklausyk, paprašykime".

Dėl šiaurinių žemaičių n ẽ š ķ ẹ t, n è š ķ ẹ t̂ î e s, n è š ķ ẹ t â· u "neškite, neškitės, neškita" susiaurėjusio ẹ plg. 60 psl. Jų dažniau sakoma ir n ẽ· š ķ ị s, kur rk. turėtų atliepti n ẽ š k y s (plg. b r ū́ o ļ ị s < *b r ā́ l ī s). O tai primena esam. laiko sangrąžinę lytį n e š̃ î̤· s ~ rk. n e š ý s "nešies".

Alsėdžių, Ž. Kalvarijos, Sedõs... apyl. vėl girdėti n è š ķ ê· s "neškis". Tam formaliai atlieptų rk. n è š k e i s su galūniniu ei vietoje ie,

kurį turi vakariečiai: e ĩ k i e, d a r ý k i e "eik, daryk".

Pačiame pajūryje (Palangà, Darbénai, Laũkžemis...) vn. 2 asm. pridedama dalelytė -ai: ẽ̱·i k a i, s a-ķ î̤·k a i "eik, sakyk". Ten pat sakoma ir ĩ̤·r a i, š ã·u k a i, b ṳ̂·s a i, s a ķ î̤·s a i "yra, šaukia, bus sakys".

3. Geidžiamoji nuosaka išlaikoma labiau pietinių žemaičių: t̂ e̱ n̂ e̱ š̂ ĩ̤ / t ẹ̀ n e̱ š ẹ̃·i ~rk. t e-n e š i ẽ. Šiaurėje paprastai sakoma sudėtinė lytis: l ã·i n ẹ̀ š "tegu neša". Plg. la. l a i n e s "tenešie". O pvz. sediškių l ã·i n e š ẹ̃·i "tenešie" pasidaryta sąmaišos (kontaminacijos) keliu iš pirmųjų dviejų lyčių.

4. Bendratyje žemaičiai visada išlaiko galūninį i: n ẽ̱·š t ẹ /i̱, ž ẹ n û o t ẹ / ž̂ i̱ n ú o t̂ i̱ ~rk. n ẽ š t i, ž i n ó t i. Sangrąžinės lytys: n ẹ̀ š t ệ·i s / n̂ ẽ̱·š t̂ i̤·s, ž ẹ n û o t ệ·i s / ž̂ i̱ n ú o t̂ i̤·s ~rk. n ẽ̀ š t i e s, ž i n ó t i e s. Mažvydo rašyba s z i n a t y, s k a i t i t y (lenkiškas y!) rodo, kad ir jo laikais tarta ž i n ã́ t i̱, s k a i t ĩ́ t i̱, būtent su trumpu atviru galūniniu i̱.

D a l y v i a i

Žemaičiai yra vieninteliai, kur veik visus dalyvius iki šiol turi išlaikę sveikus. Aukštaičių tarmėse jau dažniau vartojamos pagal antrinius linksnius sudarytos lytys, pvz. d ì r b a n t i s, d ì r b u-s i s "dirbąs, dirbęs", d ì r b a n t i, d ì r b u-s i "dirbą, dirbę". Pačiose lytyse, lyginant su rašom. kalba, skirtumų yra atsiradę vėl dėl kamienų sumišimo. To mišimo pobūdis maždaug tas pats, kaip ir veiksmažodžių asmenavime.

Dėl nosinių ą, ę, į, ų nevienodo išriedėjimo žemaičių tarmėse (plg. 42t psl.), žinoma, ir dalyvių

lytys fonetiškai labai įvairuoja.

1. Esamajame laike todėl turime: d̂ i r b ã· n s, d̂ i r b a n t̂ ì, š a u k ã· n s, t̂ i ķ ĩ· n s, t̂ i ķ i n t̂ ì / t̂ i k ã· n s, t̂ i k a n t̂ ì (Krãžiai...), d ẹ́· r b ọ̃· n s, d ẹ́· r b ọ́· n t̂ ì, š á· u k ọ̃· n s, t ẹ̀ ķ ĩ· n s, t ẹ̀ ķ ẹ́· n t̂ ì / t ẹ k ọ̃· n s, t ẹ̀ k ọ́· n t̂ ì (Rietãvas...), d ẹ́· r b ọ̃· s, d ẹ́· r b ọ́· n t̂ ì, š á· u k ọ̃· s, t ẹ̀ ķ ĩ· s, t ẹ̀ ķ ẹ́· n t̂ ì / t ẹ k ọ̃· s, t ẹ k ọ́· n t̂ ì (Salantaĩ...), d ẹ́· r b ọ̃· u s, d ẹ́· r b ọ́· n t̂ ì, š á· u k ọ̃· u s, t ẹ̀ ķ ĩ· s, t ẹ ķ ẹ́· n t̂ ì / t ẹ̀ k õ· u s, t ẹ̀ k ọ́· n t ì (Darbė́nai...) ~ rk. d i r b ą̃ s, d i r b a n t ì, š a u k ą̃ s, t i k į̃ s, t i k i n t ì / t i k ą̃ s, t i k a n t ì. Daugiskaita taip pat: d̂ i r b ã· n, d ẹ́· r b ọ̃· n, d ẹ́· r b ọ̃·, d ẹ́ r b ọ̃· u, d̂ í· r b a n t ŝ ę s, d ę̂· r b ọ n t ę s, t̂ i ķ ĩ· n / t̂ i k ã· n, t ẹ̀ k į̃, t ẹ̀ k ọ̃·... ~ rk. d i r b ą̃, d ì r b a n č i o s, t i k į̃ / t i k ą̃...

Sangrąžinės lytys: d̂ í· r b a n t̂ ę̃· s i s, d̂ i r b a n t ŝ ú o j i, t̂ i ķ i n t̂ ę̃· ŝ i s / t̂ ì k a n t̂ ę̃· ŝ i s, d̂ i r b a n t̂ į̃ j ę· (Krãžiai), d ẹ́· r b ọ́· n t ę̃· s ị s, t ẹ ķ ẹ́· n t ę̃· ŝ ị s / t ẹ k ọ́· n t ę̃· ŝ ị s, d ẹ r b ọ n t ę̂· j ę̃/ ẹ (Salantaĩ, Rietãvas, Darbė́nai...), d ẹ r b ọ n t ŝ̃ û o j ẹ, t ẹ ķ ẹ n t ŝ̃ û o j ẹ / t ẹ k ọ n t ŝ̃ û o j ẹ (Rietavas...), d ẹ r b o n ţ̃ û o j e, t ẹ ķ ẹ n ţ̃ û o j ẹ / t ẹ k ọ n ţ̃ û o j ẹ (Salantai, Darbė́nai...) ~ rk. d i r b a n č i à s i s, d i r b a n č i ó j i, t i k i n č i à s i s / t i k a n č i à s i s, t i k i n č i ó j i / t i k a n č i ó j i, d i r b a n t í e j a i / d i r b a n t í e j i. Šios lytis, kaip ir rk. d i r b a n t ỹ s i s, t i k i n t ỹ s i s, yra antrinės, nes senosios buvo d i r b ą̃ s i s, d i r b a n t ý j i, t i k į̃ s i s, t i k i n t ý j i, d i r b ą̃ j i, t i k į̃ j i (= dirbantysis, dir-

bančioji, tikintysis, tikinčioji, dirbantieji, tikintieji, kurios dar iki šiol gyvos M. Lietuvoje. Mažvydas irgi tebeturi: a t d o d ą s i s, a t l ą k ą s i s, k i e r s c h t a u i ę s i s ~ rk. a t d u o d ą s i s, a t l a n k ą s i s, k e r š t a u j ą s i s "atduodantysis, atlankantysis, kerštaujantysis".

Senų senovės palaikas yra žemaičių a t ẽ·n t s / à t ẽ·n t s, à t̃ e n t̃ i̇ / à t é·n t̃ i̇ ~ rk. a t ę̃ s, a t e n t̀ i "ateinąs, ateinanti". Pvz. à t ẽ·n t s mę̀ts, à t é·n t̃ i̇ vãsara "ateinantieji metai, ateinanti vasara" Čia slypi senasis dalyvis *ę̃ s, e n t̀ i "einąs, einanti". Plg. Bretkūno Šv. Rašto vertime: Tu per mane neeisi, jei nenori mane su kalaviju pryš tave e n t ị (= einantį); trys vyrai e n t y s (= einą) Dievop; idant ị e n t y s (=įeiną) regėtų šviesybę.

2. Būtasis laikas savo darybinėmis lytimis sutinka su rašomąja kalba. Kadangi kirčiuojama šaknis, tai ir fonetinių skirtybių mačiau: d̂ í·r b̂ e n s / d ê·r b ę n s / d ê·r b ę s, d̂ í·r b u s̃ i̇ / d ê·r b ọ s̃ i̇, d̂ í·r b̂ e n / d ê·r b ę n / d ê·r b ę, d̂ i·r b u s̃ e s / d ê·r b ọ s ę s ~ rk. d i̇ r b ę s, d i̇ r b u s i, d i̇ r b ę; d i̇ r b u s i o s. Sangrąžinės vyr. gim. lytys nuo paprastųjų kai kurių pajūriškių žemaičių (Salantaĩ, Kařtena...) fonetiškai skiriamos tik balsių ilgiu, pvz. d ê·r b ę̂ s, d ê·r b ê· "dirbęsis, dirbęsi". Bet pačiame pajūryje (Darbė́nai, Palangà...) jau sakoma: d ê·r b ê·i s, d ê·r b ê·i (plg. t ê·i s t ę < t ẽ·s t e "tęsti"). Mot. giminė: vn. d ê·r b ọ s̃ i̇̂ s, dg. d ê·r b ọ s̃ û o s ~ rk. d i̇ r b u s y s, d i̇ r b u s i o s "dirbusis, dirbusiosi".

3. Būsimojo laiko veikiamieji dalyviai rašom. kalboje veik jau išnykę. Žemaičiuose jie dar gyvi: d̂ í·r p s̃ e n s, d̂ í·r p s̃ e n t̃ i, d̂ í·r p s̃ e n,

d̂ í̱.r p ŝ e̱ n č̂ e̱ s (Krãžiai...) ~ rk. d ì r b - s i ą s, d ì r b s i a n t i, d ì r b s i ą, d ì r b s i a n č i o s. O lytims d ệ·r p ŝ î̤̣ n s, d ệ·r p ŝ ị n (Rietãvas...), d ệ·r p ŝ ị s, d ệ·r p- ŝ ị (Salantaĩ...) rk. atitiktų d ì r b s į s, d ì r b s į. Tatai analogija pagal esamąjį laiką t ù r į s, t ù r į.

4. Neveikiamųjų dalyvių suminėtina pora darybinių skirtybių, kurių turi pajūriškiai žemaičiai. Vietoje d i r b a m ì sakoma d ệ·r b a m̂ ị s ~ rk. d ì r- b a m y s, lygiai taip pat, kaip ir d ệ·r b d a- m̂ ị s ~ rk. d ì r b d a m y s vietoje d i r b d a- m ì. Tatai i-kamienių daiktavardžių analogija. Rk. d ì r b s i m a s atliepia žem. d ệ·r p s ê̱·m s ~ rk. d ì r b s i a m a s. Čia ir vėl i̯a-kamienų įtaka.

PRIEVEIKSMIAI

Žemaičiai, žinoma, ir prieveiksmius, pvz. b r á n- g i a i, d a ĩ l i a i, p l o n a ĩ, š v i ẽ - s i a i, taria pagal savo garsų dėsnius ir įvairuoja atskiromis tarmėmis: b r ộ·ŋ̧ g̣ ê̱·, d ã·i l̂ ê̱·, p l ú o n ã·, š v ẹ̃·i s ê̱· (Salantaĩ...), b r ọ́·ŋ̧- g̣ e̱·, d ã·l e̱·, p l ú o n ã·, š v̂ ĩ̤̣·s e̱· (Kvédar- na...), b r á·ŋ̧ g̣ e̱ i, d ã·i l̂ e̱ i, p l u o n ã·i, š v̂ ĩ̤̣·ŝ e̱ i (Eřžvilkas...).

Iš žemaitiškų tarmių skirtybių pažymėtina:

1. Tokie prieveiksmiai, kaip rk. a r t ì, p a s- k u ĩ, turi galūnėje -i e, -u o: ǻ.r t ẹ̃·i / a r- t̂ ĩ̤̣·, ǻ.ɲ k s t ẹ̃·i / ĩ̤̣·, a ɲ k s t̂ ĩ̤̣·, p à s k ọ̃·u / p a s k ṳ̃·, ļ ĩ̤̣ ɲ k ọ u / ļ ĩ̱.ɲ k ṳ· ~ rk. a r t i ẽ, a n k s t i ẽ, p a s k u õ, l i ñ k u o. Ir šios rūšies prieveiksmių žemaičiai vartoja žymiai daugiau, pvz. ļ ĩ̤̣ n ọ n t ẹ i / ļ ĩ̤̣ n a n t̂ i̤̣·, s n̂ ĩ̤̣ ɲ g ọ n- t ẹ i / s n̂ ĩ̱.ɲ g a n t̂ i̤̣·, s p ê̱·i g ọ u t ẹ i /

s p é̱·g ṷ·t̂ i̤·, p a s ḳ ĩ̤ p ẹ n ọ u ~ rk. l ỹ n a n-t i e , s n i ñ g a n t i e, s p é i g u o t i e, p a s k ỹ p i n u o "lyjant, sningant, esant speigui, įkypai".

2. Vietoje d v í e s e, t r i s è šiauriniai žemaičiai sako: d v ệ· j ȧ u, t r ệ· j ȧ u ~ rk. d v í e j a u, t r í e j a u.

3. Prieveiksmių š i a ñ d i e n, š į̃ m e t dažniausiai sakoma netrumpintinės lytys: š ẹ n d ẹ̃· i-n a / š̂ ị n d̂ ĩ̤ n a, š̂ ị m ẽ̱· t a ~ rk. š i a n d i ẽ-n ą, š ị m ẽ t ą.

4. Rk. lytims r y t õ j, š a l ỹ dėl skirtingo žemaičių vietininko (žr. 51 psl.) taip pat atliepia r̂ ị́· t ũ o, š à l̥ ĩ e ~ rk. r y t õ, š a l ẽ. Vietomis dar pažįstamas ir prieveiksmis š à l ẹ̀ p / š a l̂ ì̱ p ~ rk. š a l ì p "šalia".

5. Greta su t ẽ̱· p, š ẽ̱· p ~ rk. t e ĩ p, š i a ĩ p šiaurės žemaičių sakoma ir ọ̃· n t r ê̱· p, ḳ ẹ̀ t ê̱· p, v ẹ̀ s ẽ̱· p... ~ rk. a ñ t r i ȧ i p, k ì-t e i p, v i s i a ĩ p.

6. Ir dounininkai paprastai taria: t ụ̀ m ẹ̀ t, k ụ̀ m ẹ̀ t, n̂ ì k ụ m ẹ̀ t, v ẹ̀ s ụ m ẹ̀ t vietoje laukiamų *t ṓ. u m ẹ̀ t, *v ẹ̀ s ọ́. u m ẹ̀ t... Bet čia balsio u siaurumas rodo, kad jis neseniai yra išriedėjęs iš to paties u o, kurį turime rk. lytyse t u o m è t, k u o m è t, n i e k u o m è t, v i-s u o m è t. Jei čia trumpasis u būtų senas, tai anie žemaičiai visi turėtų tarti t ọ̀ m ẹ̀ t, k ọ̀ m ẹ̀ t, v ẹ̀ s ọ m ẹ̀ t (tokių naujadarinių lyčių vietomis jau yra atsiradę). Taigi be pagrindo po Didžiojo karo, remiantis žemaičiais, bandyta ir raštuose vartoti: v i-s u m e t, n i e k u m e t.

PRIELINKSNIAI

Kai kurie prielinksniai žemaičių tarmėse reikalauja kitų linksnių.

1. Prielinksnis a ñ t gana įvairuoja ir fonetiškai: ã· n t / õ· n t, sporadiškai ũ· n t arba sutrumpintai: ã· n / õ· n / ũ· n ~ rk. a ñ. Palangoje ir apie Klaipėdą sakoma net ĩ· n t, rečiau ĩ· n ~ rk. i ñ t, i ñ "ant".

Be to, daugumas žemaičių skiria esamąjį ir einamąjį a ñ t: peilis yra ant s t a l ù (kame, įn.), padėk peilį ant s t ã l o (kur, kį.).

2. Rk. prielinksniui p e r̃ lygiai kaip ir priešdėliui p e r- visose tarmėse atliepia p ã·r, p a r-: p ã·r g ấl v a "per galvą", p ấr t r ų̃·kį į s "pertrūkis", p ấr d̂ i e t ę/į "perdėti".

3. Prielinksniai n u õ, p r i ẽ, p r i ẽ š žemaičių tariami: n ų̀, p r̂ ì, p r̂ ì š. Kirčiuotuose priešdėliuose dar išlikę ilgieji balsiai: n ų̂́· m ũ o n ę ~ rk. n ū́ m o n ė "numanymas, sąmonė", p r̂ ĩ́· k a b ę ~ rk. p r ý k a b ė, p r̂ ĩ́· š n a g į s ~ rk. p r ý š n a g i s "pasagos priešakinis kirstukas", p r̂ ĩ́· š t a r â· u t ę ~ rk. p r ý š t a r a u t i. Bet ir su veiksmažodžiais sakoma n ų - d̂ î e t ę, p r̂ į m ẽ· s t ę, kur pussiauriai ų ir į rodo, kad seniau tarta n ū d é t i, p r y m ẽ· s t i. Plg. dar n ų̃· d ę d, p r̂ ĩ· m ę t ~ rk. n ũ d e d, p r ỹ m e t "nudeda, primeta". Mažvydas irgi rašo: p r i s c h Dewa, p r i s c h t a r i a u d a m i ~ rk. p r y š Dievą, p r y š t a r i a u d a m i, bet dar n o s t a i a u, n o k i e l k ~ rk. n u o s t o j a u, n u o k e l k "nustojau, nukelk" su išlaikytu senesniu žem. n õ- vietoje dabartinio n ų-. Taip pat ir prielinksnis jo rašomas n o, n o g ~ rk. n u o, n u o g.

SMULKMENOS

Nemaža randame skirtumų tarp žemaičių ir aukštaičių žodžių daryboje ir žodyje. Čia suminėsime vos vie-

ną kitą pavyzdį.

Žemaičiai, kaip ir tverečiniai dzūkai neskiria rk. priesagų -e l i s : -ė l i s: t̂ i e v ẽ·l̨ į s, k a t ę n ẽ·l̨ į s / k a t̂ į ñ ẽ·l̨ į s, k a r v ẽ·Î ę, ž a l m a r g ẽ·Î ę ~ rk. t ė v ẽ l i s, k a t i n ẽ l i s, k a r v ẽ l ė, ž a l m a r g ẽ l ė.

Gana plačiai žemaičių vartojama didybinė peikiamoji priesaga -a l i s, -a l ė. Taigi reikšmiškai griežtai skiriama s t a Î ẽ·l̨ į s "mažas gražus staliukas" : s t a l ã·l̨ į s "prastas stalas", m ę r g ẽ·Î ę "maža mergaitė" : m ę r g ã·Î ę "didmergė, netikusi merga". Plg. dar l a n g ẽ l i s : l a n g ã l i s "prastosios namų pusės ar kamaros mažiau prižiūrimas langas", p e l k ẽ l ė "maža pelkė" : p e l k ã l ė "didelė, nešvaraus vandens pelkė". Pajūriškiai priesagą -a l ė vartoja ir mergaičių pavardėms: B ọ̃·r b ã·Î ę, Ķ ẽ·r p ã·Î ę, L a u k ã·Î ę, V a i t k ã·Î ę ~ rk. B ù r b a l ė, K é r p a l ė, L a u k ã l ė, V a i t k ã l ė "Burbaitė, Kerpytė, Laukytė, Vaitkūtė".

Didelei šiaurinių žemaičių daliai a k m u õ ir v i e v e r s ỹ s yra k ū l i s ir c ỹ r u l i s ar c y r u l ỹ s (senųjų kuršių palaikai), o ú o d a s ir á n t i s vėl vadinami k u Î s i s, k u i s ỹ s ar k n i u Î s i s ir p ỹ l ė. Taip pat s m ã g u s visame plote nuo Palangos iki Luokės reiškia s u n k ù s. Pagaliau daugeliui žemaičių ir b r ẽ k š t a (= temsta) vakarais, o ne rytais.

Tačiau žodyninių skirtybių yra visų visose tarmėse. Pvz. kai kurių rytiečių sakoma: Anas l á i b a s, ale d r ú t a s. Bet tų pačių rytiečių kaimyninės parapijos žmogui toks posakis gali atrodyti tikra nesąmonė, nes jo šnektoje d r ú t a s reiškia s t ó r ą. Ir žemaičiams d r ú k t a s taip pat yra s t ó r a s. Kad rytiečiai s t ó g ą vadina d a n g č i ù, šiaip taip suprantama. Mat jis visada ką den-

gia. Bet kad puodo dangtis būtų d u g n ỹ s, vakarų lietuviams jau neperkandamas riešutas.

A U K Š T A I Č I A I

Kaip jau aukščiau matėme (žr. 20 tt psl.), visų aukštaičių pirminis skiriamasis pažymys yra senovinio j a išlaikymas sveiko ir dėl to junginių t j a, d j a išvirtimas afrikatomis. Šiaip kitų skirtybių aukštaičių tarmėse gausėja tik einant iš vakarų į rytus. Tatai pastebi ir paprastas kaimo žmogus. Pvz. žemaičiams š i a u l ỹ č i a i (= Šiaulių pusės gyventojai) tik l e i š i ú o j a (tarmiškai: l̂ e̱ i-š̂ ộ·u arba l̂ e̱ i š̂ ṷ́·), nes jie sako d ú o n a, d̂ i ʻ e n à, o tokie kupiškėnai dėl savo v ɔ́. k a-r a s, d ã·d ȧ·, k ṷ m ã·l ȧ· "vakaras, dėdė, kumelė" jiems jau tikri gudai.

Tokia, rodos, ryški žemaitybė, kaip ė, o vertimas i e, u o (plg. 36 t psl.) taip pat sava visos pažemaitės (Kruopiaĩ, Šìluva,, Betýgala...) aukštaičiams. Jie greta su d ú o n a, d̂ i ʻ e n à sako ir l ú o v a, d̂ í e t̂ i̱ ~rk. l ó v a, d é-t i.

Visas aukštaičių plotas, žiūrint tam tikrų garsų ar jų junginių tarimo ar net išvirtimo skirtybių, skaidomas į vakariečių, viduriečių, rytiečių ir dzūkų tarmes.

VAKARIEČIAI AUKŠTAIČIAI

Jie yra patys vakariniai aukštaičiai, žemaičių kaimynai. Kadangi ši tarmė, tikriau sakant, jos pietinė patarmė yra ir mūsų bendrinės kalbos pagrindas, tai ir garsinių bei kaitybinių skirtumų joje rasime daug mažiau nei kitose tarmėse. Nuo savo artimųjų

kaimynų rytuose ir pietuose, nuo vakariečių aukštaičių ir dzūkų, jie atsiskiria tik junginio l e- ir nosinių ą, ę tarimu. Mat vakariečiai aukštaičiai kartu su žemaičiais l ė- ištaria minkštai: l ę̈ k t̑ / l ę̈ k t̑ i / l ę̈ k t̑ i e (= vakariečiai), l į̈ e k t ę / l į̈ e k t̑ į (= žemaičiai) - rk. l ę̃ k t, l ę̃ k t i, l ę̃ k t i e, o visi kiti aukštaičiai - kietai (žr. "Viduriečiai aukštaičiai"). Bet dzūkai be kieto l ė- dar taria ir ž ų̈ s̑ į̈ s, k ą̃ t̑ į̈ - rk. ž ą s į̈ s, k ą̃ t ę.

Žemaičių aukštaičių tarmių riba (žr. 30 psl.) yra kartu ir vakariečių aukštaičių vakarinė bei šiaurinė siena, o vakariečių ir viduriečių aukštaičių skiriamoji riba, prasidėjusi nuo Latvijos sienos, šiek tiek į vakarus nuo Daunoravos, eina pietų kryptimi per Meškučius, pro pat Šiauliùs, palikdama juos vakariečiams, toliau pelkėmis iki Bėržės ties Radvìliškiu, Bėrže iki Šušvės, kairiąja Šušvės puse iki Nevėžio ir Nevėžiu iki Nemuno, Nemunu iki Jiesios, dešiniąja Jiesios puse per Išlaužo dvarą, Prienlaukio ir Rudėnų kaimus iki Žuvinto ežero ir palių, toliau pasukdama į pietų vakarus, dzūkų-kapsų riba per Strazdų, Rūdninkų, Salapiãraugio kaimus ir Liubãvo-Vìžainio tarpą iki Vištýčio ežero.

Taigi vakariečių aukštaičių tarmės plotas, palyginti, ne tuo pačiu ruožu driekiasi iš šiaurės per Šiaulius Nemuno link ir toliau apima visą jo žemupį, ypačiai kairiąja puse: Užnemunės šiaurė ir visa M.Lietuva. Čia tarp Nemuno ir Labguvos - Įsrutiės - Vištýčio linijos vietomis lietuviškų salų dar buvo išlikę ir iki mūsų laikų. Tačiau daugumas žemiau duodamųjų M. Lietuvos tarminių duomenų yra iš 19 amž. galo.

TRYS VAKARIEČIŲ PATARMĖS

Kaip vakariečių aukštaičių plotas ilgai ištįsęs, taip ir pati tarmė nevienoda. Skiriama trys vakariečių patarmės: 1. žiemiečiai, 2. viduriečiai vakariečiai, arba veliuoniečiai, ir 3. pietiečiai.

Skaidoma pagal nekirčiuotų galūnių -ė, -ė s ir -o, -o s tarimą: s ã k ė, l ã p ė, l ã p ė s, s ã k o, v i l̃ k o, l í e p o s.

Bendrinė kalba ir pietiečiai vakariečiai čia galūninius balsius ė, o išlaiko sveikus ir taria juos tęsiamai. Bet žiemaičiai ir viduriečiai vakariečiai jau elgiasi kitaip.

Žiemiečiai anuos ždodžius taria: s ã·ķ ae / e̱, l ã·p̂ a e / e̱, l ã·p̂ ae s / e̱ s (vn. ki., dg. va.), s ã·k a, v̂ i̱ l̃.k a, l̂ í e p a s (vn. ki., dg. va.). Taigi rk. -ė, -ė s ir -o, -o s žiemiečių patarmėje atliepia trumpi platūs arba atviri -ae / e̱, -ae s / e̱ s ir -a, -a s. Tačiau rašom. kalbos lytys čia žiemiečiams nieku būdu ne prolytės, kitaip tariant pastarosios nėra išriedėjusios iš pirmųjų. Mat fonetiškai ilgi siaurieji ė, o paprastai nevirsta ae /e̱, a. Žiemiečių s ã·ķ ae / e̱ ir v̂ i̱ l̃.k a yra tiesiog, sutrumpėdami, atsiradę iš pralie. *s ã k ē, *v i l̃ k ā. O pralietuviškųjų ilgųjų trumpėjimas yra bendras visai Lietuvos šiaurei. Taigi čia žiemiečiai vakariečiai eina vienu keliu su žemaičiais ir dalimi rytiečių.

Pietiečiuose galūninių ilgųjų balsių raida niekuo nesiskiria nuo šakninių. Kada pralie. *ž ã̄ d ī s virto ž o d ž i ù, tai ir *v i l̃ k ā, tebesant nesutrumpėjusiai galūnei, turėjo išvirsti v̂ i̤ l̃.k o̤. O platus pralie. ē vėl lygiai susiaurėjo tiek šaknyje, tiek galūnėje: *d ē t i e > d̂ ḗ·t̂ i e ar d̂ ḗ·t̂ i̱, *s ã k ē > s ã ķ e̤· ~ rk. d é t i e / d é t i, s ã k ė.

Šitas ā, ē išvirtimas o̯, e̯ vakariečiuose įvykęs ne vėliau kaip 15 amž. gale, nes jau Mažvydas savo 1549 m. suaukštaitintoje "Giesmėje Šv. Ambraziejaus" rašo: k r i k s c z o n i s (dg. va.), ant n a u d o s, d i d z o s ir a u k s c h t o s gimines (vn. ki.), k o w a, s z o d z a, p o n u y, s c h o i j e d i e n o i j e, d o w a n o i j u. Taip pat o turi žiemietis vakarietis Valeñtas (1579 m. Katekizmas ir Evangelijos), kaip ir vidurietis aukštaitis Daukšà. Siaurąjį ė pirmas irgi pavartojęs Vileñtas, o Daukšà vėl tą garsą rašydamas paprastu e, platųjį jo atitikmenį dažniausiai žymi ligatūriniu e^a: a t w e^a d ė, ž e^a m e, su g a l i b e^a d i d e^a, n e^a d e l o i ~ rk. à t v e d ė, ž ẽ m ė, su g a l ý b e d i d è, n e d ė́ l i ọ j. Ta ligatūra, kaip grafinis antrojo e prieštatas, jau savaime kalba už antrojo siaurumą.

Senųjų nekirčiuotų galūninių *-ā, *-ē sutrumpėjimas žiemiečiuose turi būti ankstesnis ir už ā, ē >o̯, e̯, nes šiaip nebūtų suprantamos Mažvydo 1549 m. lytys: k o w a, s z o d z a, p o n a, w i s s o k i a s ~ rk. k ó v a, p õ n o, ž õ d ž i o, v i s ó k i o s. Mat, prieš pradedant ilgiesiems ā, ē virsti o̯, e̯, Lietuvos šiaurėje vietoje pirminių *k ā́ v ā, *ž ā̃ d ž́ ā, *p ā̃ n ā, *v i s ā́ ḱ ā s imta tarti *k ā́ v a, ž ā̃ d ž́ a, v i s ā́ ḱ a s ir todėl anas virtimas sutrumpėjusios galūnės negalėjo paliesti.

Palyginę pvz. krikšto formules Mažvydo 1559 m. "Formoje Krikštymo" - Wardana Diewa Tewa Sunaus ir Dwasses Schwentoses - ir Daukšos 1595 m. Katekizme - Wardana Dievo Tewo Sunaus ir Dwasios Schwentos - vėl įsitikiname, kad <u>žiemiečių ir pietiečių vakariečių patarmių pagrindinių skirtumų jau 16 amž. viduryje būta tų pačių, kaip ir šiandien</u>.

Visai kas kita su viduriečiais vakariečiais. Šioje

patarmėje s ã k o, v i Ĩ k o, s ã k ė, l ã p ė tariama: s ã· k u̯, v i Ĩ· k u̯, s ã· k̨ i̯, l ã· p i̯. Fonetiškai imant, čia trumpi atviri u̯, i̯ tegali būti išriedėję trumpėjimo ir tolimesnio sia rėjimo keliu iš pietietiškųjų o̯·, e̯·.

Vadinasi, viduriečiai, pereidami pietiečių fonetinės raidos tarpsnį, bus anksčiau su jais sudarę vieną tarmę. Iš šiaurės einančioji trumpėjimo banga yra užkliudžiusi ir dalį pietiečių. Iš to ir radosi dabartiniai viduriečiai vakariečiai. Todėl ir šios patarmės aukščiau minėtos fonetinės skirtybės turi būti žymiai jaunesnės už kitų dviejų patarmių. Tačiau tiksliau to nustatyti neįmanoma, nes iš jos ploto neturime jokių senųjų raštų.

ŽIEMIEČIAI VAKARIEČIAI

Ši patarmė, kaip ir pats jos vardas, pramintas A. Baranausko, sako, yra iš mūsų vakariečių šiauriausia. Jiems priklauso visas vakarietiškasis dryžas D. Lietuvos į šiaurę nuo Nemuno iki pat Latvijos sienos, atskaičius tik vidurietiškius Veliuonõs - Ariógalos - Vilkijõs kampą bei Smaliniñkų apylinkę, taip pat M. Lietuvos šiaurės vakarai tarp Šilùtės - Labguvõs ir Įsrutiẽs - Pìlkainio - Viešvilẽs. Tačiau dėl Kuršių pamario plg. 25 psl. Tuo būdu žiemiečiai yra ištisę iš šiaurės į pietus per visą lietuvių kalbos plotą. Ir todėl, imant siaurąjį dryžą tarp Latvijos sienos ir Nemuno, tenka labiau kalbėti apie pereiginę tarmę, kur susikryžiuoja žemaičių ir rytiečių įtakos. Pietinės, ypačiai M. Lietuvos sritys jau turi ryškesnį tarminį veidą.

G a r s i n ė s y p a t y b ė s

Kaip jau aukščiau matėme, žiemiečių patarmei susidarant yra nusvėręs ankstyvas pralietuviškųjų galūnių

ā, ē sutrumpėjimas. Ir kaip tik šitas ilgųjų galūnių trumpėjimas žiemiečiuose, nors ir neištisai, veikia dar plačiau, o be to tuo pačiu polinkiu numetami ir galūniniai trumpieji balsiai. Čia iškelsime bent svarbesnes patarmės garsines skirtybes:

1. Rk. d ẽ g a, š á l t a s, r ý t a s, s v e ĩ k a visi žiemiečiai paprastai taria d̂ ãe·g/ d̂ ã̄ g, š á·l t s r̂ í̤ t s, ŝ v̂ ae ĩ.k, bet rk. k l á u s i a, k ẽ l i a, d a r ý t i šiauriau, pvz. šiauliečių, ištariami minkštai k l á·u ŝ, ķ áe·l̂, d a r̂ í̤ t̂, o pietiečių, ypačiai M. Lietuvoje - kietai: k l á·u s, ķ ä·l, d a r̂ í̤ t. Čia šiaurei atsiliepia mūsų rytiečių ryškesnis priebalsių minkštinimas. Tas polinkis minkštumą padėjo išlaikyti ir balsiui nukritus. Žinoma, ir patys balsiai čia galėjo nukristi kiek vėliau nei pvz. žemaičių tarmėse, kurių daugumas šiais atvejais irgi turi kietus galūnės priebalsius. M. Lietuvoje, kaip vakariausioje žiemiečių srityje, tas priebalsių sukietėjimas yra visai suprantamas.

Tokiose lytyse, kaip rk. s a ũ s a s, m ã ž a s, d a r̃ ž a s, m a ĩ š a s judrusis a ištisai išlaikomas. Priežastis ta pati, kaip ir žemaičių tarmėse (žr. 46 psl.), tik tas a neišverčiamas kitu garsu. Bet ir apskritai judriojo a išnykimas žiemiečiuose, matyti, nesenas, nes dar ir dabar tam tikromis fonetinėmis sąlygomis, pvz. lėčiau ar pabrėžiamai kalbant, vietoj įprastinio ģ áe·r s v a ĩ.k s galima išgirsti ir ģ ãe·r a s v a ĩ.k a s. Vilentas dar ištisai tebevartoja: D i e w a s, T e w a s, k u n a s, b a g o t a s, w i r a s, w a l g i m a s ir g e r i m a s, s a m d i n i k a s, i a u n a s, p r a l i e t a s, s c h w e n t a s, r e g i m a s, nors retokai parašo ir: k u n i g s, b i l o d a m s, a t s a k i d a m s, p a r a s c h i t s, i s c h d u m o t s, a p l e y e m s, n e g o d i n g s.

Taip pat kartu su abejais kitais vakariečiais sa-

koma ir n a ũ.j ę s / ae s, v ę́ j ę s / ae s ~ rk. n a ũ j a s, v é́ j a s. Vilentas rodo dar senesnes lytis n a u y a s, k r a u j a s, bet kartą kitą parašo ir k r a u i e s.

2. Pralie. *-ā, *-ā s po minkštųjų priebalsių ir j dabar žiemiečiai paprastai ištaria -ae / ę ir -ae s / ę s : v à l̂ aè / è, v ã́· l̂ ae s / ę s, á́· r̂ k l̂ ae / ę, ž ǫ̃· d ž̂ ae / ę, n a u j aè / n a u j è, n a ũ.j ae s / n a ũ.j ę s ~ rk. v a l i à, v ã́ l i o s (vn. ki. ir dg. va.), á r k l i o, ž ǫ̃ d ž i o, n a u j à, n a ũ j o s. Su nosiniais ir tas pats: v ã́· l̂ ae/ ę, p r ã́· d ž̂ ae / ę, n a ũ j ae / ę ~ rk. v ã́ l i ą, p r ã́ d ž i ą, n a ũ j ą. O M. Lietuvoje dar gana gyvas būsim. laiko dalyvis, pvz. s ù k s i ą s perdėm tariamas s ù k s e s / s ù̱ k s ę́· s. Todėl ir M. Lietuvos gramatikai, net kalbininkas Leskienas tą dalyvį rašo s ù k s ę s, s ù k s e n t i. Tik pietinių viduriečių aukštaičių s ù̱ k ŝ à· s ir ypačiai rytiečių s u̱ k ŝ ų̃· s čia aiškiai parodo esant į̱a-kamieną: s ù k s i ą̃ s.

Vadinasi, ilgieji balsiai čia yra ne tik sutrumpėję, bet dėl senojo j įtakos dar išvirtę e eilės garsais.

Tačiau rytiečių kaimynystėje vietomis, pvz. Pakapėjė ir kitur, dar yra išlikęs ir senesnysis ā raidos laipsnis: á· r k l̂ ą, n a ũ.j ą, n a ũ.j ą s ~ rk. á r k l i o, n a ũ j o, n a ũ j o s.

Vilentas dar visur čia, kaip ir veiksmažodžių būtajame laike, teberašo a : vn. va. w a l i a, d w a s s i a, b a ž n i c z a; vn. ki. w a l i a s, d w a s i a s, b a ž n i c z a s, s z a l i a m e d z i a, k i e l i a, w i s s o k i a l o b i a, l i e s z u w i a, s z o n k a u l i a, p l a t e s n i a, k r a u j a, a u k s c h t o i a, m a s z o i a; dg. va. s t a c z i a s, p a c z i a s, i s c z i a s, s u g r i s z u s i a s; dg. g. d i-

d ž i a s, t o k i a s, k u r i a s, y a s, k e t u r i a s, s z i n o i a, b i l o i a, n e t u r e i a, i s z k a l b e i a~rk. v a l i à, d v a s i à, b a ž n ý č i a, v ã l i o s, d v ã s i o s, b a ž n ý č i o s, ž ã l i o m ẽ d ž i o, k ẽ l i o, v i s ó k i o l õ b i o, l i e ž ù v i o, š ó h k a u l i o, p l a t è s n i o, k r a ũ j o, á u k š t o j o, m ã ž o j o, s t a č i õ s, p ã č i o s, ĩ s č i o s, s u g r ĩ ž u s i o s; d i d ž i à s, t ó k i a s, k u r i à s, j à s, k ẽ t u r i a s (d i d ž i à s, j à s...); ž i n ó j o, b y l ó j o, n e t u r é j o, i š k a l b é j o. Tatai rodo, kad jo laikais šiose lytyse a, atsiradęs iš senojo ā, dar nebuvo spėjęs išvirsti e. Bet vn. ga. ir įn. linksniuose Vilentas, kaip ir Mažvydas (plg. 23 psl.) jau rašo e: d w a s s e, b a s z n i c z e, k r a u j e, n a u j e, k i e l i e, t r e c z e, k u r ę, s e k a n c z e, n e t e i s e i e; d w a s s e, w a l e, g r a s z e, k o k i e s m i e r c z e, s c h i r d z e, su y e~rk. d v ã s i ą, b a ž n ý č i ą, k r a ũ j ą, n a ũ j ą, k ẽ l i ą, t r ẽ č i ą, k u r i ą̃, s ẽ k a n č i ą, n e t e ĩ s i ą j ą; d v a s i à, v a l i à, g r a ž i à, k ó k i a s m e r č i à, š ì r d ž i a, su j a. Vadinasi, pralie. ā junginyje *-jān bus sutrumpėjęs daug anksčiau ir todėl pirmiau galėjo išvirsti ir e.

Dabar gyvoji žiemiečių kalba čia paprastai visais atvejais turi tą patį ae/e : b a ž̂ n̂ í̯ t š̂ ae / e ~rk. b a ž n ý č i a (va. ir įn.), b a ž n ý č i ą; b a ž̂ n̂ í̯ t š̂ ae s / e s ~ rk. b a ž n ý č i o s (ki. ir vd.), b a ž n ý č i a s; k r a ũ.j ae / e ~ rk. k r a ũ j o, k r a ũ j ą. Tik piečiau ga. linksnyje išlaikomas ilgumas: b a ž̂ n̂ í̯ t š̂ ae., k r a ũ.j ae. ar net b a ž̂ n̂ í̯ t š̂ ae·, k r a ũ.j ae·~rk. b a ž n ý č i ą, k r a ũ j ą.

Bet šis fonetinis lyčių sutapdinimas savo pradžia

jau siekia Vilento laikus, nes jis mot. gim. įvardžiuotines lytis nuosekliai rašo su e : vn. ki. s c h w e n t o s e s, w a d i n a m o s e s, s i l p n o s e s ~ rk. š v e n t o s i o s, v a d i n a m o s i o s, s i l p n o s i o s; dg. va. n e w a i s i n g o s e s, n e i s c h m i n t i n g o s e s, bet dar s k a i t o m o s i a s ~ rk. n e v a i s i n g o s i o s, n e i š m i n t i n g o s i o s, s k a i t o m o s i o s. Kartą kitą jau parašo ir vn. ki. d w a s e s ~ rk. d v ã s i o s, bet s c h w e n t o s i s ~ rk. š v e n t o s i o s, kur i galėtų reikšti susiaurėjusį e.

3. Rk. ã k y s, g r ã ž ū s žiemiečių ploto šiaurėje sutrumpinama: ã·ķ i s / i s, g r ã·ž ų s/ u s. Bet jau apie Jùrbarką ir toliau į pietus M. Lietuvoje, išskyrus pamario žvejų tarmę ir kai kurias kitas šnektas, tariama, kaip ir rašom. kalboje, su ilgomis galūnėmis: ã·ķ i· s, g r ã·ž ų·s, nors greta sakoma: r a ñ k a s, k ã·t̂ ae s / e s ~ rk. r a ñ k o s, k ã t ė s. Vadinasi, ī, ū ilgumas išlaikomas ilgiau nei senųjų ā, ē.

4. Galūninių nekirčiuotų nosinių -ą, -ę, -ų, -ą s, -ę s, -į s atžvilgiu maždaug Nemunas visus vakariečius perdalija pusiau. Į šiaurę senieji nosiniai tariami kaip trumpi balsiai: š ã·k a, k ã·t̂ ae / e, n ã·k t̂ i, s ų́· n u, v á·r n u, d ã·r a s, d ã·r̂ ae s / e s, t ù r̂ i s, d a r̂ į́·t u, o į pietus - dažniau ilgai: š ã·k a·, k ã·t̂ ae·, n ã·k t̂ i·, s ų́·n ų·, v á·r n ų·, d ã·r a·s, d ã·r̂ ae·s, t ù r̂ i·s, d a r̂ i·t ų· ~ rk. š ã k ą, k ã t ę, n ã k t į, s ú n ų, v á r n ų, d ã r ą s, d ã r ę s, t ù r į s, d a r ý t ų. Bet pvz. žvejų tarmėje ilgumas išlaikomas tik dg. ki. ir tariamosios nuosakos lytyse: s t ã·l ų·, k á·r v ų·, p è š t ų· ~ rk. s t ã l ų, k á r v i ų, p è š t ų. Apskritai žiemiečių pietuose plačiau trumpinamos tik daiktavar-

džių ir būdvardžių vn. ga. galūnės. Net Dìdlaukių par. dar sakoma: v̂ í̤·r a, j a u n̂ ì̤ ḳ i̲, d̂ ãe·-g a s, bet p a ŝ ãe·n̂ ae·s, a p ŝ i̲ v̂ ãe·d̂ ae·s ~ rk. v ý r ą, j a u n ì k į, d ẽ g ą s, p a s ẽ-n ę s, a p s i v ẽ d ę s. Kai kada sakoma labai mišrai: v̂ i̤·r a·, bet g a ĩ.d i̲, s ṳ́·n u̲ ~ rk. v ý-r ą, g a ĩ d į, s ú n ų (Uosýnai prie Pìlkainio) arba vėl: ž í e d a·, r a.ñ.k a·, ž õ̤·l e̲, n ã·k t̂ i̤·, bet k a r ã· l̂ u̲ (Ožiaĩ netoli Gal̃brasčių) ~ rk. ž í e d ą r a ñ k ą, ž õ l ę, n ã k t į, k a r ã l i ų. Tačiau tariam. nuosaka veik perdėm tebeturi ilgą -ṳ·: b ṳ́·t ṳ·, p a s a ḳ í̤·t ṳ·.

Vn. ga. sutrumpėjimo laikui nustatyti svarbi Praetoriaus (Deliciae Prussicae) 17 amž. pradžios pastaba, kad Įsruties, Rusnės, Kraupiško par. tariama l ā b.ă d i e n a (= einen guten Tag), o Stãlupėnų, Enciúnų - l ă b ā d i e n.

5. Žodžio pradžios e-, e i- daugumas aukštaičių verčia a-, a i-, pvz. ã·ž̂ e̲ r a s, a ĩ.n a ~ rk. ẽ ž e r a s, e ĩ n a. Tas vertimas jau žymus ir D. Lietuvos žiemiečių šnektose, pvz. Šiaulių srityje vietomis jau girdėti ã·ž̂ e̲ rs, a ĩ n ~ rk. ẽ ž e r a s, e ĩ n a. Net Šìluvos apyl. sakoma: a ĩ.t̂ i̲, a ĩ.k, a ĩ.d a m s, a t ã·j å, a s ù ~ rk. e ĩ t i, e ĩ k, e ĩ d a m a s, a t ẽ j o, e s ù. Pagaliau šis virtimas kai kur persimeta ir į Žemaičių atkraščius (Kuršénai, Vidùklė...). Bet labiau į pietų vakarus ir visoje M. Lietuvoje e-, e i- išlaikomi sveiki: ãe·ž e̲ rs, ae͡i n / ãe·ž e̲ r a s, ae ĩ.n a. Vilentas Katekizme turi tik e i: a t e i-t i, p r i s i e i t, i s c h e i k, e i k e t, bet Evangelijose rašo mišrai: a t e i t / a t a i t, a t a i s / p r a e i s, e i a / a t a i a ~ rk. a t e i t (=ateina), a t e i s, p r a e i s, ẽ j o, a t ẽ j o.

6. Viduriečių aukštaičių linkui žiemiečiuose,

kaip ir pietiečiuose jau ima rastis pridėtinių j, v: i̯ i̯ l k s, i̯ i m̃.t̂, u̯ ú o g a, u̯ ú o ŝ i̯ s ~ rk. i l g a s, i m̃ t i, ú o g a, ú o s i s. Tik tie i̯, u̯ dar nėra ryškūs priebalsiai, bet labiau pusbalsiai. Tačiau ir pridedama nelygiai, pvz. Gruzdžiuosè sakoma í.l g a s u̯ ú o d̂ e̯ g a s, o Jósvainiuose - i̯ í.l g a s u̯ ú o d̂ ae g a s ~ rk. ì l g o s ú o d e g o s. M. Lietuvai tas j, v pridėjimas visai svetimas.

7. Apie Šiaulius ir kiek piečiau, kur vos siauras viduriečių aukštaičių ruožas skiria žiemiečius nuo rytiečių aukštaičių, pastebimas prieškirtinių ū, y trumpėjimas ir dvibalsių u o, i e vienbalsėjimas: g r u̯ d̂ ãe·l̂ i̯ s, g̨ i̯ v̂ ae·n̂ i̯ m s, v̂ e̯ n ǫ̃·s, p ɔ d̂ ae·l̂ i̯ s ~ rk. g r ū d ẽ l i s, g y v ẽ n i m a s, v i e n õ s, p u o d ẽ l i s. Šiaip ši rytietybė svetima visiems kitiems vakariečiams. Mat nekirčiuotų šakninių ilgųjų balsių netrumpina nė jų vakariniai kaimynai žemaičiai.

K i r t i s i r p r i e g a i d ė

Žiemiečiai vakariečiai, būdami šiaurės lietuviai, turi atitraukti kirtį iš galūnės į žodžio šaknį. Atitraukimas vėl yra dvejopas. Latvijos pasienyje kirtį atitraukia visiškai, bet į pietus žymu dar ir senoji kirčio vieta. Pvz. Kruõpių, Žagãrės apyl. tariama: l a b a i g a e r a i, s a k a i, p a d a r a u ~ rk. l a b a i g e r a i, s a k a i, p a d a r i a u. O kad lytyse v a r d ų, d i e n ų kirčio būta galūnėje, galima atsekti iš pusilgio galūninio u: v a r d u, d i e n u, nes jau pvz. v a r t ų, v i e t ų tariama su trumpu u: v a r t u̯, v i e t u̯. Kartais atitraukiamas net ir priesagos kirtis: k̨ ẽ·p ù r̂ e̯ ~ rk. k e p u r ė (Žagarė). Tatai atrodo jau visai latviškai. Į pietus, Šiaulių link,

kirčio atitraukimas ima silpnėti: š à k à, v a i̯-k a i̯ ~ rk. š a k à, v a i k a ĩ. Taip atitraukiama dviskiemeniuose žodžiuose, o triskiemeniuose į tą skiemenį, kuris galininko linksnyje yra kirčiuotas: v à k a r a i̯ ~ rk. v a k a r a ĩ (ga. v ã k a r ą). Be to, kadangi balsis iš prigimties yra trumpas, tai ir atitrauktinė priegaidė yra trumpinė. Šitokią atitraukimo sistemą turime Šiaulių apylinkėje, o piečiau už Rėkyvos ežero ir Tỹrulių pelkių dar mažiau beatitraukiama. Pvz. Krãkių ir Ariógalos apyl. jau sakoma š a k à, d i e n õ s, l a u k a i, bet dar d i ẽ n à, l a u k u s. Vadinasi, čia kirtis beatitraukiamas tik iš akūtinės galūnės ir vien į ilgąją arba dvibalsinę šaknį. Šimkáičių, Jùrbarko apyl. ir M. Lietuvos žiemiečiai kirti išlaiko vietoje. Jie kirčiavimo atžvilgiu mažne nieku nesiskiria nuo rašom. kalbos.

Priegaidžių žiemiečių patarmėje iš viso randame net <u>penkias</u>. Trys iš jų, <u>stumtinė</u>, <u>tęstinė</u> ir <u>trumpinė</u>, tariamos maždaug kaip ir bendrinėje kalboje: d ẽ· t / <u>i</u> ar d í e t <u>i</u>, v a ĩ k s, k à s. Tik M. Lietuvos panemunių srityse ir per Jurbarką iki pat Šìluvos - Betýgalos - Ariógalos tęstinė priegaidė dvibalsiuose paprastai ištęsiama ant abiejų sandų: v ã͡i k s, l ã͡u k s, k ã͡l t s. O Šilùtės apyl. tos priegaidės vieta dar ir visai žemaitiška: v ã·i k s, l ã·u k s, k ã·l t s ~ rk. v a ĩ k a s, l a ũ k a s, k a ĩ t a s.

Pažemaitės šnektose, Klaĩpėdos krašte iki pat Nemuno ir Kuršių pamariu net iki Gertlaukių, rk. vn. va. t ã k a s, l ã p a s, m ẽ t a s, r ẽ t a s atliepia t à k s, l à p s, m <u>è</u> t s, r <u>è</u> t s, bet dviskiemenėse lytyse jau tariama ilgi a, e: t ã·k a, l ã·p a, l ã·p a i, m ã͡ẽ·t a i, m ã͡ẽ·t u o s, r ã͡ẽ·t a ~ rk. t ã k o / t ã k ą, l ã p o / l ã p ą, l ã p a i, m ẽ t a i, m ẽ t u o s, r ẽ t o / r ẽ-

t ą. Lygiomis sakoma ir m è̃ t, n è̃ š, k à̃ s ~ rk. m ẽ t a, n ẽ š a, k ã̃ s a, bet m aẽ·t e / m ã̃·t e, n aẽ·š e / n ã̃·š e, k ã̃·s e. Šiaip kitur judrųjį a išmetus sakoma l à̃ p s, t à̃ k s, m aè̃ t s, taip pat ir m aè̃ t, n aè̃ š, k à̃ s.

Dėl judriojo a iškritimo susidarant vad. netikriesiems dvibalsiams tęstiniai ã̃, ẽ išvirsta stumtiniais: d v á·r s, g á·l s, ą́ aé·l s, s aé·n t s ~rk. d v ã̃ r a s, g ã̃ l a s, k ẽ l i a s, s ẽ n a s. Šita ypatybė sava ir daugumui kitų tarmių. Pagaliau ir bendrinėje kalboje, prireikus trumpinti, taip pat tariama d v á r s, g é r s. Bet pvz. ragainėnų Gal̃brasčiuose girdėti dar ir g ã̃·l s, s áe·n s ~ rk. g ã̃ l a s, s ẽ n a s. O žvejų tarmė vėl tebesako ą́ áe·r, b á·r ~ rk. g ẽ r i a, b ã̃ r a, kur šiaurėje už Nemuno jau yra išriedėję g ae r, b a r.

Greta su k á·l̂ t̂/i, s á·m t̂ i s, t á·r p s ~ rk. k á l t i, s á m t i s, t á r p a s D. Lietuvos žemaičiai paprastai sako ir p̂ í·l̂ t̂ / i, r̂ í·m t s., k ú·l̂ t̂ / i, k l ú·m p̂ e s ~ rk. p í l t i, r í m t a s, k ú l t i, k l ú m p ė s. Mat čia u, i po kirčiu pailgina ir kaimynai žemaičiai bei rytiečiai. Tačiau M. Lietuvos žiemiečiai čia taria, kaip ir bendrinėje kalboje, trumpus i ir u: p̂ ì l̂ t̂ i, k ù r t̂ i, r̂ ì m t s, k ù l̂ t̂ i, s t ù m̂ t̂ i.

Antrinės priegaidės - laužtinė ir vidurinė - žiemiečių patarmėje vartojamos, palyginti, šiaurai. Pirmoji, dėl žemaičių kaimynystės, yra išriedėjusi iš stumtinės ir girdima pereiginėje Šilutės tarmėje: r̂ ĵ·t s, d â·i k t s ~ rk. r ý t a s, d á i k t a s. Stipriau ir pabrėžtinai tariant laužtinę priegaidę vietoje stumtinės galima dar išgirsti Vilkyškių apylinkėje.

Vidurinė priegaidė yra trejopo kilimo. Visų pirma ji šiaurėje, kaip jau aukščiau matėme, atsiranda

dėl kirčio atitraukimo, o antra - pailginant nedvibalsinius i, u: v i̊.s a s, b ů.v a ~ rk. v ì s a s, b ù v o. Veik visame žemaičių plote tą priegaidę galima girdėti tokiuose žodelyčiuose, kaip a r̊, t a i̊, taip pat trumpinant galūnę, pvz. a n t r a m̊ < a n t r a m è.

Ž i e m i e č i ų š n e k t o s

Kai kurios ryškesnės garsinės skirtybės M. Lietuvos žiemiečius suskaido net atskiromis šnektomis. Tam jau patys žmonės yra praminę tilžė́nų, ragainė́nų, pakalnė́nų ir strùkių vardus. Pavadinimai tilžė́nai, ragainė́nai yra susiję su M. Lietuvos administraciniu tvarkymu, kur šiaurei žymūs centrai buvo Tilžė ir Ragaĩnė.

Tilžė́nais (veiksmažodis: t i l ž ė n ú o t i; jis p a t i l ž ė n ú o ~ rk. p a t i l ž ė n ú o j a) plačiąja prasme vadintini visi M. Lietuvos žiemiečiai, kurie neišlaiko rk. i e : ė ir u o : o skirtumo. Žmoninė vartosena siauresnė: Tilžės apylinkių gyventojai. Bet pats anų dvibalsių ir vienabalsių suplakimas yra labai nevienodas. Šiuo atžvilgiu tilžėniška yra jau ir Šilutės tarmė, nes pvz. Gurgždžiuosè (į pietų rytus nuo Šilutės) ir kitur sakoma: b̂ í e k t̂ i, d̂ i e n à ir p ũ o n t s, d ú o n a ~ rk. b ė́ g t i, d i e n à, p õ n a s, d ú o n a. Bet vėl nemaža šilutiškių šalia b̂ í e k t̂ i, p ũ o n t s sako d̂ ẹ·n à, d ọ́·n a. Tik dvibalsiuose jų labiau pabrėžiamas antrasis sandas, būtent tiksliau tektų rašyti b̂ ⁱ é k t̂ i, p ᵘ õ n t s.

Tikrieji Klaipėdos krašto tilžėnai, būtent keturkampyje Katýčiai - Laũksargiai - Gìrininkai - Bitė́nai, rk. ė, i e ir o, u o taip pat suplaka į i e ir u o: l̂ ĩ e t s, d i ẽ u̯ s, s t u ó r s, p u ó t s ~ rk. l ẽ t a s, D i ẽ v a s, s t ó r a s, p ú o d a s. Tilžėnų rytinė riba Bitė́nai - Palum̃piai - Kir-

kùtviečiai - Sodė́nai - Gilándviršiai - Griežpė́lkiai - Pavìlkiai - Šakiaĩ (visos vietovės vad. ragainėnų pusėje) čia sutampa su senąja Tilžės ir Ragainės aps. administracine siena. Plg. dar 31 psl.

Kiek plačiai tilžėnų šnekta siekia už Nemuno, dėl medžiagos trūkumo sunku pasakyti. Iš Gerulio "Lietuvių žvejų tarmės Prūsuose" (XIII, XV psl.) sužinome, kad visame ruože tarp Šiliniñkų ir Pūstùčių žvejų tarmei kaimynaujančios šnektos neskiria ė : i e ir o : u o, vadinasi, tilžėnuoja. Tačiau Skáisgirio ir Jùrgaičių par., rodos, šiai šnektai nebepriklausė. Papelkių par. irgi esą kalbėta skirtinga šnekta. Bet mielaukiškiai kalbą panašiai, kaip ir pakalnėnai. Šiuo vardu, atrodo, žmonių vadinta tie patys tilžėnai gyvenantieji Pakalnės (Gãstų) aps. Mūsų čia visam plotui apibendrinamas raiškesnis tilžėnų vardas.

Žinoma, ir pietinės Nemuno pusės tilžėnų šnekta nėra vienalytė. Vienur sakoma vienodai d ę́·t i, p ę́·n s / p ę́·n t s ir p ǫ̃·n s / p ǫ̃·n t s, d ǫ́·n a (Šiliniñkai, Petrikaĩ, Pūstùčiai...), o kitur vėl be jokio dėsnio tariant svyruojama: d ę́· t i // d í e t i, p í e n s // p ę́·n s ir p ǫ̃·n s // p u õ n s, d ú o n a // d ǫ́·n a (Tovélninkai). Tokia bus buvusi ir Pr. Kuršaičio gimtoji tarmė (Noragėlių kiemas prie Gãstų), nes jis tik teoriškai savo žodyje dažnai painioja ė, o su i e, u o. Pagaliau nemažame plote susikryžiuoja tilžėnų ir strukių tarminės ypatybės (žr. žemėlapį). Ryškiausia iš M. Lietuvos žiemiečių yra strukių šnekta. Šis vardas pažistamas Stãlupėnų apyl. ir juo vadinami šiauriau, Nemuno link, gyvenantieji lietuviai, kurie stalupėniškių nuomone kalba strukaĩ, t.y. trumpai. To strukumo pavyzdžiais patys žmonės mini žiemietiškas lytis: m à n a, t à v a, s à v a, l á·ɲ k s, ķ i-b̂ ì r s ~rk. m à n o, t à v o, s à v o, l á n-

g a s, k i b ì r a s. Bet dialektologinis šios šnektos kriterijus yra kirčiuotų stumtinių rk. a i, a u, e i vertimas vienabalsiais a· ir ae·/ ä·. Todėl strukių sakoma: j á·n s á·k š t s v̂ į́·r s, s á·-l̂ ae n u ŝ i l̂ áe· d a, p a ĩ.k s d á·k t s ~ rk. j á u n a s á u k š t a s v ý r a s, s á u l ė n u s i l é i d o, p a ĩ k a s d á i k t a s, bet j å u n̂ i a u k š t̂ i v̂ į́·r a i, s a u l̂ ì ą ae n u ŝ i l̂ ae ĩ s, p a i ą̀ i d a i k t a ĩ. ~ rk. j a u n ì a u k š t ì v ý r a i, s a u l ì k ė n u s i l e ĩ s, p a i k ì d a i k t a ĩ. Taip pat pvz. ir veiksmažodžių bendratys á u g t i, k á i š-t i, k é i k t i tariamos á·k t̂ i, k á·š t̂ i, ą̀ ä·k t̂ i, ą̀ ä·ą̀ u, ą̀ ä·ą̀ å u, ą̀ áe·k t a i, ą̀ áe·k t ų̈·, á·k ŝ u / á·k s u, á·k ŝ i, á·k ŝ i m, k á·š̂ i t, ą̀ áe·k ŝ i m ~ rk. á u g u, á u g i, á u g(a), á u g a m, k á i š ė m, k á i š ė t, k é i k i u, k é i k i a u, k é i k t a i, k é i k-t ų, á u g s i u / á u g s u, á u g s i, á u g-s i m, k á i š i t, k é i k s i m, bet tik a ũ.k s, k a ĩ.š, ą̀ ae ĩ.k s ~ rk. a ũ g s, k a ĩ š, k e ĩ k s. Jei vietomis, arčiau Nemuno, pasakoma ir ą̀ áe·k s, ą̀ e l̂ á·s, p j á·s, tatai mūsų aukščiau minėto vienabalsėjimo dėsnio negriauna, nes rk. atitikmenys čia yra k é i k s, k e l i á u s, p i á u s. Mat žemaitiškas būsim. laiko 3 asm. kirčiavimas persimeta ir į ribines aukštaičių šnektas.

Ploto atžvilgiu strukiams tenka didžioji M. Lietuvos dalis tarp Nemuno ir Įsrutiẽs, Gumbìnės. Nuo Kuršių marių juos skiria tik vad. žvejų tarmė. Bezzenbergeris ir Jurkšaitis šią šnektą paprastai vadindavo Ragainės tarme (Ragniter Litauisch, Ragniter Dialekt), nes į pietus nuo Nemuno Ragainės apskritis sudaro lyg jos centrą. Bet patys žmonės ragainėnų vardą taiko tik dešiniajam Nemuno krantui ir būtent nedide-

liam plotui tarp tilžėnų (plg. 25 psl.) ir Jūros upės, kuri atriboja vaižvilėnų šnektą. Šitie ragainėnai anos Nemuno pusės strukius paprastai vadina užnemunėnais ir jie kalba užnemunėniškai.

Taigi tai pačiai šnektai turime net tris vardus: du žmonių ir vieną, pačių kalbininkų, nauja reikšme vartojamą. Kadangi ragainėnų terminas dviprasmis, o užnemunėnų vėl per platus (plg. D. Lietuvos Užnemunę), tai, atrodo, tai šnektai vadinti labiausiai tinka strukių vardas. Jis kaip tik ją gerai apibūdina ir iš fonetinės pusės.

Dar pažymėtina, kad Didlaukio par. tarmė yra lyg pereiginė tarp strukių ir baltsermėgių, nes sakoma mišrai: j á·n s // j á·u n s, d á·k t s // d á·i k t s, m ù d u p a Î áe·s t u v a, j i s ķ áe·k. Bet šiaip ji visai žiemietiška: m ã·t a, s a ķ í·d a v a, m à n a, m̂ i ẽ s t a, m e r̃·g a s, ž ãe·m̂ e s, l á·ɒ k s, ŝ áe·n s ~ rk. m ã t o, s a k ý d a v o, m à n o, m i ẽ s t o, m e r̃ g o s, ž ẽ m ė s, l á n g s, s é n s, tik lytys d̂ ãe·g a, j ó·t̂ i e ~ rk. d ẽ g a, j ó t i pietietiškos. Taip pat ir Geŕtlaukio apyl. greta d ã·k t s sakoma k á·i Î i s, á·u k s a s, s á·u Î ae ~ rk. d á i k t a s, k á i l i s, á u k s a s, s á u l ė.

Čia abejus matome, nevisuotinį dvibalsių išvirtimą, kaip pvz. ir pajūriškių žemaičių tarmėje (plg. 21 psl.), nors šiaip strukiškasis vienabalsėjimas su žemaitiškuoju neturi tiesioginio ryšio.

Bet kodėl vienabalsėja tik stumtiniai á i, á u, é i? Kadangi kirtis tenka pirmajam dvibalsio sandui, ir jo spūdis čia ypačiai stiprus (plg. Šilutės ir Vilkyškių laužtinę priegaidę), tai antrasis sandas ima silpnėti ir pamažu visai išnyksta. Fonetiškai tą raidą galima taip vaizduotis: l á·u k > l á·ᵘk > l á·k ~ rk. l á u k. Tęstiniuose dvibalsiuose a ĩ, a ũ, e ĩ nėra to kirčio spūdžio sukoncentravimo antrajame

sande (plg. M. Lietuvos panemunių l a͡u k s, p á͡i k s, p ae͡i k t̂ i), todėl jie ir vienabalsėja. Nekirčiuoti tie patys dvibalsiai taip pat išlaikomi sveiki, nes abu balsiai tariami vienodu artikuliaciniu spūdžiu.

Mūsų apibrėžtasis struk̃ių plotas tarmiškai nėra vienalytis. Nemažą šiaurės vakarų kampą užgriebia tilžėnų izofona, o D. Lietuvos pasienio sriti vėl, mažne sutapdamos, kerta viešvilėnų ir viduriečių izofonos (žr. žemėlapį).

Viešvilėnais (pagal Viešvilės miestelio vardą) Klaipėdos krašte vadinami tie žiemiečiai, kur stumtinius é, ó išverčia nepilnaisiais dvibalsiais e·ⁱ o·ᵘ: b ę́·ⁱk t i, b ę́·ⁱr s, l ǫ́·ᵘt̂ i, l ǫ·ᵘv a ~rk. b é g t i, b é r a s, l ó t i, l ǫ́ v a. Jiems priklauso visas to krašto kampas į rytus nuo Jūros upės. Bet iš Doritscho paskelbtosios medžiagos matyti, kad ši šnekta tęsiasi ir anapus Nemuno pagal Šešupę, per Lazýnus net iki Pìlkainio. Nežiūrint jo labai netikslios transkripcijos ir priegaidžių neskyrimo, vistik galima prieiti išvadą, kad ten tariama: b ę́·ⁱr s, s t r ę́·ⁱn a s, r a u d ǫ́·ᵘn s, ǫ́·ᵘd a (Lazýnai), m̂ ę́·ⁱl̂ i· n s, k ǫ́·ᵘj ae (Pìlkainio apyl.), t̂ ę́·ⁱų s, ŝ ę́·ⁱd (Visbarýnai į šiaurę nuo Šílėnų) ~ rk. b é r s, s t r é n o s, r a u d ó n s, ó d a, m é l y n s, k ó j a, t é v s, s é d(i). O iš Ožių (prie Gaĩbrasčių) be s ę·ⁱm̂ e n̂ i· s, š ę́·ⁱp i s ~ rk. s é m e n y s, š é p i s jo duota ir visa kóto paradigma. Iš jos matyti, kad dvibalsis atsiranda tik po kirčiu: k ǫ́·ᵘt s k ǫ́·ᵘt a, k ǫ́·ᵘt u s, k ǫ́·ᵘt u ~ rk. k ó t s, k ó t ą, k ó t u s, du k ó t u, bet k ǫ· t a ĩ, k ǫ· t ų̃·, k ǫ t a ĩ s. Greta duodamojo žodžio paradigma rodo, kad tęstinis õ nedvibalsėja: ž õ· d̂ i s, ž õ· d ž̂ ae, ž ǫ· d ž̂ ù s ~rk. ž õ d i s, ž õ - d ž i o, ž o d ž i ù s.

Strukiuose Bezzenbergeris dar yra konstatavęs naujai atsirandantį ilgą balsį å, kuris kokybe svyruojąs tarp ilgų ā ir ō, bet vietomis esąs labai ryškus. Jis, be to, pabrėžia, kad tas å ir nevisur dėsningai yra išriedėjęs. Jo duotosios medžiagos įgalina išvesti šį dėsnį: šnektinis ilgasis a·, kuriam atliepia rk. ã, á, á i, á u, ą̃, ą́ ir net ẽ, é, ę, ę́ išvirsta ilgu å·.

S å̃·k a, s å̃·ķ ae, s å̃·ķ ę̈·m, m å̃·t a, n ae-m å̃·t ae, r å̃·š a, r å̃·š o̧·m, m å̃·ž a s, ž å̃·g-r ae, n å̃·k s, k å̃·k l a s, r å̃·k s, k ǻ·l n a s/ k ǻ·l n s, l å̃·ŋ k s, m ǻ·, t ǻ·m, ǻ·m ž̂ ae s, d ǻ·k t s, ǻ·š ķ ae i, d a r ž ǻ·t̂ i s, m a m ǻ·-t̂ ae, p l ǻ·k s, j ǻ·n s, š i e n ǻ·t, s ǻ·-š l a v a s, k ǻ·s t, ž ǻ·ŝ ì s, ž å̃·s ae i, ǻ·s à, r a u d o̧·n ǻ·, r å̃·š å·s, b e d̂ á g å̃·s; d̂ å̃·g a, m̂ å̃·t a, m̂ å̃·t u ŝ i, v̂ å̃·d a, g̨ ǻ·l-d a, ŝ ǻ·n s, l̂ ǻ·m p a, s ķ ǻ·s t ù, p a ŝ ǻ·-s u ~ rk. s ã̃ k o, s ã̃ k ė, s ã̃ k ė m, m ã̃ t o, n e m ã̃ t ė, r ã̃ š o, r ã̃ š o m, m ã̃ ž a s, ž ã̃ g-r ė, n ã̃ g s, k ã̃ k l a s, r ã̃ g s, k á l n a s, l á n g s, m á (< m á n), t á m, á m ž i a s, d á r, d á i k t s, á i š k i a i, d a r ž á i-t i s, m a m á i t ė, p l á u k s, j á u n s, š i e n á u t, s ą́ š l a v o s, k ą́ s t, ž ą s ì s, ž ą́ s i a i, ą s à, r a u d ó n ą (= r a u d o n ą-j ą), r ã̃ š ą s, b e d e g ą̃ s; d ẽ̃ g a, m ẽ̃ t a, m ẽ̃ t u s i, v ẽ̃ d a, g é l d a, s é n s, l é m-p a, s k ę s t ù, p a s ę́ s i u (= p s e n s i u). Bet vietomis tariama net b ã̃·l n a s, d ã̃·r ž a s. Šios lytys tegali išriedėti tik tose šnektose, kur rk. b a l̃ n a s, d a r̃ ž a s tarta b ã̃·l n a s, d ã̃·r ž a s ar bent b a l̃ n a s, d a r̃ ž a s. Jeigu galūninis nosinis ą tarmėje yra sutrumpėjęs, tai å nebeišvirsta: ã̃·d a t a, d å̃·r b a, ã̃·k š t a, m ã̃·ž a ~ rk. ã d a t ą, d á r b ą, á u k š t ą, m ã-

ž ą. Taip pat, žinoma, sako ir m a t a ũ, s a ķ ae ĩ, k a k l a ĩ, d a i k t ṳ̃·, m̂ ae t̂ ae ĩ, v̂ ae d ù, ŝ e n̂ ì ..., nes čia a, e, negaudami kirčio, tarmėje nėra pailgėję.

Jau Bezzenbergeris yra pabrėžęs to virtimo nenuoseklumą ir išimtingumą. Ir Gerulis kaip tik patvirtina, kad tarp Šiliniñkų ir Petrìkų su žvejų tarme kaimynaujantieji strukiai taria mišrai: s ã̊·k a // s ã·k a, d ǻ·k t s // d á·i k t s. Bet piečiau, Kelẽdų apyl., tas dėsnis jau veikia ištisai. Apskritai å plotas nuo Ger̃tlaukio - Laũkiškos - Šiliniñkų - Petrìkų linijos į rytus nusitęsia beveik iki Lazýnų. Labai ryškus å·, vietomis mažne lygus o̤·, Bezzenbergerio pastebėtas Ger̃tlaukio, Papélkių, Skáisgirio srityje ir platesnėje Bũdviečių apyl. Iš ruožo tarp Jùrgaičių ir Peliniñkų Bezzenbergeris neduoda apskritai jokios tarminės medžiagos. Bet reikia manyti, kad Būdviečių ir Skaisgirio sritys čia tarmiškai susisiekia, nes å·, nors ir labiau panašus į paprastąjį a, vis tik yra pastebėtas Jùrgaičių ir Kraũpiško apyl.

Šitas å· strukių šnektoje, matyti, yra atsiradęs visai neseniai, vėliau už dvibalsių suvienabalsėjimą ir galūninių nosinių sutrumpėjimą. O iš e ir ę jis tegalėjo atsirasti tik šiam po minkštųjų priebalsių išvirtus supriešakėjusiu ȧ· ir tuo priartėjus prie senojo a ir ą. Vadinasi, raida bus ėjusi: rk. m ẽ t a > m̂ ãe·t a > m̂ ã̃·t a > m ã̊·t a. Gal būt ir pats dėsnio nenuoseklumas aiškintinas šio fonetinio reiškinio naujumu.

Ž i e m i e č i ų m o r f o l o g i j a

Vakariečiai žiemiečiai linksniuoja taip pat, kaip ir rk. kalboj, tik čia visi galūniniai ilgieji trumpėja.

Vardažodžių vn. va. galūnės -a s trumpinimu žiemiečių patarmė artima žemaičiams. O žvejų tarmėje veikia net visai tas pats judriojo a kritimo dėsnis. Plg. 44 psl. Jų sakoma žemaitiškai ne tik m è t s, r à k t s, k á·l n t s greta su d ã.r.ž a s, s ã.u.s a s, d ž ã.u. k s m a s, bet ir s t à t s (< *s t a t e s < *s t a t j a s), net n ã.u.s, k r ã.u.s ~ rk. s t ã č i a s, n a ũ j a s, k r a ũ j a s. Tik dar gretimai yra išlikusios žemaičių nepažįstamos pereiginės lytys n ã.u.x̧ s, k r ã.u.x̧ s (< *n a ũ i̯ s, *k r a ũ i̯ s, plg. čia Bretkūno k r a u y s, kuris taip pat skaitytinas k r a ũ i̯ s ar net k r a ũ x̧ s) ir be to vartojami, paprastai nekaitomi, p í e š t š e s, k n̂ ṷ́·p š t-š e s ~ rk. p é s č i a s, k n i ū́ p s č i a s. Dėl tarmių kaimynystės tai visai ir suprantama. Bet jau i̯a-kamieniuose judrusis a daugumo žemaičių išlaikomas. Šiaulių̃, Šìluvos apyl. dar pasakoma ķ aé·l̂ s, v̂ aé·l n t s, bet piečiau, pvz. Jósvainiuose, Jùrbarke paprastai besakoma ķ áé·l̂ e̲ s, v̂ aé·l̂-n̂ e̲ s, o M. Lietuvoje už Nemuno ķ ä̃·l̂ e s, v̂ ä́·l̂-n̂ e s ~ rk. k ẽ l i a s, v é l n i a s. Taip pat vietoje žemaičių t r è̲ t s, s t à t s, s v è̲ t s jau ir D. Lietuvos žemaičiai sako t r ãe·t š̂ e̲ s, s t ã·t š̃ e̲ s, ŝ v̂ ãe·t š̂ e̲ s arba naujoviškai ŝ v̂ e̲ t̂ ḭ̃·s. Rytiniai strukiai, kur taria d̂ ã̃ g a, jau dažnai pasako ir pietietiškai: b a l̃.n a s, k á·l n a s, l̂ ȧ́·ŋ k a s, á·k š t a s, l̂ ì̲ z-d·a s, b̂ ȧ́·r n a s, š̂ ȧ r̃.n a s, v a r̃.d a s, bet paprastai tik: p õ̤·n s, v̂ ḭ́·r s, ž̂ ḭ̃·t s, l̂ i e-t ù v̂ i n̂ i ŋ k s, t̂ ẹ́·u̯ s, p a ĩ.k s, g ḭ́·u̯ s, j ú o t s = rk. p õ n a s, v ý r a s, ž ỹ d a s, l i e t ù v i n i n k a s, t é v a s, p a ĩ k a s, g ý v a s, j ú o d a s. Atrodo, kad a išlieka ten, kur jam iškritus, susibėgtų trys ar daugiau priebalsių. Retesnės ilgosios lytys l a ĩ.v a s, k l̂ ã·v a s,

s k ã·l a s "toks pasakų paukštis, grifas", á·r-
ž u o l a s, kaip ir anų gretiminės trumposios
k á·l n s / k å·l n s, ĉ à r n s, v a r̃.t s,
á·k š t s / å·k š t s ... aiškintinos sakinio foneti-
ka. Rk. s i u v é j a s, m ó k y t o j a s žie-
miečių šnektose paprastai atliepia ŝ ų̈ v̂ ę̈·j e̲ s/
ae s, m ǫ̈·ķ i·t ǫ̈·j e̲ s / ae s, o M. Lietuvoje
greta ir ŝ ų̈ v̂ ę̈·j i̲ s, m o ķ į́·t ǫ̈·j i̲ s ~ rk.
s i u v é j i s, m o k ì n t o j i s. Šios lytys
yra naujadarai pagal vn. ga. s i u v é j į, k r a ũ-
j į (jau Mažvydas ir Vilentas rašo k r a u g h i),
kurie savo ruožtu yra pasekę p e ĩ l į, ž v ì r b-
l į. Žvejų tarmė prie vn. ga. v é j į yra prida-
riusi net va. v é j i s. Lytys ŝ ų̇ v̂ i e s / ŝ ų̇-
v̂ ę̈·s, m ú o ķ į̈·t u o s / m ǫ̈·ķ į̈·t ǫ̈·s pasitaiko
tik retkarčiais pažemaitėje. Bet Vilentas pažįsta
ilgąsias ir trumpąsias lytis, net su pereiginiais
laipsniais: I s c h g a n i t o i e s, k l a u s i-
t o g h i s, z e l o t o i s (skaitytina: ž ė -
l i o t o j s "keršytojas"), i s c h g a n i t o s.
O Kleinas savo 1653 m. Gramatikoje, turėdamas prieš
akis M. Lietuvos kalbą, vėl rašo: "Iśganytojas et
Iśganytojis, Gélbetojas et Gélbetojis... quae per
Syncopen ita scribuntur: Iśganytois, Gélbėtois...
aut rectius Iśganytojs, Gélbėtojs".

Priebalsiniai kamienai mažne visi yra išnykę
(a k m u o, -e n s, s e s u o, -e r s). Seniau
tarta a k m e n e s. Šiandien vak. žiemiečiai taria
tiktai: v á·n̂ d̂ e̲ n̂ e̲ < v a n d e n i o, taip pat ir
p e i l i o, taigi perėjęs į -ja kamieną. Taip pat
žiemiečių tarmėse turime ž v ė r i ų (kaip p e i-
l i ų). Labai retos žie. lytys: d e š i m t ų,
n a k t ų; kiek dažniau pasakoma š u n ų. Priebal-
siniai kamienai gali kartais išvirsti ir a kamie-
nais: ã k m e n a s (ir rytiniai žiemiečiai jį pa-
žįsta).

Dėl u-kamienių. U-kamieniai daiktavardžiai ir būdvardžiai žemaičiuose yra išvirtę a-kamieniais: s ū n a ĩ. Tatai yra paplitę ir vak. žiemiečiuose: Radvìliškyj, Šìluvoj, Ariógaloj, o kartais taip pasakoma ir Garliavõs apyl. Taigi, vak. žiemiečiai čia kaip tik eina su žemaičiais. Tasai nykimas plečiasi Lietuvos rytų kryptimi.

Dėl e- ir ja- kamienių. Jie vak. žiemiečiuose supuola į vieną kamieną: ž e m ė, v a l i a > ž áẽ·m̂ e, v a l̂ e . Tas e yra kilimo iš i a: ā > ē. Pagal tai ir kiti linksniai gali turėti vienodas galūnes, nors gali ir nesupuolimo būti. Kad seniau ja- kam. buvo sveikas, mes pažįstame iš lokatyvo linksnio: n̂ e v ã·l̂ o̧·(j).

Dėl dg. nd. ir in. linksnių. Rk. kalba sako su s: g e r í e m s v ý r a m s, g e r õ m s ž m o n õ m s. Visur sveikas s Žemaičiuos ir M. Lietuvos vak. žiemiečių tarmėse (dėl že. įtakos). Bet jei eisime nuo Žemaičių ir M. Lietuvos į rytus, tai tasai s nd. ir in. ima kristi. D. Lietuvoj vak. žiemiečiai s atžvilgiu suskyla pusiau: s išlieka Kruopiuosè, Šìluvoj ir visur kitur, kur prisišlieja prie žemaičių; į rytus s ima kristi, pvz. Šiauliuosè, Ariógaloj, Krãkėse sakomos lytys be s.

Eĩn. vid. vietininko vak. žiemiečiai nepažįsta. Taip pat jo nepažįsta pietiečiai ir viduriečiai. Sen. direktyvai (ilatyvai) tėra išlikę prieveiksmiuose: l a ũ k a n (vid. žie. ir že., rytiečiai sako: l á u k a ñ). Ta lytis Kruopiuosè pasakoma dar l a ũ k u o n, rk. kalba būtų *l a ũ k o n. Ji, tur būt, yra susidariusi analogiškai pagal r a n k õ n. Kruopiuose dar yra sakoma prieveiksmiškai: ž áẽ·m̂ i e n.

Dviskaita visa tėra išlikusi Lietuvos vakaruose, tik vienuose žemaičiuose. Vak. žie. bėra sveika įvardžio linksniavime (m u d u, j u d u...). Čia

vak. žie. sutinka ir su žemaičiais.

Iš būdvardžių pastebėsime b a l̂ t̂ í e j e i ~ rk. b a l t í e j a i. Čia vak. žiemiečiai yra įvardžiuotinius būdvardžius ėmę linksniuoti daiktavardiškai.

Įvardis. Žemaičiai įvardžio j i s neturi; jį atstoja a n s. Jis taip pat vartojamas ir ryt. lietuvių. Tuo a n s yra užsikrėtę apie Kruopiùs, Šakýną, Pãkapę, Eřžvilką, Šiluvą ir vak. žie. Kita žiemiečių žemaitybė: m u m̀ i s, j u m̀ i s vietoj rk. m ù s, j ù s. Jos vartojamos kai kurių žiemiečių (pvz. Šiluvos apyl.), o Gruzdžiuosè dg. ga. pasakoma m u m̃ s.

Veiksmažodis. Veiksmažodis kokių ypatingumų aukšt. žie. tarmėj neturi. Čia veikia tik galūnių trumpėjimo dėsnis. Ta ypatybė sava ir vakariniams rytiečiams. Esam. laiko vn. 3 asm. ir dg. visuose trijuose asmenyse pagal bendrąjį galūnės trumpėjimo dėsnį (plg. 80-81 psl.), žinoma, numetami pralie. trumpieji balsiai -a, -è, -e: d ú o d, š a ũ.k / š a ̃.u.k, n ó·r̂ / n ó·r, g á·l̂ / g á·l, d ú o d a m, š a ũ.ą ae m, n ó·r̂ i m, g ã·l i m, d ú o d a t, š a ũ.ą ae t, n ó·r i t, g ã·l̂ i t ~ rk. d ú o d a, š a ũ k i a, n ó r i, g ã l i, d ú o d a m e, š a ũ k i a m e, n ó r i m e, g ã l i m e, d ú o d a t e, š a ũ k i a t e, n ó r i t e, g ã l i t e. Tačiau M. Lietuvos strukių šnektoje šis dėsnis - dėl pietiečių vakariečių kamynystės - yra sutrikęs. Būtent, visam plote nuo Ragaĩnės - Įsrutiẽs linijos iki D. Lietuvos sienos 3 asm. galūnės -a, -i a dažniau išlaikomos, negu numetamos: k a l̃. b a, m̂ ãe·t a / m̂ ã·t a, t a ũ.š ą ae, l á·ą ae, á·d ž̂ ae ~ rk. k a l̃ b a, m ẽ t a, t a ũ š k i a, l á u k i a, á u d ž i a. Bet -i vėl jau paprastai nukrinta, tik D. Lietuvos pasieniu šalia n ó·r,

t ù r, ž̂ ṹ·r, girdėti dar ir n ọ́·r̂ i̱, t ù r̂ i̱, ž̂ ṹ·r̂ i̱. Gal̃brasčiuose greta s t ọ́·u̯ yra net s t ọ́· ~ rk. s t ó v i. Kokio dėsnio, kada galūnė trumpinama ir kada ne, neįmanoma išvesti.

Atrodo, nusveria kalbos tempas ir sakinio ritmika. Mat ypačiai vienaskiemenės lytys, kaip d̂ ãe·g / d̂ ã·g, g á·n, ķ i̤ m̃.b, ķ ä ñ.t š dažnai kliudo sakinio ritminių vienetų pusiausvyrą. To vienaskiemiškumo vengiant vartojamas d̂ ãe·g a / d̂ ã·g a, g á·n a, ķ i̱ m̃.b a, k ä ñ.t š̂ ae, o paskui ir r ã-ģ i̱ n a, p a ž̂ í̤·s t a, greta r ã·ģ i n, p a-ž̂ í̤·s t. Mūsų spėmenį (hipotezę) paremia dg. lytys d̂ ãe·g a m, d̂ ãe·g a t, v ä r̃.ķ ae m, v ä r̃.ķ ae t ~ rk. d ẽ g a m, d ẽ g a t, v e r̃ k i a m, v e r̃-k i a t, kurios ir mišriajame plote paprastai turi pietietiško galūninio -e. Žiemiečių, kaip ir žemaičių, dažnai numetamas ir 3 asm. -ja: v a r t ọ́·, v a ž̂ ú o, ž̂ ṹ·r̂ i̱ n ẹ́·, ķ ae l̂ á·u / ķ ä l̂ á·, k a ũ.l̂ i̤· (< k a ũ l y j a) = rk. v a r t ó j a, v a ž i ú o j a, ž i ū r i n é j a, k a ũ l i j a. Galbrasčiuose sako net p̂ ae r k ṹ·n̂ i̱ j i̱ g r̂ á· = rk. p e r k ū́ n i j a g r i á u j a. Bet arčiau į pietiečius ir vakariečius sakomos jau ir pilnos lytys: v a r t ọ́·j ae /e̱, v a ž̂ ú o j ae / e̱, ķ ae-l̂ á·u j e̱ / ķ ä l̂ á·j ae ~ rk. v a r t ó j a, v a-ž i ú o j a, k e l i á u j a. Taip pat girdėti ir pereiginių: v a ž̂ ú o i̯, p a s i̱ k l õ̤·n̂ ọ·i̯, v á·k š t š̂ u̱ i̯ ~ rk. v a ž i ú o j, p a s i k l õ-n i o j, v á i k š č i o j. Kad šios veiksmažodžių galūnės žiemiečių jau 16 amž. trumpai tartos, mums paliudija Vilentas. Jis nuosekliai rašo: vn. 3 asm. m o k, g i w e n, g a u n, p a w i s s t, l a u s z, n ẽ i a u c z, a p s c h w i e t c z, g e i d z, a t l e i d z, n o r, t i k, t u r, g a l, s t o w, dg. 1 asm. i m a m, v e d a m, p r a s c h o m,

s z i n o m, i a u c z e m, d i e k a w o j e m, g r i e s c h i j e m, n o r i m, t i k i m, t u r i m, dg. 2 asm. d ů d a t, s z i n o t, n e k l a u s e t, w e r c z e t, u s z d r a u d z i e t, s l u s z i e t, t i k i t. Tik vieną kartą parašo: p r i j i m a, w e d a, s ķ a m b a, g i e i d z i e, a p s k u n d z e, s t o w i, w e d a m e, p r a s c h o m e.

Taip pat ir vietoje rk. a b e j ó j a, n e š i ó j a, v a r t ó j a, p r i e š t a r a u j a, r y k a u j a jis rašo: a b e i ô, n e s c h ò, w a r t ô, p r i e s c h t a r a u ‹ porą kartų ir: p r i e s c h t a r a u y a), r i k a w. Bet rk. k r i k š t i j a, g r i e š i j a, l i u d i j a jo paprastai rašoma c h r i k s c h t i y, g r i e s c h i y, l u d i y, retai ir s u g r i e s c h y, v s z w o d i. Pirmosios lytys greičiausia skaitytinos k r ì k š t i j, g r i ẽ š i j, l i ù d i j, o kitos dvi gal g r i ẽ š y, u ž v ỗ d y‹g r i ẽ š y j a, u ž v ỗ d y j a. Čia pat pažymėtina, kad tokie veiksmažodžiai kaip k a ũ l y t i, z a ũ n y t i visose M. Lietuvos aukštaičių tarmėse, o vietomis taip pat zanavykuose ir kapsuose išlaiko y ir esamojo bei būtojo laiko lytyse, pvz. k a ũ l y j u, z a ũ n y j a t e, k a ũ l y j o m e, z a ũ n y j o. Plg. dar la. s ù o l ῖ t, s ù o l ῖ j u = lie. s i ú l y t i, s i ú l y j a u.

<u>-ininko priesaga</u>: d a r b i n i ñ k a s. Vak. žiemiečiai nevisi vienaip elgiasi: - i n i ñ k a s vartojama tų žiemiečių, kurie susisiekia su žemaičiais, o - i n y k a s tų, kurie sueina savo sienomis su vak. viduriečiais, pvz. Grinkiškis. Taigi, viskas čia priklauso nuo jų kaimynystės. Priesaga - i n i n k a s bėra išlikusi žemaičiuose, o M. Lie-

tuvoje ir dalyj žiemiečių.

Rk. p i n i g a s aukšt. vak. žie. taria su senesne lytimi: p i n i n g a s. Taip sako ir žemaičiai, ir M. Lietuvos visi aukštaičiai.

Šitoj tarmėj, kaip matėme, ko ypatinga neradome, nes ji yra pereiginė į mūsų rašomąją kalbą. Dar mažiau skirtumų aukštaičių vakariečių viduriečių arba veliuoniečių tarmėj.

AUKŠTAIČIAI VAKARIEČIAI VIDURIEČIAI-VELIUONIEČIAI

Aukšt. vak. vid. yra vėl tik pereiginė tarmė. Seniau yra sudarę su pietiečiais vieną tarmę. Iš šiaurės einančioji galūnių trumpėjimo banga yra užkliudžiusi ir dalį pietiečių. Iš to radosi aukšt. viduriečiai. Viduriečiams priklauso: Veliuonà, Vilkijà, Zapýškis ir Slavìkai; į pietų pusę užgriebia Siñtautus, Šakiùs, Lukšiùs, iki Vìšakio Rūdõs, į šiaurę nusidriekę iki Jùrbarko, Skìrsnemunės, Stakių, Ariógalos. Prūsų Lietuvoj tenka pasienis tarp Trapénų, Šiřvintos, Pìlkainio.

Su galūnėmis jie elgiasi kitaip, negu žiemiečiai ir pietiečiai. Čia ilgieji galūniniai sutrumpėja ir išvirsta kitais garsais: -ė, -o > -i, -u. Taip virsta tie, kurie neturi kirčio (pokirtiniai). Jei turi kirtį, išlieka sveiki: s ã k ė > s ã·ķ i, v ã r ė > v ã·r̂ i. Pereiginiai laipsniai yra buvę: v ã·r̂ ę· > v ã·r̂ ę. > v ã·r̂ ę > v ã·r̂ į. Taigi, kelias kitoks, negu jis yra buvęs šiaurės Lietuvoj *v ā r ē> v ã·r̂ e. Jis daug senesnis už kitas lytis. Veliuoniečių yra visa eilė pereiginių laipsnių, jų susiaurėjo pradžioj į -ė, o vėliau prieita -į. Tas pats yra buvęs ir su kitais trumpėjimais: v i l̃ k u < v i l̃.-k ọ (trumpo ir siauro o) < v i l̃ k ọ. < (šių dienų

užnemunėj) / v i l̃.k o̤· < *v i l k ā̊ < *v i l k ā. Nieko panašaus nėra buvę šiaurės vakariečiuos: vn. ki. v i l k a < *v i l k ā. Taigi, iš vakariečių pietiečių patarmės yra išriedėjusi vak. vid. patarmė. Toks pat procesas ir uždaram skiemeny: rk. l í e p o s > l í e p u̲ s, k ã t ė s > k ã·t̂ i s, bet vn. ki., kadangi po kirčiu, išlieka: k a t ẽ s > k a t̂ ę̤·s.

Na. lytyje rk. d r ó b ė m s vak. viduriečiai ė sutrumpina: d r ó·b i̲ m(s). Veiksm. lytis ž i̲ n o t e išvirsta lytim ž i̲ n u̲ t e. Vieną išimtį sudarys tokia lytis kaip k u d̂ ę̤· < rk. k o d ẽ.

Dėl šių priežasčių ir išskyrėm vak. veliuoniečius kaip sudarančius atskirą patarmę. Nemunas lyg ir skiria viduriečius į dvi dalis. Šiaurinė pusė kiek arčiau prie žiemiečių, pietinė - prie pietiečių. Šiaurės vak. vid. nedaug kuo skiriasi nuo pietiečių. Nosiniai galūniniai -ą, -ę, -į, -ų vak. vid. trumpinami, nors už Nemuno girdime daug tokių, kurie sako v ã̃ i k ā (-a pusilgis). Bet trumpėjimas eina gana toli, net už Šakių - Sintautų - Lukšių linijos. Kartais tie trumpėjimai yra net nepaprasti, pvz. rk. m ẽ d y j e > m̂ ãẽ·d̂ i̲, ž ẽ m ė j e > ž̂ ãẽ·m̂ i̲ (Serẽdžiūs). Taip pat ir vardininko lytyse yra trumpos: ã k y s > ã̃·ķ i s (Ser.), g r ã ž ū s > g r ã̃·ž u s, bet taip ne visur. Jurbarko apylinkėj yra su ilgais i·, u· (ã̃·ķ i·s, g r ã̃·ž u·s, ẽ̤·k m̂ e ñ i·s). Serẽdžiaus apyl. kartais galime išgirsti pusilgius, pvz. dg. ki. v y r ų > v̂ í·r u., o Jùrbarko apyl. tas u jau yra ilgas. Taip pat jeigu imsim tokias lytis, kaip rk. m a t ę s, m a t ę, tai Serẽdžiaus apyl. taria su pusilgiu e: m ã̃·t ae., o Jùrbarke ę̤·s a·.

Kirčio atžvilgiu vak. viduriečiai eina su pietiečiais. Niekas jų kirčio neatitraukia. Taip pat ir priegaidžių atžvilgiu sutinka su rašomąja kalba:

'(k à s, t à s, š ì s), ' (l á·u k t̂ i),~ (l a ũ.-k a s). Kartais kai kuriuose žodžiuose, rodos, lyg girdima ir antrinė tęstinė, pvz. vienaskiemeniuose t a i̯̊, d a b a r̊, d a r̊, bet jos visoj sistemoj neturime. Žiemiečių tarmėj u ir i po kirčiu pailgėja. Tokių ypatybių piet. vid. tarmėje nebėra, čia visada sakys: b ù v u, v ì s a s. Taip pat ir dvibalsiuose i, u + l, m, n, r visada trumpi: p̂ ì l n a s (i trumpas ir atviras), o žiemiečių čia yra pusilgis: p̂ í.l n a s.

Judrusis a vak. vid. dažnai išlaikomas: v a ĩ - k a s, bet kartais pasakoma ir v a ĩ k s. Taip pat išlaiko veiksmažodžio 3 asm. galūnę: d ì r b a, t ù-r i̯, kaip ir rk. Prieš kirtį visi ilgumai sveiki: g r ų·d ãe·l̂ i̯ s, n o̯·r̂ é̯·j ů, o vakariečiai žiemiečiai to ilgumo neišlaiko.

Minkštinimas šitoj patarmėj yra silpnesnis, negu šiaurėje. Šiaurėje k, g, palataliniai, o viduriečių tik palatalizuoti. Minkštumo sumažėjimą galima pažinti iš sutrumpintų lyčių d a r í·t (šiaurėje su -t̂).

AUKŠTAIČIAI VAKARIEČIAI PIETIEČIAI

Aukšt. vak. pietiečiai yra tie, kur galūnių ilgumus išlaiko (-ė, -o, -ė s, -o s, -y s, -ū s), nors jie nekirčiuoti. Tas pats ir su nosiniais žodžio gale: -ą, -ę, -į, -ų = -a·, -ae·, -i·, -u·. Ilgųjų nesutrumpina. Sveikas tematinis -a s, bet to ir veiksm. 3 asm. galūnė: b é̯ g a. Zanavykų v̂ ì r s kaip p̂ i p̂ ì r s (rk.: v ý r a s k a i p p i-p ì r a s) taisyklės dar negriauna.

Taip skirdami turime pažymėti, kad vak. piet. čia griežtai neatskiriame nuo kitų gretiminių tarmių. Apie Prienus, Vilnių, dzūkuose ilgumai bus tokie pat.

Vienus nuo kitų atskirs dzūkavimas arba 1 kietumas.

Z a n a v y k a i i r k a p s a i

M. Lietuvos vakariečiai pietiečiai vadinami baltsermėgiais. Tas vardas seniau yra buvęs ir plačiau vartotas (A. Juška sako, kad dalį veliuoniečių tuo vardu vadinę). Kapsas vardą gavo nuo k a p, dėl tos priežasties juos galėtume ir tepsais vadinti. Kapsų vardas čia vartojamas ir siauresniąja prasme, nes peržengus sieną į rytus ar pietus taip pat sakoma "kap".

Zanavykų vardas yra nelietuviškos darybos. Šiandien per zanavykų kraštą teka upė Nóva, lenkiškai rašoma N a w a; tie, kurie gyvena už Novos upės - užnoviškiai, o lenkiškai - zanavykai. Kad zanavykai esą buvę Zano baudžiauninkai, negalima tvirtinti, tada neturėtų tokios priesagos. Šis vardas (zanavyko) gyvojoje kalboje tevartojamas tik kapsų į pietus gyvenančių. Veliuonos pusėj zanavyko vardo nepažįsta, nes čia gyvena "prieš" Novą. Dabar vardas praplėstas iki Nemuno.

Šiandien pietine zanavykų siena laikoma Šešùpė ir Vìšakis: pradedama nuo Nevėžio žiočių iki Vìšakio, Vìšakiu iki Šešùpės, Šešupè iki Prūsų sienos. Kalbos atžvilgiu viso to ploto zanavykais negalėsime laikyti, nes dalis priklauso vak. veliuon. Zanavykiškai kalbama tarp vietovių: Naũmiestis - Sintautaĩ - Šakiaĩ - Lukšiaĩ - Vìšakio Rūdà - Pìlviškiai. Visos šios vietovės yra zan. šnektos periferinės ribos. Centre turime Grìškabūdį, antrąją Rỹgiškių Jõno tėviškę (nors jo fonetika iš Paprūsės) ir Barzdùs, Žvirgždáičius.

Kodėl čia tokios sienos? Atsaką gauname iš istorinės geografijos. Čia kaip tik ėjo Žemaičių kunigaikštijos pietinė siena. Ji tada sutapo su dabartine zan. - kapsų siena, tik nuo Naumiesčio pasuko į Virbãlį.

Tada administracines sienas sudarydavo pats gyvenimas. Seniau Žemaičių pietine siena buvo laikomas Nemunas. Nuo XV amž. pradžios šitas kraštas administraciniu atžvilgiu įtraukiamas į Žemaičių kunigaikštiją. Į anapus Nemuno ėjo kolonizacija. Kolonizavo žemaičiai. Taigi, zanavykai yra XVI amž. žemaičių išeiviai, bet kalbos atžvilgiu jų negalime laikyti žemaičiais. Kodėl prie Nemuno visiškai zan. neprieina? Patys panemuniai ir pasienis jau Vytauto laikais buvo apgyvendinti. XVI amž. vidury tas pasienis (Virbãlis, Naũmiestis) labai tankiai yra gyvenamas. Taigi, šičia kolonizacija yra senesnė, ir dėl to atsiskiria nuo piečiau gyvenančių zanavykų.

K i e k t ų š n e k t ų s k i r t u m ų ?

Ilgumus zanavykai išlaikė ilgesnius, negu kapsai. Pvz. rk. r a ɲ̃.k a· (= rañką) kapsų ir zanavykų ištariamas su ilguoju a, bet zanavykų galūninis a yra ilgesnis. Tas pats ir su ae: k ã·t̃ ae·, o kapsų trumpesnis ae. Bet -į ir -ų ištariami ne per daug skirtingai. Pvz. zan. p ã·t̃ į̇·, tokio pat ilgumo ir kapsų. Kartais net dėl tokio didelio ilgumo girdime ir antrines priegaides, pvz. r a ɲ̃.k ã·. Šitas galūnės pabrėžimas ir krinta visiems į akį. Plg. kapsų priežodį: "zanavyko ilgos dipkos, jis padaro kaip ant skripkos". Bet ne visur jie taip ilgai ištaria, ypač periferijose. Kartais žmonės pastebi ir tokius dalykus, kurių nelauktume. Pvz. višakiškiai atskiria save nuo zanavykų iš veiksm. e ĩ t i tarimo a i̇ t i e, e i t i e, o apie Grikškabūdį pratęsia galūnę: e i t i e.

Pietuose ir rytuose staigios ilgumo pereigos nėra. Kas kita šiaurėje ir vakaruose, kur ji labai staigi, pvz. apie Siñtautus vn. ga. v i ĩ k a (trumpas a). Į rytus nuo Sintautų tas a yra ilgas. Tas trumpėji-

mas yra ryškus M. Lietuvoje, strukių šnektoje. Iš jų pasijuokiama šitokiu pašnekesiu: -Na, Fric! -Na, jo? -Na, keĩk! -Na, ko? -Tava tėvs mirė! -Gers buva rupūže maĩkums kirsti!

P r i e g a i d ž i ų s k i r t u m a s

Zanavykų "giedojimas" rodo jau, kad jų ir priegaidė kitokesnė. Zanavykuose kirčio spūdis tenka abiem balsiam, 1. sando galui ir 2. pradžiai: l a b a͡.i. ģ e r a͡.i. . Kapsų tarimas atsiskiria, jie tai teilgina antrąją dvibalsio dalį: l a b a ĩ. ģ e r a ĩ. . Ir tas skirtumas yra visur: m a t a͡.u. (zan.), m a t a ũ. (kapsų). Zanavykų dvibalsiai išeitų ilgesni, negu kapsų. Dar tenka pažymėti skirtumus dėl u, i + l, m, n, r, kurių tarimu zanavykai sutinka su veliuon. ir M. Lietuvos vakariečiais: k ù l t(i e), p̂ ì l n a s (visada trumpi). Nuo zan. šnektos ploto į rytus jau pailgėja, pvz., kapsai turi su pusilgiais: k ú.l̂ t̂(i e), p̂ ú.l n a s (Veiveriaĩ, Gižaĩ...). Dar toliau į pietus dar labiau ilgėja, o į dzūkus - jau ilgas.

Ž o d ž i o p r a d ž i a

Ir čia tiedvi šnektos skiriasi. Zan. e i, e pradžioj žodžio dažnai išlaiko sveikesnius, ypatingai vakarinėj dalyj: e͡.i.t̂(i e), a͡ė·ž̂ e r a s (sveikas Grìškabūdy, Žvirgždáičiuose...). Kapsai dažniau išverčia į a i, a, o kitur e i, e visai nėra. Tai visuotina vienaskiemeniams žodžiams. M. Lietuvos vak. a i- iš e i- ir a- iš e- visiškai nepažįsta. Tas pats į šiaurę, Jùrbarko - Skìrsnemunės link. Vadžgirỹs sako: ą k m u õ (hipernormalizmas), ę š i s. Todėl ir vakariniai zanavykai nėra laisvi nuo šios įtakos. Pvz. Lukšiuosè taip pat ę š ì s ir net ę͡.n.-

t̂ i̯ s (= ašìs, añtis).

Tas pats ir su v pridėjimu žodžio pradžioj prie u o-, u-, o-. Zan. deda daug rečiau, negu kapsai: u r v a s > v u r v a s. Bet šalia u r v o zan. išgirstame ir v ú o g a, v u o g á u t i. Kapsų daug dažnesnė lytis v u r̃ v a s, v o š k à, net ir v ó r a s (Veiveriaĩ) nesiskiria nuo ó r o. Žvirgždáičiuose, priešingai, kiekvienas (v ó r a s, ó r a s) esąs ó·r a s. Taip pat ir Lukšiuosè: o k i e t ỹ s etc.

j- žodžio pradžioj. Prieš i-, y-, i e- žodžio pradžioj lietuvių mėgstama pridėti j: j i l g a s, j i m t i (j i- arba i̯ i-). Didelio skirtumo tarp kapsų ir zanavykų nėra. Kapsai labiau mėgsta nors neaiškų j pridėti: i̯ i l g a s, taip pat ir Garliavõj i̯ i·r à . M. Lietuvoj visai nėra lyčių su j; net ir j i s tariamas kaip i s. Kitaip yra su i e. Šį nė vienas lietuvis netaria be j. Žemaičiai, kadangi i e- verčia į ę i- arba i·, gali ir be j tarti, bet jis sakys: j i e s t ę < é s t i. Be reikalo tą j išmetėme iš savo rašybos.

Infinityvo galūnė: -t i, -t i(e)s. Zan. vakaruose gana dažnos lytys d ì r b t i, nes ir jų kaimynai, prūsų lietuviai, žemaičiai, turi tą i. Bet šalia to pasakoma d ì r b t ir d ì r b t̂ i e. Šiuo atžvilgiu jie sutinka su vakarų ir šiaurės kaimynais. Kapsai labiau mėgsta -i e pridėti, ypač kur šaknis vienaskiemenė: a ĩ.t i e . Lyčių, kaip d a r y t i, kapsai visai neturi. M. Lietuvos baltsėrmėgiai sako lytis j o̯·t(i e), strukiai - j o̯·t(i).

Dg. nd. ir įn. -ms. Nedidelė lietuvių dalis taip tesako. Vak. zan. šiandien dar gali pasakyti lytis v ý r a m s, o pvz. Žvirgždáičiuose dažniau v ý r a m, įn. g a l v õ m(s). Kapsai tą s labai retai teišlaiko. Rašome su s, nes Schleicheris, Kur-

šaitis, Jablonskis taip rašė. Turės kada nors ji išnykti, nes maža lietuvių dalis taip taria. Įsigalėjusios yra kitur dviskaitos lytys.

Nors zanavykų tarmė yra mums rk. pagrindas, bet ji nevisiškai sutinka su mūsų rašomąja kalba: e i t i e, d i r b t i e, e š i s, e k m u o, v u o g a, dg. na. be -s. Zan. labai dažnai sakoma d r ó·b ę m s, bet k a t̂ ę́·m s, nes po kirčiu. Dar ir kitų skirtumų surasime, pvz. t a í, j a í, g ẽ r á i, p ã č i á i (na.), t ú õ s iš įpratimo kirčiuojame tęstine priegaide, o zanavykai dažniausiai taria su stumtine. Smulkmenose žiūrime ir kitų lietuvių. Apskritai stumtinė priegaidė (́) žodžio gale virsta tęstine (~). Tas pats ir su priesagomis: -ý t i s, -ý b ė, zanavykų mažne visų su ~ : m e r g ỹ t ė, a u k š t ỹ b ė, ga. a u k š t y b ė̀ s. Šiaip galima sakyti, kad čia 80% visų lietuvių taria su stumtine priegaide (́).

AUKŠTAIČIAI VIDURIEČIAI

Mūsų senieji dialektologai nevisi juos skyrė. Pvz. Baranauskas jų neskiria, tą plotą priskyręs rytiečiams I, pietiečiams ir žiemiečiams. Baranauskas apima nevienodų pažymių šnektas. Jo pagrindas buvo ĺ ė tarimas. Taip pat jis neatskiria dzūkų. Jaunius buvo pirmasis, kuris išskyrė tą tarmę. Būga aiškiai nepasisakė, Jablonskis sutiko su Jauniumi. Jie išsiskiria tik viena izoglose: a, e + m, n; nosinių tarimu eina su vakariečiais, o ĺ ė - su rytiečiais. Šitame skirstyme kokio griežtumo negali būti. Atskiros ryškios tarmės nesudaro. Yra tik vienas kriterijus, būtent, garsų junginio l ė tarimas, kuriuo viduriečiai atskiriami nuo aukštaičių vakariečių. Griežtai atsiskiria tik žodžio pradžioje:

l̂ ẽ̤·k t̂ i̲ > ɫ ẽ̤·k t̂ (viduriečiai, rytiečiai...); taip pat ir kai kurie kitur, pvz. k a l̂ b̂ ẹ́·t̂ i̲ : k a ɫ b̂ ẹ́·t̂ (vid., ryt.). Kitais atsitikimais yra įvairumų: s á·u l̂ ẹ̤· : s á·u ɫ ẹ̤· (vid.) ir s á·u ɫ a(.) (vid., ryt). Šiuo atveju kriterijus nėra aiškus, nes ɫ a taria ir kai kurie vakariečiai: Gruzdžiaĩ, Griñkiškis, Šiauliaĩ (pusiau). Tas pats ir su l e : l̂ ae·i ŝ t̂ i vid., ryt. turi sukietinti ir sakyti ɫ a·i ŝ t̂, bet ta ypatybe yra užsikrėtę ir kai kurie vakariečiai, bet niekas vakariečių nesako ɫ ẽ̤·k t̂. Taigi, griežtai atskiria vakariečius nuo viduriečių ir rytiečių tik l ė tarimas žodžio pradžioje.

Nuo kada tas skirtumas atsirado? -ɫ ė tarimas vid., ryt. gana senas. Paimsime pavyzdžius: g a i-d̂ ã́·l̂ į.s (ryt.) ir p a n̂ ǻ·l ɓ (vn. ga.) (anykštėnų ɓ , kupiškėnų į.). Rodos, ir pastarajame žody lauktume minkšto l̂, kaip pirmam pavyzdy. Bet čia kietas ɫ atsirado tada, kai dar nosinis buvo sveikas (-ę), tik vėliau ę virto -ɓ. , -į., o kietumas pasiliko. Taigi, kietumo atsiradimas senesnis už nosinių pranykimą -ą, -ę > u, i.

Kuriame amžiuje tai galėjo būti? Pagalbos surasime Kęstučio varde. Jis vokiečių XIV amž. rašomas dvejopai: K e n s t u t t e ir K i n s t u t t e. Iš to sprendžiame, kad tuo metu jau nosinė ėmė kisti e n > i n. Kodėl kietumas atsirado? Tai iš kaimynų (gudų) gautas garsinis polinkis. Gudų jau seniai sukietėjęs, jie nors rašė В ОЛКЪ , bet tarė v o u̯ k. Ir šiaip juo toliau į rytus, juo l kietesnis. A l-k ū n ė tiktai Rytų Lietuvoje išvirsta a u k ū n ė; vakaruos taip neatsitinka, nes čia l minkštesnis. XIV a. A n t a z a v ė s vardą vokiečiai rašė: A n-t e z e l v e (: Z a l v o ež). Šiandien turime A n t a z a v ė, nes l kietėdamas virto u̯, o stovėdamas prieš v turėjo iškristi. l kietėjimo se-

numą įrodo ir e n: l e n t à : l. χ y n t a (Širvydas), 2. χ a n t a, 3. χ ǫ n t a, 4. χ u n t a (ryčiausi). Čia l sukietėjimas labai senas, įvykęs prieš e n išvirstant kitais dvibalsiais (y n, a n, o n, u n). Tik taip tegalime išaiškinti rytiečių χ ǫ n t a, χ u n t a, išriedėjusias iš l e n t a tik per pereiginį laipsnį χ a n t a. Ir slaviškųjų skolinių minkštasis l rodo šio dėsnio senumą, plg. ryt. k a χ b̂ ę·t šalia b ų́·l̂ - b̂ a·s. Tačiau lytys χ i n t a ir χ y n t a rodo nevienodą l kietėjimo laiką Rytų Lietuvai.

Kodėl ši banga sustojo prie šios ribos? Nuo Latvijos sienos iki Šiaulių nėra kuo paaiškinti, bet dėl to nuo Šiaulių iki pat Bėržės ir Šušvės santakio driekiasi ilgas pelkių ir retai gyvenamų miškų ruožas. Toliau už Griñkiškio pašušviais ištįsusi senoji Jósvainių aps. nuveda izofoną į Nevėžį, kuris iš senų senovės daro istorinę Žemaičių - Aukštaičių sieną. Užnemunėje veik visi iš seniau gyvenamieji plotai palieka nuo izofonos į pietų rytus.

O viduriečių - rytiečių tarmių riba, prasidėjusi nuo Lãtvijos sienos, kiek į vakarus nuo Kriukių, eina pietų link per Jõniškio - Pãšvitinio tarpą, vakarine lygumų puse, toliau per Radvìliškio - Šeduvõs tarpą, rytine Baisógalos - Gudžiū́nų puse iki Surviliškio; nuo Survìliškio žiemos rytų kryptimi tarp Šė́tos - Siesikų, per Gė́lvonus iki Neriẽs ties Papárčiais. Toliau pietuose viduriečiai ribojasi su dzūkais.

Nuo Latvijos sienos iki Nevėžio ši (a, e, + m, n) izofona sutampa su buvusiąja Žemaičių kunigaikštijos ir senosios Upytės aps. siena. Nuo Survìliškio izofona seka maždaug buv. Trãkų ir Vìlniaus vaivadijų siena, perkirsdama dzūkus iki pat Lydõs.

Juos esame išskyrę dėl dviejų izoglosių: χ ė ir a m, e m. Visi mūsų aukšt. viduriečiai rk. l á n-

g a s, r a n k à, s á m t i s, k a m̃ p a s taria su sveikais dvibalsiais. Kas kita jų rytų kaimynai. Junginį l ė aukšt. viduriečiai taria: ɫ ẽ̤·k t̂, k a ɫ b ẹ́·t̂, bet s á u l ė : s á·u ɫ ẹ̤· (pietinė dalis), s á·u ɫ a (labiau į šiaurę). Vadinasi šiaurėj sveiko -l ė niekur nebeturima. Čia kaltas balsio sutrumpėjimas. Kaip pietinėje dalyje: l ẽ-k i a > ɫ ã·ķ e (l e > ɫ a), taip panašiai dėl anksčiau sutrumpėjusio galūninio atsirado šiaurinės dalies ɫ a : s á u l ė > s á·u ɫ ẹ̤·> s á·u ɫ a.

G a l ū n i n i a i -a ĩ, -a ũ

Pvz. l a b a ĩ g e r a ĩ m a t a ũ. Juos pietinė dalis (Priénai, Jiẽznas, Rum̃šiškės) išlaiko tokius pat, kaip ir rašomojoj kalboj, ir su ta pačia priegaide. Einant į šiaurę (Kulvà, Šéta...) jau imama versti kitais garsais (taip pat ir priegaidė svyruoja): l a b ɑ ĩ. g̣ e r ɑ ĩ. (gerklinis pūstinis ɑ !). Dar toliau į šiaurę (apie Survìliškį, Baisógalą...) jau nebeturime net sveiko dvibalsio: l a b ɛ̃(·) g̣ e r ɛ̃(·) . Tik galima kartais paabejoti, ar bus pūstinis ɛ ar ɑ . Tas pat ir su -a u : b u v a ũ > b u v ɔ ũ̃. (Kulvà...), b u v ɔ̃(·) (dar toliau į šiaurę). Joniškyje vėl šie dvibalsiai dažniausiai sveiki, tik kiek rytietiškai skamba: l a-b ã̃·i (-ɑ i); priegaidė jau, žinoma, ant pirmojo skiemens.

N o s i n i a i ą, ę

Pietinėj dalyj (Jiẽznas...) išlieka ilgi: v ý-r ą ~ v̂ í·r a·(.), k ã t ę ~ k ã·t̂ ae·(.). Čia trumpieji galūniniai irgi sveiki: š a k à. Į šiaurę skirtumai ima rastis: v̂ í·r a, k ã·t̂ e̲ (ga.).

Ir kitais atvejais panašiai atsitinka: s ū n ù s>

s ů·n^{v}s, s ū n a ũ s > s u n ɔ ů.s. Taip taria šiaurinė dalis, pietuose - kaip ir rašomoji kalba.

Į v a i r y b ė s

Kaip kitur, taip ir viduriečių aukštaičių pasieniuose yra tokių vietų, kur prasilaužia kaimyninės ypatybės, vadinamos sporadinėmis. Rk. t e ñ vak. šnektose > t ę̃. Taip lauktume tariant ir aukšt. viduriečius. Bet pietiniam kampe (Prienai, Punià, Balbieriškis...), kur susiduria su dzūkais, t ę̃ > t͡ į̃·, t e n a ĩ s > t͡ į̈·n a ĩ.(s). Tai rytiečių ypatybė. Bet sako dar t ę s t i ir kitas tokias lytis. Jiezne sakoma g r ã́·š t a s (nosinis ą sveikas), bet i š g r ę̃ ž k > i ž g r̂ į̃·š k.

Yra vietų, kur pasitaiko dar didesnis įvairumas. Tarp Alytaũs ir Balbieriškio sako: g r ų̃·š t a s, g r ų̈·ž̂ į̈·t͡ i e (< grąžýti), ž ų̈·ŝ ì s. Tai vadinamasis priedzūkis. Čia pasako ir: k į̈·ŝ t͡ i e (< k ę̃ s t i), bet: k á·s t͡(i e), k ã·, t ã·, nors: k ų̈ s̃ ñ ĩ·s. Taigi, nosinių vertimo vienodumo nėra.

Vienodumo nėra ir kitais atžvilgiais: m a - č i a ũ, v e d ž i a ũ > m a t͡ ɔ ů., v̂ e d̂ ɔ ů. . Taip sakoma net apie Punią. Arba lytys: b ú·t a u, b ú·t a i. Taigi, ši sritis, priedzūkis, kai kuriomis lytimis artima dzūkams, nors d z ir c čia nė pėdsako nėra.

Dar viena ypatybė: -u o keistas išvirtimas. Fonetiškai u o yra mažne u å; tatai aiškiai matome iš vulgariškos rašybos. Kun. Tatarė rašo u a, nors jis buvo tikras zanavykas. Puniõs apylinkėj esą žmonių, kurie d ú o t i > d v á·t͡ i e, d ú ǫ n a > d v á(o)n a, a k m u õ > a k m u v à, v a n d u õ > v a n d(u)v à. Kaip čia galėjo pasikeisti? Fonetiškai tai suprantama: *d u a n a (sunku ištarti) >

*d u̯ a n a > d v a n a, *a k m u a > a k m u̯ a > a k m u v a. Plg. Mūšos upyno: v ɔ́ ·n d v a, tik čia u neįsispraudęs.

AUKŠTAIČIAI RYTIEČIAI

Plotas. Rytiečiais mes laikysime mažesnį plotą, negu Baranauskas buvo laikęs. Jis rytiečiams ir viduriečius ir dzūkus priskyrė. Taip skirstydamas, jis rėmėsi -l ė > -ɫ a. Nors iš tikrųjų dzūkai kai kuriomis ypatybėmis yra susiję su rytiečiais puntininkais: pvz. visi sako: ž ṳ·ŝ ì s, t̂ ĩ̤·s c ~ rk. ž ą s ì s, t ę̃ s t i, be to, dar dalis (cieksai) eina iš vien su rytiečiais puntininkais: r u ɲ k à, p̂ i ɲ ķ ì ~ rk. r a n k à, p e n k ì, bet juos išskiriame dėl c, d z į atskirą tarmę. Rytiečiams teliko trikampis tarp Jõniškio - Zarasų̃ - Mùsninkų. Žiūr. žemėlapį. Šiame trikampyje kalbama rytietiškai (siauresniąja prasme). Šitaip rytiečius yra supratęs ir Jaunius.

S u s i s k i r s t y m a s

Rytų Lietuvoje turime devynias galybes šnektų šnektelių, net sunku susivaikyti. Baranauskas yra skyręs 7 tarmes: Rytiečiai I (1. žiemiečiai, 2. pietiečiai - mūsų viduriečiai; žiemiečiai įsibrauja netoli Panevėžio) ir Rytiečiai II, III, IV, V, VI.

Baranausko skirstymas turi daug trūkumų. Rytiečių VI plotą reikia praplėsti toli į vakarus. O rytiečių å vietoje rk. o tarimas įsibrauja ir į R. V ɔ n, ɔ m tolokai persimeta į rytus (nuo Lėveñs). J. Gerulis, palikęs Baranausko klasifikaciją, norėjo tik aprašyti kelias skirtingas tarmes, o ne duoti tarmių sistematiką. Jo nuomone Baranausko skirstymas

nėra geras. Mes skirstysime pagal Jaunių - imsime šiuos kriterijus: a n, a m, e n, e m, ą, ę. Pagal šių dvibalsių ir nosinių ištarimą rytiečius skirstysime patarmėmis. Pamatysime, kad daug kur juos vienaip ištariantieji kitais atžvilgiais nesutars. Todėl ir pats Jaunius dar nėra griežtai suskirstęs - jis suskirsto į 2 patarmes ir pastaboj pažymi, kad yra kai kurių pereiginių tarmių. Mes skirstysime į tris patarmes:

I

Ši patarmė dvibalsius a n, a m taria ne visada vienodai - čia nulemia priegaidė. Jei jie stumtiniai, išlieka sveiki, pvz. l á·ɲ g^{u}s, s á·m t̂^{i}s; tęstinius gi ištars kitais garsais:

a ñ > ɔ n : r a ñ k ą > r ɔ ñ·k$^{(u)}$

a m̃ > ɔ m : k a m̃ p a s > k ɔ m̃·p$^{(u)}$s

: r a m̃ s t i s > r ɔ m̃·s̃ t̂$^{(i)}$s

Panašiai yra ir su dvibalsiais e n, e m. Stumtiniai išlieka sveiki: é n, é m > e / ae + n, m, pvz. g y v é n t i > g̨ i̥ v̂ é̱·n̂ t̂ / g̨ i̥ v̂ áe·n̂ t̂, p é m p ė > p̂ é̱·m p̂ e / p̂ áe·m p̂ e̱.

Kitaip elgsis su tęstiniais: čia e susiaurėjęs: t v e ñ k t i > t̂ v̂ ẹ ɲ̃·k t̂, t e m̃ p t i > t̂ ẹ m̃·p t̂. Čia nežiūrima, ar šis dvibalsis iš seno buvo kirčiuotas, ar naujai kirtį gavęs. Vadinasi, jei kirtis ir atitrauktinis, vistiek išvirsta: u ž d e n g t ì > u ž d̂ ẹ ɲ́·k t̂^{i} (čia cirkumfleksas yra antrinis). Susiaurėjimo laikas labai senas negali būti, greičiausiai po kirčio atitraukimo.

ą, ę > ɔ, ę visai nežiūrėdami priegaidžių: ž ą s i̥ > ž ɔ̃·s̃ i̱. Tas pat ir veiksmažodžiuose: k ą́ s t i > k ɔ́·s̃ t̂, t ę̃ s t i > t̂ ẹ̃·s̃ t̂.

II

Antrojoje patarmėje dvibalsių vertimas jau platesnis: á ñ, á m̃ > ɔ n, ɔ m; é ñ, é m̃ > ẹ n, ẹ m; ą, ę > ɔ, ẹ. Matome, kad šie rytiečiai vienabalsių ą, ę atžvilgiu sutinka su pirmaisiais. Bet dvibalsius verčia vienodai, išlygina nežiūrėdami priegaidės, pvz.: r ɔ m̃·ŝ t̂ⁱs; s ɔ́·m̂ t̂ⁱs; ǥ i-v̂ ẹ́ n̂ t̂, p̂ ẹ́·m p̂ e̱. Taigi, juo toliau į rytus, juo daugiau ir dvibalsius verčia.

III

Ši grupė dar vieną žingsnį toliau nuėjusi: á ñ, á m̃ > ú ñ, ú m̃; é ñ, é m̃ > i n, i m; ą, ę > ṳ·, i̤·. Pvz.: r a n k à > r u ŋ̊·k à, s á m t i s > s ṳ́·m t̂ i s, l á n g a s > l ṳ́·ŋ g a s / ʋs; t v e ñ k t i > t̂ v̂ i ŋ·k t̂, g y v é n t i > ǥ i̤-v̂ í̤·n̂ t̂; ž ą s ì s > ž ṳ·ŝ ì̱ s, t ę̃ s t i > t̂ ĩ̤·ŝ t̂.

V a r d a s

Kaip šias patarmes vadinsim? Jei paimtume p a n č i o vardą, galėtume vadinti: pantininkais (I), pontininkais (II) ir puntininkais (III). Arba galime vadinti pirmaisiais, antraisiais ir trečiaisiais (pradedant nuo vakarų skaičiuoti).

P. Būtėnas, aprašęs Mūšos upyno tarmes, jas vadino okuojančiomis tarmėmis, nes ą > ɔ (žiūr. Arch. Philologicum III). Tik taip vadindami apimtume platesnį plotą (I ir II grupes), gi puntininkai tektų tada pavadinti: ukuojančiomis tarmėmis.

R i b o s

Pantininkų ir pontininkų riba, prasidėjusi nuo Latvijos sienos Plónės upe eina pietų kryptim

per Linkuvõs - Jõniškių (= Joniškėlio) tarpą, rytine Klóvainių puse iki Daugývenės ties Rozalimù, Daugývene iki Dambãvo; toliau, pasisukdama į žiemos rytus, pro Sidabrãvą iki Vadaktiẽs (upelio), perkirtus Nevéžį, per Ėriškių - Upýtės tarpą iki Júodos ir pietų link pro Vadóklius, per Pagiriũ - Siesikų tarpą iki viduriečių sienos.

Taigi, pantininkų patarmei tenka: Laũksodis, Pašvintinỹs, Linkuvà, Pakrúojis, Lýgumai, Šeduvà, Krekenavà (iš dalies), Ramýgala, Pagiriaĩ, Truskavà.

Pantininkų rytinė siena bus iš dalies ir pontininkų pietinė siena. Prie pontininkų pantininkai prieina iš vakarų ir pietų.

Pontininkų - puntininkų riba, prasidėjusi nuo Latvijos sienos, eina Mūšà iki Pyvesõs ir papyvesiais Pùmpėnų link, bet jų nepriėjus, nueina paystriais; toliau pro Vilkapiūvius ir Karšináuką (kaimai) iki Alantõs ir Nevėžio santakio ir paalančiais iki Vadóklių, kur susiduria su pantininkų rytine riba.

Pontininkų plotui priklauso: Panevėžỹs, Upýtė, Smilgiai, Gustónys, Pùmpėnai, Pùšalotas, Pãsvalio vakarinė dalis, Jõniškiai, Vaškaĩ ir Salóčių vakarinė dalis.

Didžiausias yra rytiečių puntininkų plotas. Jiems priklauso trikampis tarp Salóčių - Zarasų - Mùsninkų.

D v i b a l s i ų i š v i r t i m o p r i e ž a s t y s

Jei dvibalsyje kirtis yra pirmajame sande, tai šis jį nuo išvirtimo apsaugoja, jei antrame - balsis išvirsta. Taigi, á n neišvirsta, nes kirtis apsaugoja, bet a ñ› ɔ n.

Iš kur ši virtimo tendencija? Ji rytuose yra

bendra su slavų kalbomis - rusais, gudais. Mūsų m, n yra linkę balsius traukti į užpakalinę eilę, be to, m ir n tariant oro srovė eina pro nosį. Balsis a yra vidurinės eilės, gi ištardami ɔ, labiau užpakalinės eilės garsą, priartiname jį prie n tarimo. Tardami a, tuoj rengiamės tarti n, todėl, jei tik kirtis nesukliudo, ir išvirsta ɔ. Šis ɔ, dar siaurėdamas bei užpakalėdamas, išvirsta u. Vadinasi, puntininkų rytiečių III a ñ > u n ir sutiks su rusais. Ši mūsų pontininkų, puntininkų ypatybė slavams yra sava jau iš 9 amž. O mūsų r a ñ k o s lytis yra už praslaviškąją senesnė.

Tos pačios priežastys tinka ir e + m, n, ir rytiečius galėtume vadinti dar: pentininkais, pęntininkais ir pintininkais.

Kartais tasai dėsnis ir iškrypsta, ypač puntininkų patarmėje. Sakysime, tokiuose žodžiuose, kaip: k e n k i a, k e n č i a, r e n k a... daugumas puntininkų dvibalsio nekeičia. Svetimuose žodžiuose dažnai e n neišvirsta. Sirvydas (puntininkas) visuomet rašo: s a k r a m e n t a s, e l e m e n t o r i u s. Taigi, jie paskolinti tuo laiku, kai jau a n, e n buvo išvirtę; jų daugumas atėję su krikščionybe, o virtimas senas - Kęstučio laiku.

Pasitaiko tarmių, kurios ir šiuose žodžiuose išverčia. Mūšos upyno šnektose iš rk. m e ñ k a s turime m̂ ɔ ñ·kᵘs; čia ɔ atsirado dėl didelio m minkštumo. Taip pat sako ir: s a k r a m̂ ɔ. ñ t s. Yra kitais atsitikimais skirtingumų. Pagirių šnekta pusiau priklauso pantininkams. Iš jų lauktume tariant: r ɔ ñ.kᵛ, bet jie taria: r u ñ.kᵛ. Mat, jie iš rytų sueina su puntininkais. Taigi, čia yra pereiginis laipsnis, čia u daug atviresnis už puntininkų: ɔ > u > u. Pagiriečiai taria: ž ã·ŝ i (: ž ą̃ s į), š v̂ ę̃·ŝ t̂ - taigi, nosiniai ą ir ę išlieka sveiki. Ši ypatybė nėra vien pagiriečių, ji

paplitusi ir Ramỹgalos - Krekenavõs apyl. Tai vis pereiginės šnektos.

Imkime tikruosius pontininkus. Ir čia rasime pereiginių laipsnių. Palėveniais (Panevėžio aps.): b r a n g u s > b r ɔ́·ɒ g$^{(u)}$s, bet: a n t > ʋ ṅ̊·t (nors lauktume: ɔ ṅ̊·t), t a m s u õ l i a i > t ʋ m-s ũ o l̂ ẹ.

Kur pontininkai susiduria su puntininkais, ten pastebime visai naują pašnektę. Būtent Pãsvalio - Pùmpėnų apyl. ą, ę, jei kirčiuoti, verčiami kaip puntininkų (ą, ę > ṳ·, i̤·), jei be kirčio - kaip pontininkų: ą́ ž u o l a s > ṳ́·ž a ɫ$^{(v)}$s, ą ž u o l ẽ-l i s > ɔ ž a l̂ ẹ̃·l̂^{i}s, k ę̃ s k > kʒ ĩ·s k, k ą́ s n i s > k ú·ŝ n̂ i̲ s : k ɔ ŝ n̂ ẽ̲·l̂^{i}s < k ą s n ẽ l i s. Tas pat ir su dvibalsiais a n, a m: l á n g a s > l ʋ́.ɒg^{v}s (l ú.ɒ g^{v}s), l a n g ẽ l i s > l ɔ ɒ-g ẽ̲·l̂^{i}s. Žinoma, ne kitaip ir su e n, e m. Pagal šį dėsnį turime visai atskirą pašnektę Salóčių - Pãsvalio - Pùmpėnų. To priežastis yra, kad pagal rytiečių dėsnį visi ilgieji po kirčiu siaurėja, gi be kirčio trumpėja ir negali visai siauru išvirsti.

Pagaliau prieiname puntininkus, užimančius gana didelį plotą. Juos skirstysime į kelias šnektas. Viduryje mes pastebėsime tokių, kurie kiekvieną kirčiuotą a, išskyrus galūninį, verčia ɔ , å . Šiems priklauso: Papilỹs, Pandėlỹs, Skãpiškis, Kùpiškis, Šimónys, Subãčius, Svėdasaĩ, Anykščiaĩ, Kurkliaĩ, Žemaĩtkiemis, Baĩninkai, Alantà ir nusitraukia iki Giedráičių. Juos galime pavadinti <u>rotininkais</u>. Pvz. v a k a r a s > v ɔ́.k a r a s, kitur su -å-: v å̃·-k a r a s. Bet: v a k a r a ĩ > v a k a r ɑ i̤̊., d a i k t a ĩ > d a i k t ɑ i̤̊. Taip atsitinka ir su tautosilabiniais dvibalsiais (a + l, r, m, n): d ɔ́·r b a s; pasikeičia net ir antriniai dvibalsiai: l é i d ę s (>l a i d i s) > l ɔ́·i d̂ i̤.s.

Žodžiuose k i t á m, m á n pagal bendrą rytie-

čių dėsnį - kad vėliau atsiradę (iš kitãmui, mãnei) - dvibalsiai paprastai neišvirtę, bet vietomis gali ir išvirsti: ķ i t ą́·m, m ą́·n̂. Kitais atsitikimais a gali išlikti: p a č i a m e > p a t š ą́ m̂ (čia galūnė nukritus daug vėliau). - Galūniniai čia išlieka sveiki: g̨ i r̂ à.

Šiai tarmei charakterizuoti pavyzdys: r ɔ́. t ∝ i v ɔ́· r g̨ i n a ɔ́·r k Î i (= rãtai várgina árklį).

Dalis rotininkų, būtent kupiškėnai, vėl išsiskiria ypatingu ė, e tarimu, pvz.

b é́ g u > b á́·g u

bet b é́ g i > b̂ ę́·g̨ i

b ė g a > b ą́·g a

Būsimajame laike irgi: b é́ g s i u > b̂ ę́·k ŝ ù, bet b ẽ g s > b ą̃·k s.

Matome, kad ė > a·(·) tada, kai stovi prieš užpakalinės arba vidurinės eilės balsius; prieš priešakinės eilės balsius to virtimo nėra. - Beje dar ir platusis e išvirsta, pvz.: m e d ù s > m ą́·d ù s, bet šis virtimas nėra toks nepaprastas: yra ir dzūkų, kurie pvz. s ẽ n a s > s ã n a s.

Dar keli virtimo ar nevirtimo pavyzdžiai: d ẽ·d ė > d ą̃·d ą́·(·), d ė d ý t ė > d̂ ę́·d̂ į́·t ą́·, t é́·v a s > t ą́·v a s, t ė v ẽ l i s > t̂ ę́.v ę́.l̂ į́.s, k a t ẽ > k a t ã·, k a t ẽ l ė > k a t ą́.l ą́· (Subačiuj k a t ãe· - su plačiu e).

Randame ir šiek tiek išimčių: po minkštųjų k, g, š, ž, č ir j e ir ė išlieka sveiki: g ę́·r a s, a t s ɔ́. ķ e (<a t s ã k ė), t ɔ š ę́.ɣ ą́. (<t o š ẽ l ė). Sveikas lieka dar junginyje n e - (n̂ e ž́ į́.n ɔ.t) ir visuose svetimuosiuose žodžiuose, pvz. Î ãe·v a s.

Šią pašnektę pavadinsime dadininkais. Jiems tenka rotininkų šiaurinė dalis, maždaug šių vietovių plačiosios apylinkės: Papilỹs, Čedasaĩ, Pandėlỹs, Šimónys, Viešintos, Subačius, Salãmiestis ir cent-

re Kùpiškis. Kiti ją ir vadina kupiškėnų tarme. Bet geriau vadinti dadininkais. Taigi, jie bus puntininkai rotininkai dadininkai.

Rytinė puntininkų dalis išsiskiria šiomis ypatybėmis - čia prabaltiškajam *ā (dabartinis mūsų o) atliepia å· arba a·:

*p ā n a s > p ã̊·n a s / p ã·n a s
*ž ā d i s > ž ã̊·d̂ i̥.s / ž ã·d̂ i̥.s

Šios gretiminės lytys (å· : a·) yra sakomos šių apyl.: Užpãlių, Jūžintų̃, Svėdasų̃, Šimonių̃, Dusetų̃, Žemaĩtkiemio, Baĩninkų ir Labanóro. Pačiuose rytuose (Užpãlių ir Jūžintų̃ apyl.) girdime: p ã·n a s, ž ã·d̂ i̥.s.

Iš jų pasijuokiama šitokiu sakiniu: a t j ǻ·j å. b̂ e̲ r̂ n̂ ǻ·k a s s ù̲ u.ŝ ǻ·k ∝ i s (= atjójo berniõkas su ūsiõkais).

Kitur elgiasi kiek kitoniškiau: ne po kirčiu turi å, po kirčiu o:

R ọ̃·ķ i š̂ ķ i.s / r å.ķ i š̂ ķ é̲·n a s
Ọ̃·n u š̂ ķ i̥.s / å.n u̲ š ķ é̲·n a s
d ọ́·b̂ i ɫ u s / d å.b̂ i̲ ɫ ∝ ỉ·

Ir po atitrauktiniu kirčiu neišvirsta: ž m ṓ·g u s < ž m̀ o g ù s, p ṓ·n̂ à < p o n i à.

Taip kalbama šiose apyl.: Vyžuonų̃, Rõkiškio, Obẽlių, Kriaunų̃, Aleksandravẽlės, Daũgailių, Utenõs ir kt. Kokio senumo šis rytiečių a? XVI amž. dar daugelis lietuvių tebeturėjo baltiškąjį ā sveiką. Tai rodo Mažvydas (kilimo nuo Raseinių į pietus ar rytus). Šiandien Mažvydo tėviškėj, žinoma, jau turi o > uo. Senąjį ā turi dar latviai (m ā t e) ir klaipėdiečiai (r ā p ẹ s); ir rytuose yra senoji liekana.

Kodėl taip yra (po kirčiu vienaip, ne po kirčiu kitaip)? Mūsų garsai ne po kirčiu trumpėja.

Taigi, ilgasis ā ne po kirčiu aptrumpėjo ir išvirto pusilgiu, o sutrumpėjusiems sunkiau virsti kitu

garsu.

Lietuvius, išlaikančius ā, vienus galėtume vadinti pãnininkais, kitus - žaliniñkais (kur ne po kirčiu turi å).

Vakarinė - pietinė panininkų - žalininkų riba, prasidėjusi nuo Latvijos sienos, eina per Žióbiškį, rytine Skãpiškio puse, per Júodpėnus, Šimónis; nuo Šimónių pasisuka žiemos rytų link ir, aplenkusi iš rytų Debeikiùs, Leliū́nus, staiga susisuka vėl į vakarus ir, eidama pro Žemaĩtkiemį, Šešuoliùs, Šiřvintas, Pabéržę, prieina Nẽrį, o Nerimì - gudų - lietuvių sieną.

R y t i e č i ų k i r t i s i r p r i e g a i d ė

Kirčio atitraukimas.

Apskritai visoje Lietuvos šiaurėje kirtis iš galūnės atitraukiamas daugiau ar mažiau į žodžio pradžią. Taigi, ir daugumas rytiečių jį atitraukia. Nejudintą kirtį išlaikė pats rytinis kampas, į rytus nuo Obẽlių, Rõkiškio, Kamajų̃ ir Leliū́nų.

Kirčio atitraukimas yra dvejopas: visuotinis ir sąlyginis: vienur kirtis nuo cirkumflektinės ir gravinės galūnės atitraukiamas į šaknį visais atsitikimais, o kitur, labai nevienodai, tik į išlaikytą ilgą ir dvibalsinę šaknį.

Paimsime pavyzdžius: šiaurės žemaičiai: š à-, k à, g̨ ī́·v à, l á·u k ã. Joniškis: š à k a, g̨ ĩ·v a, l a ũ.k a i. Mūšos upyne: š à k(ε), g̨ ĩ·v(ε), l a ũ.k ε. Kražiai: š a k à, r a ɒ̃ k à, dg. ga. v ā́·i k ù s, bet dg. va. v a i k ã·. Týtuvėnai, Ariógala, Krãkės: š a k à, r a ɒ̃ k à, d̂ i ė́ n à, l a ū́.k ù s, bet l a u k a ĩ., d̂ i e n õ̤·s, (Tyt. d̂ i̤·n u õ.s). Kėdáiniai: š a kʋ̀, dg. va. v a i-k ɛ́., dg. ga. v a ī́·k ʋ̀ s. Surviliškis: š a kʋ̀,

r ọ ŋ̊·k^{v}, dg. va. v a i̊·k ɛ , bet dažnai ir: l a-b ɛ̌. g̥ ä r ɛ̌. . Kùpiškis: š a k à, r u ŋ̊.k à, v a i k a i̊., bet vėl u n̊.d ɔ̊. .

Taigi šiaurėje, vadinasi ir rytiečiuose, atitraukia į kiekvieną šaknį (trumpą, ilgą ar dvibalsinę); jie atitraukia cirkumflektinės ir gravinės priegaidės kirtį, o dabartinis akūtas išlieka neatitrauktas. Plg. Mūšos upyne: š à k$^{(ɛ)}$, g̥ ĩ·v$^{(i)}$, l a ũ.k ɛ , l a ů.k^{ʋ} s, bet: g̥ e r á·m.

Nuo Mūšos upyno į pietus kirtis atitraukiamas tik į ilgą šaknį ir tik senasis akūtas (dabar: ˋ , cirkumfleksas neatitraukiamas). Pvz. š a k à, r u ŋ̊.-k a, bet l ɔ u k a i̊., v a i k ɑ i̊. .

Visuotinio kirčio atitraukimo riba eina nuo Minijos žiočių šiaurės rytų kryptimi pro Gar̃damą, Šilãlę, Kal̃tinėnus, Kražiùs, Kùrtuvėnus, Kužiùs, aplenkus iš šiaurės Šiauliùs, toliau pro Radvìliškį, Baisógalą, Upýtę, Pãnevėžį, Vabalniñką ir Bìržus iki Latvijos sienos.

Sąlygiškai, t.y. į ilgąją ir dvibalsinę šaknį kirtis nuo senosios akūtinės (dabar gravinės) galūnės atitraukiamas į šiaurę ir vakarus maždaug nuo linijos: Šilãlė - Skaudvìlė - Vidùklė - Raséiniai - Ariógala - Čẽkiškis - Kulvà - Gélvonai - Giedráičiai - Molétai - Leliũnai - Svėdasaĩ - Kamajaĩ - Kriaũnos.

R y t i e č i ų l i e t u v i ų p r i e g a i d ė

Kitose tarmėse jau matėme, kad atitraukiant kirtį atsiranda ir nauja priegaidė. Rytiečių turimos pagrindinės (pirminės) priegaidės (ˋ ~ ´)- jos, kur senojoj vietoj išlikusios arba nepailgintos, nuo rk. daug nesiskiria - ir dvi antrinės (ʃ z). Vadinasi, čia turima penkios priegaidės. <u>Kuriais atsitikimais jos vartojamos</u>?

Trumpinė

1. Sakoma, kaip ir rašomojoj kalboj. Ji ten yra, kur pralietuviškieji trumpieji rytiečių tarmėje išlieka sveiki, pirmiausia vienaskiemeniuose žodžiuose: k à s, t à s, à š. Taip pat: l̂ ì g. Net Mūšos upyno šnektose, kur sakoma l̂ ẹ̀ g - išlieka ta pati priegaidė, nes balsis nepailgėja, nors kitur ir išvirsta.

2. Žodžio galūnėje, kur kirtis išlieka vietoje: š a k à, g r a ž ù̲ s. Net ir ten, kur galinius balsius neaiškiai taria, priegaidė išlieka savo vietoje ir todėl ta pati - g r a ž ᵛ̀ s.

3. Kur be sąlygų kirtis atitraukiamas į trumpąją šaknį. Trumpoji šaknis po naujuoju kirčiu nepailgėja. Pvz. š à k$^{(\varepsilon)}$ < š a k à, g r à ž$^{(\nu)}$s < g r a ž ù s, v a k à r ε· < v a k a r a ĩ (šalia yra gretiminė lytis: v ã k a r ε - matyt, ga. analogija).

4. Mūšos upyne pasitaiko ir: m à n̂, m à m$^{(\varepsilon)}$ < m a m à.

Stumtinė

1. Žodžių šaknyje ji išlieka, kaip rašomojoj kalboj. Pvz. v ý r u i : v̂ í̤·r- (galūnė įvairi: - α i, - υ i, -u).

2. Ne taip, kaip rašomojoj kalboj: i, u, + l, m, n, r; čia turime stumtinę: p̂ í.l̂ t̂, k ú.r̂ t̂.

3. Jei Mūšos upyno šnektos kirtį atitraukia ant ilgųjų balsių arba i e, u o, tai tada atitrauktoji priegaidė yra stumtinė: v i e n à > v í e n, g r ū d ų̃ > g r ṵ́·d u̲ .

Tęstinė

1. Išlieka šaknyje sveika ant dvibalsių ir visų ilgųjų balsių. Šis dėsnis yra bendras visoms rytiečių šnektoms: v a ĩ k a s > v α ĩ.k a s /$^{(\nu)}$s /$^{(\varepsilon)}$s; l̂ ĩ̤· s̃ t̂; d ã̇ d ȧ·(·) < d ẽ d ė.

Iš tų ilgųjų yra y, ė, ū ir visi dvibalsiai. Kas kita su pailgėjusiais balsiais. Jie turi antrinį cirkumfleksą, tik Mūšos upyno šnektos turės pilną: s ã·k a, ž ã·m ę. Čia yra ne senieji ilgieji balsiai, tik pailgėjusieji po kirčiu.

2. Mūšos upyne, kur kirtis atitraukiamas į ilgą ar dvibalsinę šaknį: v a ĩ·k u < v a i k ù, a r̃.- k ɛ̂ l̂ ŝ < a r k l ỹ s, v õ·k t u̲ < v o g t ų̃.

Antrinė tęstinė

1. Visų rytiečių liet. vartojama ant pailgėjusių rašom. kalbos kirčiuotų trumpųjų u, i: b u v o > b ů.v a· (Zarasaĩ), - ɔ. (Kùpiškis), -a. (Mūšos up.); l ì k o > l̂ ǐ.k a·, -ɔ., -a; v ì s a s > v̂ ǐ.s a s. Mūšos upyne tam tikrais atsitikimais (būtent, šiam žody) nepailgina: v̂ ɔ̀ s s .

2. a, e gaudami kirtį rk. pailgėja: ã·, ẽ· (išskyrus, žinoma, su ˋ). Ir Mūšos upyne jie pailgėja iki pilno ilgumo, bet puntininkuose (Anykščiaĩ, Kùpiškis) iki pilno ilgumo nepailgina, tik gauna antrinį cirkumfleksą: s ã k o > s ɔ́: k ɔ., k ẽ - l i a s > k ė́.l̂ á s. Ir čia jau kai kur šis pailgėjimas yra priartėjęs rašom. kalbos tęstinę priegaidę: s ã·k a· (Zarasaĩ...).

3. Kur kirtis atitraukiamas iš žodžio galūnės į šaknį. Ilgoji dvibalsinė šaknis gauna antrinį cirkumfleksą. Pvz., v ą́ ǐ k ỳ s, -ù s, ǵ ǐ·v̂ ì. Bet Mūšos upyne: ǵ ĩ·v̂[(i)] - kadangi niekuomet kirčio galūnėje neturi.

Kirstinė tęstinė

Ši priegaidė yra beveik visų rytiečių liet. ypatybė. Jos neturi tik Mūšos upyno šnektos. Visi kiti pasakys: l a b ą̃ i. g̲ e r ą̃ i. . Taip tars, kurie galūninį išlaiko sveiką. Kiti ištaria: l a b ɛ̃̂· g̲ e r ɛ̃̂·; l a u k ų > l ɔ.u k ū̂·, d a u g i a ũ >

d a u g̨ ɔ̀ ů., d a g̨ ɔ́ ů., d a g̨ ɔ̃.

Mūšos upyne, jei kirtis galūnėje ir išlieka, vistiek negauna antrinio cirkumfleksо.

Kirstinę priegaidę randame ne tik rytiečiuose. Ji persimeta ir į vakarus (Kulvà, Kėdáiniai, Baisógala...). Tatai ir rodo, kad aukštaičiai viduriečiai nesudaro atskiros tarmės.

R y t i e č i ų ž o d ž i o g a l ū n ė

Žodžio galūnės likimas labai daug priklauso nuo kirčio. Daugiausia galūnė ten nukentėjo, kur kirtis atitiraukiamas be jokių sąlygų.

Atskiri atsitikimai:

Galūniniai ilgieji nekirčiuoti ir dvibalsiai: a i, -a i s, -i a i, -i a í s, -a u, -i a u, -i a u s, -e i - sveiki ar apysveikiai išlaikomi visų lietuvių puntininkų, išskyrus jų vasaros vakarų kampą. Jie čia prisišlieja prie pontininkų. Pvz., b ů́. v a < b ù v o (Dùsetos...). Taip pat dadininkų tariama: k ɔ́· r v a(.), o Subačiuje: k ɔ̃· r - v̂ ae. . Vadinas, galūniniai ilgumai nėra vienodi: vienur ilgi, kitur pusilgiai.

Taip trumpėja ir nosiniai. Galinių rytiečių jie sveiki, ilgi: v y r ą > v̂ i̯·r u̯, k ã t ę > k ã·t̂ i̯·, kupiškėnų - k ã·t̂ į. .

Dvibalsiai: l a b ɑ̃ i̯. g̨ e r ɑ̃ i̯. . Čia dvibalsiai išlieka sveiki. Dar: s a k ɔ̃ ů. < s a k a ũ.

Trumpieji daugumo išlaikomi sveiki: š a k à, g̨ í·v a s, d í.r b a. Taip taria patys galiniai rytiečiai, kur kirtis visiškai neatitrauktas. Kitur jie ima silpnėti: š a k ᵘ̀, d í.r bᵘ, dg. ga. g á·l-vᵘ s. Taip sako visi vakariniai puntininkai (apie Síesikus, Déltuvą..., net apie Pãgirius, Kėdáinius, iki Krekenavõs - dalis viduriečių aukštaičių).

Kiek kitaip yra su galūniniu u. Kùpišky kirčiuo-

tas išlieka, nekirčiuotas išvirsta: g r a ž ù s : v̂ í̯·r ᵘ s. Anykščiuosè ir Subãčiuje vienodai: g r a-ž ᵘ̀ s, v̂ í̯·r ᵘ s. Tóliau į rytus galima rasti sveikus u.

Visi kiti rytiečiai - puntininkai, pontininkai ir puntininkų vasaros vakarai (Bìržai, Krinčìnas, Vabalniñkas...) - galūnes dar labiau susilpnina. Bet kadangi čia kirčio atitraukimas ne visų vienodas, todėl pietinė pantininkų ir pontininkų dalis ir prisišliejusi viduriečių dalis netaip susilpninę galūnę: ilgieji ir nosiniai tik sutrumpėję, bet dar nėra išvirtę trumpaisiais (kaip pvz. Mūšos upyne) garsais: g r ã·-ž u / -ᵘ < g r ã ž ų, v̂ í̯·r a < v ý r o, g r ã·-ž u s / -ᵘs < g r ã ž ū s, s ã·ķ e < s ã k ė. - Dvibalsiai, kaip ir Mūšos upyne, išvirsta vienabalsiais: l a b ɛ̃· ģ e r ɛ̃· < l a b a ĩ g e r a ĩ. Apie Ramýgalą dar šiek tiek girdimas ir i: l a b ɛ̃·(i) ģ e r ɛ̃·(i). Antrojo balsio nebėra ir apie Krinčìną, Vabalniñką...: s a k ɔ̃· < s a k a ũ, s a k ɛ̃· < s a-k a ĩ, s a ķ ɛ̃· < s a k e ĩ. Šios lytys nusistūmusios toli ir į viduriečius (pietų link).

Trumpieji susilpnėja ir po kirčiu ir be kirčio: š a k ᵘ̀ < š a k à, v̂ í e n ᵘ s < v í e n a s, s ů·-n ᵘ s < s ū n ù s. Bet jie čia (pietiečių pantininkų ir pontininkų) nėra dar tiek sutrumpėję, kaip Mūšos upyne (= trumputėliai).

Mūšos upyno šnektoje žodžio galūnės dėsnis kitoks, negu visose kitose lietuvių tarmėse. Šiam plotui tenka šiaurinė dalis pantininkų, pontininkų ir puntininkų iki Vabalniñko - Bìržų linijos. Būtėnas ją yra pavadinęs okuojančiąja pašnekte.

Čia kirtis atitiraukiamas be jokių sąlygų, todėl galūnė nepaprastai sutrumpėjusi: ir ilgieji susilpnėja, virsta trumputėliais ir paskui gali visai išnykti. Trumpieji iškrinta ir sunkiai ištariamose samplaikose. Trumputėliai dažniausiai šnibždamai ištariami.

Kai kur, pvz. apie Pùmpėnus, senoji karta dar skiria galūninius trumpuosius: d á·r b$^{\alpha}$ s < d á r- b a s, v α i.k$^{\varepsilon}$ (ša.), a ů.ŝ$^{(i)}$s, Î i e t^{v} s. Kitur: -a, -ą, -u, -ų, -ui, -as, -us>(ε), -(ε)s; -i, -į, -e, -ę, -ia, -ią, -iu, -ių, -iui, -ias, -is, -ius, -ys>$^{(i)}$, -$^{(i)}$s.

Vadinasi, vienur visi suplakti į$^{(\varepsilon)}$, kitur -į$^{(i)}$. Pvz.: v á·r n$^{(\varepsilon)}$ < v á r n a, v a r n ą; g r à ẑ$^{(i)}$ < g r a ž ì, g r a ž i à; p̂ ẹ r̃·k̂ ŝ$^{(i)}$< p i r̃ k s i u, p i r̃ k s i; è ẑ$^{(i)}$s < e ž ỹ s, e ž i ù s; v α ĩ·k$^{(\varepsilon)}$s < v a ĩ k a s; v a ĩ·k$^{(\varepsilon)}$s< v a i k ù s; s ũ·n$^{(\varepsilon)}$s < s ū n ù s; g ẽ·r$^{(\varepsilon)}$s < g ẽ r a s, g e r ù s.

Matome, kad fonetiškai skirtumo nėra tarp kelių lyčių. Jis susekamas sintaksiškai. Yra šnektų, kur, pvz.: v a g à > v à g$^{(\varepsilon)}$ > v à g .

Čia galūnė jau nukritusi; žymės dar yra likę, nes priebalsis dar nekimus. Balsis gali nukristi ir neabsoliutinėj galūnėj: k ɔ̈ t·s d á·r b·s < k i - t ù s d á r b u s.

Paprastai kitur Lietuvoj dvynių garsų (geminatų) nepasitaiko - taria: p ų s v a r̂ į s, į s ù k t̂ į< i š s ù k t i; bet Mūšos upyne jų esama: v̂ ɔ̈ s s (v̂ ɔ̈ s$^{(\varepsilon)}$s) < v i s ù s.

Pasitaiko ir sunkiai atspėjamų lyčių: v̂ ï·k ọ ŝ ŝ < v ỹ k u s i s (va.) ar v ỹ k u s i u s (ga.). Čia ir galinis s suminkštintas. Kaip tik šios šnektos ir pasižymi ypatingu minkštinimu, pvz. dar: k i.ŝ k$^{(i)}$ŝ < k ì š k i s.

Kitos nepaprastybės: v̂ á·r d ɔ n̂ t ŝ$^{(i)}$ŝ < v é r- d a n č i a s, ọ Ĩ ẹ d ž g ã·Ĩ$^{(i)}$< ū l y č g ã l y j e; m ẹ́·t̂ ẹ t̂ : m ẹ́·t̂ į t̂ < m é t y t i; v̂ ɔ̈ s s < v ì- s a s, v i s ù s; v̂ ɔ̈ s ų < v i s ų̃, bet v̂ ẹ̀- s$^{(i)}$ < v i s ì. Balsis i čia išvirsta tam tikru dėsniu: i> ɔ̈ prieš užpakalinės ir vidurinės eilės garsus kitame skiemenyje. Su ilgaisiais: a r k-

l ỹ s > a r̃·k l̂$^{(i)}$s > *a r k l̥̂ ŝ. Taip būtų sunku ištarti, todėl dabar sakoma: a r̃·k ɛ̂ l̂ ŝ (su įsprausta ɛ̂), á·r̂ k ɛ̂ l̂ ŝ < á r k l i u s (su suminkštinta r, tur būt atskirti nuo va.). Panaši raida ir kituose žodžiuose: d u g n è > d o̧ g n̂$^{(i)}$ > *d o̧ g n̥̂ > d ò̧ g ɛ̂ n̂; a k m u õ > à k m a (Šeduvà) >*à k m̥̂ > à k ɛ̂ m, s e s u õ > ŝ à s v a > *ŝ à-s u̯ > s à s ɛ̂ u̯; á r k l ą > á·r k ɛ̂ l̂, ž ẽ m ė-j e > ž̂ ã̃·m̂ ę. Tai vis nepaprastybės, kurių kitose tarmėse nėra.

Kitose lytyse vėl ne taip labai trumpėja: s ã̃-k o > s ã̃·k a; v ý r ų > v̂ í̯·r u., v ý r ą > v̂ í̯· r ɔ̨, ã̃ d a t o s > ã̃·d a t ɔ̨ s, m ì̯ r ę s > m̂ i̯-r̂ e̯ ŝ. Apskritai galūnės trumpėjimo dėsnis nevisur vienodai veikia.

Asmenų galūnės supuola: d a r ý s i u, d a r ý-s i > d a r̂ í̯·s$^{(i)}$, d a r ỹ s > d a r̂ ĩ̯·s (beveik tik priegaidė skiriasi nuo 1, 2 asm.).

Kodėl Mūšos upyne tokie skirtumai? - Kad kirtis atitraukiamas. Visuotinio kirčio atitraukimo linija pietuose sutampa su senosiomis žiemgalių (XIII a.) sienomis.

K i t o s r y t i e č i ų s k i r t y b ė s

Daugumas lietuvių žodžio pradžioje prieš i, e mėgsta pridėti j. Rytiečiai (ypač puntininkai) prideda ir ten, kur kiti nededa, arba net ir sudėtiniuose žodžiuose: j i̯ m̃ t̃, j e̯ m ù, p ã j ę m j ɔ̨ u < p a ė m i a u; j é ž̂ i.s < e ž ỹ s (Kùpiškis), j ę́-ž̂ i̯ s (Anykščiai) ir ę ž̂ i̯ s (Subačius), ẽ ž e-r a s > j e̯ ž e̯ r a s (Leliūnai, Kuktiškės...), bet Tauragnuose, Utenõj: ẽ·ž e̯ r a s; be to, j neprideda, kur pradžioj vietoj e yra a.

Toliau j išlaikomas ir tose lytyse, kur rašom. kalboje jo nebėra: a v̂ j ų̃· (galiniai rytiečiai),

p j ǫ́·v̂ j ɔ u < p i ó v i a u, r a m̂ j ɔ ù. < r a-
m i a ū. Kitur (Zarasų krašte, pvz. apie Daũgailius)
ir be j: g r̂ ę́·b̂ ɔ u.

Nekirčiuotieji ilgieji silpnėja: ķ e.m ∝ ī. (su-
silpnėjęs priešskirtinis i e), g r ų.d̂ ė.l̂ į.s. Kù-
piškis, Anykščiaĩ... čia turi u, i trumpus, tik e
pusilgį. Panevėžy dar daugiau sutrumpėja: g r u-
d̂ ã́·l̂[(i)]s.

Mūšos upyne u > ǫ : g r ǫ d̂ ã̌·l̂[(i)]s.

Nepaprastybės yra ryt. liet. prielinksniuose:
a ž ù, à ž. Jie šiandien tik vienų rytiečių tepa-
žįstami, seniau turėjo ir prūsų lietuviai... Ilgąją
lytį vartoja prieš priebalsius: a ž ù s t ã l o,
bet: a ž ù p ė s, nors ir: a ž ẽ j o a ž g r ý-
č i o s.

Sudurdami su daiktavardžiais pakeičia: a ž ú-
l a n g ė, a ž ú o m a r š a. - Šalia a ž ù, à ž
rytiečiai pažįsta ir u ž ù, ù ž prasme "ant vir-
šaus".

Jungiamieji balsiai čia dar daugiau išlikę, negu
vakaruose: a t ã n e š u, a t a d ú o d u, a p ì-
n e š u, p i k t ã ž o l ė...

ko-, kuo- g e r i a u s i a s atliepia k ų.-
g ẹ r̂ ã́·u ŝ i.s (= ga., k a g e r i a u s i(a)s).
Pasako ir su slavišku priešdėliu: n a i g e r i á u-
s i a s, arba net su abiem: k ą n a i g e r i á u-
s i a s.

Prielinksnis pas(į) = par,(ant): Buvau par jį,
einu ant jį.

Priešdėlis į- plačiai sakomas i n-, pvz. in-
eiti, indėti, invažiuoti. gerasis = g e r a s a i
(paprastasis būdvardis + a i). geroji = g e r o-
j a.

jis, ji = ã n a s, a n à, dg. ã n y s,
ã n o s (bet tik va.).

Rytiečiai iki šių dienų yra išlaikę direktyvus:

m i š k a ñ, l ó v o n. Yra ir labai senų lyčių, pvz. l a u k ú o s e n (vien.), tarmiškai: l a u k ú o ŝ i n.

Turi senąjį baltiškąjį supyną: e ĩ k g u l̃ t ų. Ir kirčio sistemoj rytiečiai išsiskiria. Senovėje tariam. nuosaka kirčiuota dvejaip. Tokį kirčiavimą liudija la.: b ū̂ t u, ē̂ s t u, d u ô t u = liet. b ū t ų̃, ė s t ų̃, d u o t ų̃ ir la. s ẽ t u, p ū̃ t u, k u l̃ t u = liet. s ė́ t ų, p ū́ t ų, k ù l t ų. Latvių laužtinė priegaidė (^) rodo, kad kirtis yra buvęs galūnėje (plg. la. d a r̂ b s : lie. d a r b a ĩ). Vadinasi, vakariečiai yra apibendrinę šakninį kirtį, o rytiečiai galūninį: taria ne tik b ū t ų̃, ė s t ų̃, d u o t ų̃, bet ir s ė t ų̃, p ū t ų̃, k u l t ų̃.

Būsimąjį laiką rytiečiai taria su galūniniu kirčiu: e i s i ù, m i r s i ù. La. ir čia rodo dvejopą kirčiavimą: b ū̂ š u, bet s ẽ š u. La. b ū̂ š u tegali atliepti liet. b ū s i ù, o s ẽ š u - s ė́ s i u. Taigi, ir čia atskiros tarmės įvairiai išlygino.

DZŪKAI

V a r d a s i r t a r m ė s s ą v o k a

Dzūkais dabar mūsų tarmėtyroje vadinami visi tie aukštaičiai, kurie rk. t, d, tam tikrais atsitikimais verčia sutaptiniais (afrikatomis) t s (papr. rašyboje : c) ir d z. Pats jų vardas istoriškai paliudytas iš XIX amž. pusės: A. Pałujański's savo "Wędrówki po guberniji Augustowskiej (1859)" dzūkais (lenk.: dzuki) vadina lietuvius, gyvenančius senosios Augustãvo (Suvalkų) gub. visoje Kalvarìjos aps. ir Seinų̃ aps. šiaurinėje dalyje. O J. Radziukynas ("Dzuki" žurnale 'Wisła' XIV, 1900, su žemėlapiu) dzūkais laiko Užnemunės sritį, riboja-

mą iš rytų Nemuno, iš pietų Juodõsios Ánčios, iš šiaurės ir vakarų linijos Balbíeriškis - Žùvinto ež. - Kalvarijà - Pùnskas - Krasnapòlis. Panašiai dzūkų plotas apibrėiamas ir Būžio (1909 m. "Vilties" Nr. 137). Taigi, seniau, matyti, dzūkais tevadinta tik vieni dzūkiškai kalbantieji užnemuniečiai. Vardas dzũkas (veiksmažodis: dzūkúoti) yra pravardinis, vietomis dar su niekinamu priereikšmiu (Veiveriaĩ, Daukšiaĩ...), duotas dzūkams kapsų ir būtent dėl d z tarimo. Pradžią vardo lyčiai bus davęs šnektinis kietasis junginys d z ū, kuris dažnuose dg. kilmininkuose, pvz. ž õ̤·d z ṳ· ~ rk. ž õ d ž i ų ir šiaip žodžiuose, pvz. d z ṳ́·t s ~ rk. d ž i ū́ t i kitos tarmės žmogui labai krinta į ausį. O kaip tik tokios "kietinančiosios" dzūkų šnektos ir kaimynauja šiaurėje su kapsais. Už Nemuno, pvz. Strėviniñkų, Kietãviškių apyl., dzūkai kitaip kalbančiųjų jau vadinami ciktū́nais (iš t s i̯ k t a ĩ ~ rk. t i k - t a ĩ tarimo; veiksm. ciktúoti), cìkiais (dėl t ŝ ì̯ k ~ rk. t ì k; veiksm.: cikiúoti). Vilniaus krašto rytuose (Tverẽčius...) gana plačiai pažįstamas cíeksų (dėl t ŝ í e k ~ rk. t í e k; veiksm. cíeksi, ciekséti) vardas. Taip pat rytuose, apie Tauragnùs ir Sãlaką dzūkams vadinti žinomi dar kapciõnai (dėl k à p t ŝ ọ̤·naĩ. ~ rk. k a ĩ p č i o n a ĩ) ir cíekai (plg. cíeksai). Tuo būdu dzūkų pavadinimas plačiausiai išplėstas tik dialektologijos. Šiaip gyvenime tuo vardu nepriklausomoje Lietuvoje daugiau vadinta vien abiem Nemuno pusėm gyvenantieji dzūkai be Vilniaus krašto. Kadangi vardas primestinis, tai seniau patys dzūkai juo nesivadino. Bet kitus, ne dzūkiškai kalbančius lietuvius, jie pravardžiuoja žemaičiais (Užnemunė), čiačiõkais (dėl č i a vietoje dzūkiško t ŝ̀ ȧ, Nemunaitis...), čiegžliaĩs (Pabéržė...).

Visi tie vardai ryškiai pabrėžia kitiems lietu-

viams neįprastą t, d vertimą t s, d z. - Mūsų tarmių klasifikacijoje Kuršaitis ir Jaunius dzūkų visai nemini, o Baranauskas ir paskui jį Būga priskiria juos rytiečiams. Mums atrodo, kad dzūkai jau vien dėl dzūkavimo (ciktavimo, cieksėjimo) laikytini atskira aukštaičių tarme. Čia viršų reikia pripažinti pačių žmonių nuomonei, pabrėžiančiai kaip tik tą skirtumą. Žinoma, ir šis išskyrimas, kaip ir apskritai visas tarmėmis skirstymas tėra sutartinis dalykas, nes dialektologas, dalyką griežtai imdamas, gali kalbėti tik apie izofonas ar, geriausiu atveju, apie izofonų juostą. Tarmės sąvoka yra subjektyvi, nes pačios tarmių ribos yra pereinamos. Pvz. labai daug skirtumo tarp varniškių dūnininkų ir jurbarkiškių vakariečių, bet eržviliškiai žemaičiai nuo tų pačių jurbarkiškių beatsiskiria vienu tik i e, u o > i̤˙, ṳ˙. Taip pat ir Vilniaus krašto cieksai daug artimesni rytiečiams, negu užnemunės dzūkai.

G a r s i n ė s s k i r t y b ė s i r j ų a t r a d i m a s

1. Rk. dantiniai priebalsiai t, d ir junginiai t v, d v prieš i, y, į ir i e išverčiami sutaptiniais t s, d z. Pvz.: t(s̑)ì̲ k r a s, d(z̑)ì̲ d̑ e̲ l̑ i̲ s, t(s̑)i̤˙l à, d(z̑)í̤˙k t(s̑), n ã˙k-t(s̑)i̤˙, g a ĩ.d(z̑)i̤˙, t(s̑)i e s à, d(z̑)i e(m̑)e̲ - d(z̑)i̲ s, t(s̑)(v̑)i n.k t(s̑), d(z̑)(v̑)í̤˙l̑ i̲ k a ~ rk. t ì k r a s, d ì d e l i s, t y l à, d ý g t(i), n ã k t į, t i e s à, d í e m e d i s, t v i ñ k-t(i), d v ý l i k a.

Bet junginiai š t, ž d dėl asimiliacijos Užnemunės dzūkų šnektose yra išvirtę š t š, ž d ž, pvz.: u̲ š t(š̑)ì̲ n o̤˙, m ù̲ š t š, v̑ è̲ š t š, u̲ ž-d(ž̑)í̤˙r b o̤˙, i̲ ž d(ž̑)í̤˙g o̤˙ ~ rk. u ž t ì n o, m ù š t(i), v è ž t(i), u ž d ì r b o, i š d ý g o

šalia dėsningų t s͡ì n o̤·, d z͡ í̤·r b a, d z͡ í̤·g o̤· ~ rk. t ì n o, d ì r b a, d ý g o. Tačiau cieksai anos asimiliacijos nepažįsta: v ae·š t s, i ž - d z í̤·k t s ~ rk. v ẽ ž t(i), i š d ý g t (i).

2. Priebalsiai t, d išvirsta t s, d z taip pat ir senuose skoliniuose, pvz. t s í̤·k ù s, d z ĩ̤·- v a i ~ rk. t y k ù s, d ỹ v a i. Bet dažniausiai tariama tik d͡ ì k t a s, t͡ í̤·ŋ k a s ~ rk. d ì k - t a s, t ì n k a s. Mat šie naujesni skoliniai paskolinti jau dzūkavimo dėsniui nustojus veikti.

3. Rk. č, d ž (iš pralie. t j, d j) dzūkų tarmėje paprastai taip pat atliepia t s, d z, pvz.: a p a t s͡ à, p r a d z͡ à, j á·u t s͡ o̤·, ž õ̤·- d z͡ o̤·, d z͡ á ũ.k s m a s ~ rk. a p a č i à, p r a- d ž i à, j á u č i o, ž õ d ž i o, d ž i a ũ g s- m a s. Tverečiniai cieksai, žinoma atitinkamai taria: j á·u t s͡ å, ž å̃·d z͡ å.

Šitas šnypščiamųjų sutaptinių išvirtimas švilpiamaisiais yra daugiau analogijos padaras. Mat pvz. lytims: j á u t i s / j á u t į, ž õ d i s / ž õ d į dėsningai išvirtus j á·u t s͡ i s / j á·u t s͡ i̤·, ž õ̤·- d z͡ i s / ž õ̤·d z͡ i̤·, sistemos prievarta ir visame linksniavime č, d z pakeičia t s, d z, pvz.: j á·u t s o̤·, j á·u t s u, j á·u t s a m s, j á·u- t s u s, ž o̤·d z ù, ž õ̤·d z a i s (Rudaminà), j á·u- t s͡ å, j á·u t s͡ ų·, j á·u t s͡ å m s, ž å d z͡ ù, ž å d z͡ ae i s (Tverẽčius) ~ rk. j á u č i o, j á u- č i ų, j á u č i a m s, j á u č i u s, ž o d ž i ù, ž õ d ž i a i s. Toliau šis analoginis išlyginimas išplečiamas ir toms lytims, kur paradigmoje t, d ir č, d ž net nesikaitalioja, pvz. a p a č i à, p r a- d ž i à.

Bet analogija gali veikti ir priešinga kryptimi. Vilniaus krašte (Marcinkónys, Kaniavà, Kernavẽ...) girdėti ir tokių lyčių: j á·u t͡ e̲ i, ž õ̤·d͡ e̲ i, j á·u ţ ų·, ž õ̤·ḑ ų· ~ rk. j á u č i a i, ž õ-

d ž i a i, j á u č i ų, ž õ d ž i ų, kur afrikatos (panašiai, kaip pajūriškių žemaičių) visai išmestos. Pradžią šiam reiškiniui bus davusios tokios lyčių grupės, kaip: b̂ ì̲ t̂ ẹ̤ : b̂ i̲ ţ ṷ, g ù̲ d̂ ẹ̤ : g ù̲ ḍ ṷ ~ rk. b ì t ė : b ì č i ų, g ù d ė : g ù d ž i ų. Mat čia č, d ž iš vieno dg. ki. linksnio analogiškai lengviausiai pašalinama, o paskui ir plačiau apibendrinama.

Daug plačiau - ir Užnemunėje - afrikatos dzūkų išmetamos veiksmažodžių būtojo laiko 1 asm., pvz. m ą ţ ɔ ũ., v̂ ae ḍ ɔ ũ. ~ rk. m a č i a ũ, v e d ž i a ũ. Taip pat sakoma: p a s t ã˙ţ ụ̇ s, l a ñ. ḍ ụ̇ s ~ rk. p a s t ã č i u s(i), l a ñ d ž i u s(i). Tačiau Tverẽčiuje: s t a t ŝ ɔ ũ., v̂ ae d ẑ ɔ ũ., p a s t ã˙t ŝ ụ̇ s, ɣ u ñ d ẑ ụ̇ s.

Bet dėl asimiliacijos tose pačiose šnektose č, d ž išlaikomi junginiuose š č, ž d ž, pvz.: t u š t (š̂) à, b̂ e̲ r g ž d (ž̂) à, i̲ ž d (ž̂) ṷ́˙v ọ̤ ~ rk. t u š č i à, b e r g ž d ž i à, i ž d ž i ū́ v o greta su d (ž̂) ṷ́˙t ŝ ~ rk. d ž i ū́ t(i).

Taip pat sveikos šios afrikatos ir skoliniuose, pvz. b a ž ñ ị́˙t (š̂) ȧ, k'r̂' ɔ ũ. t (š̂) ṷ̇ s ~ rk. b a ž n ý č i a, k r i a ũ č i u s.

Dzūkavimą - kaip Did. Lietuvos kunigaikštijos tarmės ypatybę - pirmą kartą pamini 1673 m. Sapūno "Compedium Grammaticae Lithvanicae": d... mutatur vel pronunciatur ut z, ut z e w a s pro D i e w a s; t eadem in c mutatur, ut c i e w a s pro t e w a s. Dar anksčiau (1644) atsitiktinių lyčių pastebime Sirvydo "Punktuose Sakymų", pvz. s w e ć i m a z i a m i s z k i e y s, t u r i n ć i, s k u n d ź i n u o s i ~ rk. s v e t i m a ž e m i š k i a i s, t u r i n t į, s k a n d i n u o s i. Jos į rytiečio Sirvydo pamokslus yra patekusios per vilniškio dzūko spaustuvininko kaltę.

Bet dzūkavimo pradžia žymiai senesnė, ankstyves-

nė už rytietiškąjį a n, e n ir ą, ę išvirtimą u n, i n ir u̯, i̯. Tatai paliudija t, d išlikimas prieš naujybinį i, pvz. vn. vie. p ú o d̂ i (= rk. p ú o d e < *p ú o d e n), t̂ ĭ̯ s̃ t ŝ (= rk. t ę s t i < *t e n s t i e), nes šiaip pagal bendrąjį dzūkavimo dėsnį lauktume lyčių *p ú o d ẑ i, *t ŝ ĭ̯ s t ŝ. Dėl tos priežasties dzūkų tarmė negali būti jaunesnė už XIV amž. Tačiau Vokiečių Ordino šaltinių XIV amž. gale minimi vietovardžiai Abilitis (upelis pakeliui nuo Dusiõs ež. į Alytų), Byutiskin (Kriãvo apyl. vietovė), Lediska (Astrinos apyl. Vilniaus krašte) rodo dar sveikus t, d. Matyti, kad a n, e n ir ą, ę ne visur vienu laiku bus virtę.

Šiandieninis dzūkų plotas ištįsęs kaip tik visu lietuvių, gudų pasieniu. O gudai taip pat savotiškai "dzūkuoja", sako j i ś ć i "eiti", d z i e ć i "vaikai", ir būtent jau nuo XIII-XIV amž. Šitas garsinis polinkis iš gudų kalbos yra persimetęs ir į kaimynines lietuvių sritis. Rodos, netenka abejoti, kad gudų kalbos įtaka bus prisidėjusi prie dzūkų tarmės susidarymo. Mūsų rk. garsų junginiai t i, d i, t i e, d i e ir dabar lietuviškai kalbančio gudo, lenko ar ruso ištarmėje labai suminkštėja, įgauna asibiliacinį pobūdį. Plg. Kauno žargonines lytis: t̗ʲ i k t à i, v a ž ọ̀ t̗ʲ "tiktai, važiuoti". Rytiečių latvių tarmėse priebalsiai prieš priešakinius balsius taip pat yra labai suminkštėję. Ir J. Endzelynas šį reiškinį kaip tik aiškina slavų įtaka. O kalbų istorija ir fonetika sutartinai moko, kad didelės palatalizacijos tiesioginė pasekmė yra asibiliacija, vadinasi, afrikatų atsiradimas. Gudiškoji asibiliacinė įtaka ir dabar dar prasilaužia Vilniaus krašto tarmėse, pvz. Tverẽčiuje šalia t e t e r v à sakoma ir t ŝ ae̯ t ŝ e r v̂ ĭ̯ n a s ~ rk. t ẽ t e r v i n a s. Plg. dar ŝ v̂ e t ŝ ãe̯ l̂ ĭ̯ (š a.) ~ rk. s v e t ẽ l i (pagal "svečio" analogiją). Šiaip

prieš e, ė nedzūkuoja. Plg. gervėtiškių eilesį:
T a i m á· b a r z d̂ ãe·ɣ ẹ· ṳ·l̂ i̤·t ŝ e i
š l u o t ŝ i e, b ǫ́·b ɔ.m s e̱. d ẹ́·t ŝ i e,
d ẑ i e d á·m ž ṳ·r ẹ́·t ŝ i e.

T a r m ė s r i b o s i r s k i r s t y m a s

Dzūkams tenka lietuvių kalbos ploto pietų rytai. Su kitais aukštaičiais jie ribojasi šiomis vietomis: nuo Vištýčio ežero iki Žùvinto ežero ir palių kapsų riba (žr. aukščiau 116 psl.), toliau per Krókialaukį (ts, dz!), Ūdriją (t, d!) iki Nemuno apie 3 km į šiaurę nuo Alytaus, per Butrimoniũ - Pyvošiúnų tarpą (Žãdiškio kaimas), šiaurės rytų kryptimi pro pat Aũkštdvarį (ts, dz!), pro Beižónis (t, d!), Kietãviškes (t, d!) iki Neriẽs ties Papárčiais (ts, dz!), toliau pietine Mùsninkų puse, per Giedráičių - Dubiñgių, Añturkės - Jõniškio tarpą, rytine Labanoro puse, per Taurãgno - Pãkaso ežerų, Sãlako - Vajesìškio tarpą ir Smálvas iki Dauguvõs, šiek tiek į vakarus nuo Gryvõs.

Taigi ištisai dzūkiškas yra Vilniaus kraštas, visa Seinų̃ aps., didžioji dalis Alytaus aps.

Dėl anos izofonos galima pastebėti, kad nuo Žuvinto iki Nemuno ji derinasi su buvusiąja Alytaus ir Punios apskričių siena. Toliau būdingų sienų sutapimų nematyti, tik nuo Molėtų iki pat Latvijos sienos izofona eina ilgai ištįsusiais senaisiais Vilniaus vyskupo valsčiais.

Tokiame, palyginti, mažame plote tarmė, žinoma, negali būti vienalytė. Nesigilinant į šnektinius skirtumus, galima skirti dvi dzūkų patarmes: vakarinę ir rytinę. Taip skirstoma dėl dvibalsių a n, a m, e n, e m tarimo. Vakariniai dzūkai, kaip ir aukštaičiai vakariečiai bei viduriečiai, šiuos dvibalsius

išlaiko sveikus, pvz. p á·n̂ t s̑ i̲ s, s á·m t s̑ i̲ s, p̂ áe·n̂ t s̑ i̲ s, ķ ae m s̑ ĩ̤·n̂ e̤·, o rytiniai juos išverčia lygiomis su puntininkais rytiečiais: p ụ́.n̂ t-s̑ i̲ s, s ú.m̂ t s̑ i̲ s, p̂ ị́.n̂ t s̑ i̲ s, ķ i m̂ s̑ ĩ̤·n̂ e̲ ~rk. p á n t i s, s á m t i s, p é n t i s, k e m-s ỹ n ė.

Abi patarmes skiria maždaug linija: Mùsninkai - Trãkai - Rũdninkai - Šalčiniñkai - Beniakáinys - Varanãvas.

O rk. nosinių ą, ę atžvilgiu jau visų visi dzūkai sutinka su puntininkais, nes perdėm taria: ž ṳ·s̑ ì̲ s, ṳ̃·s ṳ·, s ã·ķ i̤·s, k ã·t̂ i̤· ~ rk. ž ą-s ì s, ą̃ s ą, s ã k ę s, k ã t ę.

Šiaip abiejose patarmėse randame daug įvairių šnektinių skirtybių. Ryškiausios jos yra Vilniaus krašto rytuose. Mat kai kurios šnektos, pvz. Gervéčių, Lazúnų, šiandien sudaro lietuviškas salas sugudėjusiuose plotuose ir tuo būdu yra išlaikiusios senybių, kurių neberandame kitose tarmėse. Lazúnų lietuviai dar ir dabar tebekalba daukšiškai: m ã·-n a s ž m u õ j ɔ ũ. d̂ i e v̂ i ẽ p "mano žmogus (= vyras) jau pas Dievą, t.y. miręs", a ĩ.n a k u̲-n̂ i̲ g ọ́·p "eina pas kunigą".

Tverečiniai cieksai, kaip ir pantininkai, puntininkai, rk. o̤· taria å·, kitais žodžiais sakant tebesilaiko įsikibę baltiškojo ā, pvz. r ǻ·d ẑ ȧ, ɫ å·p̂ i̲ n̂ ĩ̤·s ~ rk. r ó d ž i a, l o p i n ỹ s. Taip pat ir rk. ė jų tarmėje tebeatliepia atviras ilgas e, tik tariamas įtemptais kalbos padargais, pvz. s ẽ̲·k l a, s e̲ d é̲·t s̑ ~ rk. s ẽ k l a, s ė-d ė́ t i.

Atskirai dar reikia pažymėti, kad Zíetelos lietuviškoji sala (Zasẽčiai, Pagiriaĩ...), nors geografiškai dzūkų atkraštyje, vis tik nėra dzūkiška. Visos garsinės ypatybės ją jungia su aukštaičiais viduriečiais.

TOMO REDAKTORIAUS PASTABOS

1. Ypač dėl didelių išlaidų leidėjui negalint įsigyti fonetinės transkripcijos rašmenų, šis lietuvių kalbos tarmių aprašymas yra spausdinamas fotostatiniu būdu iš dabar rašomąja mašinėle perrašyto šapirografinio (1946) originalo, fonetinės transkripcijos ženklus čia sudėliojus ranka. Tik 1946 m. originalo palatalinis ʒ dėl techninių priežasčių dabar pakeičiamas ʒ .

2. Skaitytojui įsidėmėtina, kad šis lietuvių kalbos tarmių aprašas, paties autoriaus leistas "rankraščio teisėmis", tad dar ne visai tebuvo paruoštas spaudai. Todėl šapirografiniame originale pasitaiko tarmiškai netranskribuotų žodžių ar ir nevienaip transkribuotų tos pačios rūšies lyčių. Fonetiškai tarmiškai netranskribuotų žodžių paprastai pasitaiko ten, kur tarminiai pavyzdžiai duodami žodžių darybos, žodžių kaitybos bei sintaksiniams nuo bendrinės kalbos skirtumams pavaizduoti. Šapirografiniame originale yra likę ir korektūros klaidų, ypač paskutiniame veikalo trečdalyje, kurio korektūrų pats autorius nebegalėjo skaityti. Tomo redaktoriaus stengtasi aiškias korektūros klaidas ištaisyti. Šiaip pasitaikančių abejotinos tarminių duomenų fonetinės transkripcijos atvejų nebuvo įmanoma patikrinti iš pirminių šaltinių.

3. Kadangi šapirografinis originalas vietomis buvo atmuštas neaiškiai, čia tarminiai perrašai galėjo kartais būti redaktoriaus ir klaidingai išskaityti. Šapirografiniame originale tokių neaiškumų atsirado, kai, pavyzdžiui, fonetinėje transkripcijoje rašmuo pabrauktas brūkšneliu ar apačioje pažymėtas dviem taškais (e̲ ir ę̲...). Taip pat ir vidurinės tęstinės priegaidės ženklas ranka įrašytas šapirografiniame

originale kartais vargiai beatskiriamas ar ir visai neatskiriamas nuo kirstinės priegaidės ženklo.

4. Šiaurės vakarų žemaičių ir pietų rytų žemaičių priegaidė - turbūt dėl vietos taupymo - šapirografiniame originale dažniausiai rašoma viename tame pačiame žodžio pavyzdyje: l ū́ o v a vietoj l û o v a (šiaurės vakarų že.) ir l ú o v a (pietų rytų že.); vn. na. s ṳ̂́·n ộ·u/ṳ· vietoj s ṳ̂·n ộ·u (šiaurės vakarų že.) ir s ṳ́·n ṳ· (pietų rytų že.)~ rk. s ū́ n u o.

5. Autoriaus Žemaitische Munarten cituojama pagal disertacijos originalo (o ne Tautos ir žodžio) puslapių numeraciją.

P.J.

Paaiškinimai

Žemaičiai: ▬▬

Trys patarmės: ▬▬ dǫ̂na - dǫ̂una - dúna

Pajūrio žemaičiai: ▬▬ „Žem. dzūkai": ▬▬

Pereiginės šnekčios: mẽdę : mẽdžou .....

an,am,en,em > ǫn,ǫm,ęn,ęm : ▬ ▬ ▬

Aaugštaičiai

Vakariečiai: ●▬●▬●

Veliuoniečiai: ●●●● Pietiečiai: x·x·x·x

Zanavykai: Z Kànsai ir Baltsermẽgiai: K B

ẽi,ũ,ãi > ẽ,ã/ã̃ ▬▬

Žiemiečiai: Šiauliečiai Š ir Striukiai S

Viduriečiai: V Rytiečiai: ▬ ▬ Dzūkai: ×××

ãñ... > ãn,ɔñ: an/ɔn > ɔ̃ñ: ▬·▬·▬ > ũñ : ▬▬

Išlieka (nevienodai!) baltiškasis ā : ▬·▬·▬

Kirčiuotas negalūninis a > ɔ ▬·▬·▬·

Prieš užpakalinės eilės balsius e,ė > a,ą̃ ▬ ▬ ▬

Kirčio atitraukimas:

Visuotinis: ▬▬▬

Salyginis: ▬·▬·▬

Sudarė: A. Salys

Die žemaitischen Mundarten

Teil I

Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets

von

Anton Salys

Kaunas

Akc. „Spindulio“ B-vės Spaustuvė

1930 V. D. M.

Inhaltsverzeichnis.

Vorbemerkungen 5
I. Der Name „Žemaiten“ 6
II. Das kurische Žemaiten:
1. Allgemeines 9
2. Ceclis 10
3. Pilsaten 15
4. Megowe 17
5. Duwsaren 19
6. Lamotina 19
7. Besiedlung 20
8. Nationalität der Kuren 25
III. Das semgallische Žemaiten 30
IV. Das litauische Žemaiten:
1 Karschauen 31
2. Landschaft Šiauliai 34
3. Kernžemaiten 36
V. Die Wildnis:
1. Allgemeines 74
2. Alter und Entstehung 74
3. Ausdehnung 79
4. Landschaftsbild 81
VI. Die Grenzen Žemaitens:
1. Die äusseren Grenzen:
A. Vor 1400 82
B. Nach 1400 84
Die Nordgrenze 84
Die Ostgrenze 87
Die Südgrenze 88
Die Westgrenze 88
2. Die inneren Grenzen 89
VII. Wiederbesiedlung der Wildnis:
1. Allgemeine Vorbemerkungen 90
2. Stand der Besiedlung um 1450 90
3. Fortschritt der Besiedlung bis Anfang des XVI. Jahrhunderts 96
4. Zusammenhang zwischen Kirchengründungen und Wiederbesiedlung . . . 97
5. Siedlungsbild nach 1550 100
6. Pest als Hemmnis der Bevölkerungszunahme 110
7. Herd und Richtung der Expansion 111
8. Besiedlung der Grenzzonen 114
9. Fremde Volkselemente unter den Siedlern 116
10. Ursachen der Expansion 116

VIII. Zur Besiedlung des Memelgebiets:
A. Die Zeit vor der Kolonisation 120
1. Schalauen:
a. Ausdehnung 120
b. Besiedlung 122
c. Nationalität der Schalauer 123
B. Kurische und litauische Einwanderung:
1. Vorbemerkungen 126
2. Einwanderung der Kuren 126
3. Litauische Kolonisation in Preussen:
a. Allgemeines 131
b. Hauptamt Memel 134
c. Hauptamt Ragnit 135
d. Hauptamt Tilsit 135
e. Hauptamt Insterburg 136
f. Ursachen der Einwanderung und Heimat der Kolonisten 137
g. Siedlungspolitik der ersten Herzöge 140
Abkürzungen 142
Lebenslauf 147

Vorbemerkungen.

Wer den heutigen žemaitischen Dialekt und seine Mundarten nicht nur beschreiben, sondern auch historisch verstehen will, muss sich zuvor über die Siedlungsgeschichte und die alten völkischen Verhältnisse Žemaitens klar werden.

Da die Geschichte und die historische Geographie Litauens bisher nur in groben Umrissen vorliegt, ergab sich für uns die Notwendigkeit, die erforderlichen Vorarbeiten selbst zu leisten.

Dabei durften wir uns nicht auf das heutige žemaitische Sprachgebiet beschränken, sondern mussten das ganze Westlitauen, westlich des Nevėžis, also das historische Žemaiten behandeln.

I. Der Name „Žemaiten".

Der Name „Žemaiten", li. *Žemaičiai*, taucht erst Anfang des XIII. Jahrhunderts in den russischen Quellen auf.

Die Wolhynische Chronik nennt unter dem Jahr 1215 „Жемотьскыи князя Ерьдивилъ, Выкынтъ", PSRL I 735. Latkowski, Mendog 13 ff, korrigiert das Datum in 1219.

Nach Boguphalus (Bischof von Posen 1255—1265) führt Konrad, Fürst von Masowien, noch vor 1228 „Scoweas (= Schalauer), Pruthenos, Lithuanos, Szanmitas (= Žemaiten) precio conventos ad devastandum terras Sandomirienses", SRP I 757.

Auch die Wolhynische Chronik loc. cit. 860 unterscheidet die Žemaiten von den Litauern: „(1263) Тренята нача княжити во всеи землѣ Литовскои и в Жемоити". Vgl. noch loc. cit. II 896: „Ходиша Литва вся и Жемоить вся на Нѣмцѣ к Ризи 1286 г."

Dieser Scheidung der Chronisten ist jedoch nur formale Bedeutung beizumessen. Die Landschaftsnamen erscheinen bei ihnen zugleich auch als Volksnamen.

Heinrich der Lette kennt in seinem „Chronicon Livoniae" (reicht bis 1227) den Namen „Žemaiten" überhaupt noch nicht.

Die Livländische Reimchronik (abgefasst um 1290) spricht schon neben den Litauern auch von Sameiten, erklärt sie aber ausdrücklich für Litauer:

„Die Lettowen al zû hant,
die Sameiten sint genant", V. 5445 f.

Vgl. noch loc. cit. VV. 4466 f, 9965 f, 11097 f. Falsch Heinrich[1]), Beiträge 12.

Peter von Dusburg nennt in seinem 1326 vollendeten „Chronicon terre Prussie" neben dem Landschaftsnamen Samethia zweimal „Lethowini de Samethia" und einmal nur „Samethi", Dusb. 159, 181, 187.

Die von Nikolaus Jeroschin 1331—1341 angefertigte deutsche Übersetzung dieser Chronik hat aber dafür schon einfach „Samaiten", Jer. 586, 601.

In der „Canonici Sambiensis Epitome Gestorum Prussie" (verfasst um 1338) lesen wir: „magister Lyvonie... terram Littowie, que Sameiten vocatur, intravit", Samb. 285.

Noch bei Hermann von Wartberge, Chronicon Livoniae, verfasst um 1378, begegnen wir dem Ausdruck „contra Letwinos in Sameythen", H. v. Wartberge 75. Vgl. noch loc. cit. 67, 114.

[1]) Um Verwechslungen zu vermeiden, wird G. Mortensen im folgenden stets bei ihrem Mädchennamen genannt.

Auch in den älteren Urkunden kommt dieser Sprachgebrauch gelegentlich vor, so z. B. in einem Briefe des livländischen Landmeisters von 1290: „contra hostes Lettowinos, videlicet de Sameyten", BU[1] I 670.

Mit Recht schrieb also Vytautas 1420 an den römischen Kaiser: „Samagitte... se Lythwanos ab antiquis temporibus... appelant". Begründung: „unum ydeoma et uni homines", CEW 467.

Die geographische und nicht nationale Bedeutung des Namens „Žemaiten" erkennen wir deutlich aus dem Friedensvertrag des Grossfürsten Gediminas mit dem livländischen Orden vom 2. Oktober 1322. In der Gegenurkunde des Ordens heisst es: „Istae vero sunt terrae, cum quibus et pro quibus pacem inire decrevimus supradictam: primo enim ex parte regis praedicti (d. h. Gediminas') Lethoviae, Eustoythen, Samaythen, BU[1] II 154.

Die Erklärung dieser auf landschaftlichen Unterschieden beruhenden Namen der beiden Teile Litauens hat Vytautas selbst (1420) gegeben: „terra Samaytarum est terra inferior ad terram Lythwanie, ideo Szomoyth vocatur (= ru. Жомоить, li. *Žemaičiai* : *žemas* ‚niedrig' + Suffix *-aitis*), quod in lythwanico terra inferior interpretatur. Samoyte vero Lythwaniam appelant Auxstote (= *Aukštaičiai* : *aukštas* ‚hoch' + *-aitis*), quod est terra superior respectu terre Samaytarum", CEW 467.

Der Grossfürst hat hier lediglich die damalige opinio communis wiedergegeben. In einem Brief des Ordensmarschalls von 1408 lesen wir: „di niderland (= Zemaiten) quomen und ir geisel herczog Wytowt anboten uns (d. h. dem Orden) czusetczen", loc. cit. 164. H. v. Wartberge 88 berichtet unter dem Jahre 1367, dass Henning Schindekop „ordinis marscalcus castra metatus est in superioribus partibus Letwinorum (= Aukštaičiai ‚Oberlitauen').

Bis zum Ausgang des XIV. Jahrhunderts ist die in deutschen und lateinischen Quellen gebräuchlichste Namenform *Samaiten* bzw. *Sameiten* (geschrieben auch: Samayten, Samaythen, Samoythen, Sameithen, Sameyten, Sameythen, Sameytin, Sameithin, Zamaythen, Samayte, Samaythe, Samoyte, Samayti, Samaythi...).

Nach der Analogie der heutigen deutschen Wiedergabe der litauischen Namen würde man etwa **Schamaiten* bzw. **Schameiten* erwarten. Vgl. heute ostpr. *Žameite* (geschrieben : Schameite) ‚Litauer aus Grosslitauen'. Das anlautende *s* ist wohl auf Rechnung der preussischen und lettischen Vermittlung des Namens zu setzen, denn dem Deutschen jener Zeit war der Laut *š* nicht fremd.

Man braucht hier nur die Wegeberichte zu vergleichen, wo alle litauischen ON prussifiziert erscheinen. Vgl. Asarune : li. *Ežerūnė*, Birsen-velde : li. *Biržų laukas*, Geysow : li. *Gaižuva*, Asswe : li. *Ašva* usw. (vgl. Kapitel IV, 3). Zuweilen wird in der Umbildung der litauischen ON sehr weit gegangen. Vgl. Grawman-appe (: pr. *appe* ‚Fluss') : li. *Graumena*, Twerte-kaymen (: pr. *caymis* ‚Dorf') : li. *Tverai* (vgl. loc. cit.).

Das *a* in *Samaiten* beruht wohl auf der offenen Aussprache des li. *e*. *ei* für *ai* ist wohl rein orthographisch zu erklären.

Die russischen Namenformen Жемоить, Жомоить können nur auf li. *žemaitis* ‚Zemaite' zurückgeführt werden. *Žemaičiai* ‚Zemaiten' hätte *Жемоити, *Жомоити ergeben. Vgl. Кърсь, PSRL I 2 : le. *kursis* ‚Kure' und zur Analogie Русь ‚Russland'.

Zum erstenmal 1409 (CEW 976 f) und später wiederholt kommen in den lateinischen Quellen die Formen *Semogite, Samagyte, Samagitte, Samogittae, Samogite* als Volks-und *Samagicia, Samagitia, Samagittia, Samogithia, Samogitia* als Landesname auf. Durchgesetzt haben sich im Lateinischen: *Samogita* und *Samogitia.*

Entstanden ist diese Namenform rein orthographisch aus der vorigen, denn im Mittelalter wurde *g* bisweilen auch für *j* gebraucht. Vgl. CE XV, I 40: „terra Samaijtarum" (a. d. J. 1413). Nicht selten findet man in ein und derselben Urkunde beide Schreibungen nebeneinander vor, so z. B.: *Samagittarum* neben *Samaytharum, Samoyte* neben *Samagitte,* CEW 1036, 467.

Eine Parallele dazu haben wir in *Ję̨twes* : *Getwes* ‚Sudauen', Būga LKŽ II, LXXXVIII, wo der richtige Anlautskonsonant *j* durch die russischen Namenformen angegeben wird.

Die Bezeichnung *žemaitis* ‚Niederländer' und *Žemaičiai* ‚Niederland' passen für das heutige žemaitische Sprachgebiet garnicht, denn es liegt im Verhältnis zu den Nachbargebieten Nevėžis-Niederung, Memeltal und Memelland bedeutend höher, besonders in seinem Kerngebiet um Telšiai, Varniai und Kražiai. Es ist undenkbar, dass das jetzige Žemaiten Veranlassung zu dem Namen Niederland gegeben haben kann.

Worin mag die Ursache dieses Widerspruchs liegen? Welches Gebiet führt zu Beginn der geschichtlichen Zeit den Namen Žemaiten?

Die 4 Landschaften Ceclis, Pilsaten, Megowe und Duwsaren (s. Kap. II), ungefähr das heutige *dọuna*-Gebiet des Žemaitischen, gehörten Mitte des XIII. Jahrhunderts zu Kurland und waren von Kuren bewohnt.

1328 kommt man den Minija-Fluss aufwärts „usque in terram Lithoviae ad, locum ubi et unde primo effluit ipsa Menia de lacu Hasenplute (= Pluotinis-See bei Žarėnai) dicto", BU[1] II 228.

Karschauens Zugehörigkeit zu Žemaiten kann nicht erwiesen werden, obwohl die Bevölkerung der Landschaft um 1300 litauisch gewesen ist (vgl. Kapitel IV, 1). Allenfalls ist Karschauen nur als Grenzmark von Žemaiten zu bezeichnen.

Dagegen wird das Gebiet von Papilė 1339 und die Landschaft Šiauliai 1348 schon zu Žemaiten gerechnet (vgl. Kap. IV, 2 u. 3: Pupillen).

Also im XIII. und XIV. Jahrhundert liegt Žemaiten zwischen folgenden äussersten Grenzen: die Mūšaquelle und der Oberlauf der Venta im Norden, das Stauseegebiet von Žarėnai im NW und die untere Mituva im SW, die Memel im S und der Nevėžis im O.

Mit anderen Worten, nur in den westlichen und südwestlichen Teilen des ursprünglichen Žemaiten ist Höhenland zu finden. Dieses kann also nicht den Namen „Niederland" gegeben haben, wohl aber die östlich gelegene mittellitauische Tiefebene. Es ist aber nicht nötig, deswegen das Bergland von Uržemaiten auszuschliessen, weil wir doch höchstwahrscheinlich damit rechnen müssen, dass der Name „Niederland" von den Aukštaičiai gegeben wurde und ihre westlichen Nachbaren waren wirklich auf weite Strecken hin Niederländer.

Um den Namen „Niederland" zu erhalten, brauchen die Žemaiten nicht beiderseits des Nevėžis gesessen zu haben. Diese Hypothese von Būga, LK I, LIII (vgl. die Karte in Streitberg-Festgabe) mag zwar für die

litauische Vorzeit richtig sein, aber schon kurz vor 1300 gehört das Ostufer des Nevėžis zu „Austechia, terra regis Lethowie", Dusb. 159.

Die litauische Expansion führte später zur Übertragung des Namens Žemaiten auch auf viele ursprünglich nicht žemaitische und sogar nicht litauische Gebiete. Heutzutage, wo unter Žemaiten allgemein nur das žemaitische Sprachgebiet mit der Hochebene als Kernland verstanden wird, hat der Begriff Žemaičiai=Niederland seine geographische Berechtigung verloren.

Einige Reminiszenzen an das historische Žemaiten des XVI. Jahrhunderts, haben sich jedoch noch im heutigen Sprachgebrauch erhalten.

Die Mittellitauer von Radviliškis, Gruzdžiai und Kruopiai nennen sich (so war es wenigstens bis zum Weltkriege) Žemaiten und ihre Sprache žemaitisch.

Auch die Dzūken um Krosna, Kreis Marijampolė, bezeichnen die nördlich sitzenden Kapsai und Zanavykai einfach als Žemaiten. Und wir wissen ja, dass der Nordwesten von der heutigen Užnemunė tatsächlich ehemals zu Žemaiten gehörte. Vgl. unten Kap. VI: Südgrenze.

Das ist also der Überrest der alten politischen Bedeutung des Namens, welche mit dem entgültigen Untergange des polnisch-litauischen Staates (1795) allmählich in Vergessenheit geraten ist.

Es leuchtet auch ohne weiteres ein, warum der Anonymus von 1605 behaupten konnte, Daukša habe den Katechismus von Ledezma ins Žemaitische übersetzt (*ésus ánas pérguldis ii Žemáytiszkay*), Gerullis Skaitymai 188. Daukšas Sprache ist ja nicht žemaitisch, sondern mittellitauisch.

II. Das kurische Žemaiten.

1. Allgemeines.

Um die Mitte des XIII. Jahrhunderts begegnen uns die urkundlich zu Kurland gehörenden Landschaften (lat. *terra*, mhd. *land*) Ceclis, Pilsaten, Duwsaren, Megowe zumeist noch in Verbindung mit der „terra inter Schrunden et Semigalliam".

Zum erstenmal sind diese Landschaftsnamen in zwei Urkunden aus dem Jahre 1252 belegt, BU[1] I 295—300. In der Einigungsurkunde des Hochmeisters mit dem Bischof von Kurland über den Bau der Burg und der Stadt Memel vom 29. Juli 1252 lautet diese Stelle: „Venerabilis frater H. (= Heinrich), ordinis fratrum minorum Curoniensis episcopus, ad aedificationem castri in loco, ubi fluvii scilicet Memela et Danga confluunt, nobis (d. h. dem livländischen Orden) in subsidium dedit censum de quingentis uncis... ad V. annos... et quicquid profitui poterit nobis iusto modo provenire de terris iam incultis, videlicet Ceclis, Negouwe, Pilsaten, et Dovzare", BU[1] I 295.

In der deutschen Übersetzung der Gegenurkunde des Bischofs Heinrich vom 12. August 1252 hat der Schluss dieser Stelle folgenden Wortlaut: „von den landen, die noch ungebuwet sin, als Cecklis und Megowe, Pilsaten und Dovzare", loc. cit. 298.

Also der Bischof überlässt dem Orden den Niessbrauch auch der vier genannten Landschaften auf 5 Jahre.

Weiter heisst es in der ersten Urkunde: „Transactis vero quinque annis antedictis, de omnibus praedictis terris tertia pars cedet eidem domino episcopo, et aliae duae partes nobis cedent, sicut in litteris apostolicis est distinctum", loc. cit. 296.

Diesen erwähnten 4 Landschaften werden andere Länder als nicht unterworfen gegenübergestellt. Der Passus lautet: „Praeterea quicquid profitui nobis (d. h. dem Orden) potest provenire iusto modo de Lammethin et aliis terris nondum subiugatis, ad episcopatum Curoniae spectantibus, ad praedictos V. annos in nostram cedet utilitatem", loc. cit. Die deutsche Übersetzung hat: „die noch nicht betwungen sin", loc. cit. 298.

Hieraus sehen wir, dass die Landschaften Ceclis, Megowe, Pilsaten und Duwsaren von den Kontrahenten i. J. 1252 als unterworfen angesehen werden.

Die Teilung der Gebiete, wobei $^2/_3$ an den Orden und $^1/_3$ an den Bischof fallen sollen, steht in Aussicht. Und tatsächlich ist sie im nächsten Jahre (1253) schon vollzogen. Darüber sind uns drei Urkunden erhalten.

Am 4.[1]) April 1253 urkundet der Bischof von Kurland: „Noverit universitas vestra, quod nos terras incultas nondum divisas in Curonia dividendas cum dilectis in Christo, magistro et fratribus domus Theutonicorum, videlicet Ceclis, Dovzare, Megowe, Pilsaten, et terram, quae est inter Scrunden et Semigalliam, in tres partes divisimus", loc. cit. 327. Weiter verspricht der Bischof bis zum Michaelisfeste einen jener drei Teile für sich zu wählen, loc. cit. 328.

Die in dieser Urkunde festgelegte Teilung wird am 20. Juli 1253 vom Bischof wiederholt und endgültig bestätigt, mit der näheren Bestimmung, dass er seinen Anteil gewählt habe, loc. cit. 334 ff. Vgl. die Gegenurkunde des Statthalters des Hochmeisters, loc. cit. Regesten 287, S. 73.

Die erste Schenkungsurkunde Mindaugas' stammt bekanntlich auch aus jener Zeit. Sie hat das Datum: „anno Domini MCCLIII, mense Iulio", loc cit. 334.

So sehen wir die Besitzverhältnisse des Ordens in Kurland und Žemaiten um die Mitte des Jahres 1253, am Vorabende schwerer Kämpfe, durch Verträge geregelt. Jetzt galt es nur noch festen Fuss im Lande zu fassen, wozu es allerdings nicht gekommen ist.

2. Ceclis.

Ceclis ist die grösste von den 5 genannten kurischen Landschaften. Die urkundlich überlieferten ON, die alle mit wenig Ausnahmen zu identifizieren sind, erlauben uns die Ausdehnung von Ceclis ziemlich genau zu bestimmen.

Nach den oben erwähnten Teilungsurkunden gehören zu dieser Landschaft folgende Örtlichkeiten[2]):

1. Aliseiden[3]) = *Alsėdžiai*, Flecken, 14 km nw. von Telšiai. — 1421 wird der See Olsedy von Vytautas dem ersten žemaitischen Bischof Mathäus I.

---

[1]) Bunge, BU[1] I 328 hat das Datum: 5. April. Nach Engelmann, Mitth. IX 429, Note 227, ist dies ein Druckfehler.

[2]) Fast alle ON weisen in den Urkunden Varianten auf. Hier sind diejenigen Namenformen gewählt, die den heutigen ON am nächsten stehen.

[3]) Der grösste Teil der ON dieser und anderer Landschaften ist schon von Bielenstein und Būga identifiziert worden. Vgl. für Ceclis Grenzen 235 — 244 und LKŽ II, CXXIII f.

verschrieben, ŽV I 59. Spr: Ольсяды, Gut und Städtchen im Kreise Telšiai. Die Kirche ist in Alsėdžiai 1467 gegründet, ŽV I 274. Der an der Westseite des Städtchens befindliche Berg ist wohl der durch den Bau des Bischofsschlosses verstümmelte alte Burgberg.

2. Amelinge=?—Bielenstein, Grenzen 244, hat Amelinge in *Amaliai*, Dorf, 11 km nw. von Šiauliai vermutet. Allerdings stimmt das Suffix nicht, was aber Parallelen hat. Vgl. unten Birsine, Nedinge, Sare usw.

3. Appule=*Apuolė*, Dorf und Gut im Amtsbezirk Skuodas. — Bei Rimbert, Vita Anscarii cap. 30, in der Beschreibung des schwedischen Einfalls von 853 lesen wir: „ad aliam urbem ipsorum (d. h. der Kuren) quae Apulia dicebatur... properabant". Spr.: Ополе, Dorf im Kreise Grūstė. Der Burgberg liegt 0,5 km nördlich vom Dorfe Apuolė am linken Ufer der Luoba.

4. Apusse=Опусяны, Dorf im Kreise Viešvėnai, Spr.—Das heutige Dorf Prelgava, 4 km sw. von Šatės, bei Spr. Пріолгово, gehörte zum Gut Опусяны.

5. Bebrungis=*Babrungėnai*, Dorf im Amtsbezirk Plateliai, unweit vom Babrungas.—Im Jahre 1586 zählt das Schulzenamt Babrungėnai (войтовство Бобрункгянское, або Кепуранское) 6 Dörfer: Жвирблайте, Бобрункгяны, Урники, Резкги, Альки або Планщи (mit н für к=Plokščiai), Кепураны, WA XIV 308 ff.—Sembritzki, Memel 5, bringt diesen Namen mit der Bebrūnė, dem linken Zufluss der Dange bei Kretingalė, in Zusammenhang. I. J. 1785 gab es noch ein Bebrunisches Schulzenamt, loc. cit. 6. Spr. führt ein „Бобрунское войтовство" an, das zum Gute Kartena, im Kreise Gandinga gehörte. Die heutigen Dörfer Petrikaičiai und Raguviškiai (Рогово) am Oberlaufe der Bebrūnė gehörten zu diesem Schulzenamt, Spr. 229, 274. Wäre Sembritzki's Vermutung richtig, so müsste man, nach Ausweis des Namens Bebrūnė, *Bebrungis* als *Bebrunjis* bzw. *Bebrunis* lesen, aber in den betreffenden Urkunden steht *g* kein einziges Mal für *j*: Gandingen ist *Gandinga*, Zegere—*Gegrėnai* usw. Also aus diesem Grunde lässt sich das urkundliche Bebrungis nur mit den heutigen Namen *Babrungas* und *Babrungėnai* verbinden.

6. Birsine=*Biržinėnai*, Gut im Amtsbezirk Luokė an der Virvyčia.—Spr.: Бирженяны und Биржиняны, Gut an der Virvyčia im Kreise Biržinėnai. Für die Ausdehnung des Kreises vgl. Jakubowski, Karte.

7. Doben=*Duobėnai*, Gut, Vorwerk und Dorf im Amtsbezirk Raudėnai, 10 km nö. von Luokė.—Die beiden Güter Duobėnai im Amtsbezirk Vaiguva sind hier wohl nicht gemeint, sie liegen zu weit nach Süden.

8. Duzene=*Dusai*, Dorf, 2 km n. von Papilė.—Die Namenform *Dusai* verhält sich zu Duzene, wie *Papilė*: *Papilėnai, im XVI. Jahrhundert Попиляны, Spr., und heute *papilėniškis* ‚Bewohner von Papilė und Umgegend'.

9. Eycayswe, Eykaswe, Ekaswe, Sikaswe=?—Offenbar ein verdorbener Name.

10. Embare=*Imbarė*, Dorf im Amtsbezirk Salantai, 2 km ö. vom Fluss Salantas.—1585 umfasst das Schulzenamt Imbarė 6 Dörfer: Имборы, Борзди, Клавзкгалы, Настраны, Колупяны, Войнютаите, WA XIV 305 f. Der Burgberg liegt 1,5 km westlich vom Dorfe am Salantas.

11. Gandingen=*Gandinga*, Dorf am Babrungas sw. von Plungė.—Spr.: Гондынга, Gut am Babrungas im Kreise Gandinga. Der Kreis erstreckte sich vom Mittellauf des Babrungas gegen Westen und erreichte

die Grenze des Memelgebiets nördlich von Jakūbavas. Die heutige Stadt Plungė und das Kirchdorf Kartena gehören ins Gebiet des ehemaligen Kreises. Vgl. Jakubowski, Karte. Der Burgberg liegt unmittelbar bei Gandinga, am rechten Ufer des Babrungas.

12. Garde = *Kalvarija*, Städtchen im Kreise Telšiai an der Varduva. — Bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts hiess der Ort **Gardai* > Горды, Gut im Kreise Grūstė, Spr. Um das Jahr 1639 errichtete hier Georg Tyszkiewicz, Bischof von Žemaiten die „Via crucis", ŽV I 156, deren polnischer Name *kalwarja* ‚Leidensstationen Christi' allmählich den alten Namen des Ortes verdrängte. Heute heisst ein Gut, 3 km nö. von Kalvarija, *Gardė*, 1 km vom Gute entfernt fliesst auch ein Bach *Gardė*, 1523: „Gardesche Beke", RLU 182, an dem das Dorf *Pagardė* liegt. 1593 war schon eine Kirche in Kalvarija vorhanden, Spr. 82.

13. Garisda = *Gargždai*, Städtchen mit Gut an der Minija im Kreise Kretinga. — 1563 gab es einen Kreis Gargždai (Włosc Gorzdowska), WA XXV 429, 432. Der Kreis erstreckte sich, nach den ON bei Spr. zu urteilen, in einem schmalen Streifen an der memelländischen Grenze entlang zwischen Jokūbavas und Veiviržėnai. Der gegenüber Gargždai am linken Ufer der Minija liegende Berg ist wohl der alte Burgberg.

14. Grese = *Griežė*, Dorf und Gut im Amtsbezirk Židikai am Zusammenfluss der Venta und der Varduva. — In der Reimchronik ist eine Heidenburg Gresen erwähnt, welche 1264 vom Ordensheer verbrannt wurde, V. 7226 ff. Spr.: Грижи oder Грижловки, Gut mit Städtchen an der Venta und Varduva. Ein Burgberg liegt oberhalb des Gutes Griežė.

15. Grunste = *Grūstė*[1]), Dorf an der Varduva, 6 km nw. von Seda. — I. J. 1426 wird bei der Grenzfestsetzung zwischen Livland und Litauen ein „feldt Grunsten" erwähnt, BU[1] VII 326. 1540: „Grumste veldt", RLU 199. Vgl. noch Kap. VII, 5.

16. Ilze[2]) = *Grigaičiai*, Dorf 6 km s. von Plateliai. — 1585 heisst das Dorf Илкги або Кгригайте, WA XIV 301. Den alten Namen trägt noch der 1,5 km n. vom Dorfe liegende See *Ilgis*.

17. Kalveseme, Kalnesemme = ? — ON mit *Kaln-*, und *Kalv-* gibt es viele, was die Identifizierung unmöglich macht.

18. Kartine = *Kartena*, Kirchdorf an der Minija, Kreis Kretinga. — Spr.: Кортяны, Gut an der Minija im Kreise Gandinga. Kartena bildete auch ein Schulzenamt, Spr. 145. Dicht am Kirchdorf liegen zwei Burgberge.

19. Letzime = *Lekemė*, Dorf 7 km s. von Plungė an der Minija. — Spr.: Лекемяны, Dorf im Kreise Gandinga.

20. Leypiaseme = *Lieplaukis*, Kirchdorf an der Strasse von Telšiai nach Plungė. — Spr.: Леплауки, Gut im Kreise Telšiai; Леполовки, Dorf des Gutes Alsėdžiai. Im zweiten Teil ist der Name umgebildet.

21. Lobe = *Luoba*, Dorf an der Strasse von Seda nach Ylakiai. — 1392: „feldt zu Lobe", BU[1] III 675. In der Grenzbeschreibung von 1523 wird „de Beke tho Lebee" genannt, RLU 182. Spr.: Лубы, Лубяны, Gut im Kreise Grūstė.

---

[1]) So heisst heute der Ort allgemein, nur um Seda wird scherzhaft noch *Grūnstę* gesprochen.

[2]) Über das Verhältnis der kurischen Laute zu den litauischen in diesem und in den folgenden ON vgl. Būga, LKŽ II, XCIII ff.

22. Maysedis = *Mosėdis*, Flecken an der Strasse von Skuodas nach Salantai. — In der Grenzbeschreibung von 1523 steht: „an den hilligen Busch Maysede", RLU 182. Die Kirche zu Mosėdis ist 1551 gegründet, ŽV I 300.

23. Nateye = *Notėnai*, Kirchdorf, 10 km nö. von Salantai. — Spr.: Натены, Dorf im Kreise Gintališkė. Ein Bach Namens *Notė* fliesst durch das Kirchdorf.

24. Nedinge = *Medingėnai*, Kirchdorf und Gut an der Minija, 9 km sw. von Žarėnai. — Spr.: Медыгяны, Gut und Dorf im Kreise Medingėnai. Für die Ausdehnung des Kreises vgl. Jakubowski, Karte.

25. Newarie = *Nevarėnai*, Flecken, 14 km n. von Telšiai. — Spr.: Неворяны, Dorf und Gut im Kreise Telšiai.

26. Pilene = ? — Vielleicht *Papilė*, das im XVI. Jahrhundert Попиляны heisst. Diese Form setzt ein *Пиляны voraus. Пиляны bei Spr., sowie die heutigen Pilioniai und Piliūnai liegen zu weit nach Süden.

27. Pytwe (Pyitwe) = Питвейнай, Dorf im Kreise Gandinga zum Gute Явойшишки gehörig, Spr. — Dieses Gut lag, nach Spr. 348, am Bach Керкшнава (heute: Čerkšnė) neben dem Dorfe Kapsūdžiai. Das heutige Vorwerk Jovaišiškė liegt sö. von Plungė 1,5 km von der Čerkšnė entfernt. Bedenkt man die grosse Ausdehnung der damaligen Güter, so ist wohl anzunehmen, dass dieses Питвеинай am Bache Pietvė, n. vom heutigen Jovaišiškė gelegen hat.

28. Pregetwe = ?

29. Pomenie = Помине, Dorf des Gutes Kartena im Kreise Gandinga, Spr. — 1566 umfasst das „woytowstwo Pomieńskie" des Kreises Kretinga folgende Dörfer: Szeszaicie (= Šašaičiai), Rubulie (= Rubuliai), Żedekaicie (= Žadeikiai, heute ein Gut), Osteyki (= Asteikiai), WA XIV 134 — 145. Alle diese Dörfer liegen heute an der Minija, in der Mehrzahl sw. von Kartena. Hier ist wohl auch das alte Pomenie an der Minija zu suchen. Die Dörfer *Paminėjis* und *Paminėjai* sö. von Plungė, an der Minija, wagen wir nicht für alt anzusprechen, denn aus dem XVI. Jahrhundert sind sie uns unbekannt. Ausserdem werden *paminėjis* und *paminėjai* auch allgemein für die Bezeichnung der Gegend an der Minija gebraucht. Mit Bestimmtheit können wir nur soviel sagen, dass Pomenie an der Minija gelegen haben muss.

30. Pretzitwe = ?

31. Remtene = Ремтевнисъ, Dorf im Schulzenamt Stirbaičiai, Kreis Plateliai, Spr. — 1585 gehören zu diesem Schulzenamt die Dörfer: Илкги альбо Кгригайте, Римайте, Стирбайте, WA XIV 301 f. 2,5 km s. vom heutigen Grigaičiai liegt ein See *Remtė*. Remtene ist offenbar davon abgeleitet und muss in der Nähe des Sees gelegen haben.

32. Retowe = *Rietavas*, Ort im Kreise Telšiai. — Anfang des XV. Jahrhunderts: „land czu Rittawen", SRP II 709. Spr.: Ретово, Stadt und Gut im Kreise Rietavas. Für die Ausdehnung des Kreises vgl. Jakubowski, Karte.

33. Sare = *Žarėnai*, Flecken im Kreise Telšiai. — 1367 verheert der Komtur von Goldingen mit den Kuren „regionem Sare... quosdam captivos educendo", Herm. v. Wartberge 89. Spr.: Жораны, Gut und Flecken an der Жора, heute *Žarna*, im Kreise Žarėnai. Der Kreis erstreckte sich in einem 4 — 7 km breiten Streifen von der Seegruppe sö. von Žarėnai in

nw. Richtung bis n. von Kantaučiai. Die Kreisgrenze bei Jakubowski, Karte, ist ungenau.

34. Sansugale=*Žąsūgalas*, Dorf im Amtsbezirk Varniai, 8 km sw. von Luokė. — An der Westseite des Dorfes liegt ein 209 m hoher Burgberg.

35. Scoden (Schoden) = *Skuodas*, Stadt im Kreise Kretinga an der Bartuva. — Mitte 1259 schlagen die Žemaiten den Orden „ûf des veldes ort, daz dâ Schoten ist genant", RCh. V. 4830 f. Der Zusammenstoss hat wohl nach den Ausgrabungen beim Dorf Luknės, 6 km sw. von Skuodas, stattgefunden. 1291: „terra Scoden", BU[1] I 677. Spr.: Скуды, Gut im Kreise Skuodas und Stadt im Kreise Gintališkė; Шкуды, Stadt im Kreise Gintališkė. Jedenfalls ist ein und derselbe Ort gemeint. Im XVI. Jahrhundert ist Skuodas der nördlichste Punkt des Kreises Gintališkė und liegt in einem Winkel, der von der kurländischen und der grūstėschen Grenze gebildet wird. Deshalb ist es verständlich, dass der Ort bald zu dem einen, bald zum anderen Kreis gerechnet wird, oder sogar einen selbständigen Kreis bildet. Ähnlich wird das Vorwerk Дубупись, welches zwischen der Bartuva, Skuodas und dem Dorf Kulai lag, einmal auch zum Kreise Grūstė gerechnet, Spr. 105.

36. Spermes, Sperimes, Spernes = ?

37. Vesete = Вишетяны, Gut im Kreise Telšiai unweit der Venta zu beiden Seiten der Вешета, Spr. — Der Ort heisst, Spr. 97, auch Вишатины - Довборайти oder Вишетяны въ Довборахъ, Spr. 46, was dem heutigen Daubarai, Dorf mit Gut am selben Flüsschen, li. *Viešetė*, entspricht. Falsch Bielenstein, Grenzen 237.

38. Wieswe = *Viešvėnai*, Kirchdorf mit Gut, 7 km sö. von Telšiai. — Spr.: Вешвяны, Gut im Kreise Viešvėnai. Der Kreis erstreckte sich von Biržinėnai in nw. Richtung bis zur lettischen Grenze östlich von Skuodas. Vgl. Jakubowski, Karte.

39. Witwizen (Witwiten, Wicwiten) = Witwiten... bi Elkener landt, 1503, BU[2] II 429. 1508: Wickwiter landt, BU[2] III 316. — 1,5 km nw. vom Gute Āzviki, im Kreise Hasenpoth (le. Āzpute) an der litauischen Grenze, fliesst ein Bach *Vītvīte*, der im XVI. Jahrhundert Wyckweicke, Wickwite heisst, BU[2] II 418; III 316.

40. Zegere (Segere) = *Gegrėnai*, Kirchdorf und Gut im Kreise Telšiai nö. vom Plateliai-See.

41. Zekulmseme (Seculmseme) = ?

42. Zelecoten = *Zillkoten* oder *Silkoten*, Dorf im Kirchspiel Saugen, Kreis Heydekrug, 1905 mit Sakuten vereinigt, Sembritzki, Memel 224.

43. Zelende = *Gelindėnai*, Dorf an der Strasse von Plungė nach Telšiai.

44. Zesele (Cecele) = *Gesalai*, Dorf an der Strasse von Skuodas nach Ylakiai.

Im Norden und Nordwesten grenzte also Ceclis an die Landschaften Duwsaren (s. d.) und Bandowe (vgl. Bielenstein, Grenzen 200 ff).

Die Grenzstrecke zwischen Skuodas und Griežė fällt in jener Zeit offenbar mit der alten Gouvernementsgrenze Kurland — Kowno zusammen. Das heutige Dorf Įpiltis an der lettischen Grenze, zwischen Lenkimai und Laukžemis, gehörte aber zu Duwsaren. Die Grenze mag also hier mehr nach Osten verlaufen sein.

Die Gegend von Āzviki, heute lettisch, rechnete man noch zu Ceclis.

Ob das Dreieck zwischen der Vadakstis und der Venta auch zu dieser Landschaft gehört hat, lässt sich nicht entscheiden. Es ist auch möglich, dass dieses Gebiet der „terra inter Scrunden et Semigalliam" angehörte.

Leider lassen sich aber von den überlieferten ON dieser namenlosen Landschaft nur wenige mit den heutigen identifizieren. Aus diesem Grunde ist die Ausdehnung der „terra" nicht einmal annähernd zu bestimmen.

Zu bemerken ist noch, dass das Gebiet zwischen der Vadakstis und der Venta, welches auch heute sehr sumpfig und waldreich ist, im XIII. Jahrhundert nur äussert dünn bevölkert gewesen sein kann.

Sicherlich gehörte das Westufer der Venta zu Ceclis. Vom Oberlauf dieses Flusses verläuft die Grenze in südwestlicher Richtung gegen das Kurische Haff bis zur Südgrenze von Pilsaten.

Im Westen grenzte Ceclis an Pilsaten, Megowe und den südlichen Teil von Duwsaren.

Gargždai, Silkoten und Kartena gehörten zu Ceclis, Kretinga dagegen schon zu Megowe.

Der Name von Ceclis ist ausgesprochen kurisch, wofür das anlautende *c* zeugt. Die Etymologie ist dunkel. Litauisch wäre **Keklys* anzusetzen, das aber auch keine etymologische Anknüpfung bietet.

3. Pilsaten.

Zu der Landschaft Pilsaten gehören nach den Teilungsurkunden folgende Örtlichkeiten[1]):

1. Ackete (Akitte, Akutte) = *Ekečiai*, deutsch Ekitten, Gut, 9 km nö. von Memel, an der Dange. — 1285 sind die „castellaturae" : Ackete, Mutina, Poys, Creten, Duwirstene, Palangen und Kalaten zu Memel eingepfarrt, BU[1] I 417. In den Landverleihungen des XVI. und XVII. Jahrhunderts gehört zum „Dorf Eckitten" auch Plutzen-Claus, heute Oberhof, Sembritzki, Memel 6. 1785 umfasst das Schulzenamt Eckitten die Dörfer: Gündeln, Appel-Hans, Megalln, Purmallen, loc. cit. Der Burgberg liegt an der nö. Seite des Gutes am Bache Eketis.

2. Drivene = *Dreverna*, deutsch Drawöhnen, Dorf am Kurischen Haff, 6,5 km sw. von Prökuls.

3. Galmene, mons et castrum, BU[1] I 673 f = ? — Der Ort muss südlich von Szarde gelegen haben, Bezzenberger, Bem. 488.

4. Calaten = *Kalotė*, deutsch Collaten, Gut und Dorf, 8,5 km n. von Memel. — Vgl. auch oben unter Ackete. 1612 : kölmisch Collaten, Sembritzki loc. cit. 47.

5. Lassiten = *Laziten*, heute Tarwieden, 2,5 km nö. von Kretingalė. Vgl. Bezzenberger loc. cit. 490. — Bielenstein, Grenzen 253, hält Lassiten für Leisten, dicht bei Szarde, aber mit Unrecht, Bezzenberger loc. cit. 483.

6. Mutene = ? — Bielenstein loc. cit. 252 hat es mit Mantennen, 14,5 km n. von Memel, identifiziert. Aber diese Annahme ist, wie Bezzenberger loc. cit. 482 bewiesen hat, unmöglich. Mutene muss in der Nähe des heutigen Tauerlauken, 5 km n. von Memel, am rechten Ufer der Dange gelegen haben. Darauf weist folgende Stelle aus der Bestimmung der me-

[1]) Vgl. dazu auch Bielenstein, Grenzen 252—55, und Būga, LKŽ II, CXXIII.

meler Stadtgrenze von 1253 hin: „ascendunt sub scopulum (so ist die richtige Lesart nach Bezzenberger loc. cit. 483) collium (= Teufelsstein südlich von Tauerlauken) prope Dangam usque ad pirum et irriguum piro contiguum, et ibidem transeunt Dangam usque ad siccam arborem prope Mutinam et ab eadem sicca arbore per arbores signatas usque ad parvulum stagnum (= Teiche bei Charlottenhof), BU[1] I 317. Vgl. Bezzenberger loc. cit. 483. Der Burgberg bei Kl. Tauerlauken steht, nach Sembritzki loc. cit. 4, jetzt unter Acker.

7. Negelite = ? — Lag in der Kastellatur Poys, muss also n. von Memel gelegen haben. Vgl. unten Poys.

8. Pelliten = *Piltynas*, alte Schanze bei Sudmanten-Trusch ö. von Memel, jetzt schon unter Acker.

9. Poys, castellatura, castrum = ? — Vgl. auch oben unter Ackete. Dass der Name mit Pöszen nicht zu identifizieren ist, hat Bezzenberger loc. cit. 484 nachgewiesen. Nach ihm ist Poys n. von Memel zu suchen, loc, cit. 488.

10. Sarde = *Žardė*, deutsch Szarde, Dorf 7,5 km sö. von Memel. — 1566: Dorf (d. h. Gebiet) Sarden, Sembritzki loc. cit. 90.

11. Suntelite (Suttelite) = ? — Lag im Gebiet der Burg Poys, Bezzenberger loc. cit.

12. Twartikini (Twertikene) terra = ? Wie aus der Verleihung des Burggebiets Cretyn von 1253 hervorgeht, ist Twertikine ein Personenname, BU[1] I 319. Die „terra" gehörte auch zu Poys, Bezzenberger loc. cit.

Von den durch die Landschaft Pilsaten fliessenden Flüssen sind in den Urkunden genannt:

1. Danga = *Danija*, deutsch Dange, die in ihrem Oberlauf *Akmena* heisst. — Die Schreibungen : *Danga, Dangha, Dangen, Danghen* können nur auf das kurische **Danga* : le. *danga*, MEW 437, zurückgeführt werden. *Danga* als **Danja* zu lesen haben wir kein Recht, denn die *Minija* wird in den gleichen Urkunden : *Minia, Minie* und nie **Minga* geschrieben. *Danga* ist wohl später, nach *Minija*, zu *Danija* umgestaltet, was jetzt auch in der Form *Danė* vorkommt. Vgl. *Minė*, Fischerdorf an der Mingemündung.

2. Minia = *Minija*, deutsch Minge, nach Dange.

3. Sarde, rivus de, = *Smeltalė*, mündet südlich von Schmelz ins Haff.

4. Cretene = *Krateinė*, ein Bach, der aus Schweppeln kommt und in die Smeltalė mündet. Dass darunter die Bahne bei Kretingalė zu verstehen wäre, ist unwahrscheinlich, Bezzenberger loc. cit. 490.

Das „lignum sanctum Ouse Warpe", BU[1] I 673, muss, wie aus der Urkunde zu schliessen ist, südlich von Szarde gelegen haben.

Die Landschaft Pilsaten grenzte im Norden an Megowe. Die Grenze ist scheinbar zwischen Vir(k)štininkai und Kretingalė verlaufen. Im Osten und Südosten berührte Pilsaten Ceclis und wahrscheinlich auch die litauische Landschaft Karschauen. Die nördliche Hälfte dieser Ostgrenze fällt offenbar mit der heutigen Grenze zwischen dem Memelgebiet und Grosslitauen zusammen. Aber weiter nach Süden verläuft sie innerhalb des Memelgebietes, denn Silkoten gehört noch zu Ceclis.

Im Süden erstreckte sich Pilsaten bis zur Mündung der Minija. In der Teilungsurkunde, BU[1] I 328, heisst es von Pilsaten ausdrücklich: „usque ad locum, ubi Minia[1]) et Memela confluunt". Dass

[1]) So ist die richtige Lesart nach Bezzenberger loc cit. 477.

Pilsaten im Süden direkt an Schalauen stiess, ist nirgends mit Bestimmtheit gesagt, aber trotzdem unzweifelhaft. In der päpstlichen Bestätigung der Teilung Kurlands von 1260 lesen wir: „Exhibita siquidem nobis vestra petitio continebat, quod, cum fratres vestri ordinis ad partes Prusciae ac Livoniae accedentes terram Curoniae seu Curlandiae... eripuissent de manibus paganorum", BU[1] I 446. In einer anderen Bestätigung desselben Papstes vom 25. Januar 1260, BU[1] I 443, bleibt die Bitte des Ordens unerwähnt und von Kurland heisst es: „terram Curoniae seu Curlandiae, conterminam ipsi Livoniae ac Prusciae..."

Auf die geographischen Kenntnisse der damaligen päpstlichen Kurie wäre nicht viel Wert zu legen, aber in diesem Falle beruhen die Angaben auf der Information des Ordens und deshalb sind sie glaubhaft. Um das Jahr 1260 waren die oben erwähnten Gegenden dem Orden schon genug bekannt. Man braucht nur an die Teilung von Kurland und den Bau der Burgen Memel und Karschauen zu denken. Aber wenn Kurland an Preussen grenzte, so kann hier nur das preussische Schalauen gemeint sein.

Allerdings heisst es noch in einer Urkunde des päpstlichen Legaten Wilhelm, Kardinalbischofs von Sabina, aus dem J. 1245 : „certum sit nobis et omni homini, terrarum illarum habenti notitiam, quod Curonia seu Curlandia inter regiones Pruciae totaliter computatur", BU[1] I 238. Darauf ist aber kein Gewicht zu legen, denn Wilhelm hat bei seinen Legationsreisen Kurland nicht besucht und in Livland ist er seit d. J. 1238 nicht mehr gewesen, SRP II 116 ff.

Der Name der Landschaft ist wohl aus dem kurischen *Pilssāta zu erklären, was seinerseits aus le. *pils* ‚Burg' und *sāta* ‚Zaun, Hof' zusammengesetzt ist. Vgl. li. *pilsota* ‚Stadt (in Kurland)'.

4. Megowe.

Zu Megowe gehören urkundlich folgende Örtlichkeiten[1]):

1. Aggemine = vielleicht *Akmenalės*, Dorf 8 km ö. von Darbėnai an der Akmena. — Wenn auch das alte Aggemine mit dem heutigen Akmenalės nicht identisch wäre, so muss es doch an der Akmena oberhalb Kretinga gelegen haben. Spr.: Окмяна, Fluss im Forst von Plateliai.
2. Dupie = *Dupulčiai*(?), Dorf 4 km ö. von Kretinga. — Spr.: Допульце, Dorf (36 Wohnhäuser) im Kreise Kretinga.
3. Dwiristene = *Vir(k)štininkai*, Dorf und Gut 4,5 km sö. von Palanga. — Vgl. auch oben S. 183 unter Ackete. 1566: Wyrksztynniki, Dorf im Kreise Palanga, WA XIV 112 f. Zum anlautenden *D* vgl. „Dwisticz alias Wysiten", CEW 495, 552, = Vištytis-See, südlich von Virbalis an der deutsch litauischen Grenze.
4. Govrene = *G'auris*, Gesinde 4,5 km südlich von Rutzau in Kurland.
5. Kaukis (Caukas) = ?
6. Lasdine = *Lazdininkai*, Dorf 4 km sw. von Darbėnai.
7. Maytenite, Maycinele = ?
8. Matwa, Matuwa = ?
9. Neberge, Nebarge = ?

[1]) Vgl. dazu auch Bielenstein, Grenzen 246—248, und Būga, LKŽ II CXXIV.

10. Palangen, caslellatura, BU[1] I 417 = *Palanga*, Städtchen an der Ostsee im Kreise Kretinga. — Am 27. Juni 1425 schreibt der Ordensmeister von Livland an den Hochmeister: „euwir gnaden thun wir wissen(t)leich, das wir seyn geweszen uff dem burgwall zcu Palangen und haben den gar eigentleich besehen also, das der gar feste ist und man mochte daruff gar eyn fest hawsz buwen", BU[1] VII 219 f. Unter diesem Jahr findet sich auch bei Długosz, Hist. Pol. lib. XI 489 „districtum Polangen, supra sinum maris Sagithici (!) situm" erwähnt. Aus dem J. 1529 ist uns zum erstenmal der Kreis Palanga bekannt, LOb 205. Die heutigen Flecken Palanga und Darbėnai liegen im Gebiete des alten Kreises. 1595 ist in Palanga schon eine Kirche vorhanden, Spr. 250. Der oben erwähnte Burgwall ist der heutige *Birutė*-Berg an der Südseite der Stadt.

I. J. 1253, BU[1] I 319, wird „die helfte von der borchsukunge (= Burggebiet) Cretyn, also, dat die Borg to Cretyn in ir deil vile" an 4 Ordensuntertanen verliehen. Vgl. auch oben S. 183 unter Ackete. 1263 ist die Burg Kretênen durch die Ordensritter von Memel zweimal bestürmt und endlich eingenommen und verbrannt worden, RCh. V. 6977—7058.

Der alten Lage der Burg entspricht das heutige Städtchen Kretinga an der memelländischen Grenze. Bielenstein, Grenzen 247, und Bezzenberger, Bem. 491, haben sich, wenn auch mit Vorbehalt für Kretingalė (Preussisch Krottingen) im Memelgebiet entschieden. Aber dem widerspricht die Entfernung der Burg von Memel, welche in der RCh. V. 6978 auf „uber gûter mîlen drie" bemessen wird. Die Entfernung von der Mündung der Dange ins Haff bis Kretinga beträgt heute 21,5 km Luftlinie und bis Kretingalė nur knapp 15 km. Die „guten drei Meilen" passen also nur zu Kretinga. Ausserdem ist *Kretingalė* ein Deminutivum von *Kretinga*, was auch auf spätere Gründung hinweist. Aber dass auch Kretingalė im Gebiet der alten Burg liegt, ist sehr wahrscheinlich. Nach der oben erwähnten Verleihungsurkunde scheint das Burggebiet Kretinga nicht ganz klein gewesen zu sein.

Nach den Bestandbüchern von 1566 und 1572 erstreckte sich der Kreis Kretinga zwischen Palanga und Kartena, WA XIV 101 ff, 161 ff. Vgl. noch Kap. VII, 5.

Mit Bielenstein, Grenzen 247, ist Kretinga wohl zu Megowe zu rechnen. Bezzenbergers Gegengründe, Bem. 491, sind nicht stichhaltig. Am Schluss der Urkunde von 1291, BU[1] I 672 ff, wird nur alles aufgezählt, was zwischen dem Bischof und seinem Kapitel ungeteilt bleibt. Dabei ist augenscheinlich keine Rücksicht auf die Landschaftszugehörigkeit genommen, denn das hier genannte Lamenan (s. weiter unten) hat nie zu Pilsaten gehört. Also ist diese Urkunde zur Feststellung der Landschaftszugehörigkeit von Creten für uns wertlos. Die Lage der Burg spricht eher für Megowe als für Pilsaten.

Die tatsächliche Ausdehnung der Landschaft Megowe ist recht schwer zu bestimmen, weil nur die Hälfte der urkundlich überlieferten Namen identifizierbar ist. Aber glücklicherweise liegt Megowe inmitten von Landschaften, deren Grenzen ziemlich bekannt sind.

Im Norden grenzte Megowe an Duwsaren. — Papensee und das heutige litauische Dorf Įpiltis (vgl. weiter unten) liegen schon im alten Duwsaren, dagegen gehört G'auris, n. von Rutzau gelegen, noch zu Megowe.

Im Osten ist wohl der ganze Lauf der Akmena zu Megowe zu rechnen. Im Süden gegen Pilsaten muss die Grenze südlich von Palanga, Virkštininkai, Kretinga und nördlich von Collaten, Eckitten verlaufen sein.

Der Name selbst wird in den Urkunden: *Megouwe* (vgl. Bezzenberger, Bem. 478, Anm. 18), *Megowe, Megowen* geschrieben und weist das zur Ableitung der Landschaftsnamen im Litauischen häufig gebrauchte Suffix-*uva* auf. Zur Qualität des Wurzelvokals vgl. *Mėgalis* PN um Memel. Dass Megowe mit *Mėgaliai*, n. von Memel (1896 vereinigt mit Purmallen, Sembritzki, Memel 201) nichts zu tun hat, ist von Bezzenberger loc. cit. 481 f. erwiesen.

5. Duwsaren.

Von der Landschaft Duwsaren gehört wohl nur ein kleiner Grenzstreifen an der Šventoji zum heutigen ethnographischen Žemaiten.

Das jetzige Dorf und Vorwerk Senoji Įpiltis am linken Ufer der Šventoji n. von Darbėnai entspricht dem alten Empilten. Die Reimchronik berichtet, V. 7059-65, dass die Kuren 1263 nach der Einnahme von Kretinga aus Ampille nach Litauen entflohen seien. Herm. v. Wartberge 43 nennt die Burg richtiger Ampilten und erzählt, abweichend von der Reimchronik, von ihrer Zerstörung und der Wegführung der Burginsassen.

Am 9. Mai 1290 tritt der Bischof von Kurland dem Orden die Mühle zu Memel gegen „octo uncos terrae, sitos in castellatura Ampilten, cum omni iure et iurisdictione" ab, BU[1] I 663.

In Kurland umfasste diese Landschaft nach Bielenstein, Grenzen 231, den südlichen Teil des Kirchspiels Grobin und das ganze Kirchspiel Gramsden, es gehört also nicht zu dem von uns behandelten Gebiet.

Zur Etymologie des Namens vgl. Bielenstein, Grenzen 229. Unwahrscheinlich Būga, LKŽ II, XCIII.

6. Lamotina.

Über dies Ländchen wissen wir so gut wie nichts. Es ist nicht einmal sicher zu bestimmen, wo es wirklich gelegen hat.

Zum erstenmal finden wir es in dem „Liber censuum Daniae (abgefasst zwischen 1249—1269) erwähnt. Nördlich des Flusses Lipz (= Pregel) werden 5 „terrae" in folgender Reihenfolge genannt: Zambia, Scalewo, Lammato, Curlandia, Semigallia, SRP I 737.

Daraus könnte man schliessen, dass Lammato zwischen Schalauen und Kurland, also an der Westgrenze Žemaitens gelegen habe. Diese Annahme wird auch durch eine Stelle bei Dusb. 159 unterstützt: „infra sex annos (1294—1300)... coëgit (d. h. Ludwig von Libenzelle, Komtur von Ragnit) omnes Lethowinos, qui supra litus Memele habitabant, a fluvio Nare (= Neris) usque ad terram Lamotinam, ut pacem cum Cristianis haberent sub hiis pactis, ut certum censum annis singulis darent".

Nach der Einigungsurkunde über den Bau der Burg Memel von 1252 gehörte Lammethin oder Lammentin zu keiner der obigen 4 Landschaften und doch lag sie innerhalb der Grenzen des Bistums Kurland. Vgl. oben S. 178.

Bielenstein, Grenzen 248, hat, auf dieselbe Urkunde gestützt, irrigerweise die Zugehörigkeit der Landschaft zu jenen Gebieten behauptet und sie mit dem Dorfe Lampsaten, Kirchspiel Kretingalė, identifiziert.

Was die Ausdehnung anbetrifft, so können wir Bielenstein loc. cit. beistimmen, dass es nur ein kleineres Gebiet gewesen ist. Als Beweis dafür ist anzuführen, dass bei der Teilung der Stiftsländer i. J. 1291 nur kleinere Gebiete ungeteilt geblieben sind, unter welchen auch Samentie (al. Lamenan) genannt ist, BU[1] I 672 ff. Dafür spricht auch das seltene Vorkommen des Namens. Seit 1291 verschwindet er überhaupt.

Bergholz soll, nach Bielenstein loc. cit., in Lammato einen verdrehten Namen von Žemaiten gesehen haben, so dass *L* für *S* stehe. Aber diese Annahme ist unmöglich. Bei Dusb. 159 finden wir Lamotina und Samethia scharf voneinander geschieden.

Auch das Gebiet Lamyschki, welches 1411 zwischen der Jūra und dem Kurischen Haff sich erstreckt haben soll, CEW 220, ist schwerlich mit unserer Landschaft in Zusammenhang zu bringen, denn Lamotina muss man wohl zu dem PN *Lammet* setzen, Bezzenberger, Nehrung 259. Freilich könnte Lamyschki von der Namenform *Lam-* abgeleitet sein, wozu *Lammet* eine erweiterte Nebenform wäre.

Über die Einwohner dieser Landschaft ist uns nichts bekannt. Dusb. loc. cit. aber rechnet Lamotina nicht zum litauischen Wohnraum.

7. Besiedlung.

Die Frage der Besiedlung der vier südkurländischen Landschaften ist zwar vielfach behandelt worden, aber die Meinungen gehen sehr auseinander.

Bei der Teilung zwischen dem Bischof und dem Orden im Jahre 1253 wird Ceclis, Megowe, Duwsaren, Pilsaten und die uns hier nicht angehende „terra inter Scrunden et Semigalliam" den nordkurländischen „terrae inhabitatae" als „terrae incultae" gegenübergestellt. Vgl. oben S. 178 und BU[1] I 321.

Die Urkunden heben diesen Unterschied von Nord- und Südkurland ausdrücklich hervor. Also müssen die Verhältnisse im Norden tatsächlich andere als im Süden gewesen sein.

Diese Gegenüberstellung von bewohnt und unbebaut ist umso bemerkenswerter, als die Teilung zur gleichen Zeit (4. April 1253) erfolgte. Darauf gestützt hat Zurlakowski, AM XLIII. 183 f, behauptet, dass die vier Landschaften bereits um die Mitte des XIII. Jahrhunderts Wildnis gewesen seien. Ihm schliesst sich auch Heinrich an. Beiträge 59 sagt sie: „Der Einklang der historischen Zeugnisse zeigt, dass die südkurländischen Landschaften... schon um die Mitte des 13. Jahrhunderts im Zustande der Wildnis waren" und weiter S. 57: „Es lassen sich Bewohner im nördlichen Kurland feststellen, ihre Erwähnung für das Gebiet südlich der Bartau aber fehlt, auch wo sie zu erwarten stünde".

Kurz, das Gebiet soll um jene Zeit eine menschenleere Wildnis gewesen sein.

Dass das nicht der Fall ist, werden wir im folgenden sehen.

Kallmeyers und Engelmanns Versuche, Sitzungs-Berichte 1890 S. 120 ff, „terrae incultae" oder vielmehr „terrae iam incultae" als „schon bebaut" zu erklären, ist mit Zurlakowski, AM XLIII 183 f, und Heinrich loc. cit. 55 f abzulehnen.

Aber zugleich müssen wir bemerken, dass jene Gebiete in der Urkunde nur unbebaut (incultae), aber nicht unbewohnt genannt werden. Dass „unbebaut" noch nicht unbedingt mit „unbewohnt" gleichzusetzen ist, wird ja jeder einsehen.

Also spricht der Anfang der Teilungsurkunde weder für noch gegen die Bewohntheit des Landes: er hebt nur dessen Unbebautheit ausdrücklich hervor. Kallmeyers und Engelmanns Ansicht loc. cit., dass die Urkunde selbst für die Bewohntheit spräche, bleibt bestehen.

Die hier in Frage kommende Stelle lautet: „Si vero in distinctionibus terminorum inter terras et terras, castellaturas et castellaturas, orta fuerit dissentio, per seniores et discretiores terrarum earundem, ubi sitae fuerint, terminentur, et si praedicti seniores de praedictis terris dubitaverint vel concordare non potuerint, terram, de qua lis est, fratres dividant in tres partes... Infeodati vero in terra Ceclis, in cuius partem ceciderint, sub illius dominio remanebunt", BU[1] I 328 f. In der deutschen Gegenurkunde werden die „seniores et discretiores terrarum earundem" die „elsten und beschedenste derselver lande" genannt, loc. cit. 335 f.

Dass unter den „infeodati in terra Ceclis" wohl nicht die Ortsansässigen, sondern die ausserhalb des Landes wohnenden Deutschen zu verstehen sind, darin hat Heinrich vollständig recht, Beiträge 57, aber die Verfasserin geht noch viel weiter. Sie erklärt seltsamerweise die „seniores" und „infeodati" für identisch und glaubt damit alle Schwierigkeiten aus dem Wege geräumt zu haben, loc. cit. Das ist falsch.

Senior (mhd. *eldeste, elster*; le. *vecais, vecākais*) ist eine besondere rechtliche Institution der alten kurländisch-livländischen Eingeborenen und hat mit dem Lehnsmann des von den Deutschen mitgebrachten Lehnsystems nichts zu tun. Die Urkunden unterscheiden verschiedene Kategorien der Ältesten, unter denen die Dorfältesten die niedrigste Stellung einnahmen. Dann kamen die Pagast-Ältesten usw. Diese Einrichtung war den Letten, Kuren und Liven gemeinsam. Weiter bedeuten bei den Chronisten die „seniores" auch einfach Anführer, Häuptlinge der Eingeborenen, A. Švābe, Latvju kulturas vēsture, I 175 ff.

Auch bei den Litauern werden Älteste erwähnt. Heinrich der Lette berichtet von den erschlagenen „principes et seniores" der Litauer, loc. cit. 177. Weiter werden in einem Vertrag zwischen dem Orden und den Žemaiten mit Vytautas vom Jahre 1390 die „eldisten us dem lande czu Sameithin" genannt, welche zur Erledigung verschiedener Streitfragen herangezogen werden sollen, CEW 24.

Also sind die „seniores terrarum" und wohl auch die „discretiores" der Urkunde ortsansässige Eingeborene der betreffenden Gegenden.

Hat das Land einmal schon Älteste, so kann es nicht mehr menschenleer sein. Wir haben also in der Teilungsurkunde selbst einen unzweideutigen Beweis für die Bewohntheit des Landes.

Weiter kommt für die Klärung dieser Frage noch eine Urkunde von 1258 in Betracht. Am 27. Juli 1258 erheben Heinrich, Bischof von Kurland,

und Ordensmeister Burchard von Hornhausen die Kirche des heiligen Nikolaus in Memel zu einer Mutterkirche und bestimmen, dass „Ad hanc quoque ecclesiam harum castellaturarum homines, cuiuscunque idiomatis fuerint, pertinebunt: de Mutina duarum partium, de Poys, de Ackete, de Creten, de Duwirstene, de Palangen et de Kalaten", BU[1] I 417.

Heinrich bemerkt dazu: „die Verfügung,... dass zu dieser Kirche die Einwohner der umliegenden Bezirke gehören sollen, welcher Sprache (d. h. Nationalität) sie auch sein werden, (nicht ‚sind', wie es sonst wohl heissen würde) muss nicht unbedingt, kann aber sehr wohl für die damalige Unbewohntheit der Gegend sprechen", Beiträge 58.

Eine missverstandene Verbalform verleitete die Verfasserin zum falschen Schluss.

Die Einpfarrung wird sinnlos, wenn man das eingepfarrte Gebiet — wie es Heinrich getan hat — für menschenleer erklärt.

Wir können auf Grund der oben angeführten Stelle nur das Gegenteil von dem, was Heinrich ausführt, behaupten, nämlich, dass die nach Memel eingepfarrten Burggebiete zur Zeit der Einpfarrung bewohnt gewesen sind.

Also hier haben wir einen unmittelbaren Beweis für die Bewohntheit der Landschaften Pilsaten und Megowe um 1253 und damit den zweiten Beweis für die südkurländischen Landschaften überhaupt.

Die beiden Urkunden über die Einigung des Ordens mit dem Bischof von Kurland wegen des Baues der Burg und der Stadt Memel, BU[1] I 295 ff, sind für unsere Frage nicht ohne Bedeutung. Die oben S. 177 f angeführten Stellen dieser Urkunden sprechen, wenn auch indirekt, doch unzweideutig für die Bewohntheit der genannten Gebiete. Sonst wäre die Überlassung des Landes an den Orden zum Niessbrauch unverständlich. Wozu die Einschränkung auf 5 Jahre, wenn das Land Wildnis ist?

Ausserdem ist hieraus noch zu ersehen, dass die vier Landschaften den noch nicht unteworfenen „terris" als unterworfen entgegengestellt sind. Und nur das Land, das bewohnt ist und den Feinden Gegenwehr leistet, muss unterworfen werden, aber keineswegs die Wildnis, die als niemandes Land nur besetzt zu werden braucht.

Wäre das Land tatsächlich ganz siedlungslos gewesen, so hätte die zwischen dem Bischof von Kurland und seinem Kapitel 1291, BU[1] I 672 ff, getroffene Abmachung über das bischöfliche Dritteil keinen Sinn. Nach der Urkunde zu schliessen, ist aber diese Teilung bis ins kleinste durchgeführt worden. Wo man nur unabsehbare Wälder und Sümpfe allein hat, ist eine solche Genauigkeit nicht nötig. Diese Art der Teilung ist nur verständlich, wenn man eine, wenn auch geringe, Besiedlung annimmt. Im selben Jahre vergleichen sich der Landmeister und der Bischof auch über einige strittige Lehen, darunter über „Lyva vero per rivum, qui dicitur Barthowe, ad Lethoviam ascendendo, et terram, quae nuncupata est Scoden (= Skuodas)... usque rivulum, qui dicitur Hilge A (= Šventoji)", BU[1] I 676 f.

Dadurch wird die Bewohntheit auch der Gegend von Skuodas und des Oberlaufes der Bartuva wahrscheinlich gemacht.

Aus dem Bericht der RCh. über die Vorbereitungen des Ordens für die Schlacht bei Skuodas (1259) sei folgende Stelle angeführt:

„sie[1]) santen boten drâte
mit einem snellen râte
zûr Mimele und tâten kunt
brûdern und dûtschen zû der stunt,
daz sie rische quêmen
und Kûren zû in nêmen.

des was vrô der jungen schar,
die dâ zûr Mimele wâren.
die dûtschen nicht verbâren,
sie enwolden reisen mite.
die Kûren ouch nâch ir site
wâren der reise vrô". V. 4735 ff.

Mit anderen Worten, von Goldingen (le. Kuldīga) aus wird gefordert, auch die Kuren von Memel in den Feldzug mitzunehmen. Hier muss es sich um eine beträchtliche Schar gehandelt haben, weil sie durch die Boten ausdrücklich angefordert werden musste.

Über die Einnahme der kurischen Burg Kretinga (1263) lesen wir in der Reimchronik:

„die brûdere jageten in[2]) nâch
zû Kretênen in die veste.
die ernsthaften geste
ir wirte slugen sie alle tôt.
wîb und kinder liden nôt", V. 7044 ff.

H. v. Wartberge, welcher sich auf eine auch der Reimchronik zugrunde liegende, aber verloren gegangene Quelle stützt[3]), berichtet darüber folgendes: „Magister vero cum suis destruxit in Curonia duo castra, scilicet Kertenen (= Kretinga) et Ampilten (= Ipiltis), castris et hominibus utriusque sexus et omnibus ibidem inventis crematis usque ad solum", Herm. v. Wartberge 42 f.

Die kurische Burgbesatzung hatte also auch Frauen und Kinder bei sich, was dafür spricht, dass sie bodenständig war.

Diese Notizen aus den Chroniken sind Heinrich unbekannt geblieben.

Die Beweiskraft der urkundlich überlieferten ON sucht Heinrich mit folgenden Worten abzutun: „Die zahlreichen Ortsnamen des 13. Jahrh. im Gebiet südlich der Bartau, die heute als Benennungen von Siedelungen erscheinen, sind kein Gegenbeweis, wie die Parallele des Vorhandensein von Namen nach den Wegeberichten auch in anderen Gegenden der Wildnis zeigt. Die Wiese Drivene (pratum Drivene) in der Landschaft Pilsaten, das heutige Dorf Drawöhnen ist ein unzweifelhaftes Beispiel, dass es sich nur um benannte aber zu jener Zeit nicht bewohnte Lokalitäten handeln kann", Beiträge 58.

Die Parallele der südžemaitischen Wildnis ist hier nicht angebracht. Das heutige Südžemaiten war, wie wir unten sehen werden, erst infolge des deutsch-litauischen Krieges entvölkert. Die alten ON haben sich auch weiter gehalten, weil die Wildnis ja nicht absolut menschenleer wurde und

---

[1]) Die Ordensritter von Goldingen.
[2]) D. h. den Kuren.
[3]) Wachsmuth, Über die Quellen u. Verfasser der älteren Reimchronik. Mitau, 1878

bei den geflüchteten Bewohnern noch die Tradition auch in den nächsten Generationen wach blieb. Vgl. Kap. IV, 1 (Schluss); V, 4; VII, 1.

Entsprechend ist die Überlieferung der ON der südkurländischen Landschaften ohne eine vorauszusetzende frühere oder gegenwärtige Besiedlung überhaupt nicht denkbar. Wie könnten diese auf weite Gebiete zerstreuten zahlreichen ON anders erklärt werden?

Natürlich wird keiner behaupten, dass „pratum Drivene" von Kuren bewohnt war. Schliesst man aber die Besiedlung der ganzen Gegend vollständig aus, wer kann dann die Wiese überhaupt beim Namen kennen, denn nach der Auffassung von Heinrich muss sie in allen Richtungen mindestens 50 km vom Siedlungsland entfernt gelegen haben.

Das Gleiche gilt auch für die übrigen urkundlichen ON. Die Behauptung Heinrichs loc. cit., dass es sich hier um infolge einer noch vor der Ordenszeit geschehenen Entvölkerung verlassene Orte handele, hängt völlig in der Luft. Eine solche Entvölkerung ist nicht nachweisbar. Vgl. noch Kap. V, 2 (Schluss).

Die „terrae iam incultae" interpretiert Heinrich loc. cit. 59 als „schon unbebaute, d. h. nicht mehr bebaute Landschaften" und sieht darin eine Bestätigung ihrer obigen Behauptung. Diese Interpretation wird jedoch durch die deutsche Übersetzung jener Urkunde widerlegt, wo dieser Passus: „von den landen, die noch ungebuwet sin" lautet, BU[1] I 298.

Aus der Tatsache, dass Ordensberichte über Kriegsreisen nach den südkurländischen Landschaften fehlen, schliesst Mortensen, Litauen 70, dass das Gebiet deshalb unbesiedelt gewesen sein müsse. Der Schluss ist sehr gewagt. Das Beispiel der tributpflichtigen Landschaft Šiauliai (vgl. weiter unten Kap. IV, 2) zeigt uns, wie auch besiedeltes fremdes Gebiet nicht unbedingt immer mit Krieg überzogen werden muss.

Von der litauischen Oberhoheit über jene Landschaften ist bis 1422 nirgends die Rede; darüber verfügen noch 1392 die Livländer (vgl. Kap. VI, A 6) und hatten daher keinen Grund die Gegenden zu bekriegen.

Selbstverständlich kann man hier nicht von einer dichten Bevölkerungsschicht sprechen. Sie muss ziemlich dünn gewesen sein. Das Land erscheint sozusagen auf einmal als unterworfen[1]). Bei einer kompakten Besiedlung wäre ein längerer Eroberungskrieg unvermeidlich gewesen. Eine Parallele hierfür haben wir in Karschauen und Südžemaiten. Vgl. Kap. IV, 1; V, 2.

Nach der Schlacht bei Durben (1260) fielen bekanntlich die Kuren vom Orden ab. Bei dem Niederwerfen des Aufstandes musste der Orden auch die beiden Burgen Kretinga und Ipiltis von Neuem erobern. Vgl. S. 187 f. Wir müssen also annehmen, dass der Westen der südkurländischen Landschaften dichter besiedelt war.

Auf den Charakter der Besiedlung weist der Ausdruck der Urkunde: „terrae incultae" = „noch ungebuwet" hin. D. h. Ackerbau muss in jenen Gegenden wenig getrieben worden sein.

In der Urkunde von 1291 heisst es: „dominus episcopus faciet in suis duabus duabus partibus agros et canonici in sua tertia parte, quatenus possint", BU[1] I 674.

---

[1]) Die Unterwerfung soll nach Zajączkowski, Studya 89 f, Ende 1252 stattgefunden haben.

Die spärliche Bevölkerung lebte wohl hauptsächlich von Jagd, Fischerei und Bienenzucht. Darauf weisen uns die Parallelen aus der südžemaitischen Wildnis und der Užnemunė hin. Vgl. Kap. V, 3.

Mit der Übergabe Memels i. J. 1328 wurde auch der grössere Teil der südkurländischen Landschaften an Preussen abgetreten. Vgl. Kap. VI, A 3.

Seit dieser Zeit bekommen wir über jene Gebiete nichts mehr zu hören. Es ist wohl mit einer gewissen Verwilderung der Gegend zu rechnen.

In der Abtretungsurkunde von 1392, (vgl. Kap. VI, A 6) wird das Land folgendermassen geschildert: „dieselbin lande wüste und ungebuwet lange cziet gelegen haben, und keinen fromen ader wenig, beide dem orden und auch der kirchen, inbrachten. Ouch so ist leider manch Christenmensch jemmerlich dirmordt und gefangen uf dem strande, das wir von beiden sieten der land nicht beschirmen mochten, durch der czwitracht und schelung willen, das die land so lange ungeschichtet und ungetheilet gelegen haben... do wir (d. h. Bischof von Kurland)... sonderlich gemerket, das die land derselben unsirer kirchen an dem meisten theile wüste und an gruelichen wiltnissen und nemlich am ansprunge der heidenschaft gelegen sien und mit in grenitzen, und wir ouch und unser kirche zu schwach und zu arm darzu sien, das wir die land beweldigen und sie von der heidenschaft schutzen und beschirmen mochten, haben wir... obereingetragen...", BU[1] III 674 f.

Hier wird die Verwilderung der Landschaft deutlich hervorgehoben, aber zugleich auch das Überdauern einer, wenn auch geringen Bevölkerung bestätigt.

Oben haben wir gesehen, dass die alten kurischen Örtlichkeiten im XVI. Jahrhundert meistens als Kreisorte und Schulzenämter erscheinen. Dies ist nur dadurch zu erklären, dass diese Wohnplätze ihre Bevölkerung teilweise während der ganzen Kriegszeit erhalten haben und daher für die spätere litauische Kolonisation die ersten Hauptstützpunkte boten.

Endzelin, FUF XII 63, nimmt an, die Kuren seien in Kurland erst im XVI. Jahrhundert vollständig zu Letten geworden.

In Žemaiten sind die Kuren zuletzt 1455 bei Palanga zusammen mit den Žemaiten erwähnt, BU[1] XI 652.

Im XVI. Jahrhundert ist von ihnen überhaupt nicht mehr die Rede. Wir müssen daher annehmen, dass die geringen kurischen Bevölkerungsreste noch im Laufe des XV. Jahrhunderts von den eingewanderten Litauern vollständig aufgesogen sind.

Anders liegen die Dinge im Memelgebiet. Die frühe und zahlreiche kurische Einwanderung (Kap. VIII, B 2) wirkte wohl auf die alte bodenständige Kurenbevölkerung erhaltend.

Allerdings wissen wir nicht, wann im Laufe der Zeit die Bezeichnung *Kure* die Bedeutung *Lette* annahm. Nur soviel ist klar, es sind keine Litauer und, so weit sichere sprachliche Zeugnisse vorliegen, unzweifelhaft Letten.

8. Nationalität der Kuren.

Nach Watson (Darstellung der alten Eintheilung von Kurland wie die Deutschen solche vorfanden, in Jahresverhandlungen der kurl. Ges. für Lit. u. Kunst II 281 ff), der die Kuren mit den Letten identifizierte, vertraten die späteren Forscher Wiedemann, (J. A. Sjögren, Livische Grammatik XIV ff)

Bielenstein, Grenzen 175 f, und Trusmann (О происхожденіи Корси in Живая Старина III 64—90) die Ansicht, dass die Kuren Liven waren. Diese Auffassung war bis zum Jahre 1911/12 vorherrschend.

Endzelin hat als erster nachgewiesen, dass die Kuren „weder Litauer noch Letten gewesen" sind, „sondern ein baltischer Stamm, der einen Übergangsdialekt zwischen dem Lettischen und Litauischen gesprochen hat und nachher sich den Letten und Litauern assimiliert hat", FUF XII 60 (1912) Zuerst hat Endzelin darüber im „Dzimtenes Vēstnesis" von 1911 Nr. 43 gehandelt. Vgl. auch IF XXXIII 96 ff.

Bielenstein hat mit Rücksicht auf die jetzigen etnographischen Verhältnisse die Bevölkerung von Ceclis und des grössten Teiles von Megowe und Pilsaten für litauisch erklärt, Grenzen 256. Die Unhaltbarkeit dieser Anschauung hat Endzelin, FUF XII 61 f, dargetan. Später ist es von Būga vornehmlich durch sprachliche Untersuchung der heutigen Ortsnamen bestätigt worden, LKŽ II, CXXIII ff. Er hat sogar das heutige Südžemaiten bis an die Memel für kurisch erklärt, loc. cit. CXXVI. Auf die Unwahrscheinlichkeit dieser Annahme kommen wir weiter unten zu sprechen. Zajączkowski, Studya (erschienen 1925) 13 ff, schliesst sich ohne die Arbeiten von Endzelin und Būga überhaupt zu kennen dem Standpunkt Bielensteins an.

An Beweisen für die kurische Bevölkerung der Landschaften Ceclis, Megowe, Duwsaren und Pilsaten ist folgendes anzuführen:

In der oben S. 191 zitierten Stelle der Reimchronik werden die Eingeborenen, welche die Ordensritter von Memel in die Schlacht bei Skuodas mitnehmen sollen, Kuren genannt.

Die oben genannten Burgen Kretinga und Įpiltis, die 1263 vom Orden zerstört wurden, befanden sich, wie aus der gesamten Erzählung der Ereignisse zu schliessen ist (RCh. V. 6951—7063), in den Händen der Kuren. Darauf haben schon Bonnel (Russisch-Livländische Chronographie. Petersburg, 1862 S. 75) und Sjögren (Die Wohnsitze und die Verhältnisse der Jatwägen. Petersburg, 1858 S. 91 f.) mit Recht hingewiesen.

Diese Ansicht wird auch dadurch unterstützt, dass die Besatzung der Burg Įpiltis unter dem Druck des Ordens nach Litauen, also in die Fremde, floh, RCh. V. 7059-63. Hier haben wir die erste und die einzige Nachricht über eine Auswanderung von Kuren nach Litauen.

Totoraitis, Litauer 137, hat diese Burgen nur aus dem Grund für žemaitisch erklärt, weil Kretinga und Įpiltis jetzt innerhalb der Grenzen des žemaitischen Sprachgebietes liegen.

Im Bericht der Reimchronik über die Schlacht bei Skuodas (1259) heisst es von den Žemaiten:

„Dar nâch sie kârten drâte
mit einem gemeinen râte
mit dem roube in ir lant". V. 4877 ff.

Also nach der Auffassung des Chronisten ist die Gegend von Skuodas kein žemaitisches Land.

Das südöstlich von diesem Orte liegende Apuolė wird schon 853 als eine Stadt der Kuren erwähnt, Rimbert, Vita Anscarii, cap. 30.

Um 1409 schreibt der Komtur von Memel an den Hochmeister: „Dorum sprechen die andern Kuvern mit einander zur Memil, das mir ir keiner me briffe obir den strandt wellen tragen", BU[1] IV 662.

Das ist wieder ein Beweis dafür, dass die Memeler Gegend von Kuren besiedelt war.

Auch bei der Teilung des bischöflichen Dritteils der vier Landschaften und Bihavelancs zwischen dem Bischof und seinem Kapitel, Memel 1291, werden Kuren, „quibus terrarum constabat distinctio" erwähnt, BU[1] I 672. Es ist kaum zu bezweifeln, dass diese Kuren zu der Bevölkerung jener Landschaften gehörten.

Für die kurische Bevölkerung des südlichen Teiles von Ceclis können wir aus den Geschichtsquellen keine unmittelbaren Beweise beibringen, nur die ON geben uns einige Fingerzeige.

Wie oben S. 194 erwähnt, hat Būga die ON und das heutige Žemaitisch in Bezug auf ihre kurischen Bestandteile behandelt und die möglichen Schlüsse daraus gezogen.

Stellt man Ilze: Илкги, Zesele: *Gesalai*, Zelende: *Gelindėnai*, Zegere: *Gegrėnai*, Letzime: *Lekemė*, Zeculmseme:?, Pretzitwe:? zusammen, so erkennt man auf den ersten Blick, dass die eine Namenform zwar baltisch, aber nicht litauisch, d. h. also kurisch ist und die andere durchaus litauisches Gepräge zeigt. Vgl. Būga LKŽ II, CXXIII. Der notwendige Schluss daraus ist, dass das Gebiet um 1250 von einer kurisch sprechenden Bevölkerung bewohnt war. Über die übrigen kurischen Bestandteile, hauptsächlich des heutigen Nordžemaitischen, vgl. Būga loc. cit.

Hier müssen wir auch die nach den Kuren benannten ON auf ihren Wert für die Bestimmung des Sprach- und Siedlungsgebietes der Kuren im XIII. Jahrhundert prüfen.

Aus dem XVI. Jahrhundert sind uns in Žemaiten bekannt:

1. Куршаны 1575, Gut und Städtchen, Spr. = *Kuršėnai* im Kreise Šiauliai.
2. Курше 1590, Dorf im Kreise Užventis, Spr. = *Kuršai*, Vorwerk und Dorf nw. von Užventis.
3. Куршайте 1588, Dorf im Kreise Kražiai, Spr. = ?
4. Курши 1592, Dorf des Gutes Tytuvėnai im Kreise Viduklė, Spr. = *Kuršiai*, Dorf bei Tytuvėnai.
5. Куршо пелькеи 1583, Grundstück des Gutes Tytuvėnai, Spr. =?

Im Memelgebiet finden wir im Kreise Memel die Dörfer: *Kuršiai* ‚Gr. Kurschen' und *Kuršeliai* ‚Kl. Kurschen'. Früher existierten hier noch: Kurschen-Andres, Kurschlauken, Kebelka-Kurschleiken, welche Ende des XIX. Jahrhunderts an andere Dörfer angegliedert sind, Sembritzki, Memel 194f.

Im Kreise Heydekrug gab es früher Matzkuhren und Steppenkuhren, Sembritzki, Heydekrug 343, 352.

Solche ON sagen aber nur so viel, dass inmitten einer anders sprechenden Bevölkerung Kolonisten aus Kurland sassen.

Bei der Frage nach dem Alter müssen die žemaitischen ON streng von den memelländischen geschieden werden.

Über das Alter der žemaitischen ON lässt sich nichts Bestimmtes sagen. Aber ganz jung dürften jene Dörfer nicht sein, denn z. B. Kuršiai, bei Tytuvėnai, zählt i. J. 1581 14 landbesitzende Bauernfamilien, WA

XIV 252. Ein ziemlich hohes Alter dürfte auch das heutige Städtchen Kuršėnai haben. Schon 1581 heisst der Ort „мѣсто Куршаны", Stadt Kuršėnai, und hat, nach dem Ausweis des Bestandbuchs, eine für jene Zeit verhältnismässig grosse Einwohnerzahl, loc. cit. 239ff. 1582 wird bereits eine Kirche in Kuršėnai erwähnt, Spr. 158. Das Städtchen mag um 1580 ungefähr schon 150—200 Jahre alt gewesen sein.

Ganz anders liegen die Dinge im Memelgebiet. Keiner der obigen ON ist alt. Die Orte selbst sind um die Mitte des XVI. Jahrhunderts und später als Einzelhöfe gegründet, welche noch die vollen Namen ihrer Gründer tragen.

Das heutige Kuršiai hiess früher Kurschen Mikutsch oder Mikutsch Kurschen, Kuršeliai — Kurschen Hinche oder Kursche Hincke Tholeicke oder Inken Kurschen, Sembritzki, Memel 195. In Matzkuhren wohnt 1540 ein Matz Kure, Sembritzki, Heydekrug 343. Die übrigen angeführten Dorf- bzw. Hofnamen werden überhaupt nur nach ihren Gründern genannt.

Also müssen wir bei der Frage nach der Südgrenze des Kurischen alle diese ON wegen ihrer späten Entstehung (im Memelgebiet) oder aus Mangel an Überlieferung (in Žemaiten) unberücksichtigt lassen.

Nur Kuršėnai allein ist bis zum gewissen Grade beweiskräftig und besagt, dass die Gegend zur Zeit der Gründung litauisch gewesen sein muss.

Schliesslich ist auch die Tatsache als Beweis für die Richtigkeit der urkundlich und sprachlich bestimmten Südgrenze des kurischen Sprach- und Siedlungsgebietes anzuführen, dass das Gebiet Šiauliai (vgl. Kap. IV,2) und die Gegend von Papilė (vgl. Kap. IV, 3: Pupillen), welche sicherlich an Kurland grenzten, in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts von Litauern bewohnt waren.

Būga bezeichnet in der seiner kleinen Schrift „Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje" beigefügten Karte ganz Žemaiten bis zur Dubysa um 1200 als kurisch. In LKŽ II, CXXVI äussert er sich darüber nur ganz kurz: das ganze heutige žemaitische Gebiet bis zur Memel und der Dubysa sei wegen der ON für kurisch zu erklären.

Diese Ansicht Būgas ist unbegründet. In der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts ist das heutige Südžemaiten litauisch. Dafür haben wir unzweideutige geschichtliche Beweise.

Zu Beginn der deutsch-litauischen Kämpfe i. J. 1283 wohnen jenseits der Memel, nach Dusb. 146, die Litauer. Im selben Jahre wird die Burg Bisena, welche zwischen Skirsnemunė und Veliuona zu suchen ist (vgl. Kap. IV, 3: Bisenam), erobert. Der Chronist erzählt darüber: „transierunt glaciem Memele, et intrantes terram Lethowie castrum dictum Bisenam... impugnaverunt", loc. cit. 147.

Auch bei den weiteren Kämpfen um die Burgen an der Memel werden nur Litauer und kein einziges Mal Kuren erwähnt. Vgl. Dusb. 152ff und Jer. 515ff.

Der Ragniter Komtur Ludwig von Libenzelle bezwingt innerhalb von 6 Jahren (1294—1300) „omnes Lethowinos, qui supra litus Memele habitabant, a fluvio Nare (=Neris) usque ad terram Lamotinam", Dusb. 159.

Falls die in der Wolhynischen Chronik PSRL, I 818, genannte Stadt des žemaitischen Fürsten Vykintas' Твиреметь bzw. Твиременть mit dem heutigen Städtchen Tverai identisch ist (vgl. Kap. IV, 3: Medenickam),

so hätten wir einen Beweis dafür, dass die Umgegend von Tverai um 1250 litauisch war.

Die Landschaft Karschauen, welche unmittelbar an das preussische Schalauen grenzte, war auch, wie unten Kap. IV, 1 dargetan ist, vor ihrer Entvölkerung von Litauern bewohnt.

Wäre Būgas oben erwähnte Ansicht richtig, so hätten wir starke Bevölkerungsverschiebungen in Südžemaiten in einer Zeit von ca. 80 Jahren anzunehmen, was höchst unwahrscheinlich ist.

Es ist noch zu erwähnen, dass in einer bei der Übergabe der Burg Memel an Preussen i. J. 1328 stattgefundenen Grenzbestimmung zwischen Livland und Preussen das südlich der Minijaquelle gelegene Gebiet ausdrücklich als zu Litauen gehörig bezeichnet wird, BU[1] II 227f.

Dusburgs Behauptung, Dusb. 51, dass die Memel Preussen auch von Kurland trenne, darf uns nicht irreführen. Nach der damaligen Auffassung galt die Stelle, wo heute das Haff mit dem Meer in Verbindung steht, als die Mündung der Memel. Vgl. BU[1] I 295: „ubi fluvii scilicet Memela et Danga confluunt" und RCh. V. 3640 f: „dâ die Mimele und die Dange in einander sliezen / und zû samne vliezen".

Wie oben erwähnt, stützt auch hier Būga seine Behauptung auf die ON, die kurischen Ursprungs sein sollen.

Für kurisch erklärt Būga alle ON Žemaitens, welche Entsprechungen in dem heute lettischen Teil von Altkurland haben und auf dem ursprünglich litauischen und lettischen Boden nicht belegt sind. Auch Altkurland und Selen gemeinsame ON seien ebenfalls kurisch, LKŽ II, CXXVI.

Auf diese Weise hatte er eine ganze Reihe der heutigen ON Žemaitens für kurisch erklärt.

Wir können allerdings nicht einsehen, warum dies der Fall sein muss. Bei den ON des ehemaligen kurischen Wohngebiets handelt es sich doch um baltische Namen. Sind jene ON auf dem urlitauischen und urlettischen Gebiet nicht zu belegen, so ist es noch kein Beweis dafür, dass sie oder die ihnen zu Grunde liegenden Appellativa seit jeher im Litauischen und Lettischen wirklich gefehlt haben müssen.

Würde man Būgas Methode aufs Altpreussische anwenden, wo wir wegen des geringen Vokabelschatzes das altpreussische Namenmaterial recht oft durch litauische bzw. lettische Aquivalente schlagend erklären können, so müssten wir eine Menge ON und PN für litauischen bzw. lettischen Ursprungs halten, bloss weil uns die entsprechende preussische Vokabel nicht überliefert ist.

Als kurisch hat Būga loc. cit. CXXVIf in Südžemaiten angesprochen: *Alanga*, Аргойти, *Gaurė*, *Kisė*, *Klabai*, *Milžuvėnai*, *Stirbaičiai*, *Tėveliai* (Kirchspiel Heydekrug), *Wentis*, Опусина, *Wangen*, *Wenewange*.

Gaurė, *Klabai* und *Kisė* haben Entsprechungen auch ausserhalb Kurlands. Vgl. *Gaurėnai* im Kreise Vilkmergė, *Klabiniai* bei Alunta, Kreis Utena, und *Kisiniškiai* bei Alvitas, Kreis Vilkaviškis, LAV 503, 413, 458.

Аргойти, *Stirbaičiai* (: *Stirbys* PN), *Milžuvėnai*, *Wentis*, *Wange* und *Wenewange* brauchen wegen 1e. *Ardze*, *Stirbji*, *Venta* : *Vente*, *Vanga* und *Vandzene* durchaus nicht speziell kurisch und unlitauisch zu sein. Sie sind einfach baltisch. Vgl. pr. ON *Argelninken*, *Styrbaynen*, Gerullis ON li. *milž-inas* ‚Riese', *vent-eris* ‚Fischreuse', pr. *wangus* ‚Damerau'. Vgl. dazu auch Gerullis loc. cit.

Tėveliai ist erst 1676 von Mitzko Tehwell als Hof gegründet, Sembritzki, Heydekrug 354.

Ob Опусина, heute *Apusynas*, etymologisch mit li. *apušynas* ‚Espenwald' wirklich zu verknüpfen ist, wissen wir nicht. Übrigens würde man kurisch **Apsynas* erwarten. Vgl. le. *apse*, pr. *apse* ‚Espe'.

Alanga hat eine lettische Entsprechung in *aluogs* ‚Quell, Wassergruft und ist also auch gemeinbaltisch.

Also steht Būgas Hypothese von der kurischen Bevölkerung Südžemaitens im Widerspruch mit den geschichtlichen Tatsachen und entbehrt auch einer hinreichenden sprachlichen Begründung.

III. Das semgallische Žemaiten.

Die Nordostecke vom historischen Žemaiten des XVI. Jahrhunderts gehörte im XIII. Jahrhundert zum Wohnraum der baltischen Semgallen.

Die zweite „pars" der semgallischen Landschaft Upemolle erstreckte sich zu beiden Seiten der Mūša und berührte die litauischen Landschaften Upytė und Dauliai. Vgl. Kap. IV, 2.

Zu Upemolle gehörte vielleicht auch die Semgallerburg Sidobren (= *Sidabra*-Berg, am Zusammenfluss des Vilkiaušis und der Sidabra), also die Umgegend des heutigen Joniškis. Vgl. Bielenstein, Grenzen 145.

Wie weit die andere Landschaft Sagare nach Süden reichte, ist aus den Urkunden nicht zu entnehmen. Sicher gehörte dazu die Gegend vom heutigen Žagarė und wohl der *Raktuvė*-Berg, die Burg Racketen der Reimchronik. Vgl. loc. cit. 110f.

Die beiden Burgen sind vor Mai 1190 vom Orden endgültig zerstört:

„Racken unde Doblên
Sydobren mochte nicht bestên.
. . . . . .
die wurden in der zît verbrant". RCh. V. 11631 ff.

Wegen des Datums vgl. SRP II 51 Anm. 5.

Zu Dubene gehörte, nach Bielenstein loc. cit. 113, aus dem heutigen Žemaiten offenbar das Flussgebiet der *Egluona* (linker Zufluss der Vadakstis südlich von Klykoliai).

Vom Überdauern der semgallischen Bevölkerungsreste in jenen Gebieten ist uns nichts Positives bekannt.

Wie aus den im Grenzdukt von 1426 (vgl. Kap. VI, B: Die Nordgrenze) enthaltenen ON hervorgeht, ist die Gegend zu dieser Zeit bereits litauisch: so z. B. die Dorfnamen Buckedabbekay (< li. **Bukio Dabikai*: Бук-айти, Бука-лавке, Spr., und *Dabik-inė*, Dorf 7 km sw. von Akmenė an der Venta), Narssatay (< li. **Narsatai*, vgl. *Nars-ūniškiai*, LAV 526) und das „kapmyll (zu lesen: kapinyll: li. *kapinės*, Friedhof' + Suffix *-ėl-*), up Dutsch genometh ein kerckhoff" sind unzweifelhaft litauisch.

Ebenfalls litauisch ist auch der Name der Luekene = li. *Luokinė*, Nebenfluss der Platuona.

Dagegen erkennt man in dem urkundlichen Wyltze oder Wilsze ohne weiteres le. *Vilce*, li. *Vilkija*, den rechten Zufluss der Švėtė.

Wir müssen also annehmen, dass die nördliche Volksgrenze der Litauer um 1400 hier ungefähr mit der heutigen lettisch-litauischen Sprachgrenze zusammenfiel.

Die frühe Besiedlung dieses semgallischen Gebietes durch die Litauer wird sofort klar, wenn man an die weit nach Norden vorgeschobene ursprünglich litauische Landschaft Šiauliai denkt.

IV. Das litauische Žemaiten.

1. Karschauen.

Über diese Landschaft sind wir besser unterrichtet. — In der Schenkungsurkunde des litauischen Königs Mindaugas' von 1253 finden wir unter anderen dem Orden geschenkten Landschaften auch Karsowe zum erstenmal erwähnt, BU[1] I 334 [1]). Sechs Jahre darauf (1259) legt der Orden schon eine Burg im Lande an, nämlich auf dem Berge des heiligen Georg in der Nähe des jetzigen Jurbarkas, Dusb. 96. Vgl. auch Kap. IV, 3: Georgii castrum.

Die neue Feste war von Livland und Preussen aus bemannt und sollte als Stütze bei der Eroberung der von Mindaugas geschenkten, aber nicht unterworfenen Länder dienen. Vgl. Dusb. 96. Aber infolge der für die Deutschen unglücklichen Schlacht bei Durben (13. Juli 1260) musste die Besatzung zurückgezogen werden, RCh. 5813 ff.

Die unterbrochene Eroberung wird vermutlich nach der Unterwerfung der preussischen Nadrauer, Schalauer und Sudauer i. J. 1283 wieder in Angriff genommen sein, weil es bereits 1289 zur Teilung der Landschaften „Schalwen, Karsowe, Twerkiten, ac aliarum provinciarum" kommt, BU[1] I 655 f. Doch kann die Besitznahme keine andauernde und feste gewesen sein, weil es zwischen 1303—1315 wieder zu schweren Kämpfen kommen konnte, Dusb. 169, 173 f.

Im Winter 1303 wird von Ragnit aus ein Beutezug nach Karschauen unternommen, aber die Leitsleute verirren sich auf dem Wege und die

---

[1]) Die Echtheit dieser Urkunde wurde freilich bezweifelt. Karge, Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung, S. 83 Anm. 36, meint, die Urkunde sei eine Fälschung aus dem XIV. Jahrhundert. Als Gründe werden dafür angeführt: das späte Auftauchen der Urkunde, ihr gesamter Inhalt, sowie die Verschenkung der Landschaften an den livländischen Orden. Vgl. auch loc. cit. 12.

Aber man wird stutzig, wenn man folgendes über die Verhandlungen zwischen dem Orden und Mindaugas (1250) in der RCh. liest: „er (= Meister) sprach zû Myndowen /dem kunige von Littowen:/ „wurdest dû ein cristen man, /groze êre ich dir dane gan: /sô wil ich dir irwerben/ die crône, ich entsterben". /Der kunic was der rede vrô, /dem meister gelobte er dô/ sînes landes genûc", V. 3491-99. Über die Krönung des Königs heisst es weiter: „der kunic was der rede vrô, /dem meister gab er mit brîven dô/ rîchlîch in sîne hant /rîche und gûte lant/ im sîme kunicrîche sân", V. 3563-67.

Wir glauben, aus diesen Worten geht die Tatsache der Schenkung und damit auch die Echtheit der Urkunde hervor. Auch Latkowski, Mendog 128 ff, hat nur die späteren fünf Schenkungsurkunden Mindaugas' für Fälschungen des Ordens erklärt. Kętrzyński 17 Anm. 2229 behauptet, alle Urkunden seien noch zu Mindaugas Lebzeiten gefälscht, was für unsere Zwecke schliesslich gleichgültig ist. Vgl. zuletzt noch Zajączkowski, Studya 68 ff.

Übrigens konnte Mindaugas das Land nur an den livländischen Orden verschenken, weil er mit ihm allein in Berührung getreten war. Von den Kreuzrittern in Preussen war damals in Litauen noch nicht die Rede.

„infideles“ fliehen „ad tuta loca“. Nachdem der Landmeister Konrad Sack das Gebiet gebrandschatzt hat, übernachtet er im Lande und kehrt über das zugefrorene Kurische Haff heim, Dusb. 169.

Aus der Tatsache, dass der Rückzug über das Haff geht, können wir schliessen, dass das Land Karschauen vom Memelstrom aus weiter nach Norden bis an die Südgrenze von Ceclis reichte.

Als i. J. 1307 die Karschauer gegen die Burg Memel gezogen waren, liess der Komtur von Ragnit ihr Land durch seine Leute verwüsten, wobei 70 Gefangene gemacht wurden, loc. cit. 173.

Eine deutliche Sprache spricht eine Urkunde von 1328, in der der livländische Orden die Burg Memel Preussen überlässt. Hier lesen wir wörtlich: „quod tota terra Karsovitarum, cum castro et territorio Memelensi... ad terram Prussiae de cetero integraliter in perpetuum pertinebit“, BU[1] II 228. Als Grund für die Abtretung wird angeführt: „quod iidem fratres de Livonia propter nimiam elongationem castri et territorii Memle pluresque defectus alios... bona illa et possessiones amplius fovere... non possent“, loc. cit. 227.

Daraus können wir ersehen, dass Karschauen unmittelbar an das Gebiet der Burg Memel und das preussische Schalauen stiess. Als nördliche Grenze weiter landeinwärts ist die Südgrenze von Ceclis anzunehmen.

Über die mutmassliche Ostgrenze finden wir einige Winke in den Wegeberichten. Nach Weg. 666 f, 672 liegt ein Karschowin, Carsschowin 1,5 Meilen südlich von Laukuva und 2 Meilen westlich von der Jūra. Loc. cit. 678 wird noch ein Karsov erwähnt, aber die andere Handschrift der Wegeberichte hat an dieser Stelle Krasow und damit ist wohl das heutige Kražiai gemeint. In CEW 23 tritt auch einmal die Form Crazow für Kražiai auf. Bei Kražiai werden zweimal in den Wegeberichten Burgwälle genannt, Weg. 675, 679. Deswegen weist das loc. cit. bei Karsov genannte „hüs“ auch darauf hin, dass unter Karsov hier allein Kražiai zu verstehen ist.

Über den weiteren Verlauf der Grenze nach Süden gibt uns die bei Dusb. 174 genannte Burg der Karschauer Biverwate (Jer. 571 hat eine richtigere Form: Bibberwaten), die in der Nähe des Flüsschens Bebirva südlich von Raseiniai zu suchen ist, einen Anhalt.

Als Südgrenze müssen wir den Memelstrom annehmen. Dusburg sagt deutlich: „Memela eciam est fluens aqua.... ipsam Russiam, Lethowiam et Curoniam dividens eciam a Prussia“, Dusb. 51.

Ohne Grund hat Toeppen in seinem Atlas einen Teil Sudauens, südlich von Jurbarkas bis an die Šešupė, Karschauen zugerechnet.

Die Grenze zwischen Schalauen und Karschauen fällt vermutlich ungefähr mit der jetzigen Grenze zwischen Grosslitauen und dem Memelgebiet zusammen. Vgl. noch Kap. VIII, A 1a.

Die Bewohner des Landes heissen bei Dusb. 173 f Carsowite und bei Jer. 570 f Karsowîten, Karsouwin. Der Nationalität nach waren sie Litauer. Zu einer solchen Annahme berechtigen uns folgende Gründe. Nach der endgültigen Unterwerfung der Preussen beginnt der Orden den Krieg mit den Litauern. Dies Volk „fuit vicinior terre Prussie, ultra flumen Memele in terra Lethowie habitans“, Dusb. 146. Damit ist klar gesagt, dass Karschauen nur eine Landschaft Litauens war und von Litauern bewohnt gewesen sein muss. Darauf weist auch die oben S. 187 aus Dusburg angeführte Stelle hin. Unter den Litauern „qui supra litus

Memele habitant, a fluvio Nare (= Neris) usque ad terram Lamotinam", Dusb. 159, sind natürlich auch Karschauer einbegriffen.

Ausserdem wird die Burg Putenicka, die, wie der Zusammenhang in der Erzählung bei Dusb. 173 f (cap. 297—302) lehrt, ins karschauische Gebiet gehörte, von einem litauischen Machthaber (potens) Namens Spudo[1]) an den Orden verraten, loc. cit. 174.

Die Worte Mortensens, Wanderung 185, „Die Karsovier westlich der unteren Dubissa sind ein sehr problematisches Volk. Vermutlich waren sie keine Litauer", entbehren jeder Begründung.

Das Land hat 3 Burgen von denen 2, Scroneyte und Biverwate (Jer.: Bibberwaten) ausdrücklich als karschauisch bezeichnet sind, Dusb. 174. Biverwate ist, wie oben gesagt, in der Nähe des Flüsschens Bebirva, vielleicht beim heutigen Dorfe *Bebirvai*, an der Strasse von Raseiniai nach Skirsnemunė, bei Spr. Бебирвы, ein Gut im Amtsbezirk Raseiniai, zu suchen. Über Scroneyte konnte nichts ermittelt werden.

Auf die Lage der dritten Burg von Karschauen, Putenicka, deutet Dusburg mit folgenden Worten hin: „navigio ascendit (d. h. der Komtur von Ragnit) fluvium Juram, et procedens ultra ad castrum Putenickam... intravit suburbium", Dusb. 173 f. Das weist doch wohl auf eine nicht zu grosse Entfernung von der Jūra hin. Es scheint, dass diese Burg mit Pütenveld, Putelauken der Wegeberichte zusammenhängt, welches wohl sicher, wie aus den Entfernungsangaben zu schliessen ist, dem heutigen Dorfe *Putvės* an der Akmena, die bei Pagramantis in die Jūra mündet, entspricht. Vgl. Weg. 673-5.

Dass das Land vor der Ankunft der Deutschen ziemlich bewohnt war, davon zeugen die Ausdrücke: „incendium magnum in edificiis, incendium et rapina" der „Reisen", die Gefangenen sowie auch die erwähnten Burgen mit ihren Vorburgen, Gebäuden und rechten Häusern, das schnelle Wiederaufrichten der verbrannten Vorburgen und sogar Züge der Karschauer nach Memel, Dusb. 169, 173; Jer. 570 f.

Über den Ausgang des karschauischen Krieges berichtet Dusburg folgendes: „Eodem anno (um 1315) in autumno Carsowite videntes, quod amplius fratribus resistere non possent, relictis duobus suis castris, scilicet Scroneyte et Biverwate, recesserunt, que duo castra fratres postea combusserunt, et sic hec tria[2]) castra usque in presentem diem remanent desolata", Dusb. 174.

Hier haben wir die erste Nachricht über die Räumung des westlichen Litauens. Der Litauer muss der Übermacht weichen, gibt den Grenzstreifen auf und zieht sich nach Osten zurück. So wird eine Art neutrale Zone geschaffen, aus der allmählich die sogenannte Wildnis erwächst, die beinahe auf ein volles Jahrhundert Preussen und Litauen von einander trennt.

Die Entvölkerung ist aber nicht so rasch vor sich gegangen, wie man es gewöhnlich annimmt. Die Litauer verlassen das alte Siedlungsgebiet unter dem fremden Druck nur ganz allmählich. Das ersieht man daraus, wie die zerstörten Burgen mehrfach neu aufgebaut werden. Die verbrannte

[1]) Spudas PN im Kirchspiel Linkuva; Spr.: Спудишки, Grundstück im Kreise Karklėnai.

[2]) Hier ist also auch die Burg Putenicka mitgezählt.

Vorburg von Putenicka steht im Herbst desselben Jahres wieder fertig da, Dusb. 174. Die um 1315 bis auf den Grund zerstörte Burg selbst ist 1328, sogar mit Vorburg, neu aufgebaut und wird von den Deutschen belagert, loc. cit.

Also fällt der Abschluss der Kämpfe um Karschauen, im Gegensatz zu Dusburg, erst in die Zeit nach 1328. Aus diesem Jahre stammt auch die oben S. 200 genannte Urkunde, in welcher Karschauen an Preussen abgetreten wird. Seit dieser Zeit verschwindet der Name Karschauen für einige Jahrzehnte aus den Quellen; auch ein Hinweis darauf, dass das Land zur Wildnis wurde. Ob das eroberte Gebiet auch tatsächlich im Besitz des Ordens blieb, ist zu bezweifeln.

Erst in den Jahren 1384-5 taucht der Name wieder auf, aber schon auf ein kleines Gebiet von Žemaiten südlich von Laukuva beschränkt (vgl. oben S. 200).

Bei den Litauern bleibt die alte Tradition erhalten. Im XVI. Jahrhundert heisst ein Kreis in Westžemaiten Karšuva. Die Grenze dieses Kreises verläuft, wie aus dem Vermessungsprotokoll, WA XXV 8—93, und den bei Spr. enthaltenen ON zu schliessen ist, von Šikšniai an der memelländischen Grenze über Pryšmančiai nach Pagramantis an der Jūra und weiter hart an Batakiai und Skaudvilė vorbei bis Pašilė; von Pašilė in einem Bogen über den Medvėgalis-Berg, die Dörfer Bertašiškiai, Tūbinai, östlich von Šilalė, bis Ditkiemis an der Jūra, um in einer Geraden die memelländische Grenze westlich von Sartininkai wieder zu erreichen. Vgl. auch Kap. VII, 5. Sprogis nennt: Коршово, Gut im Kreise Karšuva; Капшово, Коршово, Кершово, zwei Güter in den Kreisen Viduklė und Kražiai.

Heute lebt der alte Name der Landschaft in der Bezeichnung des Dorfes Karšuva bei Skaudvilė fort[1]).

Der Name weist das Suffix *-uva* auf, mit dem im Litauischen auch Landschaftsnamen gebildet werden. Spr. kennt ein Коршн, Dorf im Kreise Karšuva, unweit von Kaltinėnai < li. **Karšai* oder **Karšiai*. Zur Ableitung vgl. li. *Lietuva* ‚Litauen' : le. *leitis* ‚Litauer'.

2. Landschaft Šiauliai.

Bei der Teilung der semgallischen Landschaft Opemele zwischen dem Erzbischof Albert von Riga und dem Orden wird im Jahre 1254 zum erstenmal „terra Saulen" erwähnt[2]). Ein Teil der Landschaft Opemele erstreckt sich in südlicher Richtung „ascendendo aquam Semegallera (= Mūša) ex utraque parte usque ad terminos terrarum Opiten et Saulen", BU[1] I, 347. Kurz, „terra Saulen" ist südlich der Mūša zu suchen. Die Umgebung der heutigen Stadt Šiauliai ist, wie schon der Name verrät, die alte „terra Saulen".

Über die Ausdehnung dieser Landschaft erfahren wir hier nichts. Aus der Zusammenstellung „Opiten et Saulen" müssen wir jedoch schliessen,

[1]) Voigt IV 181 Anm. 4 und nach ihm M. Toeppen 39 haben den Namen von Karschauen irrigerweise gleich Kražiai gesetzt. Aus diesem Grunde hat der letztere auch die karschauische Grenze (s. Atlas, Karte I) zu weit nach Norden verschoben.

[2]) Nach der Untersuchung von Zajączkowski, Studya 51 ff., kann aber auch Soule der RCh., wo die Livländer 1236 eine Niederlage erlitten, allein Šiauliai sein.

dass die Landschaft Šiauliai im Osten an die Landschaft Opiten (= Upytė, sw. von Panevėžys) stiess.

Fast auf ein volles Jahrhundert verschwindet Šiauliai aus der Geschichte. Erst 1348 taucht der Name wieder auf. Bei der Rückkehr von einer Reise nach Žemaiten zog der livländische Landmeister Goswin von Herike durch „dat landt Saulen". Dabei erschlugen die „Sauler" diejenigen Ritter, welche auf dem Marsche hinterm Gros zurückgeblieben waren. Im selben Jahre unternimmt der Meister einen Rachezug und verheert das Land. Folgende „Häuser" — Burgen — werden der Reihe nach zerstört: Kulene, Businne, Dobisen und Ceila, Renner 96 f.

Keiner dieser Burgnamen ist mit Sicherheit zu identifizieren. Dobisen ist wahrscheinlich an der oberen Dubysa zu suchen. Der Chronist berichtet, dass „dat war dat vasteste slott in Littouwen disses ordes". Nachdem die Besatzung erschlagen war, wurden auch „alle huise in den grundt vorbrandt", loc. cit.

1358 wird die Burg zum zweitenmal vom Orden zerstört. Herm. v. Wartberge berichtet darüber: „Goswinus coacto exercitu castrum Dobitzen in Saulia... destruxit pulchre edificatum, perieruntque ibi circa C capita virorum ferocum. Et duo fratres... de menibus ad mortem sunt proiecti", SRP II 78.

Der heutige Burgberg von Bubiai, südwestlich vom Orte, an der Dubysa, scheint die alte Feste Dobisen zu sein[1]). Die von Krzywicki vorgenommenen Ausgrabungen haben zwei übereinanderliegende Siedlungsschichten konstatiert, Żmudź 83. Und das passt gerade zu der zweimaligen Zerstörung der Burg. Ausserdem ist noch zu bemerken, dass der Burgberg bei Bubiai der grösste in der ganzen Umgegend ist, loc. cit. 39.

Kulen und Businne müssen auch nicht weit von Dobisen gelegen haben, denn diese drei Burgen sind alle an einem Tage eingenommen, Renner loc. cit. Am nächsten Tage wird die von den Saulern verlassene Burg Ceila verbrannt, loc. cit.

Die Gegend westlich von Bubiai ist besonders reich an Burgbergen. Auf einem verhältnismässig kleinen Umkreis von ca. 9 × 10 km notierte Krzywicki 6 Burgberge, loc. cit. 58. Aber welche dieser Burgberge den alten Festen Kulen, Businne und Ceila entsprechen, wissen wir nicht.

Bei der oben erwähnten Reise macht der Landmeister mit den Kuren auf dem „beke Swente" halt, und erst hier beschliesst er „vor de vestingen im lande leggen". — Unter dem „beke Swente" ist hier etweder *Šventupis*, linker Zufluss der Dabikinė, westlich von Kruopiai, bei Spr. Швентупъ, Bach im Kreise Did. Dirvonėnai oder *Šventupis,* Bach bei Raizgiai zwischen Šiauliai und Bubiai, gemeint.

Lautlich könnte Swente ebenso gut litauisch wie kurisch sein. Aus der Erzählung des Chronisten ist nicht zu entnehmen, dass Swente zu der Landschaft Šiauliai gehörte.

In einer Notiz aus dem Anfange des XV. Jahrhunderts lesen wir über diese Landschaft folgendes: „die Dobize (= Dubysa)... kommet vs Samaythen vnd entspringet im lande czu Schawen (= Šiauliai), das czwischen Leifland vnd Samaythen leit", SRP II 709.

---

[1]) Anders, aber unwahrscheinlich, Zajączkowski loc. cit. 53.

Die Kirche zu Šiauliai, 1445 vom Hauptmann von Žemaiten Kęsgaila gegründet, gehört zu den ältesten von ganz Žemaiten, ŽV I 68 f und 318. Diese für Nordžemaiten frühe Kirchengründung spricht für eine verhältnismässig dichte Bevölkerung der Gegend.

Eine Entvölkerung der Landschaft und die Schaffung einer Wildnis ist aus den vorhandenen Quellen nicht zu konstatieren. Wäre die Landschaft um 1400 noch im Zustande einer Wildnis gewesen, so würde die Neubesiedlung in 45 Jahren noch nicht so weit vorgeschritten sein, dass es zu einer Kirchengründung kommen konnte.

Zu Anfang des XVI. Jahrhunderts bestand Šiauliai aus ausgedehnten Kronländereien. Als königlicher Statthalter sass hier i. J. 1508 ein M. Michnowicz, Boniecki 180. Um 1520 schenkte König Sigismund I. den Kreis Šiauliai „зъ бояры, зъ мѣщаны и со всими людми Шовленьскими" dem Bischof Johannes von Wilna, LOb, Beilage XXXVII f. Bei Spr. heisst das heutige Siauliai Великія Шавли oder Шовли, Stadt und Gut im Kreise Šiauliai.

Die Ausbreitung des ehemaligen Kreises siehe auf der Karte von Jakubowski.

Die Einwohner der Landschaft Šiauliai heissen „Sauler", Renner 97. Ihrer Nationalität nach waren sie Žemaiten, denn am Anfange der Erzählung über die oben erwähnte Ordensreise wird ausdrücklich gesagt, diese habe Meister Goswin nach Žemaiten gemacht, loc. cit. 96. Dies wird auch dadurch bestätigt, dass auf der Burg Dobisen „twe Littowers, so dar to gaste gebeden weren" erschlagen wurden, loc. cit. 97. Also die Insassen der Burg waren keine Litauer im engeren Sinne dieses Wortes.

Wenngleich die Sauler dem Orden zinspflichtig waren, unterhielten sie doch geheime Verbindungen mit dem litauischen König. Über ihre Untreue sagt der Chronist: „De sulven weren frunde averst nicht im grunde", loc. cit. Als der Meister von seiner Reise nach Riga zurückgekehrt war, liess er 14 Sauler zu sich kommen und „hilt ohnen disse dath (= Überfall) vor, och dat se tinsz thor Mittouw vorseten und nicht gebracht, tom drudden, dat se dem koninge van Littouwen geraden hedden, dat he Liflandt avertagen, der orsake halven wolde he (= Meister) se vor fiende holden", loc. cit.

Hieraus ersehen wir deutlich, wie weit die Macht des livländischen Ordens über die Grenzen von Semgallen und Kurland nach Süden reichte.

Bei der Tributpflichtigkeit der Landschaft ist es ohne weiteres verständlich, warum sie von den Ordensreisen nur selten betroffen wurde.

3. Kernžemaiten.

Als Kernžemaiten bezeichnen wir das südöstliche historische Žemaiten welches im Westen durch die Wildnis begrenzt wurde (vgl. Kap. V, 3) und im Norden und Nordwesten ursprünglich an kurische und semgallische Gebiete stiess. Bis ins XIV. Jahrhundert trägt nur es allein den Namen „Niederland". Vgl. S. 176.

Seit Beginn der geschichtlichen Zeit ist Kernžemaiten von Litauern besiedelt gewesen. Von einer Überlagerung fremder Völker durch die Litauer und von sonstigen Bevölkerungsverschiebungen ist uns hier nichts bekannt.

Über die mutmassliche Siedlungsverteilung in Kernžemaiten, die Übervölkerung und deren Bedeutung für die Neubesiedlung der Wildnis ist unten Kap. V, 3 und VII, 10 zu vergleichen.

Im folgenden wird ein aus den Quellen zusammengestelltes Verzeichnis sämtlicher Siedlungsplätze und auch der übrigen ON bis einschliesslich 1400 mit vollständigen Belegen vorgelegt.

Die Flur- Fluss- und Wäldernamen der südžemaitischen Wildnis, sowie auch die Ortsbezeichnungen der innerhalb der Siedlungsgrenze von 1400 liegenden kurischen und semgallischen Gebiete sind in das Verzeichnis mit aufgenommen.

Aus der Zeit nach 1400 werden nur solche Belege ausgesucht, welche die weitere Entwicklungsgeschichte der Orte beleuchten können.

Die zu ein und derselben Landschaft gehörenden Siedlungsplätze und auch die „terrae", welche unter einem Machthaber standen, werden zusammen an einer Stelle behandelt. Sonst ist die Anordnung alphabetisch.

An die Identifizierungen der ON werden zuweilen einige aus den Belegen sich ergebende oder sonst wichtige rein historische und siedlungsgeschichtliche Bemerkungen angehängt.

Andigenkuthi (ein PN!), sextum sowalk, terre vastate sunt scilicet Ramynne, Babyne, Gaydine, Karianowe, Labunowe, Pedins, Kapplius, Narmayne 1372, H. v. Wartberge 102.

Aus den von diesem Machthaber beherrschten Gebieten liegen westlich des Nevėžis:

1. Babyne. Бабяны, Feld und Gut an der Dotnuvėlė im Kreise Veliuona, Spr. = *Babėnai*, Vorort von Kėdainiai.

2. Gaydine. Długosz († 1480), Hist. Pol. lib. I 19 nennt „oppidum Kieidany". Кейданы, Gut mit Stadt, Spr. = *Kėdainiai* am Nevėžis. — Für den Wechsel von *g* und *k* vgl. Kalanten : Galanten (s. d.) = Kulautuva.

3. Karianowe. Кораново, Gut am Nevėžis im Kreise Veliuona, Spr. = *Karūnava*, Gut und Dorf 5 km sö. von Josvainiai.

4. Ramynne. Ромины, Feld und Gut im Kreise Veliuona, Spr. = *Rominiai*, 6 km nw. von Kėdainiai.

Ayse, cleyn vlys 1384, Weg. 667 = *Aisė*, rechter Zufluss des Veiviržas sw. von Veiviržėnai.

Anta 1393, Weg. 674; Hant, flis, loc. cit. 676; czu Caltenenen an eyme vlise, das heist di Antä 1394, loc. cit. 679; Ante, flis 1395, loc. cit. Анча, Онча und seltener Анта, Антя, Онта, Онтя, Spr. = *Ančia*, entspringt w. von Kražiai und mündet s. von Batakiai in die Šešuvis.

Arisken ca. 1385, Weg. 670; Ariskin, velt 1385, loc. cit. 671; Vgl. loc. cit. 673, 674 f, 677; bis czu Arisken vf die Asarune das vlys 1394, loc. cit. 676; bis uff den Worischken 1427, CEW 772. = Oryskiany, Oryszkiany, Dorf mit 17 Gehöften 1562 zu dem „Woytowstwo Romańskie" gehörig, im Kreise Karšuva, WA XXV 86. — Heute nicht mehr vorhanden. Wie aus dem Vermessungsprotokoll, loc. cit. 88 f, zu ersehen ist, grenzte das Dorf an die heutigen Ortschaften Sartininkai, Putokšliai, Pryšmantai, Vėlaičiai, Šikšniai im Amtsbezirk Sartininkai-Žygaičiai, Kreis Tauragė. Nach den Weg. XIII und XXII lag das Feld Arisken an der Ežerūnė, welche südlich von Tauragė in die Jūra mündet.

Arogel s. Eregalle.

Asarune, vlys 1393, Weg. 673; Asarune 1394, loc. cit. 676. = *Ežerūnė*, rechter Zufluss der Jūra. — Der Unterlauf der Ežerūnė scheint ursprünglich dem schalauischen Gebiet angehört zu haben, CEW 134, 180.

Asswe, vlis ca. 1385 Weg. 671; Asswee 1385, loc. cit. 672. Ошвя, Ошва, Ажвія, Ойшва, Fluss unweit Jaunodava, Kreis Karšuva, Spr. = *Ašva*, rechter Zufluss der Akmena nördlich von Kaltinėnai.

Asswyiote, czum heilgin walde, ca. 1386, Weg. 668; czum heilgin walde, der heist Asswyiote 1386, loc. cit. 669; Assweote, Assweothe 1387, loc. cit. 665; Assweoten 1393, loc. cit. 673 = ? — A. Mierzyński, Źródła 90 ff, hat nachgewiesen, dass der heilige Wald an der Ašva (s. v.) südlich vom Gut Jaunodava, westlich von Kaltinėnai und nördlich von Kvesčiai zu suchen ist.

Augken, campum 1345, Wig. 507; velt Awkon ca. 1386, Weg. 668; 1386, loc. cit. 669; veld Auken 1393, loc. cit. 678; das veld... czu Aukeyn 1395, loc. cit.; vf deme velde Aukon 1385, loc. cit. 687 = ? — Nach Hirsch, Weg. 668 Anm. 7, und Mierzyński, loc. cit. 99 ff, ist das Feld in der Nähe von Batakiai an der Ančia zu suchen. Falsch Voigt IV 19 und Buszyński, Dubissa 35, 37.—S. auch Oukaym.

Azarene, terra 1379, Wig. 592 = Ожераны, Gut im Kreise Veliuona und Flur bei Борьткуны, heute Bartkūnai 7 km nw. von Krekenava, Spr. — Der Ort muss im XVI. Jahrhundert sö. von Bartkūnai gelegen haben. Auf der Karte 1 : 100.000, Blatt O 19, liegen 2,5 km von Bartkūnai entfernt zwei kleine Seen und n. davon ein Vorwerk Paežerė. Hirschs Vermutung, Wig. 592 Anm. 1234, dass Azarene mit Žarėnai identisch sei, entbehrt jeder Grundlage, weil die nebengenannte „terra Medeniken" nicht mit der alten žemaitischen Landschaft Medininkai gleichzusetzen ist. Vgl. unten Medenike.

Aze, regio 1371 H. v. Wartberge 99. Ожойти, Feld auf der Vadakta, Kreis Veliuona, Spr. = *Ažaičiai*, Dorf im Amtsbezirk Baisogala, Kreis Kėdainiai.

Babyne s. Andigenkuthi.

Baltininkai, ein Gebiet, aus welchem 1421 60 Scharwerksbauern dem bischöflichen Kapitel zu Varniai durch Vytautas verschrieben wurden, ŽV I 59 = *Baltininkai*, Dorf 7 km sw. von Luokė.

Bareykin, felt 1387, Weg. 664; von Bareykinfelde 1387, loc. cit.; bis czu Bareykinfelde, loc. cit. 665; Bareykenfelt, loc. cit. Борейкяны, Gut am Bache Graumena, Kreis Pajūris, Spr. = *Bareikos*, Dorf und Vorwerk ca. 5 km nö. von Švėkšna, Kreis Tauragė.

Beyerburg s. f.

Beyern, edificavit castrum in quadam insula ex opposito Welov, vocavit, 1337, Samb. 281; aedificaverunt castrum... prope Willun, quod ob memoriam ducis Beyrsburg fuit appellatum, Ä. Chr. v. Oliva 717; castrum Beyerborg vulgariter dictum exustum et continuo ad 1 miliare inferius aliud erectum, quod eodem vocabulo, Beyersburg sc. est vocatum, Wig. 501; in castrum Beyeren 1379—81, loc. cit. 606 = ? — Wo die erste Beyerburg 1337 errichtet wurde, ist schwer zu bestimmen. Nach Samb. würde man die Memelinsel gegenüber Veliuona als Erbauungsort annehmen müssen. Dagegen weist die Erzählung bei Wig. 493 — denn mit „duas domos", nach Schützens Bericht, können nur Marienburg und Beyerburg gemeint sein — auf die Insel an der Dubysamündung hin. Das letztere scheint wahrscheinlicher zu sein. So auch Weber, Preussen 550. Hirschs Be-

hauptung, Wig. 493 Anm. 284, dass die Burg am Südufer der Memel erbaut worden sei, ist aus der Luft gegriffen.

Später, ohne genaue Jahresangabe, berichtet Wig. (s. o.) über die Verlegung dieser Burg. Dasselbe Unternehmen wird auch ATh 73 unter dem Jahre 1343 mitgeteilt, wobei aber die neue Burg Jurgenborg heisst. Aus den weiteren Berichten desselben Chronisten geht jedoch hervor, dass hier ein und dieselbe Burg gemeint ist, loc. cit. 130 f, 149. Die Beyerburg ist also 1343 samt ihrem Namen, welcher sich aber nicht einbürgern konnte, znach der Stelle des früheren „castrum in monte sancti Georgii" (s. d.) verlegt worden. In der Entfernungsangabe ist Wig. wohl ein Fehler untergelaufen.

Betegalle, terra 1253, BU[1] I 334; Betegallen 1254, loc. cit. 345; Betigal 1384, Weg. 681; Etigel, loc. cit. 685 f; districtos... Betigolensem 1492, LOč 372; Бетигола, Бетыгола, Städtchen und Gut, bald zum Kreise Ariogala, bald zu Josvainiai oder Raseiniai gerechnet, Spr. = *Betygala*, Städtchen am linken Ufer der Dubysa, Kreis Raseiniai.

Betygala muss Ausgang des XIV. Jahrhunderts ein bedeutender Ort gewesen sein, weil schon i. J. 1417 [1]) hier eine Kirche vom Grossfürsten Vytautas gegründet ist, ŽV I 274. Es ist auch wahrscheinlich, dass der Kreis Betygala bereits zu Vytautas' Zeiten existierte, denn von den 12 žemaitischen Kreisen sind bei Długosz, Hist. Pol. lib. XI 344, nur 9 überliefert. Auch Spr. nennt einmal den Kreis Betygala.

Berze s. unter Datinen.

Bickow, Bickwein s. Bitkow.

Birsenvelde 1395, Weg. 674. 1562: Berzułaukie, Dorf mit 7 Gehöften im Schulzenamt Poakmeynskie (sc. woytowstwo), Kreis Karšuva, WA XXV 59 f. Биржиловки, Gut an der Akmena im Kreise Karšuva, Spr. = *Biržų laukas*, Dorf 4 km sö. von Šilalė.

Bisenam, castrum,... in cinerem redegerunt 1283, Dusb. 147; dum (sc. die Litauer) de custodia castri Bisene deberent recedere 1307, loc. cit. 174; Bisene... castrum obsederunt 1313, loc. cit. 179; impugnavit castrum Bisenam... ambo ipsius suburbia ignis incendio devastavit 1313, loc. cit. 180; ad custodiam castri Bisene debebant recedere 1316, loc. cit. 182: iverunt versus castrum Bisenam... funditus combusserunt, et sic remansit hoc castrum desolatum usque in presentem diem 1316, loc. cit. 183 = ? — Die Lage der Burg Bisena kann nur ungefähr bestimmt werden. Nach Dusburgs Angaben (vgl. cap. 222, 316, 300, 328) muss die Burg an der Memel, in der Nähe einer Insel zwischen Skirsnemunė und Calsheim, welches am Walde Wint zu suchen ist, Wig. 540 Anm. 654, gelegen haben. Vgl. auch Zajączkowski, Studya 37 f.

Zur Zeit der ersten Zerstörung der Burg war deren Umgegend besiedelt, denn während der eine Teil des Heeres mit der Burg zu tun hatte, heerte die übrige Streitmacht mit Erfolg im Burggebiet, Dusb. 147.

Bitkow (zu lesen: Bickow), (Bukow), vlys 1393, Weg. 672; Bicwein, flys, loc. cit. 667; Bickow, loc. cit. 673; Bickla 1395, loc. cit. 674. = *Bikava*, rechter Zufluss der Jūra s. von Pajūris. — Am linken Ufer der

[1]) So muss die Jahresangabe bei Valančius korrigiert werden. Vgl. Polska i Litwa S. 102.

Bikava liegen zwei Dörfer: Aužbikavis und Bikavėnai. Spr.: Биковтяны, Dorf im Kreise Pajūris.

Dangenfeld 1395, Weg. 675 =? — Zur Bestimmung der ungefähren Lage von Dangenfeld ist für uns der Schluss des Weg. V von Wichtigkeit, weil die Richtung der Reise in beiden Wegeberichten die gleiche ist. Nur steht im Weg. V die Jūra an Stelle von Dangenfeld im Weg. XVI. Die Entfernung von Bikava ist die gleiche — 2 Meilen. Nach den Entfernungsangaben des Weg. V dürfte die Jūra bei dieser Reise etwas oberhalb der Mündung der Lokysta überschritten worden sein. Hier mag, nach der Angabe der beiden Wegeberichte, 3 Meilen vom (besiedelten) Lande entfernt, das alte Feld gelegen haben.

Datinen. — I. J. 1372 dringt der livländische Landmarschall „cum potencia" in Litauen ein und verheert in 9 Streifzügen (sowalk) das Land zu beiden Seiten des Nevėžis. Jeder Landschaft galt ein Streifzug. Der fünfte „sowalk fuit Datinen; terre vastate scilicet Berze, Ramoe, Slappiberze, Megene, Datyske, Zazati, Vergo", H. v. Wartberge 101 f. — Datinen hat Strehlke, loc. cit. Anm. 21, mit Dotnuva identifiziert, was wegen der häufig verdorbenen Wiedergabe der litauischen ON sehr wahrscheinlich ist. Heute tragen diesen Namen ein Gut und zwei Dörfer, sämtlich am Flüsschen Dotnuva im Kreise Kėdainiai. Spr.: Датново, Städtchen, Gut und Feld an der Dotnuva im Kreise Veliuona.

Die obigen „terrae" von Datine sind:

1. Berze, loc. cit.; Bersden, terra 1379, Wig. 597; vastant Persin et steterunt ibidem 3 diebus et noctibus... 160 captivabant preter occisos 1379, loc. cit. 601; Perstewise[1]) 1372, Herm. v. Wartberge 101. Бержи, Gut, Dorf und Feld im Kreise Veliuona, Spr. = *Beržai*, Dorf und Gut 4 km n. von Dotnuva. — Das Gebiet ist vermutlich nicht ganz klein gewesen, weil zu dessen Verwüstung 3 Tage und Nächte gebraucht wurden.

2. Datyske, loc. cit. = *Dotiškiai*, Dorf 2,5 km nö. von Sidabravas im Amtsbezirk Naujamiestis, Kreis Panevėžys. — Der bei Spr. verzeichnete Heuschlag Дотишке bei Betygala liegt zu weit nach Osten und kann hier nicht gemeint sein.

3. Megene, loc. cit.; Мигяны, Krondorf im Kreise Veliuona, Spr. = *Miegėnai*, Dorf und Gut 9,5 km nw. von Surviliškis, Kreis Kėdainiai.

4. Ramoe, loc. cit.; Ромяны, Gut und Feld am Nevėžis und der Kruosta, Kreis Veliuona, Spr. = *Ramėnai*, Gut und Dorf 3,5 km nö. von Dotnuva. -- Die Identifizierung ist nur in dem Fall richtig, wenn Ramoe eine korrumpierte Form darstellt.

5. Slappiberze, loc. cit.; Slappeberze, regio 1371, loc. cit. 99 = *Šlapaberžis*, Kirchdorf und Gut 7 km nö. von Dotnuva.

6. Zazati loc. cit. = ?

7. Vergo loc. cit. = ?

Ausserdem dürfte wohl zu dieser Landschaft auch die einmal mit Slappeberze zusammen genannte „regio" **Calleberze**, loc. cit., gehören. = *Kalnaberžė*, Dorf und Gut am rechten Ufer des Nevėžis 13 km n. von Kėdainiai.

---

[1]) Perstewise ist wohl in Perste + wise ‚Wiese' zu zerlegen.

Datinen erstreckte sich also westlich vom Nevėžis, von Dotnuva im Süden einschliesslich bis zur Bahnlinie Panevėžys—Radviliškis.

Datyske s. unter Datinen.

Dobyes, Fluss 1382, BU[1] III 395; an das wasser Dobyze 1383, ÄHCh 604; als die Dobiza vellet in die Memel 1387, BU[1] III 490, Dobyse 1395, Weg. 687; Dobeise, Thobeise, loc. cit. 680; Thoveise, loc. cit. 681; Thobesze, loc. cit. 688; bis czur Thobis 1409, CEW 186; die Dobize... kommet vs Samaythen und entspringet im lande czu Schawen, Weg. 709; Дубиса, Fluss, Spr. = *Dubysa*, rechter Zufluss der Memel.

Dobisin werder 1382, BU[1] III 394; Dobysen werder, loc. cit. 396; in insula prope fluvium dictum Dobyse 1385, CEW 6; circa fluvium Dobyse, in insula 1385, loc. cit. 7; in insula iuxta fluvium Dobysse 1385, loc. cit. 8; tag... of der Dobize czu halden 1395, loc. cit. 39; quam der marschalk mit Wytolde,.. zcu samene in das werder Tobysen, loszunge zcu halden 1393, ÄHCh 625. Vgl. ATh 188; uf die Dobys 1396, BU[1] IV 130; off die Tobis 1402, CEW 87; die geisel ouch die gefangen uff die Tobis laszen entwerten 1402, loc. cit. 88; uf das werder bi der Tobys 1403, BU[1] IV 445; Tobische werder 1416, CEW 338. = wohl die Insel in der Memel 1,5 km w. von der Dubysamündung. Nach der Karte 1: 100.000 ist die Insel 1 km lang.

Dubysaburg. uff der Thobis am fritage noch Egidii 1405, CEW 118; umb den hoif czur Thobys 1406, loc. cit. 135. Gegeben uf der Thobys 1406, loc. cit. 129; Item wart in desim somir gebuwet eyn hus uf der Thobesze 1307, Pos. 286. Vgl. loc. cit. 291; Gegeben uf der Thobys 1408 CEW 159; in unserm hofe Thabis 1407, loc. cit. 144; im hofe uf der Thobys 1409, loc. cit. 171; uff der Thobys 1409, loc. cit. 175; uf der Thabis 1409, loc. cit. 178; Thobis am montage nach trinitatis 1409, loc. cit. 179; uff der Thobys 1409, loc. cit. 184; uff der Thobis 1409, loc. cit. 188; Tobiese 1409, loc. cit. 190; uff der Thobys an der mittewoche vor Laurencii czur collacie 1409, loc. cit. 191; von der huser czur Tobiese und czu Fredeburg 1409, loc. cit 189; It. dornoch so vellet ein fliez in die Memel, das heysset Irmenow diesseit der Dobize als das huws gelegen hat. It. vndir dem huuze vellet die Dobize in die Memmel, Weg. 709 (Anf. d. XV. Jahrh.) = ? Nach der am 22. Mai 1404 in Raciąż erfolgten Abtretung Žemaitens an den Orden, BU[1] IV 457ff, wird das Land erst durch zwei von Vytautas unterstützte Reisen, Januar, Pos. 276 f, und Anfang August 1405 unterworfen[1]), CEW 113, 116 f, und unter die Verwaltung eines Vogtes gestellt. Seit dem 4. September hat dieser seinen Sitz an der Dubysa (s. o.). Nach einem Jahre (29. August 1406) besichtigt der Komtur von Ragnit „eine borgstat czu eime huse, in dem orte, als die Thobese und die Mymel czu hufe kommen", CEW 131. Baumaterial sei „binnen einir halben milen umb den hoff (d. h. des Vogtes) czur Thobys" dazu genügend vorhanden. Im Mai 1407 befindet sich die neue Burg im Bau, loc. cit. 148. Anfang Juli 1409 ist sie von den aufständischen Žemaiten stark bedroht. Am 7. August d. J. berichtet der Vogt von Žemaiten an den Ragniter Komtur, dass Vytautas „struther czum

[1]) Diese Unterwerfung war aber keine vollständige, denn noch Ende Dezember weigern sich die Žemaiten, die versprochenen Geiseln zu geben, CEW 123. Auch nach der Stellung von Geiseln muss das Land sich nicht beruhigt haben, weil im September 1406 noch eine Reise geplant wird, welche „unsern finden den Samayten" gelten soll, CEW 133.

huse czu uns" ausgerichtet habe, loc. cit. 191. Die Burg wurde, wohl kurz danach, vom Orden selbst verbrannt. Pos. 303 berichtet darüber unter dem Jahre 1409 ausführlich:" das hus uf der Thobisin vorbrante der voith von Samaythen mit synen luten und czogin von dannen, wend sy alle uff dem huse so krang worin, ab sy belegen wordin, sy hetten is nicht kunt gewerin".

Aus dem oben Angeführten geht unzweifelhaft hervor, dass die Ordensfeste an der Mündung der Dubysa in die Memel errichtet war. Dazu stimmt auch die Angabe einer Streitschrift, wonach Dubysaburg „in ascensu fluvii Memla super aream... castri Velune" erbaut gewesen sei, Pos. 286 Anm. 4.

Eginthen, regio 1370, H. v. Wartberge 95; quartum sowalk versus partes Sameyten vocatur Eginten; terre in eo vastate sunt Lauden, Knien, Burve, Linkowe, Sasen 1372, loc. cit. 101. — Wie aus H.v. Wartberge 80 hervorgeht, ist Eginten ursprünglich kein ON sondern ein PN eines litauischen Fürsten. Jene Stelle heisst: „Anno 1360 ...Arnoldus de Vitinghof (Landmeister von Livland 1359—1364) ...fecit expeditionem ad curiam cuiusdam satrape nomine Eginthen... Quam curiam ac regionem circumiacentem expugnavit". I. J. 1377 wird auch ein Egynte, Machthaber von Opyten genannt, loc. cit. 113.

Daraus ist wohl zu folgern, dass Eginte die oben genannten Gebiete beherrschte. Sind die beiden genannten gleichnamigen Fürsten ein und dieselbe Person, so bedeutet das, dass Egintes Herrschaft sich auch auf die oberlitauischen Landschaften erstreckt hat.

Die von Eginte beherrschten „terrae" sind:

1. Burve, loc. cit.; надъ самою рѣкою Невяжою, на горѣ Гошнагора, прозываемой урочыщом в поли Бурвенском... 1588, Opis VIII 28 = *Burveliai*, Dorf 3 km nö. von Surviliškis am Nevėžis. — 2 km von Burveliai entfernt liegt noch ein Dorf Naujieji Burveliai. Ursprünglich müsste Burveliai **Burviai* geheissen haben. Darauf weisen die angeführten Burve und в поли Бурвенском. Woher Strehlke, H. v. Wartberge 101 Anm. 20, Burwi hat, konnte nicht festgestellt werden.

2. Knien, loc. cit.; Cnien, regio 1371, loc. cit. 99 = ? — Knien steht wohl für Kinen oder Kuien. Činkiai loc. cit. Anm. 4, südlich von Kėdainiai hat damit nichts zu tun.

3. Lauden loc. cit.; отъ границы бояръ Лавденскихъ 1554, Sbor. VIII 64 = Лявды, Лявда, Gut und Feld im Kreise Veliuona, Spr. — Einmal führt Spr. Лявды sogar als Städtchen an. Dies beruht jedoch auf einem Lesefehler, weil Opis I 70 an dieser Stelle Ляли hat. Die Ausdehnung von Lauden im XVI. Jahrhundert vgl. auf der Karte von Jakubowski. Durch den sw. Teil des Gebietes fliesst noch heute ein Fluss Liaudė, welcher der alten Landschaft den Namen gegeben hat. Aus dem XVI. Jahrhundert sind auch zahlreiche litauische Bojaren, die Лявда oder slavisiert Лявданскій heissen, bekannt, Opis I, II, IV, V.

Das Gut selbst mag wohl nicht weit vom heutigen Kirchdorf Pociūnėliai, zwischen Grinkiškis und Krekenava, gelegen haben, denn die häufig bei Spr., unter Лявды und Крокиново genannte великая дорога ist zweifellos die heutige Landstrasse, welche Pociūnėliai mit Krekenava verbindet. Ausserdem finden wir bei Spr. erwähnt, dass das Gut Лявды an der

Nikelpa und Garduva, beide um Pociūnėliai, liege. Nach Opis II 64 befindet sich das Gut im Felde Пошоки, heute Pašakiai 2,5 km nw. von Pociūnėliai. Ebenda heisst es S. 48: „господ. двора ихъ Лявдинскаго и Понекелпскаго". Das letztere ist Ponikelpiai, Gut und Dorf 1,5 bzw. 2 km n. von Pociūnėliai.

Die „terra" Lauden muss viel kleiner als das Gut und Feld Лявды im XVI. Jahrhundert gewesen sein, weil der grösste Teil dieses Gebietes im XIV. Jahrhundert den anderen Landschaften angehört zu haben scheint. Am wahrscheinlichsten ist es, dass Lauden am Unterlauf der Liaudė, näher den anderen Gebieten von Eginte, gelegen hat. — Heutzutage lebt der alte Landschaftsname *Liaudė* in der Bezeichnung der Bojarendörfer an der Liaudė, besonders um Pociūnėliai, fort. Vgl. SG V 104.

4. Linkowe, loc. cit.; Linkowe, regio 1371, loc. cit. 99; Линковецъ, Gut im Kreise Upytė, WA XXVI 278, 416 = *Linkuvėlė*, Dorf und Vorwerk an der Linkuva, 7 km nö. von Surviliškis. — 1587 umfasste das Gut Линковецъ mehrere Dörfer, von denen noch heute Užuvalkiai, Užartėlė und Narušiai existieren, loc. cit. 278.

Unter dem Jahre 1379 nennt H. v. Wartberge 115 Linkowe zum drittenmal im engen Zusammenhang mit Upytė. Einen gewissen Zweifel ruft der erste Satz des Berichtes über die gemachte Reise hervor, in dem wir lesen: „ivit contra Letwinos presertim in Opythen". Dieses „presertim" zwingt uns zur Annahme, dass nicht alle der verwüsteten „terrae" zu Opythen gehörten. Also ist die Zugehörigkeit Linkowes zu Upytė durchaus nicht sicher.

5. Sasen, loc. cit. = *Sasy*, Amtsbezirk zwischen Surviliškis und Krekenava an der Mündung der Liauda, Baliński PS III 466. — Der Burgberg liegt bei Bakainiai, Krzywicki, Żmudź 29 f.

Eregalle, terra 1253, BU[1] I 334; Ergalle, terra 1257, Kętrzyński 13; Erogel, territorium 1294, Dusb. 158; Lethowinus de Erogel 1306, loc. cit. 173; Erogela, territorium 1322, loc. cit. 186; Arogel, provincia 1322, Samb. 287; fit reysa... in terram Eroglen, in qua noctem steterunt bellantes cum Samaytis 1366, Wig. 557; Eragelen, regio 1367, H. v. Wartberge 89; 1370, loc. cit. 97; 1371, loc. cit. 98; Eroglen, terra, Wig. 513; 1352, loc. cit. 516; 1355, loc. cit 521; 1364, loc. cit. 541; 1365, loc. cit. 549; 1367, loc. cit. 559; 1370, loc. cit. 569; 1372, loc. cit. 571; Eroglenses 1375, loc. cit. 579, Eroglen 1378, loc. cit. 588; Erogeln 1395, Weg. 676, loc. cit. 680; Орягола, Ойрягола, Stadt und Gut im Kreise Ariogala, Spr. = *Ariogala*; Städtchen am linken Ufer der Dubysa.

Die Landschaft Ariogala wird im XIV. Jahrhundert äusserst häufig vom Ordensheer heimgesucht. Im ganzen sind 16 Kriegsreisen notiert. Deswegen dürfte sie ein verhältnismässig grosses Gebiet umfasst haben, wenn auch keine Ortschaften als zu Ariogala gehörig überliefert sind.

Zu Vytautas' Zeiten gab es schon einen Kreis dieses Namens. (vgl. Kap. VI, 2). Für dessen Ausbreitung im XVI. Jahrhundert vgl. Jakubowski, Karte.

Die Kirche zu Ariogala ist 1417 gegründet. Vgl. Polska i Litwa S. 102 und ŽV I 280.

Die ursprüngliche litauische Namensform *Eriogala*, Būga, LT II 32 und LK⌣ I 24, ergab später *Ariogala*, welche aus dem Jahre 1418 als Aragall zum erstenmal überliefert ist, CEW 411.

Esenen, czu, dem vlize, 1385, Weg. 672; Ежня, Ижня, Fluss im Kreise Karšuva, Spr. = *Ižnė*, Flüsschen sw. von Kaltinėnai. — Die Identität kann

wegen des an dem Flüsschen erwähnten Feldes Questin nicht bezweifelt werden.

Etigel s. Betegalle.

Friedeburg. der homeister lys eyn hus buwin in das land 1400, Pos. 237; czogin (d. h. die Žemaiten) ...vor die czwe huser (d. h. Friedeburg und noch eine andere mit Namen nicht bekannte Burg) czu Samaythin... und vorbrantin beyde 1401, loc. cit. 241; wordin gebuwet in desim zomir... eyn hus czu Samaythin Vredeborg 1408, loc. cit. 291; ir weldet senden XXX man und vier czimerlewthe, di do sulden arbeithen czur mole czu Fredeburg 1409, CEW 175; di ich (d. h. der Ragniter Komtur) usgesant hat kein Fredeberg 1409, loc. cit. 183. Vgl. loc. cit. 185; Ouch zo hat her (d. h. Vytautas) gesant, in die land um Fredenburg 1409, loc. cit. 184; sie (d. h. die Žemaiten) die wege czwischin Rangnith und Fridburg vorhegit habin 1409, loc. cit. 185; Gegeben zu Vredeburg am vritage czobunde nach Viti (= 21. Juni). Burgkrfe (sic) czu Vredinburg 1409, loc. cit. 186; Fredeburg... belogin dy Samaytin und gewonnen is, wend dy lute doruffe nicht spyse hattin 1409, Pos. 303 = ? — Die erste Friedeburg wurde 1400 gebaut und schon im nächsten Jahr nach dem 13. März von den abgefallenen Žemaiten eingeäschert. Der zweiten Friedeburg, welche wohl auf der Stelle der früheren 1408 errichtet wurde, war kein besseres Schicksal beschieden. Nach dem Ausbruch des žemaitischen Aufstandes i. J. 1409 sollte die Besatzung der Burg unter dem Schutz der vom Ordensmarschall geführten Hilfstruppen im August zurückgezogen werden, CEW 189 f. Die Expedition ist aber augenscheinlich nicht zustande gekommen, denn Friedeburg fiel in die Hände der Žemaiten.

Die Lage der Burg ist nicht festzustellen. Aus dem oben Angeführten ist nur soviel klar, dass sie innerhalb des Siedlungsgebietes an einem Fluss gelegen haben muss. Vgl. auch CEW 190: „sollen sich sammeln czur Tobiese... und vort an czu Fredeburg die huser czu entsetzen".

Gaydine s. Andigenkuthi.

Galanten s. u. Pastovie.

Galva, terras, et Subna intraverunt 1357, Wig. 523; regiones vastavit... Gallen 1367, H. v. Wartberge 89; Galve... aliasque vicinas... vastarunt 1370, loc. cit. 98; Von Lesten ij mile weges in das lant czü Galve 1384, Weg. 681; von Pernaren j mile bis czu Subenow vnd czu Galle in die czwe land 1394, loc. cit. 679; czü Galle, loc. cit. 686; Гольны, Gut, Dorf und Feld an der Šešuvis im Kreise Josvainiai, Spr. = *Galnė* (Galna), Umgegend der Dörfer Ambraziūnai, Jurgaičiai, Sutkūnai, Mastautai, Maconiai, Pališkiai, Pališkėliai und Purvaičiai sw. von Krakės[1]). — Galva bei Wig. 523 ist sicher in Galna zu korrigieren. Aus dem Faksimile dieser Chronik, SRP II 439, vgl. dazu den loc. cit. 454 f abgedruckten Text, ist deutlich zu ersehen, dass die Handschrift für *v* im Inlaut stets ein *u* hat, welches aber in den meisten Fällen von *n* garnicht zu unterscheiden ist. Ähnlich ist es wohl auch mit Galve bei H. v. Wartberge und in den Wegeberichten. Falsch Heinrich, Beiträge 64.

Das heute nicht mehr existierende Gut Гольны muss im XVI. Jahrhundert am Ostufer der Šušvė einige km südlich von Krakės gelegen haben, denn auf dem Wege von Гольны nach Ariogala fuhr man über das

[1]) Diese Mitteilung verdanke ich Herrn Pfarrer Klevinskis aus Pajeslys.

Flüsschen Есла, heute Jesla, ein bei Pajeslys in die Šušvė mündender Bach, Spr. Nach der Ortstradition lag es auf dem Berge zwischen Maconiai und Mastautai.

Das alte Schulzenamt Гольны erstreckte sich, wie aus den bei Spr. enthaltenen ON hervorgeht, annähernd 14 km südlich vom Gute Pašušvys (w. von Krakės) zu beiden Seiten der Šušvė.

Gedeghinnen, in Sameythen, ad curiam, que nunc Bussike dicitur 1348, H. v. Wartberge 75; Гедекяны, Гедейканы 1611—1614, Dorf und Gut im Kreise Upytė, Opis VIII 302, 448, 485 = *Gedeikoniai*, Dorf und Vorwerk 5,5 km ö. von Žeimelis. — Unter Bussike ist hier nicht die heutige Stadt Bauske, sondern wohl ein Gebiet dieses Namens gemeint, denn die Burg Bauske wird erst 1443 zum erstenmal als im Bau befindlich, erwähnt, BU[1] IX 665. Bussike war wohl Nachfolger des Gedeikis in *Gedeikinė.

Es erscheint etwas merkwürdig, dass diese „curia" nach ungefähr 30 Jahren, zur Zeit der Abfassung der Chronik (um 1378), schon einen anderen Namen trägt. Dieser Namenwechsel wird erst dann klar, wenn wir Gedeghinnen für einen PN nehmen, welcher nur später zum ON geworden ist. Diese Erscheinung ist im Litauischen nicht selten zu beobachten.

Gedemini castrum. ex opposito castri Jedemine 1305, Dusb. 170; debebat... subintrare castrum Gedemini 1317, loc. cit. 183; intraverunt... suburbium castri Gedemini 1324, loc. cit. 190; Jedemini 1330, loc. cit. 217 = ? — Lag in der žemaitischen Landschaft Pograuda und kann deshalb nicht Wilna sein, Dusb. 170.

Geidegallen, landt 1348, Renner 95 = *Gerdžiogala* und Gerdžiogalikė, Gut und Vorwerk, 6,5 km nö. von Vaiguva. — Dass neben Geidegallen genannte Knetouwe (s. d.) und der ganze Verlauf dieser Kriegsreise nach Žemaiten spricht unseres Erachtens sicher dafür, dass hier Geidegallen für Gerdegallen steht. Spr.: Гердягола, Gut und Feld, bald zum Kreise Beržėnai, bald zu Kražiai gerechnet.

Georgii, castrum in terra Carsovie in monte sancti, 1259, Dusb. 96, vgl. RCh V. 5513, 5814; intravit terram Lituanorum, edificando ibi castrum Jurgenburg 1343, ATh 73; Jurgenborg 1379—81, Wig. 606; descendit Kynstut cum bombardis ante Jurgenborg 1382, loc. cit. 613; Wytaut... castrum Jurgenborg... concremavit 1384, ATh 133. Vgl. Wig. 627; Wytaut venisset contra Jurgenborg 1394, loc. cit. 653; descendens Mimilam infra Jurgenburg 1394, loc. cit. 661; reedificarunt castrum Jurgenborg... nominarunt illud castrum Bavarie 1387, ATh 149; Beyeren, domum 1392, Wig. 648; di von Samayten mogen czien ken Jurgenburg 1390, CEW 24; hatte her (d. h. Vytautas) ynne... ouch Jorgenborg 1391, Pos. 176; czu ym lys czin ken Jorginburg 1392, loc. cit. 178; und lis (d. h. Vytautas) Jorginburg stenn ungebrant 1392, loc. cit. 180; Witowt legirte vor Jorginborg das hus, und gewan is obirhoubt 1403, loc. cit. 266; bei Jurgenborg, als Jurgenborg vore gelegen hath 1406, CEW 135 f; Jurgenburg, Juremburg 1416, loc. cit. 357; Swantha... intrat... Niemen inferius Juremburg 1422, loc. cit. 551; wir (d. h. Vytautas)... werden czu Jurvmburg sin 1426, loc. cit. 723; in unserm hoffe czu Jurenburg 1427, loc. cit. 771; Jurenburg 1429, loc. cit. 820; Jurgenburg 1430, loc. cit. 892; uff die granicz ken Jwrenburg 1430, loc. cit. 921; до Юрборъку... утекаютъ 1551, RIB XXX 203; Юрборгъ und Юрборкъ, Stadt an der Memel in Žemaiten, Spr. = *Jurbarkas*, Stadt an der Memel im Kreise Raseiniai.

Das 1259 angelegte „castrum in monte sancti Georgii“ hatte zu Beginn von 1260 einem Angriff der Žemaiten standgehalten, RCh V. 5511—40. Nach der Niederlage der Deutschen bei Durben musste jedoch die Burg aufgegeben werden. Die Besatzung wurde nach Memel zurückgezogen, loc. cit. 5813—5848. Erst 1343 wird die Beierburg (s. d.) hierher verlegt. Die neue Burg sollte auch weiterhin Beierburg heissen, und doch drang Jurgenburg > li. *Jurbarkas* allein durch. 1384 ist Jurbarkas von Vytautas verbrannt worden. Nach drei Jahren (1387) erbaut der Orden die Burg wieder. Beim zweiten Abfall Vytautas' bleibt sie in der Hand des Ordens. Nach einer misslungenen Belagerung i. J. 1394 bringt jedoch Vytautas die Burg 1403 zu Fall. Seit dieser Zeit ist Jurbarkas nie mehr aufgebaut worden. Über die Lage der Burg sind wir aus dem Bericht des Komturs von Ragnit an den Hochmeister (1406) gut unterrichtet, CEW 135 f. Sie lag an der Mündung der Mituva in die Memel, wie auch das heutige Jurbarkas. Aus demselben Bericht ersieht man auch, dass damals hier schon ein gleichnamiger Ort existiert hat, denn es heisst loc. cit.: „Item so hath her besehen die mitte (= Mituva) bei Jurgenborg“. Dieser Umstand erklärt denn auch die frühe Kirchengründung zu Jurbarkas durch den žemaitischen Bischof Dzierzgowicz (1423—1453), ŽV I 65. Zu berichtigen ist Mortensen, Litauen 157. Kurz nach 1517 ist die Kirche vom König Sigismund I. dotiert und vom Bischof Radvilas zur Parochialkirche erhoben ŽV I 78 f.

Um die Mitte des XVI. Jahrhunderts ist Jurbarkas der bedeutendste Zollplatz für den gesamten Warenverkehr zwischen Litauen und Preussen, BA I 212.

Für die Grenzen des bereits 1562 bestehenden Kreises, WA XXV 84 ff, ist die Karte von Jakubowski zu vergleichen.

Germedie, campus 1345, Wig. 507 = ? — Hirschs Vermutung, wonach das Feld Germedie am Walde Wint (s. d.) zu suchen sei, entbehrt jeder Grundlage. Nur der Beiname Feld deutet darauf hin, dass Germedie in der Wildnis lag.

Gesovie (Jer: Geisouwe, Geisow), territoria, et Pastovie hostiliter est ingressus 1292, Dusb. 154 f; processit contra territorium Gesovie 1294, loc. cit. 158; partes terrarum... Gesow... devastavit, Wig. 513; intrat terram Gesow... devastans 1352, loc. cit. 516; transiit in terras... Gesowensem 1364 loc cit. 543; intrant terram Gaysow 1365, loc. cit. 552; regiones vastavit... Gesowe 1367, H. v. Wartberge 89; regiones vastando... Gesowe 1370, loc. cit 97; Gesow.. aliasque vicinas... vastarunt 1371, loc. cit. 98; Goysow... molestant paganos et occidunt 1370, Wig. 569; in Geysow 1372, loc. cit. 571; Gesowenses sunt devastate 1375, loc. cit. 579; von Merginborg obir die Thobeise vnd durch das lant czü Geysow, Weg. 680; qwomen vf die Tuoveise vnd trofen das lant czü Geysow, loc. cit. 681; boiaris et toti comunitati... Ghosuiensis... districtus 1492, LOč 373. Кгойжовские села 1559, RP 44; Гойжова, Gut, Feld und Forst im Kreise Veliuona, Spr. = *Gaižuva*, Gut 4 km nw. von Vilkija. — Im XVI. Jahrhundert unterschied man Великая Гойжова (= Gaižuva) und Малая Гойжова (= Gaižuvėlė, am Nevėžis bei Panevėžiukas). Die waldreichen Ländereien des Gutes erstreckten sich von der Memel und der Dubysa zwischen Vilkija und Čekiškė gegen den Nevėžis bei Babtai und Panevėžiukas, Spr.

Im XIV. Jahrhundert muss das Gebiet noch bedeutend kleiner gewesen sein, denn ö. von Gaižuva in der Richtung auf den Nevėžis zu lag ein 3 Meilen langer Grauden-Wald, Weg. 680. Vgl. Heinrich, Beiträge 64.

Gewillen, veld 1395, Weg. 678; Гевили oder Гивили, Gut, Vorwerk, Feld und Schulzenamt im Kreise Viduklė, Spr. = *Givyliai,* Dorf 5,5 km ö. von Skaudvilė.

Girstawtin s. Crase.

Gnethen s. Medenickam.

Golanten, Gollandiam s. Pastovie.

Grawmanape, flys 1384, Weg. 667; Гровменя, Flüsschen bei dem Gute Борейкяны im Kreise Pajūris, Spr. = *Graumena,* Bach, welcher 4 km n. von Švėkšna in die Šalpė fällt.

Greiseen 1395, Weg. 675; Gresen 1395, loc. cit. 674 = *Greižėnai,* Dorf 3 km sw. von Lauksargen im Memelgebiet.

Gresaude, pernoctans... juxta flumen, 1372, Wig. 571; Пробовда, Flüsschen im Kreise Raseiniai, Spr. = *Prabauda,* rechter Zufluss der Šaltuona s. von Raseiniai. — Der Name des Flusses ist entweder bei Wig. korrumpiert oder vom Herausgeber falsch gelesen. Prabaudas durchkreuzt gerade die Strecke Viduklė—Ariogala, auf welcher der Hochmeister Winrichvon Kniprode gegen Gaižuva an der Memel vordrang.

Hasenplute, ubi et unde primo effluit ipsa Menia de lacu, 1328, BU[1] II 228; usque ad lacum dictum Pludden 1370, H. v. Wartberge 96. = *Pluotinis* - See, 4,5 km ö. von Žarėnai am Dorfe Pluotiniai. — Die Minija kommt nicht gerade aus dem Pluotinis-, sondern aus dem Didovas-See, welcher durch einen kaum 0,5 km breiten Sumpf vom ersteren getrennt ist. Zur Erklärung des Namens (āz-pluote ‚soda užu Pluoto ežero') vgl. Būga LKŽ II, CXXVI.

Jedemine s. Gedemini castrum.

Jensetilte s. Kaltenarum.

Ylgasil, heyde $^1/_2$ mile breit 1393, Weg. 674 = ? — Wie aus den angegebenen Entfernungen zu schliessen ist, muss Ylgasil wohl bei Gaurė im Kreise Tauragė gelegen haben.

Isslena, flys Weg. 688; Ишлина, Flüsschen im Kreise Raseiniai, Spr. = *Šlyna,* rechter Zufluss der Šaltuona sw. von Raseiniai. — Die alte Namenform **Išlyna* liegt in dem ON *Pa-išlynys* (neben *Pa-šlynys*) vor. Vgl. *išlynas* : *šlynas* ‚eine Art Lehm'.

Jonawdo, czu dem lande, do lyt eyn heilig wald vnd eyn vlys 1395, Weg. 675; Яновдово , Gut und Feld im Kreise Karšuva, Spr. = *Jaunodava,* Gut 5 km n. von Kaltinėnai.

Joswayde 1384, Weg. 681; in das lendchen Jassuden off der Sossaw 1405, CEW 117; Ясвойни, Gut mit Städtchen im Kreise Josvainiai, Spr. = *Josvainiai,* Städtchen am linken Ufer der Šušvė im Kreise Kėdainiai. — Der Kreis Josvainiai erstreckte sich im XVI. Jahrhundert zu beiden Seiten der Šušvė von ihrer Mündung in den Nevėžis bis Grinkiškis hinauf.

Junigede, territorium, rapina et incendio molestabant 1291, Dusb. 154; Lethowini edificaverunt in eodem territorio Junigede castrum, vocantes ipsum eodem nomine 1291, loc. cit. 154; equitavit versus castrum Junigedam 1292, loc. cit. 155; magister... venit ad castrum Junigedam... duo suburbia dicti castri, unum in monte, aliud in valle, redegit in favillam 1293, loc. cit. 157; magister... ambo castra Lethowinorum, scilicet Junigedam et Pistam fortirer impugnavit 1293, loc. cit. 158; processerunt usque circa castrum Junigedam 1295, loc. cit. 160; cum magno exercitu aggressus castra

Junigedam et Pistam, eorum suburbia igne funditus destruxit 1298, loc. cit. 164; venisset ad impugnandum castrum Junigedam 1313, loc. cit. 179; navigio venit.... ad castrum Junigedam, et intrantes suburbium ejus... destruxerunt 1315 (12. October), loc. cit. 182; cremabant cujusdam castri antemurale Jungeten (8. September) 1315, Samb. 286; accesserunt ad castrum Junigedam... ejus suburbium subverterunt 1319, Dusb. 184 = *Wilhun* (s. d.) —

Über die Zerstörung der Vorburg von Junigeda i. J. 1315 berichtet übereinstimmend auch Samb. 286, nur mit dem Unterschied, dass er anstatt Junigeda Wilhun hat. Aus dem Bericht des Chronisten geht unzweideutig hervor, dass Junigeda mit Wilhun identisch ist. Die Bemerkung „invenerunt reedificatum suburbium, quod prius cremabant", loc. cit., kann nur auf die hier allein überlieferte Verbrennung des „antemurale Jungeten" vom 8. September d. J. bezogen werden. Für die Identität der beiden Burgen spricht auch der Umstand, dass der Name Junigeda seit 1319 vollständig verschwindet, wenn auch die Zerstörung der Burg nirgends erwähnt wird und dass Veliuona, ausser bei Samb., zum erstenmal i. J. 1336 als Welyn begegnet, Wig. 490. Falsch Weber, Preussen 550.

Warum die Burg bei den Chronisten den Namen gewechselt hat, ist nicht bekannt. Es ist wohl anzunehmen, dass sie, seit ihrer Erbauung i. J. 1291, bei den Litauern Veliuona hiess und nur von den Deutschen nach dem „territorium Junigede" genannt wurde. Erst später, als der Orden Žemaiten besser kennen lernte, fand der richtige Name der Burg auch bei den Deutschen Eingang.

Junigeda, angesetzt nach den obliquen Kasus, ist ursprünglich kein ON, sondern ein PN. Vgl. oben Eginthen. Die litauische Form wäre **Junigėda*. Vgl. Juntowt, Būga AV 36, und Jun-giris, Dorf im Amtsbezirk Užventis.

Jura, fluvius 1307, Dusb. 174; Jure, Weg. 665 f; Jure 1384—94, loc. cit. 667, 670—72, 674, 676 f; Jüre 1393, loc. cit. 672; Jure 1406, CEW 134 f; Jura, fluvius 1420, loc. cit. 494; Юра, Fluss, durchfliesst die Kreise Kražiai, Rietavas und Pajūris, Spr. = *Jūra*, rechter Zufluss der Memel.

Jurenburg, Juremburg, Jurgenborg etc. s. Georgii castrum.

Kalanten, Kalanken s. Pastovie.

Calleberze s. Datinen.

Calsen, Calsina s. f.

Calsheim (Jer: Kalsem), campus 1307, Dusb. 174; Calsen, campus 1317, loc. cit. 184; Calsina, villa 1412, Wig. 540 Anm. 654 = ? — Lag nach Dusb. 184 am Westrand des Waldes Wint (s. d.). Vgl. auch Wig. loc. cit.

Kaltenarum, terra 1375, Wig. 582; Kalctene (wohl: Kaletene) 1370, loc. cit. 569; Kaltanenen, terra 1377, loc cit. 585; 1389, loc. cit. 639; Kaltenynen, Weg. 666; Caltenenen, lant 1386, loc. cit. 669, vgl. loc. cit. 668; czu Caltenenen im lande 1393, loc. cit. 673; land Caltenenen 1393, loc. cit. 674; Kalteneen, loc. cit. 676; czu Caltenenen 1394, loc. cit. 679; in dem lande czu Caltheneen 1390, CEW 23; Кольтеняны, Gut mit Städtchen im Kreise Karšuva, Spr.= *Kaltinėnai*, Stadt im Kreise Tauragė.

Wie aus den Berichten über die Ordensreisen zu ersehen ist, war Kaltinėnai im XIV. Jahrhundert keine kleine Landschaft. Über den Zug des Jahres 1375 lesen wir bei Wig. loc. cit.: „terram... rapina, igne, occisione perturbant virorum, mulierum et puerorum, quorum numerus existimari non potest, quos cum rapina immensa deduxerant". 1377 werden 2 Tage

zur Verwüstung der Landschaft gebraucht. Das Jahr 1389 bringt dem Lande Kaltinėnai den letzten Ordenszug: „intratque in avisatam terram..., ubi ultra 400 occiderat atque captivaverat aliis evadentibus", Wig. 693.

Das Nachtlager **Jensetilte** v. J. 1386, Weg. 668 f, lag, wie aus dem Zusammenhang des Berichtes hervorgeht, in der Landschaft Kaltinėnai. Jensetilte hat Mierzyński, Źródła 93, als *Ančia* + *tiltas* ‚Brücke' (d. h. Ančia-Brücke) richtig erklärt.

Die alte Brücke muss ungefähr in der Nähe des Dorfes Antininkai, an der Ančia, gelegen haben. Mierzyński, loc. cit., sucht Jensetilte nö. von Kaltinėnai.

Karianowe s. Andigenkuthi.

Kymel, castrum 1295, Dusb. 162 = ? — Nach Jer. 544 lag diese Burg an der Memel.

Kirsmemela edificatur 1313 [1]), Samb. 280; Edificata... nova domus contra Litwinos... Christi Memelą 1313, loc. cit. 285; edificavit castrum Cristmemelam in litore Memele supra Raganitam ultra sex leucas 1313, Dusb. 178; Vithenus... obsedit Cristmemelam 1315, loc. cit. 181; Lethowini... volebant castrum Cristmemelam expugnare 1324, loc. cit. 190; Fuit crematum castrum Kirsmemela 1328, Samb. 287. Wig. 478 hat hier ebenfalls Kirsmomel, nur bei Dusb. 214: Cristmemela. Kirsmemel 1383, BU[1] III 399; magister... venit ad insulam Kersememel 1383, ATh 125; Kirsmymmel; der houf ist abgebrant (31. Mai) 1409, CEW 178; an dem hofe czu Kyrsmymel 1409, loc. cit. 184; Kirsmemel 1416, loc. cit. 357; Kirschmemmel 1430, loc. cit. 892; Samaythin... czogin czu Kirsmymmel und vorbrantin dem voythe synen hoff 1409, Pos. 300; Kyrsmemil 1431, BU[1] VIII 274; Kirsmemel 1431, loc. cit. 297; Kyrmemel 1432, loc. cit. 350; Kirmymmel, Kirsmemel, Kyrssmymmel, Kirsmemel 1444, BU[1] X 10, 18, 32, 36, 68—70, 73; Kirsmemell, Kyrsememell, Kirsememel, Kirsmemel 1445, loc. cit. 108 f, 114; Keismemel 1449, loc. cit. 402; Skersnemen 1449, loc. cit. 427 f; въ Керштомонехъ, въ Скерстомонехъ, у Скеръштомонехъ, въ Скерштомони, RIB XXVII 192, 210, 257, 281 (aus der Regierungszeit Kasimirs 1440—1492). Im XVI. Jahrhundert gewöhnlich: Скерстомонъ, Скирстомонь..., Krongut, RIB XXX. Register S. 19. Nur zweimal: съ Керстомони 1557 und съ Керстомонъ 1563, loc. cit. 563, 668; двору Скирстымонского 1553, WA XXIV 142; отъ Скирстомоня мѣста и двору 1554, RP 59; въ Скирстымоняхъ 1564, WA XXIV 276; Скирстомоны, Gut und Stadt in Žemaiten, Spr. = *Skirsnemunė*, Städtchen mit Gut an der Memel im Kreise Raseiniai. —

Die oben angegebene Entfernung von Ragnit passt im grossen und ganzen zu Skirsnemunė, denn 6 Ordensmeilen (1 Meile = 8280 m) entsprechen heute 67 km Luftlinie. Die Entfernung von der Dubysa war nach ATh 125, „II vel III miliaria" was einer Luftlinie von 30 km entspricht. Diese Lage wird auch durch die erwähnte Insel, welche heute gegenüber Skirsnemunė in der Memel liegt, bestätigt.

Wie aus dem obigen zu ersehen ist, heisst die Burg nur bei Dusburg *Cristmemela* und einmal bei Samb. *Christi Memela*, sonst immer *Kirsmemela* etc. Die erstere Namenform ist sicherlich volksetymologisch aus der zweiten im Christenmunde entstanden. In seinem ersten Teil

[1]) An dieser Stelle hat Samb. fälschlich das Datum 1312.

ist der Name preuss'sch (richtiger sudauisch) : pr. *kirsa* ‚über' + li. *Nemunas* ‚Memelstrom' und bedeutet also „Über-Memel". Der Ort muss schon vor der Gründung der Burg existiert haben.

Der heutige Name (1449 : Skirsnemen) ist irgendwie zur Zeit der Neubesiedlung des Gebietes (nach 1400) volksetymologisch aus **Kirsnemunė* entstanden. Vgl. li. *Ragainė* : pr. **Rangite*, li. *Tilžė* : pr. *Tilsite*. Die *s*-lose Form hat sich sogar bis in das XVI. Jahrhundert in Керстомонъ usw. erhalten. -томон-, -тымон- des XV. und XVI. Jahrhunderts neben dem heutigen *-nemun-* bleibt unklar.

Nach ihrer ersten Errichtung i. J. 1313 wird die Burg 1328 vom Orden aufgegeben. Jer. 612 f gibt auch die Ursache an. Die Ordensbrüder von Preussen übernahmen nämlich die Burg Memel von den livländischen Schwertbrüdern, aber auf Betreiben der Stadt Riga verbot der Papst den Krieg gegen die Litauer für 3 Jahre. Infolge des Ausbleibens

„des ruobis und ouch andir nutz,
dâvon sî hatten undirschutz
der lîbnar von den heiden
ûf den burgen beiden"

wurden die Unterhaltungskosten der beiden Burgen (Memel und Skirsnemunė) in dieser Friedenszeit zu gross und der Orden entschloss sich deswegen Skirsnemunė fallen zu lassen. — Der zu Skirsnemunė im Mai 1409 durch Litauer verbrannte Hof des Ordensvogtes muss hier nach 1405 gebaut sein, denn erst in dieser Zeit wurde der Orden Herr über Žemaiten (s. unter Dubysaburg).

Zur Zeit der Errichtung der Burg (1313), war die Gegend von Skirsnemunė besiedelt Die Litauer staunten besonders über die zum Bau der Feste auf der Memel gebildete Schiffbrücke, Dusb. 178. Auch nach 1400 war das alte Burggebiet, obwohl es jetzt innerhalb der Wildnis lag, nicht siedlungsleer, denn die aufständischen Žemaiten haben neben dem Ordenshof zu Skirsnemunė auch „vünf dorfer uf der Mymmel uf gehabin", CEW 178.

Es wird zweimal, WA XXV 47 und Spr. 292, auch ein Kreis Skirsnemunė erwähnt, aber in den Heeresverzeichnissen der Jahre 1528 und 1567 ist er nicht aufgeführt, RIB XXXIII 200 — 232, 1256 — 1354.

Knetouwe, landt 1348, Renner 96; Knetow 1385, Weg. 672; us dem lande czu Knetow 1390, CEW 23; Boiaris et toti Communitati districtus Kniethowensis 1492, LOč 373; у Кнетове, RIB XXVII 80; у Кнетонской волости, loc. cit. 77 (aus der Regierungszeit Kasimirs 1440 — 1492); Книтова, Fluss, fliesst durch die Kreise Užventis, Beržėnai und Kražiai, Spr. ≒ *Knytuva*, rechter Zufluss der Venta ö. von Užventis und Vaiguva. — Die alte Landschaft Knetouwe erstreckte sich wohl nur am Ober- und Mittellaufe der Knytuva, denn der Unterlauf ist noch jetzt sehr sumpfig und waldreich. Er weist nur wenige Siedlungen auf.

Colayne, castrum, acriter impugnavit 1290, Dusb. 152; castrum Colaynam... invenientes ipsum vacuum combusserunt 1291, loc. cit. 154 = ? — Nach Dusburg, cap. 243, lag die Burg an der Memel unterhalb Veliuona. Colayne wird erst nach der Zerstörung von Bisena vom Orden angegriffen und dürfte wohl deswegen oberhalb dieser Burg gelegen haben. Kalnėnai w. von Jurbarkas ist im Gegensatz zu Voigt IV 43 Anm. 3, Narbutt, Dzieje

VII 77 f, und Zajączkowski, Studya 36 f, sprachlich mit Colayne unverknüpfbar.

Konigspurg, Do (d. h. in... lendchen Jassuden off der Sossaw) hat uns herczog Wytawt ein haws geba(u)wet... das heiszet, 1405, CEW 117, vgl. ATh und Pos. 278; des huses Konyngisberg 1405, CEW 119; uf dem huse Koningsburg 1406, loc. cit. 123; sendet (uf das nu)we hus ken Konigsburg 1406, loc. cit. 133 = ? — Nach der obigen Angabe muss die Burg Königsburg in der Nähe von Josvainiai gelegen haben. Die Bitte des Ordensmarschalls an Vytautas, er möge die Pferde der Besatzung der Burg in seinem Lande (d. h. jenseits des Nevėžis) unterbringen, weist auf deren Nachbarschaft mit Oberlitauen hin, CEW 133.

Im September 1405 wird die Burg von den Žemaiten unter grossen Verlusten vergebens belagert, Pos. 278. In einem Briefe vom 22. Oktober d. J. erwähnt der Vogt von Žemaiten die Königsburg als seinen Sitz, CEW 120. Was für ein Schicksal ihr während des Aufstandes i. J. 1409 zuteil wurde, ist unbekannt.

Kosleykin; czu Kosleikindorffe... do Kosleike wonet 1386, Weg. 669; Cosleykin ca. 1386, loc. cit. = *Kušleikiai*, Dorf 8 km n. von Kelmė im Kreise Raseiniai. — Weder das 10,5 km s. von Kražiai liegende Dorf Kušleikiai, noch das Gut Kušleikiai im Amtsbezirk Krekenava können das alte Kosleykin sein. Das erstere ist nur 6 km von Milžavėnai und 3 km vom Vorwerk Raudgiriai (= Rogyare) entfernt, was im Widerspruch mit den Entfernungsangaben der Wegeberichte (VI und VII, Weg. 668 ff) steht, und das zweite liegt wieder zu weit nach dem Osten. Die angegebenen Entfernungen von Kosleykin bis Rogyare, 3 bzw. 3,5 Ordensmeilen, passen nur für obiges Kušleikiai, welches von Raudgiriai in der Luftlinie 27 km entfernt ist.

Krakės, Gebiet, 1421 dem Bistum von Žemaiten durch Vytautas gestiftet, ŽV I 59; Кроки, bischöfliches Gut und Städtchen, Spr. = *Krakės*, Flecken im Kreise Kėdainiai. — Die Kirche zu Krakės ist 1529 gegründet, ŽV I 292.

Crase, terra 1253, BU[1] I 334; 1257 Kętrzyński 13; Krasien, terra 1377, H. v. Wartberge 113; czu Crasyen, do Girstawt wonet 1385, Weg. 672; Crasien, do Girstawt wonet ca. 1385, loc. cit. 671; Crazow, land 1390, CEW 23; in das Land czu Crasyen 1393, Weg. 674; von Kraszian 1406, CEW 127. — Das in den Wegeberichten VI und VII (Weg. 668 ff) erwähnte **Girstawtin** oder Girstawtendorf ist offenbar mit Crasyen identisch, weil Crasyen der Wohnsitz von Girstawt war. — districtus... Chrosuensem 1492, LOč 372; Кружи, Gut mit Stadt im Kreise Kražiai, Spr. = *Kražiai*, Stadt an der Kražantė im Kreise Raseiniai. —

Kražiai war eine der bedeutendsten altžemaitischen Landschaften. Beim Abschluss des Friedensbündnisses von 1390 sind 6 Vertreter dieser Landschaft in Königsberg anwesend, CEW 23. 1406 ist Kražiai der Sitz des deutschen Ordenskämmerers, loc. cit. 129. Im selben Jahr werden auch die Geiseln von Kražiai erwähnt, welche der Orden zur Sicherung der Unterwerfung des Landes genommen hatte, loc. cit. 127 f.

Zu Vytautas' Zeit bildete Kražiai einen Kreis, Długosz, Hist. Pol. lib. XI 344. Für dessen Ausdehnung im XVI. Jahrhundert vgl. die Karte von Jakubowski. Die Kirche zu Kražiai ist 1417 gegründet, Polska i Litwa 102 und ŽV I 292.

Nach der Christianisierung Žemaitens wurde Kražiai Sitz des Hauptmanns, CEW 411, 715.

Cretkynowa, do der Kymu(n)t ziczczet 1409, CEW 175; y Кракинове 1548, WA XXIV 115; Кракиново, Gut mit Städtchen im Kreise Veliuona, Spr. = *Krekenava*, Städtchen am Nevėžis, Kreis Panevėžys. - Auf Bitten des ersten žemaitischen Bischofs Matthäus I. (1417—1421) errichtete Vytautas in Krekenava eine Kirche, ŽV I 55.

Crymol, 1394, Weg. 681 f. = *Kriemala*, Dorf 4 km s. von Vilkija an der Memel.

Krumpste Kalwe, mons 1389, Wig. 637 = ? — Bei Pos. 157 ist eine Reise nach Kaltinėnai unter demselben Jahre verzeichnet. Sie ist wohl mit der bei Wig. identisch, denn beide Chronisten lassen den Komtur von Ragnit und den Pfleger von Insterburg daran teilnehmen. Also wäre der Berg bei Kaltinėnai zu suchen.

Questin, velt, 1385, Weg. 672; Questen ca. 1385, loc. cit. 671; Questin das land 1395, loc. cit. 675; Квести, Feld, Gut und Bezirk an der Ižnė im Kreise Karšuva, Spr. = *Kvesčiai*, Dorf 5 km w. von Kaltinėnai.

Kulene, terra 1253, BU[1] I 334; 1257, Kętrzyński 13 = Кулейни, Feld des Gutes Piekaičiai, Kreis Pajūris; Feld im Kreise Šauduva. Кулены, Feld im Kreise Karšuva, Spr. — Trotz der Zugehörigkeit zu drei verschiedenen Kreisen haben wir hier mit ein und demselben Feld zu tun, denn südlich von Laukuva stiessen alle diese drei Kreise im XVI. Jahrhundert aneinander. Die Umgegend des heutigen Gutes Piekaičiai und der Dörfer Piekaičiai, Piekaitėliai, sämtlich 5 — 7 km sö. von Laukuva, ist die alte „terra" Kulene.

Am Südostufer des Sees Dievytis liegt ein gleichnamiger Burgberg. Eine alte *kūlgrinda*, ein mit Steinen gepflasterter Weg durch das sumpfige Gelände, zieht sich in ö. Richtung durch die Sümpfe und durchschneidet das Flüsschen Ižnė in seinem Oberlauf, Krzywicki, Żmudź 19. Falsch Sjögren, Jatwägen 70 Anm. 226; Latkowski, Mendog 55 ff; nach ihm auch Totoraitis, Litauer 89 Anm. I und Kętrzyński 16. Kulen liegt in Kurland und Kuliai in der Landschaft Ceclis, welche der Orden beide schon vor Mindaugas' Schenkung beherrschte. Mit Dusburgs Colayne lässt sich Kulene lautlich nicht verbinden.

Cutibe, velt czu, 1385, Weg. 671 f; Cutybe, velt, ca. 1385, loc. cit. 670; 1385, loc. cit. 672; Kutenfelde 1393, loc. cit. 673; Kudynveld, Kutenvelde 1395, loc. cit. 673 f; Kutenfeld 1394, loc. cit. 676 f; Кутимы, Feld und Bezirk im Kreise Pajūris, Spr. = *Kutimai*, Dorf 4 km sw. von Šilalė.

Kuwalke das flys 1394, Weg. 680; vellet eyn fliez in die Memel czu Mergenberg, daz heysset Qwalke, Weg. 709 = ? — Einer der Bäche zwischen Veliuona und der Armena.

Labelawkin 1385, Weg. 672 = ? — Hirschs Identifizierung mit der Lakawse (s. d.) ist falsch. Labelawkin < li. **Labalaukiai* ist kein verdorbener Name. Vgl. *Labgiriai*, Gut im Amtsbezirk Šimkaičiai, Kreis Raseiniai. Es muss zwischen Kutimai und Laukuva gelegen haben, denn Weg., loc. cit., heisst es: „von Questin bis czu Labelawkin j mile, do kumpt man vf den alden weg wedir vs". Der „alte Weg" ist die Strecke Arisken—Jure—Kutenfeld—Lakawse—Parsepil, Weg. VIII, IX, XIII, XXII, XXIII. Die angegebenen Entfernungen, eine Meile von Kvesčiai und 3 Meilen von der Jūra, passen auch dazu.

Lakawse, czu, dem flise 1385, Weg. 672; Lakawsse 1387, loc. cit 665; obir das nachtleger Lakawsche, loc. cit. 666; das legir wirt werden czu Lakawsen 1393, loc. cit. 673 = Ловковша, Flüsschen im Feld und Bezirk Путрулавки, Kreis Šauduva, Spr. — Путрулавки lag nach Opis V 193 im Gute Келпшойти, heute Kelpšaičiai 1,5 km nw. von Laukuva. Der südlich davon in die Lokysta fallende Bach ist wohl unsere Lakawse. Falsch Hirsch, Weg. 665 Anm. 5 und nach ihm Heinrich, Beiträge 62.

Lakuste s. Medinickam.

Lamisken, veld 1393, Weg: 672; Lamyschki, das Gebiet zwischen der Jūra und dem Kurischen Haff 1411, CEW 220 = ? Vgl. noch S. 188.

Lesten von deme lande, 1384, Weg. 681; czü deme lande czü Leste, loc. cit. 680; Лещи, Gut im Kreise Ariogala, Spr. = *Leščiai*, Kirchdorf mit Vorwerk 9 km sö. von Ariogala.

Lukowe, terra 1253, BU[1] I 334; Lokowe 1254, loc. cit. 345; Loukowe 1257, Kętrzyński 13; Ловково und Лавково, Gut in den Kreisen Pajūris, Šauduva und Karšuva, Spr. = *Laukuva*, Städtchen im Kreise Tauragė.

Im XIV. Jahrhundert gehörte Laukuva wohl zu der Landschaft Medininkai, weil das „land Lakuste" (s. d.) an der Lokysta auch hierher gerechnet wird. Dass Laukuva im XVI. Jahrhundert bald zu dem einen bald zu dem anderen jener drei Kreise gezählt wurde, hängt mit der Lage des Gutes zusammen, welches sich mit seinen Ländereien auf Teile von allen dreien erstreckte.

Die Gegend ist reich an Burgbergen. Ausser dem oben unter Kulene erwähnten Dievytis und dem Burgberge von Parsepil (s. d.) am Paršas-See finden wir noch einen weiteren sw. von Laukuva bei Treigiai. In den Sümpfen Paros bei Alkupiai, weiter sw. von Treigiai, sind steingepflasterte Wege entdeckt, im Volke *švedkelis* ‚Schwedenweg' genannt, Krzywicki Żmudź 67 ff.

Luknyk, villam... cum predio, molendino, familia illibera et omnibus villanis (1417), Opisan. V 4; до Лукникъ 1509, WA XXIV 16; Лукники, Gut mit Städtchen im Kreise M. Dirvonėnai, Spr. = *Luokė*, Städtchen im Kreise Telšiai. — Die oben in Klammern angeführte Jahreszahl konnte nur erschlossen werden. Auf die Bitte des Pfarrers von Luokė i. J. 1493 bestätigt der König Alexander von neuem die von seinen „predecessores" der Kirche gestifteten Örtlichkeiten: Luknyk, Paschkovyeny, Pyechelyeny, Towrogeny und Popili, weil die „previlegia donacionis" verlorengegangen sind. Die Dotierung der ersten žemaitischen Kirchen durch Vytautas hat aber im Jahre 1417 stattgefunden, CE XV II 93, CEW 394.

Zu Vytautas' Zeit bildete Luokė einen Kreis und erhielt 1417 die erste Kirche, Str. 543 (mit falscher Jahresangabe). Stryjkowskis Nachricht beruht offenbar auf alter Überlieferung und nicht, wie Fijalek, Polska i Litwa 102 Anm. 2, meint, auf Erfindung: „Lukniki, jako miasteczko biskupie, od siebie (d. h. Stryjkowski) już dodał". Die Richtigkeit der Nachricht wird durch die Tatsache, dass der 1453 vom König Kasimir zum Bischof von Žemaiten erhobene Martinus unter seinem Vorgänger Nikolaus I. (1423—1453) Pfarrer von Luokė war, unterstützt, ŽV I 69. Unsere gedruckten Quellen nennen durchaus nicht alle von Vytautas angelegten Kirchen. Solche sind z. B. die von Betygala und Kelmė, loc. cit. 43, 55.

Lūkstas, See, 1421 nebst 10 anwohnenden Scharwerksbauern dem žemaitischen Bischof durch Vytautas verschrieben, ŽV I 59; Лукста, See

im Kreise Pavandenis, Spr. = *Lūkstas*-See sw. von Varniai. — 1547 wird Lūkstas vom Bischof Wenzeslaus gegen die zweite Hälfte des Biržulis-Sees an H. Chodkiewicz, Hauptmann von Žemaiten, abgetreten, Opisan. V 7.

Marienburg, magister Theodoricus (= Hochmeister Dietrich von Altenburg 1335—1341) edificavit,... in insula Romayn inter Welyn et Beisten, quo constructo erexit quoddam fortalicium; et tunc temporis flumen Memela poterant pertransiri, quia parvum; ibique pagani cum magno exercitu steterunt contra copiam fratrum et vi pepulerunt magistrum de loco, et sic domus mansit destructa et non completa 1336, Wig. 490; struxit contra montem in Velun castrum dictum Marienborch 1368, H. v. Wartberge 92; ad locum stacionis prope Mergenburg ca. 1379/81, Wig. 606; magister cum preceptoribus commiserunt Wytaut castrum Margenborg 1383, ATh 128, vgl. Wig. 626 (mit falscher Jahresangabe); veniunt in Mergenberg, ubi cognoverunt Wytaudum 1384, Wig. 623; Wytaud... in Mergenberg est reversus... et domum comburens transiit in Lithwaniam 1384, loc. cit. 628. Vgl. die ausführliche Schilderung des Verrates ATh und Pos. 131 ff. von Mergenburg iiij mile bis czü Lesten 1384, Weg. 681; von Merginborg V. mile in das lant czü Prinaüden ca. 1384, loc. cit.; von Mergenburg vf die Kuwalke das flys 1394, loc. cit. 680; von Merginborg obir die Thobeise vnd durch das lant czü Geysow, loc. cit.; von Mergenberg iiij mile czu Erogelen, loc. cit. 685; vellet eyn fliez in die Memel czu Mergenberg, daz heysset die Qwalke, loc. cit. 709 = ?

Der Ende Mai 1336 in Angriff genommene Bau von Marienburg musste wegen der litauischen Überfälle bald aufgegeben werden. Nach Samb. 281 erhielt das hier errichtete „propugnaculum" (Wig. : fortalicium) noch einen besonderen Namen Jurgenburc. Als Erbauungsort nennen beide Quellen eine Memelinsel, nach Wig. Romayn (s. d.). Unter dem Jahre 1337 berichtet Schütz 494, dass der Hochmeister „lies das haus verfertigen vnd... besetzen". Vgl. Wig. 493. 30 Jahre lang hören wir über diese Burg nichts mehr. Erst 1368, H. v. Wartberge loc. cit., oder, nach Wig. 558 und ATh 87, 1367 wird Marienburg wieder, aber an einer anderen Stelle — contra montem in Velun — gebaut. Es ist also eine Zerstörung oder eine Verlegung der früheren Feste anzunehmen. Die Erbauungsstelle der neuen Burg wird Weg. loc. cit. noch näher bestimmt, sie lag an dem Bache Qwalke, zwischen Veliuona und der Armena. Narbutts Behauptungen, Dzieje V 168, ist hier kein Glauben zu schenken.

1383, im Herbst, erhält Vytautas Marienburg vom Orden zugewiesen, „ut ambas terras (d. h. Žemaiten und Oberlitauen) vastaret", Wig. 626. Acht Monate darauf (9. Juli 1384) ist die Burg von ihm selbst verbrannt worden. Später wird Marienburg noch vielfach in den Weg. (zum erstenmal 14. August 1384) erwähnt. Gemeint aber ist auf wohl nur die alte Burgstätte, denn in einem Jahr konnte die Burg nicht wieder aufgebaut werden. Dies wird auch dadurch bestätigt, dass sich Vytautas in dem zu Grodno am 23. April 1398 unterzeichneten Friedensentwurf verpflichtet, dem Orden zwei oder drei Burgen (in Žemaiten) erbauen zu helfen, CEW 52. Pos. 220 sagt darüber unzweideutig: „her mit synen luten weder helfen welde dem orden dry ander huser buwin an der stad, die her vorbrant hette".

Malowe, vastavit 1370, H. v. Wartberge 96; Маловяны, Gut im Kreise Pātumšiai, Spr. = *Moluvėnai*, Dorf 6 km sö. von Luokė. — Malavėnai bei

Šiauliai und Laukuva, welche ausserdem aus dem XVI. Jahrhundert nicht überliefert sind, können hier nicht gemeint sein. Malowe wurde zusammen mit Warnen, Pludden und Versevene, welche in sw. Richtung nicht weit vom heutigen Moluvėnai liegen, auf einer Reise verwüstet.

Maudiln vf der Jure 1395, Weg. 674; czu Maudille dem velde 1395, loc. cit. 675 = Мавделяны, Мовдыляны, Моделейни, Gut, Dorf (an der Jūra) und Feld im Kreise Pajūris, Opis IV 282, Spr. — Wie nach der Richtung der Reise zu urteilen ist, muss das Feld sö. von Žvingiai an der Jūra gelegen haben.

Mazeiken Windeikenque, ad terram infidelium Sameithorum ad curias, 1332, H. v. Wartberge 66. — Wie aus Hoenekes jüngerer Reimchronik, welche auch H. v. Wartberge zur Quelle hatte (Renner XIII), hervorgeht, sind Mazeiken und Windeiken keine ON, sondern PN. In dieser Chronik heisst es: „Hir na toch de meister mit einem heer in Sameitenlandt... vorbrante he koning Maseken landt... Van dar toch he in ein ander landt, so Windegen to herde; hir quemen de Prussen to ome" 1335, Renner 79. Auf die verschiedene Zeitangabe der beiden Chroniken ist kein Wert zu legen, denn erstens ist H. v. Wartberge in seinen Angaben nicht immer zuverlässig und zweitens scheint Hoeneke ohne bestimmte Jahresangaben erzählt zu haben. Darauf deuten die Ausdrücke „Hir na, Dar na, Up ein ander tidt" in Renners Wiedererzählung hin, Renner 79. Übrigens weist auch „ad curias" bei H. v. Wartberge darauf hin, dass wir hier mit PN zu tun haben. Vgl. H. v. Wartberge 99: „ad curiam Algeminnen in terra Arvisten, ubi Algeminne, magnus satrapa, suam habitacionem elegit". Mortensen, Litauen 75 ff, hat Mazeiken, ohne Hoeneke zu kennen, falsch mit der heutigen Kreisstadt Mažeikiai identifiziert. Windeiken soll nach ihm auch in dessen Nähe gelegen haben. Tatsächlich müssen die „curiae" der „koninge" Mazeike und Windeike im südlichen Kernžemaiten gesucht werden, denn nur hier konnte das Heer der Livländer mit dem der preussischen Ordensritter zusammentreffen. Die letzteren sind mit ihren Reisen nach Žemaiten nur bis zur Linie Varniai — Kražiai — Raseiniai nordwärts vorgedrungen.

Mederaba, castrum 1291, Dusb. 154 = ? — Weil es nach missglückter Belagerung von Junigeda angegriffen und zerstört wird, muss es nicht sehr weit davon gelegen haben. Vgl. Zajączkowski, Studya 41.

Medenickam, veniret (der Ordensmarschall) circa territorium,... potenter intraverunt, et quicquid in eo infra tres leucas constitutum fuit, vastaverunt incendio et rapina, et occisis et captis septingentis hominibus cum preda maxima redierunt 1314, Dusb. 180; venit ad territorium Medenickam... depopulavit, occisis et captis ducendis hominibus 1316, loc. cit. 182; equitavit versus territorium Medenickam... et combustis duabus villis... recesserunt 1316, loc. cit. 183; marscalcus cum XL fratribus et equitibus de Sambia et de Memela venit ad territorium Medenickam 1320, loc. cit. 185; kwomen vor Medniki, das sie eroberten 1329, Bornb. 464 (Wig. 463 hat hier „castrum Medwaglen"); statuit reysam in terram Medenike... 5 diebus eam devastans 1355, Wig. 520 f; commendator de Goldingen... vastavit... Medeniken 1370, H. v. Wartberge 96; terram Samaytarum Medenyk ca. 1381, Wig. 608; Magister Lyvoniensis... transit in Samaitarum terram Medeniken... viros, mulieres et pueros in numero 700 eduxit, 1400 equos sellatos similiter 1381, loc. cit. 605; Kynstut... transiit in Samaytam convocans de Medeniken vulgariter et Samaitas 1382, loc. cit. 618 f; ken Medeniken 1387,

Weg. 688; Advocatus Sambiensis cum ...ceteris a Mymila transeunt in terram Medenik non avisatam 1389, Wig. 637 f; vf Wingenveld, von dannen ij mile truge dameraw in das land czu Medeniken 1393, Weg. 673; in dem lande czu Medinkin 1390, CEW 23; reysete der marschalk ken Samaythin in das land czu Medeniken... und lag IIII nacht in dem lande ...unde slugen vil lute und brochtin IXc mensche gefangen 1399, Pos. 226; in ...loco Miedniky 1417, Hist. Pol. lib. XI 389; in districtu Medeniczensi 1417, CEW 394; us dem gebite Medeniken 1418, loc. cit. 409, vgl. ibid 411; districtus eiusdem ...Meduensem 1492, LOč 372; у Мединицкой волости, RIB XXVII 5; У Жомойти... у Медницкой волости, у Медницохъ, loc. cit. 78 f (aus der Zeit Kasimirs 1440—1492); Witold fundował Biskupstwo Żmoyckoie, y kosteł swiatoho Petra postawił w Mednikoch szto teper Żomoyt' zowut Worniany, PSRL XVII 524; до Ворнъ 1554, WA XXIV 176; przy drodze, która idzie z Olsiad do Worn 1564, loc. cit. 272; до всее капитулы бискупъства Жомойтского костела Ворнянского 1563, RIB XXX 732; Ворни, Stadt und Gut im Kreise Pavandenė, Spr. = *Varniai*, Stadt zwischen den Seen Lūkstas und Biržulis, Kreis Telšiai. Falsch Strehlke, H. v. Wartberge 96 Anm. 10, Hirsch, Wig. 463 Anm. 54, und zuletzt Heinrich, Beiträge 49.

Wie aus dem oben Angeführten zu ersehen ist, wird der Name Medininkai seit Ende des XVI. Jahrhunderts durch Varniai vollständig verdrängt. In der Kirche hat er sich länger gehalten. In einer Verschreibung des Bischofs Kiszka von 1621 wird Medininkai neben Varniai gebraucht, ŽV I 133 ff. Der amtliche Bericht über die siebente Diözesial-Synode des Bistums Žemaiten von 1752 führt noch den Titel „Synodus Dioecesana Mednicensis seu Samogitiae, ŽV II 167.

Bis heute hat sich der alte Name nur zur Bezeichnung von *Naujieji Varniai* erhalten[1]). Hier liegt auch die ehemalige Kathedralkirche. Als Landschaftsname konnte sich Medininkai gegenüber dem Ortschaftsnamen Varniai (s. unten Warnen) nicht durchsetzen. In der Verschreibung des Grossfürsten Vytautas von 1421 wird das Gebiet Medininkai scharf von den „homines" Varniai geschieden, ŽV I 59.

Auf den oben angeführten Bericht der litauischen Annalen, wonach *Varniai* früher den Namen *Medininkai* gehabt haben soll, ist kein Wert zu legen, da sie weit von Žemaiten entstanden sind und deshalb können die Kenntnisse des Chronisten in diesem Fall nur auf offiziellen Akten beruhen. Ausserdem ist noch zu bemerken, dass *Varniai* im XVI. Jahrhundert nur Ворни, niemals *Worniany*, heisst. Dem Verfasser der Annalen hat wahrscheinlich Ворняны, RIB XX 565, das heutige Varnėnai, 55 km ö. von Wilna, vorgeschwebt.

Die Ausdehnung der Landschaft Medininkai ist im Vergleich zu den anderen Gebieten recht gross gewesen. Vgl. unten die hierher gehörigen Örtlichkeiten. Die unzähligen Kriegszüge des Ordens sprechen für eine ungewöhnlich dichte Bevölkerung der Landschaft. Bei der Belagerung der Burg Medvėgalis i. J. 1329 werden 6000 Žemaiten erwähnt. Vgl. unten: 3. Medewagam. Wegen seiner politischen Bedeutung wurde Medininkai auch Sitz des žemaitischen Bischofs. Vgl. CE XV, II 93. — Einen Kreis Medininkai gab es noch bis zum Ausgang des XV. Jahrhunderts.

---

[1]) Nach der Mitteilung des Herrn Pfarrers Juozapavičius von Varniai.

Nach den Quellen gehören zu der Landschaft (terra, territorium, land) folgende Örtlichkeiten:

1. Gnethen 1387, Weg. 664 f; von der Jure bis in das land czu Medeniken czu Gnetin... vnd ist nicht verre in das lant czu Gnetinhofe 1393, loc. cit. 672; von Kutenfelde bis ken Gnetinhofe ij mile gutis wegis vnd vordan j mile bis in das land czu Medeniken 1394, loc. cit. 677; czu Gnetin deme lande 1395, loc. cit. 675 = *Geniotas*, Dorf 2 km ö. von Kvėdarna. Ein Burgberg liegt dicht am Ort.

2. Lakuste, im lande, do lyt j. borgwal 1394, Weg. 677 = ? — Wie schon der Name selbst zeigt, muss es an der *Lokysta*, Nebenfluss der Akmena, gelegen haben. Der im Wegebericht erwähnte Burgberg ist wohl der bei Treigiai befindliche (Vgl. unter Lukowe). Die angegebene Entfernung von Geniotas trifft ungefähr zu.

3. Medewagam (Jer.: Medewagiln), ante castrum, 1316, Dusb. 182; obsedit castrum Medewage... et VI milia hominum sunt... baptizati 1329, loc. cit. 215, vgl. Samb. 283 und Wig. 463 f; Медвайгала, Berg im Gut und Kreis Pavandenė, Spr. = *Medvėgalis*, 234 m hoher Burgberg 8,5 km nw. von Kaltinėnai.

4. Parzepil, wenne man ins lant Medenikin sprenget, so hat man ij mile bis czu, 1385, Weg. 672; in das lant czu Medenikin... vort ij mile bis czu Parsepil ca. 1385, loc. cit. 670 f.; von Parssepil bis czue Quertekeyme $^1/_2$ mile 1387, loc. cit. 665; bis czu Parsepil, loc. cit. 667; bis czu Parsen, do das hus gelegin hat 1395, loc. cit. 675; czu Barsepille czü deme borgwalle ca. 1385/95, loc. cit. 677. = Burgberg am *Paršežeris*-See 5 km nö. von Laukuva, Žmudź 37 f. — Spr.: Паршово, Паршо, See im Kreise Pavandenė und Pajūris.

Parsepil = **Paršas* ‚Paršežeris-See' + *pilė* ‚Burg' = **Paršapilė* oder **Paršo pilė*.

5. Sisditen (Jer. : Sirditen), castrum..., impugnavit... cum non proficerent..., profecti sunt ad territorium ejus, Dusb. 180 = ?

6. Twertekaymen 1385, Weg. 672; Von Parsepil bis czu Twertekaymen ist ij mile ca. 1385, loc. cit. 671; von Quertekeyne bis vf daz flis Warneetyltes ij mile 1387, loc. cit. 665; Vort von Gnetin ij mile bis czu Twertiken das land 1395, loc. cit. 675; волости Тверское 1541, WA XXIV 99; Твери, Dorf, Gut und Städtchen an der Aitra im Kreise Tverai, Spr. = *Tverai*, Städtchen im Kreise Telšiai. — Im XVI. Jahrhundert erstreckte sich der Kreis in einem 6—10 km breiten Streifen in nw. Richtung von Tverai bis zur Minija.

Die „terra Twerkiten" von 1289, PU I² 289, und die von Mindaugas i. J. 1251[1]) belagerte Stadt des žemaitischen Fürsten Vykintas Твериметь oder Твиременть, PSRL II 818, sind wohl mit dem Ort Twertekaymen der Wegeberichte identisch. So auch Zajączkowski, Studya 49.

Auf die lautliche Abweichung aller dieser Namenformen gehe ich nicht ein, weil ich keine einläuchtende Erklärung finde. In Twertekaymen haben die preussischen Leitsleute an den litauischen Namen des Ortes noch ein pr. *-kaymen* ‚Dorf' angehängt. Wie aber -меть oder -мент ь der russischen Quelle zu deuten ist, bleibt unklar.

---

[1]) Totoraitis, Litauer 80.

7. Warnen 1370, H. v. Wartberge 96; homines Varniai, 1421 von Vytautas dem Bischof von Žemaiten und seinem Kapitel verschrieben, ŽV I 59; Ворне, Dorf 1507, Opisan. V 2 = *Senieji Varniai*, ein Teil der Stadt Varniai. — Vgl. auch oben Medenickam.

8. Warnestilte, von Twertekaymen czu, 1385, Weg. 672; Von Twertekaymen czu Warnestilte ij mile ca. 1385, loc. cit. 671; vf daz flis Warneetyltes 1387, loc. cit. 665; bis czu Warlen der brucken 1395, loc. cit. 675 = *Varnelė*[1]), der durch Varniai fliessende Bach. Er vereinigt die Seen Biržulis und Lūkstas. — Warnestilte = *Varnės tiltas* ‚Brücke über die Varnė', wie es auch einmal im Wegebericht heisst.

Medenike, in terram, circa Perstewise, sicque illas terras omnes ascendit cum exercitu ultra Navsen (= Nevėžis) 1372, H. v. Wartberge 101; intrat terras Azarene (s. d.), Medeniken et alias sex terras 1379, Wig. 592; Медники, Dorf im Kreise Josvainiai, Spr. = *Medininkai*, Dorf und Vorwerk 8 km sö. von Krakės. — Medininkai im Amtsbezirk Šimkaičiai s. von Raseiniai, woran Strehlke, H. v. Wartberge 101 Anm. 1, dachte, liegt zu weit nach Westen. Ebenso unmöglich ist Hirschs Gleichsetzung dieser „terra" mit der Landschaft Medininkai, Wig. 592 Anm. 1235, denn Azarene hat mit Žarėnai gar nichts zu tun und unter den „alias sex terras" können nur die häufig vom Orden heimgesuchten zahlreichen „regiones" am Westufer des Nevėžis gemeint sein.

Medewagam s. u. Medenickam.

Megeten, Dorf im Gebiet Kaltinėnai 1419, CEW 439; kemerer czu Samayten... Kneppe czu Mygyeythen 1419, loc. cit. 441 = ?

Meylisskenfeld, van der Memel off, iij myle, Weg. 688 = ? — Nach der Entfernungsangabe des Wegeberichtes müsste es w. von der Dubysa, ungefähr gegenüber von Čekiškė, gelegen haben. Mileikiai s. von Čekiškė ist, im Gegensatz zu Hirsch, schon deswegen von Meylisskenfeld zu trennen, weil es ö. von der Dubysa liegt.

Metowen, ad flumen, 1357, Wig. 523; vnd troffen die Mittow vor dem lande 1395 Weg. 676; die Mittaw... vellet zcu Jurgenburg yn, loc. cit. 709; Митува, Fluss in den Kreisen Ariogala und Raseiniai, Spr. = *Mituva*, rechter Zufluss der Memel.

Milsowe, von Grasien ij mile in das lant czü, 1385, Weg. 687; czu Milso eyn burgwal 1386, loc. cit. 669; von Girstawtin bis czu Milso dem burgwale, das ist ij mile ca. 1386, loc. cit. 668; Мильжовяны, Gut und Feld im Kreise Viduklė, Spr. = *Milžavėnai*, Dorf mit Gut 6 km n. von Nemakščiai.

Mitow, das land,... feintlich verheereten 1364[2]), Wig. 543 (Schütz) = Митуво, Dorf des Gutes Понемоне im Kreise Veliuona 1597, WA XIV 605. — Die Lage von Митуво ist nicht mehr genau zu bestimmen. Nach dem Bestandbuch von 1597 erstreckten sich die Ländereien der Güter Panemunė und Pamituvys geschlossen von der Memel, zwischen Skirsnemunė und Raudonė, in n. Richtung über die Mituva bis zu deren Zufluss Alsa, loc. cit. Demnach wäre das alte „land Mitow" an der Mituva ungefähr in der Gegend des heutigen Kirchdorfes Pamituvys (Stakiai) zu suchen.

Mojwany, Gebiet, 1421 vom Grossfürsten Vytautas dem Bischof von Žemaiten verschrieben, ŽV I 59; Мойвіяны, Dorf 1507, Opisan. V 2. = Мой-

---

[1]) Nach Valančius ŽV I 182 : *Varnė*.

[2]) Vgl. Wig. 540 Anm. 656.

вяны, bischöfliches Dorf im Kreise Patumšiai, Spr. — Über die ungefähre Lage unseres Dorfes erfahren wir einiges aus Opis IV 172. Das Grundstück Тутлишки, welches nach Opis III 24 zum Gut Ямонтойти (= *Jomantai* 7 km sö. von Viešvėnai) gehörte, war durch die Dörfer Склевсте (= *Skliausčiai* 7 km sw. von Luokė), Мойвяны und Ринге (= *Ringaliai* 2 km n. von Skliausčiai) begrenzt.

Namaxste, czu, czum heilgin walde 1386, Weg. 670; von Rogyare czu Namaxste, do ist iij mile 1386, loc. cit. 669; bie dem walde Nemacste, do ist eyn grosir see 1394, loc. cit. 679; czum walde Nemagste genannt 1395, loc. cit. 677; въ Номокштахъ 1547, WA XXIV 107; podle drogi ktora idzie z Niemokszt do Kołtynian 1553, loc. cit. 145; Немокшты, Gut mit Städtchen und Feld im Kreise Viduklė, Spr. = *Nemakščiai*, Städtchen im Kreise Raseiniai. — Der Weg. loc. cit. erwähnte „grosir see", Немокшта-See bei Spr., liegt 1 km nw. vom Städtchen. Von dem ehemaligen heiligen Walde ist heute keine Spur zu finden.

Namile, Von der Jure ij mile vf das flis, ca. 1385/95, Weg. 677; Немила, Flüsschen im Kreise Pajūris, Spr. = *Nemyla*, linker Zufluss der Jūra bei Pajūris.

Nereathe, von Tilgauten j mile bis vf die, 1395, Weg. 675 = Нерята und Наротъ, Flüsschen im Kreise Šauduva, Spr. — Vielleicht der sw. von Laukuva in die Lokysta fallende Bach?

Oukaym. exiit cum eis versus castrum Otekaym 1285, Dusb. 148; de confinio castri Oukaym XXXVI viri egredientes ausi fuerunt contra fratres de Raganita sua latrocinia exercere 1290, loc. cit. 153; intrantes territorium castri Oukaym, devastarunt 1292, loc. cit. 155; intraverunt territorium castri Oukaym et combustis sex villis, captis et occisis hominibus, recesserunt 1300, loc. cit. 165; processit contra castrum Oukaym... castrum cum suburbio funditus cremaverunt 1302, loc. cit. 166 f; Gygayle... sal nemen sin erbe, das her etzwan hatte in sime lande Oukaim 1303 PU I² 488; sullen nemen ir erbe, das disse... Byeuke und sin brudir hattin in irm lande Oukaym 1303, loc. cit. 489; ivit versus castrum Oukaym, quod quidam castrensis dictus Swirtil... tradidit fratribus 1305, Dusb. 171; preurbium castri Oukaym... cremaverunt 1328, loc. cit. 215 = **Augken** (s. d.). — Zajączkowski, Studya 34, hält Oukaym für Zakajmy bei Batakiai, welches aber nur eine korumpierte Form von li. *Žakaimis* ist.

Sprachlich bereiten Oukaym : Auken (Augken) keine Schwierigkeiten. Das *O-* in Oukaym kann nach den Anlautsgesetzen des Litauischen nur auf ein *a-* zurückgeführt werden und *-ken*, *-kon*, *-keyn* (s. u. Augken) in Auken ist eine Verstümmelung des li. *-kaimis* ‚Dorf'. Vgl. Twerte-kaymen (s. d.) : Twerti-ken (auch Twerte-kain) in den Wegeberichten. Demnach muss die Burg **Aukaimis* (<*Auk-kaimis) geheissen haben. Zur Bildung vgl. *Auk-sodis* ‚Dorf bei Darbėnai' und *Auk-elis* ‚Litauer', Gerullis ON 12.

Kurz nach Beginn des deutsch-litauischen Krieges, als die erste žemaitische Burg Bisena (s. d.) 1283 schon zerstört war, unternimmt i. J. 1285 der getaufte Schalauer Girdilo einen Zug nach Oukaym, wobei er, wie es verabredet war, die ihm mitgegebenen 100 Mann an die Litauer verrät. Diese Tatsache weist mit Bestimmtheit darauf hin, dass die Burg in dem an Preussen grenzenden Teil von Žemaiten gelegen haben muss, was ja für die Gegend von Batakiai (s. Augken) auch stimmt.

Es ist noch zu erwähnen, dass die Verwüstung des Gebietes der Burg Oukaym i. J. 1292 durch das von Junigeda heimziehende (recedentes) Ordensheer geschieht. Aus der Bemerkung Dusburgs loc. cit., dass die Reiter des Gebietes (Oukaym) „iverunt ad clamorem, quem fratres circa castrum Junigedam excitaverant", ist durchaus nicht auf die Nachbarschaft der beiden Burgen zu schliessen. Jer. 532 fügt die Erklärung hinzu, dies sei „nâch der lande willekur" geschehen, also wohl „accenso igne per indicium fumi", wie es bei Junigeda 1317 auch der Fall war, Dusb. 184.

Nach der zweimaligen, durch Verrat herbeigeführten vollständigen Zerstörung in den Jahren 1302 und 1305 erscheint Oukaym 1328 wieder neu aufgebaut und die Ordensbrüder von Ragnit verbrennen „dormientibus castrensibus" deren Vorburg, ohne die Burg selbst zwingen zu können. Das weitere Schicksal dieser Feste ist unbekannt. Sie muss jedoch schon vor 1345 gefallen sein, denn unter diesem Jahre erzählt Wigand von einem misslungenen Zug nur nach dem „campum Augken" (s. d.). Vgl. Welunenfelt, Weg. 680, nach der Zerstörung von Veliuona i. J. 1367. Es ist also natürlich und durchaus verständlich, dass in den Wegeberichten nur noch vom „felt Auken" die Rede ist. Falsch Mierzyński, Źródła II 101.

Das Burggebiet von Oukaym war bewohnt. Dafür sprechen alle Reiseberichte. 1300 werden hier 6 Dörfer verbrannt, 1302 und 1305 auch Frauen und Kinder gefangen weggeführt und schliesslich 1328 „omnes... cum uxoribus, liberis, pecoribus et pecudibus aut inge aut gladio consumpti". Auch von den drei Flüchtlingen aus Oukaym, welche wegen „cristengelouben" zum Orden geflohen sein sollen und in Preussen Land verliehen erhalten, wird ausdrücklich gesagt, dass sie in ihrem Lande ein „erbe" (d. h. Landbesitz) hatten. Die Flucht selbst steht wahrscheinlich irgendwie mit dem Verrat Draykos in Verbindung, denn dieser geschah vermutlich Ende 1302[1]) und die beiden Verleihungsurkunden sind am 20. Februar 1303 ausgestellt, PU I² 488 f.

Die entgültige Entvölkerung der Gegend ist in die Zeit nach dem oben erwähnten Zug von 1345 zu setzen.

Oppe, von dannen (d. h. Saltüne) iij cleyne mile waldes, do ist eyn flys inne, 1393, Weg. 678; Упя, Flüsschen im Kreise Viduklė Spr. = *Upė*, Nebenfluss der Šešuvis im Kreise Raseiniai. — Die etwas westlicher von der Upė in die Šešuvis mündende Upyna kann hier, wie es Hirsch, Weg. 678 Anm. 6., will nicht gemeint sein, weil sie, vom Norden kommend, abseits des im Wegebericht gezeichneten Weges liegt. Ausserdem passt Oppe besser zu *Upė* als zu *Upyna*.

Oppythen, von Wredaw off das flies czü,... ij milen, Weg., 688; Упись, Bach am Felde Ужупе im Kreise Raseiniai, Spr. = *Upis*, Zufluss der oberen Mituva im Amtsbezirk Girkalnis, Kreis Raseiniai.

Otekaym s. Oukaym.

Parsepil s. u. Medenickam.

Paschkovyeny, homines cum terra dicta, (1417), Opisan. V 4 = *Paškuvėnai*, Dorf 6 km n. von Luokė. — Wegen der Jahreszahl s. Luknyk.

Passeel, von Crasyen czu, ins lant $2^1/_2$ mile 1385, Weg. 672; Von Passeel czü Questen $1^1/_2$ mile ca. 1385, loc. cit. 671; Woytowstwo Poszylskie 1562, WA XXV 37; Пошили, Gut und Feld im Kreise Karšuva, Spr. = *Pa-*

[1]) Dusb. 166 Anm. 1 und 2.

Šilė, Kirchdorf mit Gut 10 km w. von Kražiai. — Nach dem Vermessungsprotokoll von 1562 gehörten zum Schulzenamt Pašilė 7 Krondörfer, hauptsächlich s. und sw. vom Kirchdorf, WA XXV 37—59.

Pastovie, territoria Gesovie et, hostiliter est ingressus 1292, Dusb. 154 f; intraverunt territorium Pastovie 1294, loc. cit. 158; intravit territorium Pastovie 1316, loc. cit. 182; ex opposito castri Pastovie 1323, loc. cit. 189; Pastow... devastavit, Wig. 513; revertitur per Pastaw 1352, loc. cit. 516; in terras Pastovensem, Gesowensem 1364, loc. cit. 543; intrant... terram Pastowensem 1365, loc. cit. 549; regiones vastavit... Gesowe et Bastowe 1367, H. v. Wartberge 89; devastavit... Bastowe 1368, loc. cit. 92; Gesow et Bastowe... vastaverunt 1370, loc. cit. 98; stetit in Pasten quintam noctem vastans... Nomen castri Pasten vulgariter dictum est 1369, Wig. 564 f; vastant... in Pasten 1370, loc. cit. 569; convertit se in Pastow devastans terras 1372, loc. cit. 571; Gesowenses et Pastowenses... sunt devastate 1375, loc. cit. 579; in Pastow 1377, loc. cit. 584; in den Nedderlande was bi... Pastowe 1377, Detmar 106; exercitus vertens se in Pastewyn 1378, Wig. 588; intrans terram Pastow 1379, loc. cit. 590; in terra Pastow incolas... perturbant 1379, loc. cit. 591 f; veniunt in terram Pastowensem 1379, loc. cit. 601; transiit ultra 6 miliaria prope Pastow 1381, loc. cit. 600; Postouiensis districtus 1492, LOč 373; Dan w Pocztowie 1559, WA XXIV 208; Поштово, Gut und Feld an der Karklė im Kreise Vilkija, Spr. = *Pačtuva*, Gut an der Memel 6 km s. von Vilkija. Vgl. Zajączkowski, Studya 40 f.

Ausdrücklich als zu Pačtuva gehörig wird erwähnt: **Kalanten**, in villam, in terra Pastowen 1364, Wig. 543; transeunt in Gollandiam 1366, loc. cit. 556; intrant Galanten 1370, loc. cit. 569; in Golanten et convertit se in Pastow 1372, loc. cit. 571; streiffte er durch Kalanten 1375, Schütz 580, vgl. Kalanken, Wig. 582; prope Gallanten... invenientes naves redeunt in Prussiam 1378, loc. cit. 595; Коловтово oder Колотово, Gut und Feld an der Memel im Kreise Vilkija Spr. = *Kulautuva*[1]), Dorf und Gut an der Memel 3 km s. von Pačtuva. — Falsch Hirsch, SRP II 543 Anm. 692 und 569 Anm. 970.

Für eine verhältnismässig grosse Ausdehnung der Landschaft sprechen die häufigen Kriegsreisen, insbesondere die des Jahres 1316 mit den „captis quingentis hominibus et occisis", Dusb. loc. cit. Im Jahre 1379 zieht der Ordensmarschall Gottfried von Linden „una die vastando ad 4 miliaria" durch Pačtuva, Wig. 590.

Das Gebiet muss ausserordentlich dicht bevölkert gewesen sein. I. J. 1381, nach einer fast ein volles Jahrhundert andauernden Verwüstung, werden hier noch 5 Dörfer verbrannt, Wig. 600.

Die Burg von Pačtuva, 1323 zum erstenmal erwähnt, lag nach Wig. 564 f auf einer Insel in der Memel, wohl dem späteren Salyn (s. d.), heute eine 1,5 km lange Insel zwischen Vilkija und Zapyškis.

Pernare, post tempora belli facti prope Streben (1348) tempore magistri Dusmer (1345—1351)..., devastavit, Wig. 513; fecit marschalcus intrare terram Parvern 1364, loc. cit. 541; regiones vastavit... Pernarwen 1367, H. v. Wartberge 89; regiones vastando, scilicet... Pernarve 1370,

[1]) So heisst der Ort im Volksmund, wie mir Herr Lehrer Dalinkevičius aus Zapyškis mitgeteilt hat. In den Quellen ist also statt *n* ein *u* zu lesen.

oc. cit. 97; Pernarwe... vastarunt 1371, loc. cit. 98; in via recta contra... Pernaren 1378, Wig. 588; im lande czu Parnaren 1405, CEW 116; Pernarouiensis... districtus 1492, LOč 373; села Пернаровскіе 1558, RP 45; Пернарово, Gut und Feld im Kreise Vilkija, Spr. = *Pernarava*, Gut mit Kirchdorf 10,5 km ö. von Ariogala.

Pestwa s. Pistam.

Persin, Perstewise s. u. Datinen.

Pickegallen, transit in terram, 1381(?), Wig. 606 = ?

Pyechelyeny (mit *e* statt *s* = Pyschelyeny), homines in agro seu terra dicta, (1417), Opisan. V 4; Пошиляны, Gut im Kreise Beržėnai, Spr. = *Pašilėnai*, Vorwerk 6 km nw. von Šaukėnai. — Wegen der Jahreszahl vgl. Luknyk.

Pistam fortiter impugnavit... suburbia... concremavit 1293, Dusb. 158; profecti sunt ante castrum Pistam,... LXX homines captos deduxerunt 1294, loc. cit.; aggressus castra Junigedam et Pistam, eorum suburbia destruxit 1298, loc. cit. 164; venit ad castra Junigedam et Pistam, et utriusque suburbia... concremavit 1318, loc. cit. 184; voluit castra Junigedam et Pistam expugnare 1319, loc. cit.; obsederunt castrum Pistam 1322, loc. cit. 186, vgl. Samb. 287; volens edificare castrum in quadam insula Memele ex illa parte Pisten 1336, Samb. 280 f; insula Romayn inter Welyn et Beisten 1336, Wig. 490; juxta Pisten et Welow castra 1348(?), loc. cit. 514; A Pisten transeuntes in obsidionem Welun 1357, loc. cit. 523; pretereuntes silenter Welun, Bisten 1362, loc. cit. 531; Pistenses et Welinenses 1362, loc. cit. 538; de Welun convertit se versus Pisten castrum, quod penitus exussit 1363, loc. cit. 540; vellent cum exercitu ire in Pisten et Welun ...castra 1363, loc. cit. 546; Pistene et Velun, que funditus destruxit 1363, H. v. Wartberge 84; in loco, ubi Pisten et Welun pridem steterunt 1364, Wig. 543; ad partem vero orientalem dicti castri Weluna territorium dictum Pestwa cum sua possessione seu predio et monte, ubi alias castrum erat erectum 1415, SRP II 540 Anm. 654. = *Peštvėnai*, Dorf an der Dubysa 2 km n. von Seredžius. Vgl. noch Zajączkowski, Studya 39 f.

Pludden s. Hasenplute.

Pluten, commendator de Goldingen... intravit terram Letwinorum... vastavit, 1370, H. v. Wartberge 96; Плутины, Gut, Dorf und Feld im Kreise Žarėnai, Spr. = *Pluotiniai*, Dorf 5 km nö. von Žarėnai.

Podawgo, dorf 1395, Weg. 687; село... господарское Подовгово 1559, RP 45; Подовгово, Dorf im Kreise Vilkija, Spr. = *Padauguva*, Dorf und Gut 5 bzw. 7 km ö. von Vilkija.

Pograudam, contra territorium Samethie dictum, 1294, Dusb. 159; intravit territorium Lethowie dictum Pograudam 1305, loc. cit. 170; intravit territorium Pograude 1311, loc. cit. 175; venisset circa territorium Pograudam... quasdam villas hujus territorii debebant invadere 1317, loc. cit. 183 = ? — Nach Dusb. 170 und 183 lag es nicht weit vom „castrum Gedemini" (s. d.), dessen Lage aber auch nicht einmal annähernd zu bestimmen ist. Die Verknüpfung Zajączkowskis, Studya 33 f, mit Pagramantis an der Akmena und Pagraumenis an der Graumena ist sprachlich unmöglich.

Etymologisch ist Pograuda in *pa-* ‚unten, an' + **graudas* ‚eine bestimmte Waldart'[1]) zu zerlegen. Zu **graudas* vgl. bei Spr. Пагравдуасе

[1]) SRP II 665 Anm. 14.

(loc. plur. masc.), Heuschlag im Felde Kampai (heute Dorf am Nevėžis 6 km s. von Josvainiai), Kreis Vilkija. Pograuda würde also ein „territorium" am *graudas*-Wald bedeuten. —

Die Wegeberichte kennen 5 graudas-Wälder: **1.** zwischen dem Veiviržas und der Jūra, Weg. 665, **2.** zwischen der Mirglona und der Bikava, loc. cit. 674, **3.** zwischen der Vilkė und Arisken, loc. cit. 675, **4.** unweit von Ariogala, loc. cit. 680 und **5.** nö. von Gaižuva, loc. cit. 680 f, welcher 3 Meilen breit war—musste also bis zum Nevėžis reichen—und bei Wig. 552 „silva grandis" heisst.

Pomedien s. f.

Promedien, in terram, ...invadit 1370, Wig. 569; vorterbete... lant Pomedyen (die meisten Handschriften haben Promedien (5), 2—Vromedien und nur 2—Pomedyen) 1393, ÄHCh 625, vgl. Pos. 189 (Pomedien); sei do bei gewest... di von Promedien 1409, CEW 178; Промядево, Gut, Vorwerk und Feld im Kreise Raseiniai, Spr. = *Pramedžiuva,* Gut 5 km s. von Girkalnis, Kreis Raseiniai. —

Mit Promedien ist nach dem obigen unzweifelhaft auch die Lesart der Weg. Pomedien identisch. Die Angaben über die Lage des letzteren: „ins land Pomedien, vnd Erogeln (=Ariogala) lyt vf die rechte hant vnd Rossieyn (=Raseiniai) vf die linke hant" 1395, Weg. 676, passen gerade zu der von Pramedžiuva.

Hirsch, Weg. 676 Anm. 3, und nach ihm Heinrich, Beiträge 63, identifizierten Pomedien fälschlich mit Pamituvys sö. von Pramedžiuva.

Pupillen, in Sameiten in eine jegene genandt, 1339, Renner 79, vgl. H. v. Wartberge 68; fecit magnam expeditionem contra Letwinos in terram Popillen 1359, H. v. Wartberge 80; predia... Popili cum familia illiberà et omnibus villanis (1417)[1]), Opisan. V 4; Попиляны oder Попилы, Gut und Dorf im Kreise D. Dirvonėnai, Spr. = *Papilė,* Städtchen an der Venta im Kreise Šiauliai. — Das ostlitauische Papilys im Kreise Biržai-Pasvalys kann hier, wie es Strehlke, SRP II 80 Anm. 2 annimmt, nicht gemeint sein, weil Pupillen nach Hoeneke, Renner loc. cit., in Žemaiten lag.

Der žemaitische Bischof Martin II. (1485—1500) gründete in Papilė die erste Kirche, welche 1493 vom polnischen König Jan Olbracht dotiert wurde, ŽV I 73. Vgl. auch oben S. 181 Pilene.

Putelauken s. oben S. 201 unter Karschauen.

Pütinveld = Putelauken.

Puttern, van Meylisskenfeld bis in das land czu, ij myle, Weg. 688 = *Putriai,* Dorf 2,5 km s. von Ariogala.

Ramynne, s. Andigenkuthi.

Ramoe s. Datinen.

Rasseyene, terra 1253, BU[1] I 334; Rassione, terra 1253, loc. cit. 338; Rassegene 1254, loc. cit. 345; intraverunt territorium Russigenam 1322, Dusb. 186, vgl. Samb. 287; intrat terram... Rosgeyn 1352, Wig. 516; summo mane properant in terram vulgariter Rogeyne 1357, loc. cit. 523; tertia nocte in Rassyn 1370, loc. cit. 569; insultum fecit terre Rossiene 1370, H. v. Wartberge 98; Rosgeynenses... sunt devastate 1375, Wig. 579; in ein ander lant daz was Russenia genant 1377, Suchenwirt 166; Rossyeyn 1385, Weg. 677 f; us dem lande czu Rossieen 1390, CEW 23; quieverunt

[1]) Wegen der Jahreszahl vgl. Luknyk.

in Rosittem sub custodia inter inimicos 1393, Wig. 652, vgl. Pos. 189; pergunt in Lithwaniam veniuntque in terram Rossiten 1394, loc. cit. 653; Rossieyn 1395, Weg. 676; czu Rossigen, loc. cit. 686; van dem flisse (= Oppythen) in des land czu Rosseyn of das flys Bobirba ij myle, Weg. 688; Des ergobin sich etliche land, als Rossyeyn... 1405, Pos. 276; Ouch so hab wir die gisel von Rosseyn... geheischet 1406, CEW 127; in die oberlant czu Samaiten als Rossein... 1409, loc. cit. 170; Roszein 1409, loc. cit. 182; gebuwere czu Rosseijne 1418, loc. cit. 411; Rosienny 1419, loc. cit. 439; Rosiouiensis... districtus 1492, LOč 373; Росейни, Gut und Stadt im Kreise Raseiniai, Spr. = *Raseiniai.* —

Über die ursprüngliche Ausdehnung dieser Landschaft lässt sich nur soviel sagen, dass sie im Süden bis über den Bebirvas, Nebenfluss der Šaltuona, reichte, Weg. 688.

In politisch-wirtschaftlicher Beziehung spielt Raseiniai im alten Žemaiten eine der ersten Rollen. An dem Königsberger Vertrag von 1390 sind 3 Vertreter dieser Landschaft beteiligt, CEW 23. 1406 muss Raseiniai neben den anderen Landschaften dem Orden Geiseln stellen, CEW 127 f. Auch der gegen den Orden gerichtete Aufstand von 1409 greift hier zuerst um sich, loc. cit. 182. 1418 meutern die Bauern von Raseiniai gegen die „edelsten baioren und gutte luthe", denen sich auch jene von Medininkai und Knytuva anschliessen, loc. cit. 411. Nach Długosz, Hist. Pol. lib. XI 344, ist Raseiniai schon im Jahre 1413 ein Kreis (districtus) von Žemaiten. Vgl. auch Str. 543. Die ungefähre Ausdehnung des Kreises im XVI. Jahrhundert ist aus der Karte von Jakubowski zu ersehen. Aber die gezeichneten Grenzenbedürfen einer Korrektur. Im Norden von Šiluva erstreckte sich der Kreis etwas weiter an Tytuvėnai vorbei gegen Šiaulėnai. Im Osten schneidet die Kreisgrenze die Dubysa ca. 5 km w. von Betygala und weiter verläuft sie fast gerade auf die obere Mituva zu. Das Gebiet sö. von dieser Grenze gehörte zum Kreise Ariogala.

Die Kirche zu Raseiniai ist 1417 von Vytautas errichtet und dotiert, Polska i Litwa S. 102.

Rawde, von dannen (d. h. Asswyiote) uf das vlys, ij mile 1386, Weg. 669; Ровдя, Fluss im Kreise Karklėnai, Spr. = *Raudys,* Zufluss der Akmena w. von Kražiai.

Rense, pernoctabant... iuxta defendiculum vulgariter, 1364, Wig. 543 = ? — Nach Wig. loc. cit. lag es unweit von Veliuona und Peštvėnai.

Ringelauken, czu, dem velde vnd vort 2½ mile bis czu Putelauken 1395, Weg. 675. = *Ringiai,* Dorf mit Gut an der Jūra 10 km n. von Tauragė. — Aus dem XVI. Jahrhundert ist Ringiai zufälligerweise nicht überliefert. Der Dorfname Ryngalie aus dem Jahre 1562, WA XXV 82 f, heute *Ringaliai* 11 km nö. von Ringiai, ist vom letzteren durch das Deminutivsuffix *-al-* abgeleitet und bedeutet ‚Klein Ringiai'.

Rodan, transeunt fortiter ad ripam fluminis, 1360, Wig. 526; relictis victualibus in flumine Roddan 1366, loc. cit. 557; a fluvio Rodan 1420, Dogiel IV 107; vellet die Rodan in die Memmel boben Kirsmymmel mee denn eyne meile weges, Weg. 709; Ровдана, Fluss im Kreise Veliuona, Spr. = *Raudonė,* der bei dem gleichnamigen Kirchdorf 9 km w. von Veliuona in die Memel mündende Bach.

Rogyare, Von Kosleykin keret man wedir vmme vnd kumpt czu, 3½ mile 1386, Weg. 669; von Rogyare czu Namaxste, das ist iij mile ca.

1386, loc. cit. = *Raudgiriai*, Vorwerk und Dorf 9 km sw. von Kražiai. — Hirsch, Weg. 669 Anm. 5, versucht Rogyare mit Šventragiai, zwischen Kražiai und Karklėnai, zu identifizieren, was jedoch lautlich unmöglich ist. Heinrich, Beiträge 61, setzt es allein aus Rücksicht auf die Entfernungsangaben des Wegeberichtes gleich Pogare, w. von Pakražantis. Das anlautende *p* statt *r* lässt sie dabei unerklärt.

Romayn, insula, inter Welyn et Beisten 1336, Wig. 490; werdir Sallyn... legende boben Romeywerdir 1398, CEW 52; in quidam insula dicta Sallyn sita in fluvio dicto Memla habente sub se insulam aliam dictam Romeywerder 1402, loc. cit. 82; die grenitczen anhuben an Romayenwerder gerichte uff die Suppe 1425(?), loc. cit. 711. = ? — Aus Wig. loc. cit. und Samb. 281, welcher die Insel ohne den Namen zu nennen, als „ex illa parte Pisten" liegend bezeichnet, geht hervor, dass Romayn mit der heutigen 1 km langen Memelinsel w. der Dubysamündung identisch ist. Weber, Preussen 547 ff, verlegt die Insel allein wegen der zufälligen Namenübereinstimmung und der falschen Lokalisierung von Sallyn (s. d.) nach der Mündung des Nevėžis in die Nähe vom heutigen Romainiai. Hierzu ist zu bemerken, dass Romainiai (Romene, Romayn, Romagyn, Romanye, Romeyen, Rümegine) nach dem Ausweis der Quellen eine „villa sacra" oder „terra", aber keine Insel ist, Dusb. 159, Wig. 584, 611.

Und die Insel „in opposito Nowesen" hat, wie auch Weber loc. cit. bemerkt, einen anderen Namen, nämlich Wyrgalle, Wig. 545. Hier hatte Kęstutis die vom Orden 1363 zerstörte Burg Neu-Kauen (Novum Cawen) errichtet, loc. cit.

Das bei Wig. 591 erwähnte Romaynen erklärt Hirsch, loc. cit. 490 Anm. 258, fälschlich für eine Insel zwischen der Neris und dem Nevėžis und folgert daraus, dass mehrere Memelinseln den Namen Romayn geführt hätten.

Sallyn, werdir, genandt legende boben Romeywerdir 1398 CEW 52; Sallyn... in der Memel 1398 loc. cit. 54; a... insula, Salyn, in directum procedendo usque ad fluvium dictum Suppam 1398, BU[1] IV 224; in quadam insula dicta Sallyn... habente sub se insulam... Romeywerder 1402, CEW 82 = ? — Wegen der Lage oberhalb von Romeywerder (s. d.) mit der 1,5 km langen Memelinsel zwischen Vilkija und Zapyškis zu identifizieren. Falsch Weber, Preussen 107, 548 f.

Hier unterzeichnete Vytautas am 12. Oktober 1398 den Friedensvertrag mit dem Hochmeister Konrad von Jungingen, durch welchen er Žemaiten bis zum Nevėžis an den Orden abtrat, BU[1] IV 222 ff. Nach der Mitteilung des Herrn S. Dalinkevičius aus Zapyškis hat heute die Insel keinen besonderen Namen und wird von der umwohnenden Bevölkerung einfach *sala* ‚Insel' genannt. Etymologisch würde Sallyn < **Salynas* ‚unbedeutende Insel' oder ‚Inselgruppe' bedeuten.

Salto, bi, dem walde 1395, Weg. 676 = ? — Lag auf dem Wege von der Šaltuona nach Vaiguva, 3 Meilen von diesem Fluss entfernt.

Saltūne, czü deme flise, 1385, Weg. 677; von der Swintov bis vf die Saltüne vj mile wegis 1393, loc. cit. 678; bis czu der Saltone dem vlise 1395, loc. cit. 676; vf der Saltune 1395, loc. cit. 678; van deme flisse Szalltona, Weg. 688; за Шолтоною 1491, WA XXIV 1; Шольтона, Fluss, durchfliesst die Kreise Raseiniai und Viduklė, Spr. = *Šaltuona*, linker Zufluss der Šešuvis.

Salweythe, Nonum sowalk, fuit super Nevesen; terra in eo vastata vocatur Wadachte 1374, H. v. Wartberge 102.

Der PN Salweythe <**Salvaitis* ist ein Deminutivum von *Salva,* heute Gehöft 15 km ö. von Baisogala.

1. Wadachte, loc. cit.; Водокты, Feld und Gut an der Vadakta, Spr. = *Vadaktai,* drei Güter mit Kirchdorf am Nevėžis zwischen Naujamiestis und Krekenava und ein Gut 7 km w. davon an der Vadakta.

Santacka, vf die, do die Anta vnd die Sassow invallen 1393, Weg. 674; Santaken vlys 1394, loc. cit. 678; von dannen (d. h. Wayswille) bis an die Santacka... v. mile 1395, loc. cit. 677; Соньтоки, Gut an der Ančia, Spr. = *Santakos,* Dorf an der Mündung der Ančia in die Šešuvis 5 km s. von Batakiai. — Li. *santaka* ‚Zusammenfluss'.

Sawlawken, von Wewerzege zcu, iij mile 1388, Weg. 667; Савсловки und Совсловки, Gut an der Ašva im Kreise Pajūris, Spr. = *Sauslaukis,* Gut und Dorf 6 km sw. von Kvėdarna, Kreis Tauragė.

Saüten, von Milsowe ij mile bis czü, czü deme heiligenwalde 1385, Weg. 687; an eyme walde, der heist Sautum bi eynem vlise Sassaw 1395, loc. cit. 678 = ? — Nach den beiden Weg. XXVII und LI lag der Wald an der Šešuvis je 2 Meilen von Milsowe und Wayke (s. d.) entfernt, also ungefähr südlich vom Kirchdorf Žalpiai. Vgl. Mierzyński II 95.

Schawden, czu, in das lant, Weg. 666; Волость Шовъды 1528, WA XXIV 61; Шовды und Шовдово, Gut im Kreise Šauduva, Spr. = *Šauduva,* Dorf mit Gut 5 km s. von Laukuva. —

Im XVI. Jahrhundert umfasste der Kreis Šauduva das Gebiet zwischen Kvėdarna, Šilalė und Laukuva. Das letztere lag wahrscheinlich noch innerhalb des alten Kreisgebietes. Jakubowski gibt auf seiner Karte ganz andere Kreisgrenzen an. Nach ihm soll Šauduva auch an die Kreise Rietavas und Medingėnai gegrenzt haben, was jedoch nicht der Fall ist. Aus dem Bestandbuch des Kreises Rietavas von 1563 erfahren wir, dass die Dörfer Ręsčiai und Girėnai, sö. von Rietavas, an den Kreis Pajūris und nicht an Šauduva grenzten, WA XXIV 387, 398. Das im Grenzgebiet des Kreises zwischen den genannten Örtlichkeiten liegende Dorf Kikonys, loc. cit. 391 ff, wird nach Spr. häufig auch zum Kreise Pajūris gerechnet. Die diesen drei Ortschaften im SO benachbarten Dörfer Baubliai, Treigiai, Palokystis und Kalnyčiai gehören nach Sprogis gleichfalls zum Kreise Pajūris. Von einer gemeinsamen Grenze der Kreise Šauduva und Rietavas kann also keine Rede sein. Ein schmaler Gebietstreifen des Kreises Pajūris trennte sie voneinander. Die n. von Laukuva liegenden Dörfer Apvaišavas, Čepaičiai (Spr.: Щеповичи), Tautvilai, das oben erwähnte Baubliai, Reistrai (Spr.: Рейсты), der See Paršežeris und der ihn mit dem Lūkstas-See verbindende Bach Sietuva (Spr. = Ситова) gehören sämtlich zum Kreise Pajūris; die letzteren drei werden auch zu Pavandenė gerechnet. Sie trennen den Kreis Šauduva vom Kreise Medingėnai. Die auf der Karte ö. von Šauduva verzeichnete Gebietsinsel des Kreises Pajūris wird in Wirklichkeit durch die oben genannten Dörfer mit dem übrigen Kreisgebiet verbunden. Im Süden ist die Kreisgrenze mehr nach Šilalė zu verschieben, weil der Ort nach Spr. ein paarmal auch zum Kreise Šauduva gerechnet wird.

Semegallen, von deme flise Ante v. mile in das lant czü, 1385, Weg. 679; Жимигола 1561, WA XXIV 234, 244; Жимигола, Gut und Feld im Kreise Viduklė, Spr. = *Žemygala,* Dorf und Gut 5 km w. von Nemakščiai. —

Das w. von Betygala liegende Žemygala, welches ebenso aus dem XVI. Jahrhundert überliefert ist, kann hier nicht gemeint sein. Mit den Worten „von Semegallen wil man czü Wedukkelen adir in das lant czü Wangen, do wellen sie (d. h. Leitsleute) hin furen", Weg. loc. cit., wird Žemygala als Ausgangspunkt für die Reise nach den beiden Landschaften Viduklė und Vankiai bezeichnet. Das obige Žemygala (an der Dubysa) passt hierzu überhaupt nicht.

Sessow, von Wayswille czu, eyn flys iij mile 1386, Weg. 669; von Sessow vf das velt Awkon und ist ij mile ca. 1386, loc. cit. 668; vf die Santacka, do die Anta vnt die Sassow invallen 1393, loc. cit. 674; bi eynem vlise Sassaw 1395, loc. cit. 678; do di Sessow und di Jure czu houfe komen 1406, CEW 135; Sasso 1411, loc. cit. 220; Шешува, Fluss, durchfliesst die Kreise Kražiai und Viduklė, Spr. = *Šešuvis*, linker Zufluss der Jūra.

Skrunden, von Warnestilte czu, das ist ij mile ca. 1385, Weg. 671; ку селомъ Скрондзяномъ 1561, WA XXIV 249; Скрундайны, Dorf im Kreise Pavandenė, Spr. = *Skrandėnai*, Dorf mit Gut 7 km s. von Varniai.

Sossaw, das lendchen Jassuden (= Josvainiai) of der, 1405, CEW 117; Шушва, Fluss, durchfliesst die Kreise Tendžiogala, Josvainiai, Raseiniai und Vilkija, Spr. = *Šušvė*, rechter Zufluss des Nevėžis.

Stabuncaln, Von, czu Kosleikindorffe ij mile 1386, Weg. 669; von Susükin bis czu Stabuncaln, das ist ij mile ca. 1386, loc. cit. 669; czu Stabekalne (Stabekalme) im lande 1395, loc. cit. 686; von dannen (d. h. Wenewange) czu Stabekalmen iij mile 1395, loc. cit. 677 = *Kelmė*. So Hirsch, Weg. 669 Anm. 2, und zweifelnd Mierzyński, Źródła II 105. — Diese Annahme wird durch die Marschrichtung und den Vergleich der Entfernungsangaben der Wegeberichte wahrscheinlich gemacht. So entsprechen z. B. der, nach Weg. VI, drei Meilen langen Strecke Viešvilė — Šešuvis 21 km Luftlinie, Kražiai — Milžuvėnai — 2 Meilen = 14,5 km und Kušleikiai — Raudgiriai — 3 bzw. 3,5 Meilen (Weg. VII) = 24 km. Weiter, Weg. XXIV, die 5 Meilen lange Strecke Viešvilė — Santakos gleicht 20 km Luftlinie und desgleichen Nemakščiai — Stabekalmen (über Wenewangen) — 5,5 Meilen = 24 km. Hieraus ersehen wir, wie die angegenbenen Entfernungen bei der Berüchsichtigung der relativen Meilengrösse (Weg. VI : 1 Meile = ca. 7 km und Weg. XXIV nur ca. 3 km Luftlinie) zur Lage von Kelmė ohne weiteres stimmen.

In Stabekalne des Weg. XX vermutet Mierzyński, loc. cit., eine andere Ortschaft und verlegt es s. von Viduklė. Diese Trennung ist jedoch abwegig, denn um Stabekalne von der Šaltuona aus zu erreichen, gebrauchte man einen zweitägigen Marsch, was wohl für Kelmė, aber keineswegs für Viduklė zutreffen kann.

1424 hat Kelmė schon eine Kirche, ŽV I 64. 1503 erteilt der König Alexander dem žemaitischen Bischof Martin III. (1500—1514) das Recht, einige Kirchen, darunter auch Kelmė, selbständig und ohne königliche Zustimmung mit Pfarrern zu besetzen, loc. cit. 76. 1528 besteht auch ein Kreis Kelmė, WA XXIV 66. — Der heutige Name des Ortes Kelmė muss wohl aus **Stabakelmė* umgebildet sein.

Nach Weg. 676 gehörte zu Stabekalne auch ein Weikenveld, welches von der „terra Waikina" (s. d.) zu trennen und wohl *Vaiguva*, Flecken 12 km n. von Kražiai, gleichzusetzen ist. — Um 1497 verschreibt

S. Kęsgaila ganz Vaiguvą der Kirche zu Kražiai, ŽV I 73. Spr.: Войгово, Gut und Feld an der Knytuva im Kreise Užventis.

Sterva, See, 1421 von Vytautas dem bischöflichen Kapitel zu Varniai gestiftet, ∠V I 59 = *Sterva* - See n. von Varniai.

Susuckin, von, ij mile bis czu Stabuncaln 1386, Weg. 669; von Milso czü Susükendorff, das ist ij mile ca. 1386, loc. cit. = ? — Nach Weg. VI u. VII lag das Dorf auf dem Wege von Milso nach Stabuncaln je 2 Meilen von beiden entfernt. Hirsch, Weg. loc. cit. Anm. 1, und nach ihm Heinrich, Beiträge (s. die Karte), haben Susuckin ohne Grund mit Saudininkai w. von Kelmė an der Dubysa identifiziert. Die Entfernung von 20 km Luftlinie zwischen Milžuvėnai und Kelmė ist für die in den Wegeberichten angegebenen 4 Meilen durchaus nicht klein und daher ein Abbiegen der Reiseroute nach Osten unwahrscheinlich.

Sweisna, flys 1384, Weg. 667; von der Swexten bis vf daz felt Bareykin iij mile 1387, loc. cit. 664 = *Švėkšnalė*, Bach bei Švėkšna. — Swexte stimmt lautlich mit der aus dem XVI. Jahrhundert überlieferten Namenform des heutigen Städtchens Švėkšna — Швекшты (neben Швекшны) überein, Spr. Es scheint also neben *Švėkšna* eine Nebenform **Švėkšta* existiert zu haben.

Swintove, von der, iiij mile bis czü deme flise Saltüne 1385, Weg. 677; von der Swintov 1393, loc. cit. 678; Swinton 1395, loc. cit. 676; An der Swintoppe scheidet man von der Memil 1395, loc. cit. 678; Swentoyn, das do gar ein lunisch flis ist 1406, CEW 136; ex opposito eiusdem fluminis Swantha alias Swantona 1420, loc. cit. 494; fluvium Swantha, ubi intrat Niemen 1422, loc. cit. 552; das dritte fleiz heysset Swentove, Weg. 709 = *Šventoji*, Grenzfluss w. von Jurbarkas.

Tenjagaln, yns lant, das ist vj mile (d. h. von Betygala) 1386, Weg. 686; und einer (d. h. gisel) von Thanyagel 1406, CEW 123; lant ...Thanyagel noch nicht gericht han 1406, loc. cit. 127; Волость Тондякгола 1528, WA XXIV 66; Stanislao Jacobi Skoph... Tenutario... Tondagelensi 1529, Dogiel IV 261; do włok wsi Tendziagotow 1559, WA XXIV 209; Тондягола, Gut im Kreise Tendžiogala, Spr. = *Tendžiogala*, Gut 11 km sw. von Grinkiškis, Kreis Kėdainiai. — Hirsch, Weg. 686 Anm. 10, durch die falsche Überschrift des Wegeberichtes „Vff Kawen vnd Tracken", welche in der Handschrift β fehlt, irregeführt, wollte Tenjagaln in Vandžiogala ö. vom Nevėžis wiederfinden. Ebenfalls falsch hat es Mortensen, Litauen 257, mit Šingaliai 2,5 km nö. von Josvainiai identifiziert, woraus der Verfasser auch verkehrte Schlüsse über die Besiedlung von Ostžemaiten zog.

Der Kreis Tendžiogala umfasste im XVI. Jahrhundert das Gebiet zwischen Žaiginys, Šiaulėnai, Radviliškis, Grinkiškis, Vosyliškis und dem Moor Ilgšilis. Die von Jakubowski gezeichnete Kreisgrenze bedarf einer bedeutenden Korrektur. Der mittlere Lauf der Šušvė s. von Grinkiškis gehörte, nach Ausweis der bei Spr. verzeichneten zahlreichen ON, noch zum Kreise Josvainiai. Das Gebiet nw. von Šiaulėnai ist hingegen zum Kreise Viduklė zu schlagen.

Tilgauten, von Maudillevelde ij mile bis czu, das veld 1395, Weg. 675 = ? — Lag auf dem Wege von Maudille (s. d.) zur Nereathe (s. d.).

Towrogeny, predia... cum familia illibera et omnibus villanis (1417), Opisan. V 4. = *Tauragėnai*, Dorf 6 km s. von Tryškiai. — Für die Jahreszahl vgl. Luknyk.

Tracken, regiones vastavit... 1367, H. v. Wartberge 89 = *Trakiniai*, Dorf 13 km sw. von Raseiniai. — So identifiziert Strehlke, loc. cit. Anm. 4, mit Rücksicht auf andere bei dieser Kriegsreise erwähnte Ortschaften.

Traplauken, vf eyme velde,...iij mile von der Santake 1394, Weg. 679; селомъ Тропеномъ 1561, WA XXIV 234; Трепы, Тропы, Тропяны, Gut und Feld, bald zum Kreise Viduklė, bald zu Kražiai gerechnet, Spr. = *Trapai*, Dorf und Vorwerk 2,5 km nw. von Skaudvilė.

Twertekaymen s. u. Medenickam.

Wadachte s. u. Salweythe.

Wayken, proccessit contra territorium dictum, 1294, Dusb. 159; intraverunt territorium Waykinam; rapina et incendio tam castrum quam alia edificia destruentes 1322, loc. cit. 186, vlg. Samb. 287; territorium, quod dicitur Wayken, incendio vastaverunt 1330, Dusb. 217; devastans divertit se in... Wayken 1355, Wig. 521; venit ad flumen vulgariter Metowen dictum et consequenter simul transeunt in terram Wayken 1357, loc. cit. 523; intrant terram Wayen 1370, loc. cit. 569, vgl. H. v. Wartberge 98; fecit insultum Letwinis in terram Wayken 1375, loc. cit. 108; von Saüten ij mile in das lant czü Wayke 1385, Weg. 688; Войквитя (< *Vaik-* + *vieta* ‚Ort'), Grundstück des Gutes Рейкли an der Alsa im Kreise Viduklė, Spr. = *Vejukai*, Dorf 3 km s. von Viduklė. — Diese Indentifizierung wird durch die Marschrichtungen bestätigt, so Dusb. 186 : Waikina — Raseiniai — Ariogala und Wig. 569 : Kaltinėnai — Wayken — Raseiniai — Ariogala — Gaižuva — Kulautuva. Auf der Reise von 1357 überschreitet das Ordensheer, aus Preussen kommend, die Mituva, zieht weiter nach Wayken, bleibt hier über Nacht und „in crastinum summo mane properant in terr am" Raseiniai. — Das heutige Vaikių laukai 5 km sw. von Laukuva, bei Spr. Войки oder Войкю ловкасъ, liegt zu weit von Raseiniai, um hier gemeint zu sein.

Waykowsoppe s. u. Viduklė.

Wange, Nomina autem terrarum... 1253, PU I² 35; Wangen et Carsouwe terras 1253, loc. cit. I¹ 206; Wanghe 1257, loc. cit. I² 35; von Semegallen will man... in das lant czü Wangen 1385, Weg. 679 = Вонгейте, Gut an der Ančia bei den Gütern Būtvilai, Kražiai und dem Dorfe Antininkai im Kreise Kražiai, Spr. — Die alte „terra Wange" ist also am Oberlauf der Ančia sw. von Kražiai zu suchen. Zurlakowski, AM XLIII 148 Anm. 1, hat als erster auf den Zusammenhang von Wange mit dem „lant czü Wangen" der Wegeberichte hingewiesen. Falsch Sjögren, Jatwägen 230 Anm. 218. Unwahrscheinlich ist auch die Annahme von Kętrzyński 16, wonach Wange = Vangai an der Memel, 6,5 km s. von Darsūniškis, sein soll. Der Ort ist weder aus den Wegeberichten, was wegen des oft als Reiseziel geltenden Darsūniškis zu erwarten wäre, noch aus dem XVI. Jahrhundert bekannt. Wegen des vollständigen Mangels an Zeugnissen für das Alter von Vangai ist die obige Identifizierung unzulässig.

Warlen s. u. Medenickam.

Warnen s. u. „

Warnestilte s. u. „

Weikenveld s. u. Stabuncaln.

Weisebow, wald, genant 1393, Weg. 672 = ? — Lag an der oberen Šyša.

Wenewange, Von dannen (d. h. Nemagste) czu dem borgwalle, 2½ mile 1395, Weg. 677; von dem flisse Waykowsoppe bis in das lendechen Wenewaygene ij myle, loc. cit. 688 = Винвонгяны, Gut im Kreise Viduklė, zwischen den Ländereien der Güter Viduklė und Lipkiškė liegend, oder Винмонгяны im Gute Viduklė, Spr. — Genauer ist die Lage von Wenewange nicht festzulegen. Die Besitzungen des Gutes Viduklė umfassten unter anderem die heutigen Dörfer: Paliepiai, Jukainiai, Giržadai (Spr.: Гиржидойте) und die nicht mehr vorhandenen Винмонгяны und Поонте (d. h. an der Ančia), Opis III 137. Die Wegrichtung weist auf den NW von Viduklė hin.

Versevene, in, pernoctando 1370, H. v. Wartberge 96; Виржовяны Dorf 1507, Opisan. V 2 = *Viržuvėnai* oder *Janapolis*, Kirchdorf 9 km n. von Varniai. — 1421 wird der Bezirk Viržuvėnai von Vytautas dem žemaitischen Bischof Matthäus I. verschrieben, ŽV I 59. Der Nebenname Janapolė wurde dem Ort vom Bischof Johannes Łopaciński (1762—1778), welcher seine Residenz hierher verlegte, beigelegt, loc. cit. 224 f.

Wewerse, von der Menye sint iij cleine mile vff die, 1384, Weg. 667; von Wewerzege czu Sawlawken iij mile 1388, loc. cit.; man mus bruken obir die Weywirs, loc. cit. 665; nad rzeką Wiewierzą 1563, WA XXV 415, 433 f, 437 = *Veiviržas*, rechter Zufluss der Minija.

Viduklė. Sie streifften durch... Duclen 1352, Schütz 519; intravi, terram Viduckelen eciam vastando 1371, H. v. Wartberge 98; intrat terram Weduclen... et vi oppressit paganos, pernoctans ibidem 1372, Wig. 571; in terra Wenducke in multiplici dampno steterunt 1377, loc. cit. 586; vgl. H. v. Wartberge 113 f; veniunt in Veduclen 1378, Wig. 595; von Semegallen wil man czü Wedukellen 1385, Weg. 679; us dem lande czu Widuckel 1390, CEW 23; land Weducklen 1399, Weg. 674; Von Saltüne iiij mile bis czu Wedükkelen 1385, loc. cit. 677; in das land czu Weduckelen 1393, loc. cit. 678; Von der Hant iiij mile in das lant czü Wedukkelen, loc. cit. 676; dirgobin sich etliche land... Wydockl 1405, Pos. 276; von Windockeln 1406, CEW 123; von Widockeln 1406, loc. cit. 128; us anderen gebitten als us von Ducla 1418, loc. cit. 411; У Видукляхъ, RIB XXVII 75, 117 (aus der Regierungszeit Kasimirs 1440—1492); волости Видуклевской 1522, WA XXIV 21; Видукле, Gut im Kreise Viduklė, Spr. = *Viduklė*t Städtchen 14 km w. von Raseiniai. —

Über die ursprüngliche Ausdehnung der Landschaft Viduklė erfahren wir aus den Quellen nichts. Nur Weg. 688 heisst es: „in das land czu Wyducla off eyn flis, das heist Waykowsoppe" = Вейкявсупись, Войкя, Flüsschen bei Blinstrubiškės in Kreise Viduklė, Spr. — 1560 wird ein zum Dorfe Šilaukis (Шуноловъки) gehöriger Heuschlag „сеножать зъ зарослю врочищомъ Вайкайупе" erwähnt, WA XXIV 227. — Ob der Name auch noch heute fortlebt, konnte nicht ermittelt werden. Falsch Heinrich, Beiträge 65.

Im XIV. und XV. Jahrhundert gehörte Viduklė zu den führenden Landschaften von Žemaiten. Vier Vertreter dieser Landschaft unterzeichnen den Königsberger Vertrag von 1390, CEW 23. Anfang 1405 zwingt der Orden, mit Vytautas' Hilfe, Viduklė nebst anderen Gebieten zur Unterwerfung. Das Land verpflichtete sich Geiseln zu stellen, welche jedoch erst im Januar 1406, sechs an der Zahl, durch den Vogt von Zemaiten nach Preussen

geschickt werden, loc. cit. 123. 1418 macht der žemaitische Hauptmann Kęsgaila mit den „gutten luthen“ von Viduklė und Ariogala eine Strafexpedition gegen die aufständischen Bauern von Raseiniai, loc. cit. 411.

Zu Vytautas' Zeit bildete Vyduklė einen Kreis, Długosz, Hist. Pol. lib XI 344, und bei der Christianisierung des Landes erhielt es eine Kirche. Die bei Jakubowski angegebene Kreisgrenze des XVI. Jahrhunderts ist wie folgt zu berichtigen. Von Batakiai verläuft die Grenze fast gerade in nö. Richtung bis zu einem Punkte sö. von Kelmė, wobei Nemakščiai etwa 5 km sö. von dieser Grenze zu liegen kommt. Von hier läuft die Grenze mit einer kleinen — auch von Jakubowski bezeichneten — Ausbuchtung nach Süden, zu beiden Seiten der Dubysa auf das Moor Tyruliai bei Šiauliai zu, biegt nach Radviliškis ab und wendet sich wieder, ohne es zu berühren, nach SW, umgeht in einem Bogen (nach Süden) Šiaulėnai und erreicht in einer wiederum doppelbogigen Linie sö. von Lyduvėnai die Dubysa. In ihrem weiteren Verlauf stimmt die von uns ermittelte Süd- und Südostgrenze des Kreises mit der von Jakubowski überein.

Wilhun, processit antre castrum,... suburbium... cum multis casis cremabant, 1315 Samb. 286; inter Welyn et Beisten 1336, Wig. 490; in quadam insula ex opposito Welov 1337, Samb. 281, vgl. Wig. 493; obsedit castrum Velym 1339, loc. cit. 497; venissent trans fluvium Mimle ante castrum Wilawense 1343, SRP II 735; convertit se contra castrum Welun 1348, Wig. 514; venitque cum toto exercitu juxta... Welow 1348 (?), loc. cit.; A Pisten transeunter in obsedionem Welun 1357, loc. cit. 523; transiitque navigio in Welun... inpugnant castrum 1360, loc. cit. 524; proclamabat... exercitum... contra castrum Welun 1360, loc. cit. 525; pretereuntes silenter Welun 1362, loc. cit. 531; Welinenses 1362, loc. cit. 538; navigio venit in Welun... in quarta die vicit 1363, loc. cit. 540, vgl. loc. cit. 546, vgl. H. v. Wartberge 84; in loco, ubi Pisten et Welun pridem steterunt 1364, Wig. 543; Reversique invenerunt ablata victualia a Welunensibus 1366, loc. cit. 557; veniunt ante Welun; quod percipientes in castro bayores... soli... domum... concremabant 1367, loc. cit. 559, vgl. H. v. Wartberge 89; von dem flise (d. h. Kuwalke) vordan obir eynin ort Welunenfelt 1394, Weg. 680; daz man daz hous Welun abebreche 1413, CEW 256; Daz huws czu Welune... in des ordens grenczen ist gebuwet 1413, loc. cit. 259; ken Welune 1416, loc. cit. 338; ken der Welone qwemen 1416, loc. cit. 341; bi uns vor der Weluna 1416, loc. cit. 344; Vgl. loc. cit. ferner 356 ff, 361, 363; kegin Welunen obir off der Memil 1416, Pos. 364; off das werdir ken Welin 1416, CEW 371; czu Weluna uff dem tage 1417, loc. cit. 380; kehen Welona 1418, loc. cit. 413; of der lagerstad bi Wolona 1418, loc. cit. 420; Vgl. ausserdem loc. cit. 423, 425 ff, 430, 433; bei Weluna 1419, loc. cit. 442; zu Welun 1420, loc. cit. 471; Vgl. weiter loc. cit. 494, 496, 499, 502; fliez das heysset Galsune czwisschen dem Wenten vnd Welune, Weg. 709; do iczunt herczog Witolt Willune weder recht... hot gebuwet, loc. cit. 710; Datum in Weluna 1423, CEW 589; sub castro nostro Weluna 1423, loc. cit. 590; tzu Welunen 1424, loc. cit. 684; czu Welun 1425, loc. cit. 704; uff der Memel uf dis seit Willun 1430, loc. cit. 928, vgl. loc. cit. 940; у-въ Ойкгувѣ, за милю отъ Велены 1493, RIB XXVII 138; наместнику Веленьскому 1509, loc. cit. 632; Веліонское волости 1528, WA XXIV 70; Велена, Krongut mit Stadt im Kreise Veliuona, Spr.= *Veliuona* an der Memel w. der Dubysamündung. —

Die von den Litauern in dem „territorium" Junigeda 1291 errichtete Burg führt erst seit 1315 den heutigen Namen Veliuona (s. o. Junigedam). Sie wurde dank ihrer Lage als Einfallstor nach dem Inneren von Litauen, zu einem der am meisten umkämpften Punkte während des ganzen deutsch-litauischen Krieges. Erst i. J. 1348, nach 57 Jahren harten Kampfes und 10 Belagerungsreisen, wobei die Vorburgen 5 mal verbrannt wurden, gelingt es dem Orden die Heidenburg zum erstenmal zu bezwingen. 1357 erscheint die Feste wieder aufgebaut und wird 1357 und 1360 belagert, bis sie 1363 nach drei- oder sogar zehntägigem Belagerungskampf von neuem dem Boden gleichgemacht wurde. Aber schon i. J. 1366 nehmen die „Welunenses" dem Ordensheer den für die Rückreise aus Ariogala am Bach Raudonė zurückgelassenen Proviant (victualia) weg. Und als im nächsten Jahr (1367) der Hochmeister Winrich von Knieprode vor Veliuona erschien, geschah es, dass „in castro bayores et ceteri ceperunt timere" und verbrannten selbst die Burg „cum omni continentia", Wig. 559.

Mit diesem Jahr verschwindet Veliuona für ein halbes Jahrhundert vom Kriegsschauplatz und wird nur in den Wegeberichten als „Welunenfelt" erwähnt. Nach der Niederlage des Ordens bei Tannenberg (1410) wird die Burg Veliuona 1411 von neuem errichtet. Vytautas und Jogaila sollen beide bei diesem Bau persönlich anwesend gewesen sein. 1412 war die Burg mit 400 Mann unter einem Burghauptmann besetzt und an der Memelseite mit Palisaden und Pfählen befestigt, CEW 232. Noch im Mai 1413 schreibt der Hochmeister an den čechischen König, dass Vytautas noch immer „lit in der buwunge des huwzes Welun", loc. cit. 263. Der Orden führt dauernd darüber Klage und fordert das Niederreissen der Burg, loc. cit. 247, 251, 265 und passim.

Die frühere Bedeutung erlangte die neuerrichtete Burg aber nicht und ihr weiteres Schicksal ist uns vollständig unbekannt.

Wegen der günstigen Lage an der Memel wurden häufig in Veliuona oder in deren näheren Umgebung die sogenannten „Tage" (Verhandlungen) abgehalten, nämlich: 15.—17. Oktober 1416, 13. Oktober 1418, 8. September 1420, 9. Mai 1423, loc. cit. 365, 426, 494, 580.

Die Bevölkerung der Landschaft muss für jene Zeit durchaus nicht gering gewesen sein, denn die Gefangenenzahl während der zweimaligen Zerstörung der Burg (1348 und 1363) erreichte 2000. Dass wir hier mit der ortsansässigen Bevölkerung und nicht mit der Besatzung einer in der Wildnis angelegten Burg zu tun haben, beweisen folgende Tatsachen:

1. Unter den 1500 i. J. 1348 nach Samland weggeführten Gefangenen befanden sich nach Wig. 514 auch „mulieres et infantes".

2. Der nach der Einnahme von Veliuona i. J. 1363 in der Gefangenschaft ermordete Burghauptmann Gostautas (Wig.: Gastot) gehörte wahrscheinlich einer damals um Veliuona ansässigen Adelsfamilie an, welche wir später in Kulva, jenseits des Nevėžis, wiederfinden, Wig. 540 Anm. 654.

3. Über die 1294 nach Pista, ö. von Veliuona an der Dubysa, gemachte Reise berichtet Dusb. 158: „profecti sunt ante castrum Pistam, et et totum gregem pecorum receperunt; occisis multis infidelibus, LXX homines captos deduxerunt".

4. Über die im Herbst des Jahres 1318 verbrannten Vorburgen von Junigeda und Pista sagt unser Chronist: „que (d. h. suburbia) tunc frumento de novo introducto superabundabant", loc. cit. 184.

Es ist also ausser Zweifel, dass die Landschaft Junigeda, die Burggebiete von Veliuona und Pista, zu Anfang der deutsch-litauischen Kämpfe ein besiedeltes und unter Kultur stehendes Land war. Erst nach einem halben Jahrhundert Verwüstungskrieg wurde es mit dem Fall der Burg zur Wildnis, um kurz nach 1400 wieder neu besiedelt zu werden.

Die spätere territoriale Ausdehnung des Kreises Veliuona, welcher übrigens schon zu Vytautas' Zeit als „districtus Wyelunya", Długosz, Hist. Pol. lib. XI 344, bestanden hat, ist aus der Karte von Jakubowski zu ersehen.

Die erste Kirchengründung von Veliuona fällt in das Jahr 1417, Polska i Litwa 102. Diese Kirche ist aber augenscheinlich von den christenfeindlichen Aufständischen im Sommer 1418 verbrannt worden, denn im selben Jahre liess Vytautas „weder buwen eyne kirche zcu Welunen... und lys dy kirche dornoch wyen den bischoff von der Wille (= Wilna), als man den tag hilt noch senthe Michils tag (nach dem 29. September)", Pos. 376. Hiernach ist Mortensen, Litauen 62, nebst seiner Quelle zu berichtigen.

Wingenveld, von dannen ij mile truge dameraw in das land czu Medeniken 1393, Weg. 673; Винги, Dorf im Kreise Karšuva, Spr. = *Vingininkai*, Dorf 2 km sö. von Šilalė. — Wingen-, Винги < **Vingiai* : *vingis* ‚Wiese oder Acker an einer Flussbiegung'. Zur Ableitung vgl. *Karklė*, Karkelbeck n. von Memel : *karklininkai* ‚Einwohner von Karklė'.

Wint, transiverunt silvam, dictam, 1317, Dusb. 184; von Wentin dem walde, vnd troffen die Mittow vor dem lande 1395, Weg. 675 f; versus occidentem dicti castri Weluna ex una parte fluvii Nemen villa, que vocabatur Woygowa (= Vaiguviškiai 4,5 km sw. von Veliuona an der Memel) et ex alia parte fluvii Nemen silva dicta Ventus, que alias sancta in paganismo vacabatur 1415, Wig. 540 Anm. 654; nedwenig de Weluna wol eine halbe meil, do etwenne Samaytischer heiliger walt gewest ist, Wentis genant 1416, CEW 357; umb den Wenten... unser leger haben 1416, loc. cit. 360; umbelang Wentis dem walde 1416, loc. cit. 362; eyn fliez das heysset Galsune czwisschen dem Wenten vnd Welune, Weg. 709 = ? —

Nach den oben angeführten Quellen lag der heilige Wald eine halbe Meile w. von Veliuona an der Memel gegenüber dem heutigen Dorf Vaiguviškiai. Dies ist wenigstens die Ostgrenze des Waldes. Wie weit er sich nach Westen erstreckte, wissen wir nicht. Die Behauptung von Hirsch, Weg. 676 Anm. 1, und Weber, Preussen 546 f, wonach sich der Wald von Veliuona die Memel entlang bis zur Šventoji w. von Jurbarkas hingezogen haben soll, wird von den Quellen nicht bestätigt. Die oben angeführte Stelle aus den Wegeberichten, worauf Weber seine Behauptung stützt, beweist gerade das Gegenteil. Die angegebene Entfernung von 2 Meilen, zwischen der Mituva und Pomedie (= Pramedžiuva), passt überhaupt nicht zu der ca. 37 km langen Luftlinie Pramedžiuva — untere Mituva bei Jurbarkas und entspricht am ehesten der Senkrechten, welche vom oben genannten Orte nach der oberen Mituva führt und ca. 11 km lang ist. Also ist der Ausgangspunkt des Weg. XIX an der Ostseite des Waldes Wint und nicht bei Jurbarkas zu suchen. Vgl. auch Heinrich, Beiträge 63 und Karte. Ohne Grund bringt Hirsch, Wig. 652 Anm. 1991, in diesem Zusammenhang die „silva profunda et invia" an der Memel, welche bei der Reise nach Raseiniai (1393) vom Ordensheer passiert wird. Hier kann ein anderer Wald (westlich von Jurbarkas?) gemeint sein, weil das rechte Ufer des Stromes zu jener Zeit, und teilweise auch jetzt, stark bewaldet war, CEW 134 ff.

Virvyčia, Fluss 1421, ŽV I 59; Вирвита, Fluss, durchfliesst die Kreise Biržinėnai und M. Dirvonėnai, Spr. = *Virvyčia*, linker Zufluss der Venta.

Worischken s. Arisken.

Wredaw, von, off das flies czü Oppythen... ij mylen, Weg. 688; Верадово, Верядово und Вярудовичи, Dorf und Gut im Kreise Ariogala, Spr. = *Vereduva*, Vorwerk 7 km nö. von Ariogala an der Dubysa. — Kaum 1 km vom Vorwerk entfernt liegt noch ein Dorf Vereduvaitė.

Wunpelawkin, von Skrunden czu, ist ij mile ca. 1385, Weg. 671 = Вампулавкасъ, Вомпулавкасъ, Grundstück beim Dorfe Бѣляны und dem Bach Ронгя im Kreise Pajūris, Spr. — Бѣляны ist das heutige Bilioniai 5 km sö. von Laukuva.

V. Die Wildnis.

1. Allgemeines.

Der sogenannten Wildnis, der solitudo, dem desertum der lateinischen Chroniken, welche Ende des XIII. Jahrhunderts mit ihren fast ungangbaren Sümpfen und Wäldern die zwei feindlichen Lager, Litauen und Orden, trennte, wurde bis jetzt wenig Aufmerksamkeit gewidmet. Ihr Vorhandensein war ja dem Historiker gut bekannt, aber über deren Bedeutung für die Siedlungsgeschichte und die völkischen sowie sprachlichen Verhältnisse von Preussisch-Litauen und dem westlichen Gross-Litauen waren wir im Unklaren. Wir hatten nicht einmal einen deutlichen Begriff von der tatsächlichen Ausdehnung dieser Wildnis.

Die Schuld für ihre Entstehung wurde einfach dem Orden in die Schuhe geschoben: er hätte die Wildnis absichtlich zur Sicherung des Landes vor litauischen Einfällen geschaffen. Auf die teilweise Unrichtigkeit dieser Auffassung wollen wir später noch eingehen.

In der letzten Zeit wurde die Ostgrenze der Wildnis um 1400 von Heinrich, Beiträge 44 ff, zutreffend, jedoch mit verfehlten Rückschlüssen für die frühere Zeit behandelt. Vgl. noch Mortensen, Litauen 59 ff, und Wanderung 177 ff.

Wie weit sich die Wildnis im Westen und Süden ausdehnte, bleibt noch, ungeachtet der hier und da in der Literatur verstreuten Bemerkungen, zusammenfassend zu untersuchen.

Wir wollen uns hier auf den zum historischen Žemaiten gehörenden Teil der Wildnis beschränken, denn nur dieser ist für uns in diesem Zusammenhang von Interesse.

2. Alter und Entstehung.

Die von ihr ermittelte Wildnisgrenze um 1400 versucht Heinrich, loc. cit. 51 ff, auch in Bezug auf ihr Alter näher zu bestimmen. Nach längeren Ausführungen fasst sie das Ergebnis folgendermassen zusammen: „Der Einklang der historischen Zeugnisse zeigt, dass die südkurländischen Landschaften und das im Süden anschliessende Gebiet zwischen dem Kurischen Haff, der Memel und der samogitischen Hochfläche schon Mitte des 13.

Jahrhunderts im Zustand der Wildnis war.", loc. cit. 59. Vgl. auch Mortensen, Wanderung 184 ff.

Wir können dieser Ansicht nicht folgen, denn die geschichtlichen Quellen besagen das Gegenteil.

Wie wir oben S. 188 ff schon sahen, waren die vier südkurländischen Landschaften (Ceclis, Duwsaren, Megowe und Pilsaten) Mitte des XIII. Jahrhunderts ja bewohnt. Gleiches ist auch für Karschauen (s. d.) festgestellt worden, nur mit dem Unterschied, dass hier eine ausdrückliche Erwähnung der Bevölkerung erst aus dem Jahre 1303 stammt, Dusb. 169.

Es bleibt nur noch übrig, auf den zwischen der Memel und der Dubysa eingeschlossenen Teil der žemaitischen Wildnis von 1400 näher einzugehen. Heinrich loc. cit. erklärt auch dieses Gebiet sei bereits Mitte des XIII. Jahrhunderts unbesiedelt gewesen.

Dagegen spricht folgendes:

1. Über das Gebiet der späteren Wildnis waren die žemaitischen Burgen, nämlich Oukaym, Bisena, Colayne, Junigeda und Pista (vgl. oben SS. 227 f, 207, 218, 215 f, 230) verstreut. Sie werden Ende des XIII. und Anfang des XIV. Jahrhunderts nach dem Beginn des deutsch-litauischen Krieges (1283) vom Orden mehrere Male belagert und zerstört. Die Burggebiete wurden dabei, wie die Chronisten ausdrücklich berichten, mit Feuer und Schwert verwüstet.

Der Einwand Heinrichs, loc. cit. 52 f, „es besteht die Möglichkeit, dass sie (d. h. die vier letzten der oben genannten Burgen) an der Memel im östlichen Samaiten, in der Nähe oder innerhalb der Siedlungsgrenze von 1400 lagen", ist nicht stichhaltig, denn aus der vorgenommenen Lokalisierung jener Burgen ersieht man, dass sie keineswegs innerhalb dieser Siedlungsgrenze, einige sogar ziemlich weit von ihr entfernt gelegen haben.

Der zweite Einwand, dass es sich hier um Wildhäuser handele, loc. cit. 53, ist ebenso unbegründet. Die Burggebiete jener 5 Burgen waren, wie an den betreffenden Stellen oben dargelegt ist, zur Zeit der ersten Ordensangriffe bewohnt. Selbst das Beispiel der loc. cit. zum Vergleich herangezogenen preussischen Wildhäuser ist nicht einwandfrei. Ragnit und die Schalauerburg sind ursprünglich keine Wildhäuser, sondern waren Ende des XIII. Jahrhunderts (Ragnit 1289 und die Schalauerburg 1293) im schalauischen Siedlungslande angelegt worden, Dusb. 151.

Besiedelt war auch die Memelgegend, wo der Orden 1313 Kirsmemel (s. d.) erbaute.

Wir müssen also Krumbholtzs Ausführungen, AM XXVI 198, immer noch Recht geben.

Ferner berichtet Dusburg, dass die Litauer von jenseits der Memel Preussen benachbart seien und dass der Ragniter Komtur Ludwig von Libenzelle 1294—1300 alle Litauer an der Memel von der Nare (=Neris) bis zur „terra Lamotina" unterworfen habe, Dusb. 51, 159.

Die von Heinrich loc. cit. 53 f angeführte Urkunde über die Grenzbestimmung des Bistums Kurland durch den päpstlichen Legaten Wilhelm von Modena vom J. 1237, BU[1] I 196 ff, ist für die Festlegung der Westgrenze Žemaitens belanglos. Um jene Zeit kannte der Orden Litauen nur von Livland aus. Zu einer unmittelbaren Berührung war es jedoch auch hier nicht gekommen. Über die südkurländischen Landschaften ist aus den

Quellen dieser Zeit noch nichts bekannt. Und das ist ja verständlich, denn 1229/30 unterwarf sich Nordkurland zum erstenmal, BU[1] I 134 ff.

Der preussische Orden kannte Litauen damals überhaupt wohl nicht direkt. Die noch nicht unterworfenen preussischen Landschaften Samland, Nadrauen, Schalauen und Sudauen trennten ihn von diesem Lande.

Won wem sollte also dem italienischen Bischof eine genaue Auskunft über das zu teilende unbekannte Land gegeben werden? Mit Recht bemerkt Bielenstein, Grenzen 107, über diese Grenzziehung: „Natürlich sind die Angaben über noch ganz unchristianisierte und uneroberte Landstriche (nach Süden und Südosten) nur eine vage Theorie und ein Ideal".

Um die geographischen Kenntnisse des Legaten zu beleuchten, führe ich aus BU[1] I 238 folgenden Passus eines seiner Briefe von 1245 an: „certum sit nobis et omni homini, terrarum illarum habenti notitiam, quod Curonia seu Curlandia inter regiones Pruciae totaliter computatur" (!).

Wir kommen also zu dem Ergebnis, dass alle die Gebiete des heutigen Žemaiten, welche um 1400 im Zustande einer Wildnis waren, in der Zeit von der Mitte des XIII. bis Anfang des XIV. Jahrhunderts, — also bei ihrem Eintritt in die Geschichte, — eine ortsansässige und stellenweise nicht geringe Bevölkerung aufweisen.

Nun fragt es sich, warum und auf welche Weise ist das früher bewohnte Land zu einer siedlungslosen Wildnis geworden. Verdankt die Wildnis von 1400 ihr Dasein einem plötzlichen Ereignis oder ist sie das Ergebnis einer längeren Entwicklung?

Wir wollen zuerst die letztere Frage zu beantworten versuchen. Darauf wird auch die Antwort auf die vorausgehende leichter zu finden sein.

Betrachten wir aufmerksam die erste Zeit des deutsch-litauischen Krieges, so stehen wir vor der Tatsache, dass der um alle in Preussens Nähe gelegenen žemaitischen Burgen gleich nach 1283 entbrannte heftige Kampf nur ein paar Jahrzehnte dauerte, um mit der Zerstörung jener Burgen sein Ende zu nehmen. Ich stelle diese Burgen mit den Daten ihres ersten Auftretens und des endgültigen Verschwindens im folgenden zusammen:

Bisena	1283 — 1313,
Colayne	1290 — 1291,
Oukaym	1285 — zwischen 1328 und 1345,
Junigeda-Veliuona	1291 (Burg seit 1315) — 1367,
Pista	1293 — 1363,
Putenicka	1307 — 1328,
Scroneyte	— — 1307,
Bibberwaten	— — 1307. Vgl. SS. 207, 218, 227 f, 215 f, 230, 201.

Die Jahreszahlen des Eingehens dieser Burgen sind der terminus a quo für die Schaffung der Wildnis in der betreffenden Gegend.

Hieraus ersieht man weiter, dass sich im allgemeinen die entlegensten Burgen (Veliuona, Pista...) am längsten behauptet haben, was ja in der Natur der Sache liegt.

Im Jahre 1345 gilt der letzte, jedoch misslungene Zug Oukaym (campus Augken) und 1364 wird noch das Land Mitow (= an der Mituva) verheert. Vgl. SS. 227 f, 226.

Wie aus dem obigen zu schliessen, hatte in Mittel- und Südžemaiten die Wildnis etwa in den Jahren 1370—1375 die Grenze von 1400 schon erreicht.

Die Entvölkerung des südlichen Wildnisgebietes dauerte also nicht ganz ein Jahrhundert und ging in der Richtung von SW nach NO vor sich. Karschauen zum Beispiel wird schon 1307, wenn auch nicht vollständig, entvölkert. Dagegen konnte der Orden noch 1348 aus Veliuona nach der Einnahme der Burg 1500 „viros, mulieres et infantes" nach Samland bringen. Vgl. S. 240.

Über das Vordringen der Wildnis im kurischen Nordžemaiten sind wir nicht unterrichtet. Seit Ende des XIII. Jahrhunderts ist über jene vier Landschaften fast überhaupt nichts zu hören. Wie oben S. 193 dargelegt wurde, war das Land 1392 fast wüst und von den Einfällen der Litauer bedroht. Aber der Gesamtcharakter dieser Wildnis war wohl von der südžemaitischen verschieden. Diese noch „am ansprunge der heidenschaft gelegen", also nicht ganz menschenleer, und die letztere — eine Wildnis im wahren Sinne des Wortes. Über die Zeit dieser Verwilderung wissen wir nichts Genaues. Vermutlich ist sie erst nach der Übergabe von Memel an Preussen i. J. 1328 eingetreten.

Die Antwort auf die Frage nach dem Warum und Wie der Entstehung der Wildnis ergibt sich nun von selbst: sie ist eine natürliche Folge des deutsch-litauischen Krieges.

Vor dem Beginn dieses Krieges gab es, wie wir schon gesehen haben, keine Wildnis und nach dessen Ausgang infolge der Schlacht bei Tannenberg (1410) muss sie, wie wir später sehen werden, wieder der vom Osten vordringenden Besiedlung weichen.

Ob die Bevölkerungszahl jener zur Wildnis gewordenen Landschaften klein oder gross war, das ist für uns hier gleichgültig. Es genügt die eine einzige Tatsache, dass sie überhaupt vorhanden gewesen ist.

Dass der Orden die Wildnis weder „gewollt" noch sie aus strategischen Gründen planmässig geschaffen hat, darin ist Mortensen, Wanderung 190, ohne weiteres zuzustimmen. Aber der anderen von ihm loc. cit. 189 f verneinten These, „dass der Orden durch seine kriegerischen Massnahmen die Völkervernichtung bewirkt habe", müssen wir trotzdem Recht geben. Für Südžemaiten trifft es jedenfalls ohne weiteres zu.

Das gleiche ist auch über Nadrauen, Sudauen und zum grössten Teil auch Schalauen zu sagen. Es liegt kein Grund vor, die diesbezüglichen Nachrichten bei Dusb. 132, 135 und 146 anzuzweifeln. Sind die dusburgschen Angaben über die preussische Nationalität der Nadrauer, Sudauer und Schalauer durch die neuere Forschung bestätigt worden, weshalb sollten wir ihm hier keinen Glauben schenken, wie es Mortensen loc. cit. 189, ohne den Namen des Chronisten zu nennen, im allgemeinen getan hat? Hätte das östliche Altpreussen, wie Mortensen loc. cit. ausführt, wirklich eine geringfügige Bevölkerung gehabt, so ändert das ja nicht das geringste an der Tatsache, dass sie in den Kämpfen mit dem Orden untergegangen ist. Das hätte nur den Prozess beschleunigen können.

Natürlich erstreckte sich jene Ausrottung nicht bis auf den letzten Mann, was ja auch Dusburg mit seinen Worten nicht gemeint hat. Wenn Mortensen, loc. cit. 189, sagt, dass seine Ansichten hier mit denen von Heinrich übereinstimmen, so ist es wenigstens nach Beiträge 42 nicht der Fall. An dieser Stelle lesen wir: „Dusburgs Glaubwürdigkeit über die Ausrottung der Nadrauer und Sudauer kann bei dem Fehlen jeder Nachricht über ihren Fortbestand ebenfalls nicht angezweifelt werden".

Wenn es weiter bei Mortensen, loc. cit. 190, heisst, der Orden hätte gerade aus strategischen Gründen das Land schonen müssen, — damit möchte man seine Anteilnahme an der Wildnisschaffung ausschliessen, — so ist darauf zu entgegnen, dass der damalige Krieg nicht mit dem der unseren Zeit verglichen werden darf.

Die Kriegsscharen des Ordens waren ja keine moderne Armee, welche das feindliche Land planmässig besetzt, einen Stellungskrieg führt und dabei, natürlich im eigenen Interesse, nach Möglichkeit noch für die wirtschaftliche Produktivität des besetzten Gebietes sorgt. Der Zweck der Ordensreisen war ja doch, durch möglichst grosse Verheerung das Land zur Übergabe zu zwingen. Unterwarf es sich dagegen nicht, so machten es die neuen Reisen mit dem üblichen „incendio et rapina" und „occisis plurimis et captis" schliesslich zur Wildnis. Nur die Gebiete mit einer kompakten Bevölkerung, welche eine feste Organisation und dazu einen Rückhalt am übrigen Lande hatte, konnten diesen jährlichen Reisen widerstehen. Daran scheint es aber zu Anfang des Krieges den Żemaiten bisweilen gefehlt zu haben. Vgl. Dusb. 159 über die Zwietracht und die Kämpfe der żemaitischen Fürsten (nobiles per quos Samethia tunc regebatur) mit dem König von Oberlitauen.

Über die Ursachen und die Art der, wenn auch teilweisen Verwilderung der südkurländischen Landschaften sind wir im Dunkeln. Vgl. jedoch oben S. 192 f.

Es ist nochmals ausdrücklich hervorzuheben, dass die Wildnis als Kriegsfolge weder Selbstzweck noch ein Mittel zum Zweck für den Orden gewesen ist. Er hat sie nicht absichtlich angelegt, sondern durch seine Eroberungskriege, wenn man so sagen darf, ungewollt entstehen lassen.

Es bleibt nur noch übrig die von Heinrich, loc. cit. 59 f, aufgestellte Theorie der Wildnisentstehung zu erwähnen. Nach ihr „kennzeichnet sich die Zeitspanne auf der Schwelle von der Prähistorie zur geschichtlichen Zeit als eine gewaltige Wüstungsperiode auf den Grenzen von Letten, Litauern und Preussen". Weiter meint die Verfasserin: „Man wird sich damit begnügen müssen, die Tatsache der grossen Wüstung schon kurz vor der Ordenszeit festzustellen. Die Erklärung ihrer Ursachen dürfte kaum gelingen. Zweifellos haben kriegerische Ereignisse mitgespielt; ob aber äussere Gründe allein wirksam gewesen sind, muss dahingestellt bleiben".

Einer Widerlegung bedarf diese aus der Luft gegriffene Hypothese wohl nicht.

Ebenfalls ist die von Mortensen, loc. cit. 188, ausgesprochene Ansicht über den schon vor der Ordenszeit erfolgten Bevölkerungsrückgang der auf dem Gebiete der späteren Wildnis siedelnden Völker als unbewiesen abzulehnen.

An Lebenskraft hat es offenbar diesen Völkern nicht gefehlt, wenn sich ihre Reste sogar in der Fremde bis gegen Ende des XIV. Jahrhunderts erhalten konnten. Aus den Jahren 1384—5 sind Karschauer in der Gegend südlich von Laukuva bekannt, Weg. 666 f, 672. Die ausgewanderten Sudauer finden wir 1375 bei Samiliškės, westlich von Wilna an der Strėva, Wig. 579, und 1379 das „Grosedorf do di Sudowin sitczen" zwischen Perlamas und Grodno, also in der Nähe ihrer alten Heimat, Raczyński 55. Über die Schalauer vgl. Heinrich, loc. cit. 39 ff.

3. Ausdehnung.

Den Verlauf der Wildnisgrenze auf der Strecke Tverai — Dubysamündung beschreibt Heinrich auf Grund der Wegeberichte folgendermassen: „W. 2, W. 5, W. 8 und W. 18 legen übereinstimmend die Wildnisgrenze auf eine kurze Strecke südlich Lawkow (= Laukuva) fest, dann läuft sie nördlich an Trepy (W. 18[1]), südlich an Niemoksty (W. 28) und Widukle (W. 26) vorüber bis an die Dubissa, 1 Meile südlich Leczcze[2]). Dem Lauf der Dubissa folgend, geht die Grenze bis an die Memel hinunter", Beiträge 47 (vgl. dazu die Karte). Siehe auch Mortensen, Wanderung 180.

Dieser Grenzziehung ist ohne weiteres beizustimmen. Dagegen ist die Feststellung des weiteren Verlaufes der Wildnisgrenze, Beiträge 48 f, nach dem N und NO von Tverai missglückt.

Die Abtretungsurkunde des Bischofs von Kurland v. J. 1392, BU[1] III 673 ff, worauf sie sich hierbei stützt, ist viel zu allgemein gehalten und daher bei der Grenzbestimmung nicht zu verwerten. Wir müssen uns nach anderen Hilfsmitteln umsehen.

Hier stelle ich alle die nördlich bzw. nordwestlich und nordöstlich von Tverai und Varniai liegenden und uns aus der Zeit 1350—1450 bekannten žemaitischen Wohnplätze zusammen. Vgl. SS. 178 f, 206, 198, 221, 226 f, 222 f, 231, 228, 230, 236, 238. Jedem ON ist die dem Jahre 1400 am nächsten stehende Jahreszahl seiner Erwähnung beigefügt. Diese sind:

Alsėdžiai	1421	Papilė	1417	
Baltininkai	1421	Paškuvėnai	1417	
Buckedabbekay	1426	Pašilėnai	1417	
Luokė	1417	Pluotiniai	1370	
Mojwany	1421	Tauragėnai	1417	
Moluvėnai	1421	Wallesz	1426	Vgl. BU[1] VII 327.
Narssatay	1426	Viržuvėnai (Janapolis)	1370	

Hieraus ersehen wir, dass die von Heinrich loc. cit. angenommene Nordgrenze des žemaitischen Siedlungsgebietes um ein beträchtliches nach dem Norden zu verlegen ist.

Erklären wir die fünf nördlichsten jener uns bekannten Siedlungsplätze auch für die äussersten besiedelten Punkte im Norden Žemaitens, was nicht einmal wahrscheinlich ist, so wäre der weitere Verlauf der Wildnisgrenze etwa folgender: von Tverai in nördlicher Richtung ge-

[1]) Es muss heissen: W. 28.

[2]) Fehlerhaft für Leszcze.

gen Alsėdžiai, weiter mit einer Wendung nach NO bis zur Venta oberhalb von Papilė und der lettischen Grenze etwa östlich von Žagarė.

Mortensens Behauptung (Litauen 78) über eine Assimilierung der Bevölkerung der Papilėr Gegend durch die im Norden sitzende (lettische) Bevölkerung, entbehrt jeder Grundlage.

Papilė lag, nach den ausdrücklichen Zeugnissen der Chronisten, in Žemaiten und 1426 wai sogar das Gebiet westlich von Joniškis schon lituanisiert. Vgl. oben S. 198 f.

Hier müssen wir ausserdem auch zu den Ausführungen Mortensens über eine Wildnis zwischen der Dubysa und dem Nevėžis Stellung nehmen. Wanderung 180 heisst es: „Die Nordgrenze (= der Wildnis)... umfasst im Bogen das Siedlungsgebiet von Schaulen, hat dann eine weite fast kreisförmige Einbuchtung nach Süden bis in die Gegend von Betygala, von dort nach Osten und westlich der Nevezis (= Nevėžis) nach Norden bis hart nordwestlich Ponewiez" (= Panevėžys).

Diese Behauptung wird ohne weiteres durch das Vorhandensein von frühen Siedlungsplätzen in diesem Gebiete widerlegt. An solchen sind uns bekannt: Tendžiogala (1406) und Krakės (1421). Vgl. SS. 236, 219.

Dazu tritt noch Šiluva mit der Kirchengründung v. J. 1457, ŽV I 70. Die Tatsache, dass der Weg von Betygala nach Tendžiogala, Weg. 686, durch eine Wildnis führt, beweist uns nur, dass diese Gegend keine kompakte Bevölkerung hatte.

Ob die hier gezeichnete Wildnisgrenze auch in ihrem nördlichen und nordöstlichen Verlauf das um 1400 besiedelte Gebiet ganz einschliesst, ist nicht sicher. Es ist z. B. durchaus möglich, dass die Umgegend von Rietavas noch zum Siedlungsgebiet gehörte, denn in einem Grenzbuch aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts ist neben dem „lande czu Schawen" (= Šiauliai), welches damals besiedelt war, auch die Rede wom „lande czu Rittawen", Weg. 709.

Kurz, der Wildnisgrenze von Tverai ab ist nur ein Wahrscheinlichkeitswert beizumessen.

Andrerseits sei jedoch hervorgehoben, dass auch das von dieser Grenze umschlossene Gebiet nicht für durchweg besiedelt anzusehen ist. Das Dreieck Papilė — Šiauliai — Joniškis z. B. muss um 1400, nach dem heutigen Landschaftsbilde zu urteilen, noch grosse Wüsteneien enthalten haben.

Wie aus der Verteilung der alten Siedlungsplätze zu schliessen ist, weist die dichteste Bevölkerung seit Anfang der geschichtlichen Zeit Hochžemaiten auf, besonders dessen südlicher Teil nebst einem Ausläufer nach SO gegen die untere Dubysa. Dieses ist schon von Mortensen, Litauen 247 ff, richtig erkannt worden. Weiter folgt das Memelufer etwa von Veliuona bis zur Nevėžismündung und der breite Streifen am rechten Ufer des Nevėžis, hauptsächlich nördlich von Josvainiai. An dritter Stelle steht das Gebiet von Šiauliai, woran sich das von Papilė anschliesst.

4. Landschaftsbild.

Noch einige Worte über den Landschaftscharakter und das Leben in der Wildnis. Das Landschaftsbild ist ziemlich eintönig: Wald, Feld, Damerau und Heide oder einfach Wildnis, deren Beschaffenheit näher durch „truge, rume, gute" charakterisiert wird. Überall trifft man kleine und grosse „fliese" sowie Brüche, welche, um auf die andere Seite zu gelangen, mit Reisig (risechte) überbrückt werden müssen, Weg. 674. Der Weg durch die Wildnis muss fast immer geräumt (rumen) werden. Der zu räumende Wald ist manchmal bis zu 3 Meilen breit, loc. cit. 676.

Nasser, sumpfiger Waldgrund und die auf solchem Boden sehr leicht entstehenden Windbrüche waren wohl keine Seltenheit. „Harter" (d. h. trockener) und stehender Wald wird von den Leitsleuten bisweilen ausdrücklich als solcher bezeichnet, loc. cit. 674 f.

Unmittelbar vor dem besiedelten Lande trifft man ausserdem Hagen, Schläge und Verhaue, welche allerdings stellenweise gebrochen oder „ald vnd gut czu rumen" sind, loc. cit. 678, 680. Nach einem Ordensbericht, SRP II 709 ff, soll sogar ganz Żemaiten um 1400 von Hagen umschlossen gewesen sein, was jedoch, nach den Wegeberichten nicht der Fall ist. In erster Linie haben wohl die Hagen zum Sperren der schon vorhandenen Wege gedient. So wollen z. B. die Żemaiten 1409 „den wech vorhawen vargraven uncz (d. h. den Ordensbrüdern von Ragnit) bis an di Asserune (= Ežerūnė), CEW 180. Noch 1495 haben die „Samayten auf dem strandt... wege vorboelwergtt unde vorhawenn" BU² I, 192.

Die Wildnis haben wir uns nicht als vollständig menschenleer zu denken. Hier treiben Jäger, Fischer und Bienenwärter, sowie Struter beider Parteien ihr Wesen, Weber, Preussen 109.

Als besonders unsicher gilt die Wildnis unmittelbar vor dem besiedelten Lande. Hier muss man „bie nachte ryeten" und die Rüstung anziehen, Weg. 666. Aber an manchen Stellen können die Leitsleute auch „bie sunnenschyn" durch die Wildnis ans Siedlungsland gelangen, loc. cit. 676. Und von Ragnit bis Putvės führt sogar ein „fredeweg", loc. cit. 673.

1411 berichtet der Ordensgesandte M. Küchmeister: Vytautas habe gesagt, die Żemaiten hätten, nach ihren Aussagen, in der Wildnis bis zur Sešuvis und jenseits der Jūra bis zur Ežerūnė gejagt, worauf dem König von ihm erwidert worden sei, jene „fredelute" zahlen dem Orden für die Jagderlaubnis Zinsabgaben und die Nacht müssen sie innerhalb ihrer eigenen Grenzen (d. h. in Żemaiten) verbringen, CEW 220. Solche „fredelute" sind auch sonst bekannt, so z. B. bei Fredinburg, loc. cit. 185.

Den Unterschied zwischen Siedlungsland und Wildnis charakterisiert der nüchterne Sprachausdruck der Wegeberichte sehr einfach: hier — „czu heeren gnug", das Land ist „fulle" und „besaczet", dort dagegen findet man nur „holczes und wassirs gnug", Nahrungsmittel (cost) und häufig auch Pferdefutter müssen für die Rückreise niedergelegt werden. Es kommt auch vor, dass diese Vorräte von den Litauern weggenommen werden, Wig. 557.

Interessant wird die Wildnis in einer Streitschrift Vytautas' an den römischen Kaiser v. J. 1420 geschildert. Hier lesen wir: „In qua (= Żemaiten) adiucastis nos pro ordine omnes meliores et maiores utilitates et proventus, ut sunt venationes omnium ferrarum, piscature, mellificia et alias

fructus sine quibus ipsa terra Samaytarum nequaquam stare potest nec vivere, omnem puta dersertum... ibi eorum nunc sunt omnes utilitates et proventus supradicte usque ad indagines", CEW 467.

Es fehlte in der Wildnis auch nicht an Beutnern. So schreibt der Hochmeister im gleichen Jahre an Vytautas: „unsir armen lewte bei der Memel in der wiltnisse irer habe berowbt usgeczogen und dorczu swerlich gehandilt und geslagen von den Samaythen", loc. cit. 497. Deswegen bittet der Hochmeister Vytautas: „Sunder wir beten libir herre, das irs also gerucht czu bestellen, da off der wiltnisse und in der weise di euwern nicht zcu nahe geen den unsern", loc. cit. 537.

Nicht besser waren auch die Verhältnisse auf der livländischen Seite der Wildnis. 1453 berichtet der Meister von Livland an den Hochmeister, dass „der Samayten unde Lettowen gebawer die greniczen an dessen landen by vonff addir sechsz meylen obertreten unde entfremden den usirnn er honig unde thun in vorvanch in ever wiltjacht", weswegen „schlachunge" geschehen, wie kürzlich dabei 6 Žemaiten erschlagen seien und dass „dergleichen weddirfeert ouch den unsirn", BU[1] XI 281.

VI. Die Grenzen Žemaitens.

1. Die äusseren Grenzen.

A. Vor 1400.

Das um 1300 nur auf den südöstlichen Teil des späteren Ausdehnungsgebietes beschränkte Žemaiten (vgl. S. 176), vermochte innerh albeines Jahrhunderts seine Grenzen um ein beträchtliches auszudehnen und seit 1422 umfasste es das ganze heutige Westlitauen westlich vom Nevėžis unter Ausschluss des Memelgebietes.

Bis zum Jahre 1410 hatte das spätere Gross-Žemaiten in der Zeit seines veränderlichen politischen Schicksals mehrere Teilungen erlebt. Die verschiedenen Gebietsabtretungen hatten neue Grenzziehungen zur Folge. Von Bestand waren diese Grenzen aber nicht. Sie hatten zum grössten Teil nur eine theoretische Bedeutung gehabt.

An solchen durch die Verträge gezogenen Grenzen haben wir folgende:

1. 1253 schenkte Mindaugas dem livländischen Orden die žemaitischen Landschaften: Ariogala, Betygala, Kulene, Kražiai, Laukuva, Wange (vgl. SS. 211, 207, 220, 219 f, 221, 237) und Karschauen, PU I[2] 33 f.

Zieht man hierbei in Betracht, dass die südkurländischen Landschaften dem livländischen Orden bereits unterworfen waren, so mag die von der Südgrenze Ceclis östlich an Kražiai, Betygala und Ariogala bis zur Memel zwischen der Dubysa und dem Nevėžis verlaufende Bogenlinie das Land des Ordens vom Reiche Mindaugas' oder richtiger ihre gegenseitigen Einflussgebiete getrennt haben.

2. 1289 bestätigt der Hochmeister Burchard von Schwenden eine offenbar früher stattgefundene Teilung „terrarum Schalwen, Karsowe, Twerkiten (= *Tverai*, vgl. oben S. 225), ac aliarum provinciarum", BU[1] I 655 f.

3. 1328 ist Memel mit den umliegenden Landschaften von den livländischen Schwertbrüdern an Preussen abgetreten. Die künfttge Grenze zwischen Preussen und Livland wird BU[1] II 228 bestimmt: Von der Mündung der Heiligena (= *Šventoji*) aufwärts bis zu deren Quelle und geradeaus zum Felde Emmere (s. unten), von hier gegen den Fluss Emmerleke (= Emmerbeke, wie BU[1] II, Regesten 77 korrigiert ist) abbiegend und weiter diesen abwärts bis zur Mündung in die Menia (= *Minija*), diese hinauf bis „in terram Lithoviae", wo die Minija aus dem See Hasenplute (= *Pluotinis*-See, vgl. S. 215) entspringt. Ausserdem soll auch Karschauen weiterhin zu Preussen gehören.

Unter Emmerbeke (Emmer+beke ‚Bach') kann hier nur der *Salantas*, linker Zufluss der Minija, gemeint sein. Emmer- ist wohl aus dem am Salantas liegenden *Imbarė* (1253: Embare) korrumpiert. Demnach würde Emmerbeke „Imbarė-Bach", also den Salantas-Fluss bedeuten. Der Name des Feldes ist natürlich hiervon ebenfalls nicht zu trennen. Vgl. auch Löwis of Menar, Karte und Erläuterungen 8 f.

4. 1382 schenkt Jogaila dem Orden „dy land und Jegenoth besaczt und unbesatczt czwisschen des Ordens landen, und der Dobyes gelegen", wobei die Grenze sein soll „anczuheben am Mittelstrome der Dobissen, als sie in die Mymmel vellet, uff czu gehen bis dar sy czum ersten entspringet", Raczyński 58.

5. 1384, nach seiner Flucht nach Preussen, tritt Vytautas ganz Žemaiten nebst einem 0,5—1 Meile breiten Landstreifen am rechten Memelufer von der Nevėžismündung bis Rumšiškės an den Orden ab.

Die Grenze gegen das Ordensland soll künftig sein: „als die Nawese in die Memel fellet in dem mittelstrome bis do sie entspringet vort von dannen bis ken Liflandt", CEW 3 f.

6. 1392 tritt der Bischof von Kurland sein Dritteil in den südkurländischen Landschaften an den Orden gegen das Schloss Neuhausen ab. Die Grenze verläuft die Heilige Aa (= *Šventoji*) aufwärts und weiter in einer Geraden auf das „feldt zu Lobe" (vgl. S. 180) zu, von hier auf allernächstem Wege gegen die Vinda (= *Venta*) und stromauf bis zu deren Quelle, so dass das Gebiet zwischen Litauen, Memelstrom, Kurischem Haff und dieser Grenze in Zukunft dem Orden gehören soll, BU[1] III 675.

7. 1398 wird im Friedensvertrag zu Sallyn die Ostgrenze des 1384 abgetretenen Gebietes im Süden etwas abgeändert und ausserdem ihr Verlauf nördlich vom Nevėžis noch nächer bestimmt. Die neue Grenze geht von der Insel Sallyn (vgl. oben S. 233) gerade auf den Nevėžis „under dem heiligen walde im grunde" zu und dem Strome folgend bis Wiswilten (= *Vaišvilčiai*, 2 Dörfer ö. von Naujamiestis 3,5 bzw. 6 km. vom Nevėžis entfernt; 1368: regio Wysevilte, H. v. Wartberge 92) und in gerader Richtung bis zum Steine Roda (= Ровдисъ, Stein im Felde Помуши an der Mūša, Opis VIII 228, 262, 330, heute *Raudonpamūšis*, Gut an der Mūša 7 km ö. von Linkuva. Auf der Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:300.000, Blatt Riga, heisst das Gut noch Raden); von Roda geradeaus auf Smarden (= *Smardonė*, der 2,5 km w. von Pabiržis in die Tatula fallende Bach; 1416: zu dem fliesse Smarden... bis in das flies Tattale, BU[1] V 161), Apeiten-See (= See bei Biržai. Apeiten ist sicher aus der *Apaščia*, welche diesen See durchfliesst, korrumpiert), den Brengelischen Weg (wohl = Strasse Radviliškis—Papilys) und von diesem Wege bis zu

Nenemiten (= *Nemunėlis*), BU[1] IV 219. Vgl. loc. cit. 205, 224. — Falsch Löwis of Menar, Karte (vgl. jedoch Erläuterungen 10 Anm. 24) und Zajączkowski, Studya 26.

B. Nach 1400.

Die Niederlage des Ordens bei Tannenberg und die darauffolgenden Friedensverträge führten zur Schaffung des späteren Gross-Žemaitens.

Die Nordgrenze.

Die erste Fixierung der neuen žemaitischen Nordgrenze erfolgte durch den Friedensvertrag vom Melno-See 1422.

Über die livländische Grenze wurde bestimmt: „incipiendo a flumine dicto Heiligea (= *Šventoji*), ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samogitiam ab una.... et Livoniam ab altera partibus tenutos er servatos, non tamen ad illos limites, qui signati eo tempore, quando ordo terram Samogitarum tenuerat, sed ad illos qui antiquitus inter terras praedictas sunt servati", BU[1] V 881.

Auffällig ist die Allgemeinheit dieser Grenzbestimmung im Gegensatz zu den genauen Angaben über den Verlauf der Westgrenze, loc. cit. Weder über die „alten" noch über die vom Orden gezeichneten Grenzen ist sonst etwas bekannt.

Die Grenzregulierung selbst ist erst nach 4 Jahren (1426) durchgeführt, BU[1] VII 326 f. Danach verläuft die Grenze vom *Sidabra*-Berg bei Joniškis (vgl. S. 198) in gerader Richtung bis zur Mündung der Luekene (= *Luokinė*) in die Platton (= *Platuona*), weiter über Scheiszerlouke (= *Skaisgiris*, vgl. Grenzen 389) bis zur Wilsze (= *Vilkija*) und an zwei jetzt nicht mehr bekannten „schoden" (= Grenzscheidung) vorbei, um 0,5 bzw. 1 Meile oberhalb des Berges Ratton (= *Raktuvė*-Berg, vgl. S. 198) an der Schwete (= *Šventė*) einen Friedhof (kapmyl, up Dutsch genometh kerchoff, vgl. S. 198) zu erreichen. Ihren weiteren Verlauf nimmt die Grenze über die Quelle der Terveten (= *Terveta*), den Kruthen-Berg an der Mündung der Dobbische beke (= *Dabikinė*) in die Venta, die Burgberge Pewene (= *Pievėnai*, Kirchdorf zwischen Telšiai und Viekšniai) und Ballene (= *Balėnai* 5 km nw. von Pievėnai), das Feld Grunsten (= *Grūstė*, vgl. S. 180), die Burgberge Poeke (= *Puokė* 9 km nw. von Seda) und Peszell (= *Pašilė* 6 km sö. von Ylakiai), erreicht zwei andere Burgberge an der *Erla* (= der zweigipflige Burgberg an deren Mündung in die Bartuva, s. von Puotkaliai bei Skuodas), „dar twe hillige busche stahn" und folgt dem Laufe der Hillige Aa (= *Šventoji*) bis ans Meer. Vgl. auch Bielenstein Grenzen 388 ff, Löwis of Menar, Karte, und Zajączkowski, Studya 20 f.

Ob die mit Kreuzen bezeichneten Bäume und Steine, welche im Grenzdukt als „ehrmals gewesen" genannt werden, zu jenen „alten" Grenzen gehören, ist fraglich.

Die neue Grenze scheint beide Parteien befriedigt zu haben, denn sowohl Vytautas als auch der Landmeister von Livland drücken in den gegenseitigen Briefen ihre Freude darüber aus, CEW 731 ff.

Im Friedensvertrag zu Brześć 1435 ist betreffs der žemaitisch-livländischen Grenze nur der diesbezügliche Passus aus dem Vertrag von 1422 wiederholt, wodurch die Schenkung von Palanga an den Orden (vgl. unten: Die Westgrenze) anulliert wurde.

Danach sollte aber wieder eine neue Grenzregulierung stattfinden. Die darüber in den Jahren 1445, 1447, 1458 zu Kurzum gepflogenen Verhandlungen führten jedoch zu keinem Ergebnis, BU[1] X 110 f, 248; XI 653; vgl. auch loc. cit. XII 89. Der litauische Vertreter, der Bischof von Wilna, soll erklärt haben, sie gedächten nicht „bey den grenitczen, die bey herczog Witoldes geczeiten gemachet syn" zu bleiben. Die Litauer gaben „andere nuwe und unkentliche grenitczen" an, loc. cit. 248.

Aus diesen Verhandlungen ersieht man, wie beide Seiten das „ad antiquos limites" der Friedensurkunde ganz verschieden auslegen.

Zu einer Einigung kam es am 7. Juli 1473, wobei aber nach der Aufschüttung einiger Grenzhügel (colliculum alias kopecz) bestimmt wurde, dass mit der weiteren Grenzbegehung am 6. Januar 1474 begonnen werden solle und dass „a monte Comodra (= Burgberg an der Mūša bei *Kamardai*, Amtsbezirk Saločiai, Döring SB 1882 S. 37 f) consequenter debent continuari granicies et limites in medio granicierum predictarum Woyschwilci (?) et Schedibori (?) et prosequi usque ad decursum fluminis, qui dicitur Sacer fluvius Aa (= *Šventoji*), ad usque, ubi idem fluvius intrat mare salsum", Opisan. III 41 f. Zur Ausführung kam es aber wieder nicht.

In die Bündnisverträge gegen Moskau vom J. 1501 wird, auf Drängen des Ordens, ein Passus über die „tempore opportuniori et pacatiori" zu regulierenden Grenzen aufgenommen, BU[2] II 31, 83; vgl. auch loc. cit. 646.

Auch weiterhin in den Jahren 1503—1509 ist der Orden ständig um eine Festsetzung der Grenze bei den Litauern bemüht, BU[2] II 408, 451, 517, 638; III 22 f, 32 f, 248 f, 299, 407 f, 512. Sie aber scheinen dazu gar nicht geneigt zu sein und wissen immer die Verhandlungen irgendwie zu verschieben, BU[2] II 433; III 320, 387, 511. Schon 1503 schreibt der livländische Landmeister an den Hochmeister, dass die Vorfahren des Königs (= Alexander) „bey 66 jaren lang ungeverlich" (also etwa seit dem Frieden zu Brześć 1435) die Berichtigung der Grenze hingezogen haben, BU[2] II 437. 1509 beklagt sich wieder derselbe, die Litauer hätten „ordens land... im groszem krige (= Krieg mit Moskau 1507/8) auch dornach abgedrungen... in meynung, die grenicz nach irem willen zu gehn", BU[2] III 512.

Die für Ende 1505 und Januar 1507 angesetzten Grenzberichtigungen konnten ebenfalls wegen der Hindernisse auf litauischer Seite nicht zur Ausführung kommen, BU[2] I 64; III 102.

Diese Verzögerungspolitik der Litauer ist ohne weiteres verständlich, wenn man bedenkt, dass gerade um jene Zeit die Besiedlung der Wildnis litauischerseits auch an der livländischen Grenze gute Fortschritte machte (vgl. Kap. VIII, 2). Mit dem Vordringen der Besiedlung verschob sich zwangsläufig auch die strittige politische Grenze oder, mit anderen Worten, der die beiden Länder trennende Grenzsaum wurde litauisch. Ein Ergebnis dieser Expansion ist die Grenze von 1529 (vgl. weiter unten), wel-

che an manchen Stellen ca. 25 km nördlich der von 1426 verläuft.

Dagegen scheint von Livland aus kein Vorstoss in die Wildnis stattgefunden zu haben. Der tatsächliche Besitz des Ordens und des Stiftes Kurland (vgl. die Karte von Löwis of Menar) reicht um 1500 nur bis zur Grenze von 1529. Keine der verhältnismässig zahlreichen Belehnungen aus dieser Zeit greift über diese Grenze. Nahe an ihr wird 1500 nur ein Johann Piel mit Nigranden und Grösen belehnt, BU² I 698.

Die Grenzkommissare des Komturs von Goldingen begehen 1503 die strittige Grenze zwischen dem Ordensgebiet und dem Stift Kurland. BU² 418 heisst es über den Verlauf dieser Grenze: „Wes vurder olde schrifte inholden, vort tho gande an de Samaytischen grense".

Dies erinnert wieder an das alte „usque in terram Lithoviae" (vgl. S. 251) und später 1420 an die Worte des Bischofs von Kurland: „Sameyten bisher noch heidins gewesit were, und umb den willen so were sein sprengel van dem lande noch unvorteilet", BU¹ V 619.

Aus dem Prozess um die Ländereien Pressel (= *Pricel'a*, ein nicht mehr vorhandenes Gesinde in der Gemeinde Āzviki, LVV II 8) und Dame (= *Mazdama*, loc. cit.) geht hervor, dass diese unmittelbar an der žemaitischen Siedlungsgrenze lagen, weil die Žemaiten als Zeugen bei den Grenzstreitigkeiten auftreten, BU² III 316; vgl. auch loc. cit. 194.

Die 1523 vom Landknecht des Schlosses Neuhausen abgeschrittene „Scheidungh... twischen Sameiten vndt Churlande" ist daher nur eine Wunschgrenze. Sie verläuft die Heilige Aa (= *Šventoji*) aufwärts bis zur Mündung eines Baches (= Bach bei Kernai 6,5 km nw. von Mosėdis) in die Erla, den Bach stromauf bis an den heiligen „Busch Maysede" (= *Mosėdis*, vgl. S. 181) und bis zur *Bartuva*, wo die Schwarthe Beke (= * *Juodupis* ‚Schwarzbach'; wohl einer der kleinen in die Bartuva fallenden Bäche n. von Mosėdis) in diese mündet; von hier geradeaus über Satten Beke (= *Šata*, linker Zufluss der Luoba), den Berguwen-See (= See 2 km nw. von Barstyčiai) bis an die Beke tho Lebee (= *Luoba*, Zufluss der Bartuva) und weiter diese aufwärts bis zum Burgberg Birsen (= *Beržėnai* 4 km sw. von Seda); hier wird die Gardesche Beke (= *Gardė*, der s. von Seda in die Domija fallende Bach) überschritten und in einer Geraden über die Sasuen (zu lesen: Sasnen = *Šerkšnė*, linker Zufluss der Venta) erreicht man einen Burgberg an der Vnseten (zu lesen: Vuseten = *Viešetė*) und weiter die *Venta* an der Mündung der Ballenen (= wohl der zwischen Voveriai und Meinoriai s. von Mažeikiai in die Venta fliessende Bach, welcher bei *Balėnai* entspringt), RLU 182. Vgl. noch Zajączkowski, Studya 21 ff (zum Teil falsch). Wegen der Jahreszahl vgl. BU¹ VIII 326.

Die Grenze verlief meistens über „Busch unde Broeck" und war durch mit Kreuzen versehene Bäume markiert, loc. cit. Vergleicht man diese Grenze mit der von 1426, so verläuft sie im allgemeinen etwas südlicher als jene.

Endlich wurden 1529 auf Ersuchen des livländischen Landmeisters die „uralten Grenzen" zwischen Livland und Žemaiten nebst Oberlitauen berichtigt, Limites 219 ff. Die hierbei vereinbarte Grenze ist dieselbe, welche noch bis zum Weltkriege Kurland von dem ehemaligen Gouvernement Kowno trennte. Nur der schmale Küstenstrich bei Palanga wurde auf Bit-

ten des Grafen M. Tyszkiewicz durch die kaiserlich-russische Verordnung vom 13. März 1819 zu Kurland geschlagen, PS III 533, Anmerkung.

Mit dieser Regulierung scheint jedoch das Stift Kurland seine Ansprüche nicht aufgegeben zu haben. Am 7.—9. Dezember 1540 wurde folgende Grenze des Stiftes mit Žemaiten „besichtiget durch warhaftige Dutzschen vnd ock olde vndutschen". Sie verläuft von der Mündung der Dabbeke (= *Dabikinė)* in die Venta bis an das Kapensche veldt (= *Kapėnai* 7,5 km s. von Viekšniai an der Virvyčia) und den gleichnamigen Burgberg, überschreitet die Wirwitte (= *Virvyčia*, linker Zufluss der Venta) und geht auf einen anderen Burgberg galleisden (?) zu; von hier führt die Grenze durch die Dörfer peluenen (zu lesen: pewenen = *Pievėnai)* und pollenen (= *Balėnai*) bis an einen Hof bettueen (zu lesen: kettueen = *Ketūnai* 5 km ö. von Seda) bei dem Klenische Sehe (korrumpiert = *Plinkšės*-See) und weiter durch Sedden Merckede (= *Seda),* den Bach Bradamiss (= *Bradumas;* fällt in die Varduva zwischen Seda und Grūstė) bis zum Bugberge poike (= *Puokė*, vgl. S. 252); vom Burgberge geradeaus bis poperten (= *Paparčiai* 7 km nw. von Kalvarija), Gelenden (= *Geldėnai* 3 km ö. vom vorigen Orte) und pesselseden (= *Pašilė*, vgl. S. 252 + *-sėd-* ‚sitzen, wohnen', vgl. *Med-sėdžiai* ‚Waldbewohner'), RLU 199. Wegen der Jahreszahl vgl. BU[1] VIII 326.

Die späteren Grenzberichtigungen von 1541, Limites 211 ff, und 1583, Grundriss VIII, haben diese „Churlandt grendze" nicht berücksichtigt und änderten nichts an der Grenze von 1529.

Es ist zu vermuten, dass an dem Hinausschieben der endgültigen Grenzregulierung in erster Linie die litauischen Magnaten und nicht der König selbst besonders interessiert waren. In einem Briefe vom 13. Januar 1540 an den litauischen Staatsrat rügt Sigismund I. den Hauptmann und den Bischof von Žemaiten wegen ihres säumigen Verhaltens bei der vorzunehmenden neuen Grenzberichtigung. Der König erachtet die Erledigung der Streitigkeiten für nötig und dringend, RIB XXX 60 ff.

Die Ostgrenze.

Die Ostgrenze Žemaitens bildete seit ältesten Zeiten der Nevėžis-Strom. Jenseits dieses Flusses liegt „Austechia (= *Aukštaičiai* ‚Oberland') terra regis Lethowie", Dusb. 159. Hier waren die „Ousteten" und die „Samaiten" Nachbarn, Jer. 539. Vgl. auch Wig. 661. In den Prozessakten wegen Veliuona von 1413 heisst es „inter ceteras distincciones limitum terre Lithwanie cum terra Samagitarum mediavit et mediat fluvius dictus Nyewesza (= *Nevėžis*), signanter et specifice medians et dividens dictam terram Lithwanie cum terra Samagitarum", Lites II 137. Weiter loc. cit. 139: „terra Samagitarum ... ex alia parte limitatur in confinio terrarum Lithwanie et clauditur per fluvium dictum Newesa, qui in ascensu suo dictas terras Samagitarum et Lithwaniam distinguit per longa spacia".

1492 erklärt der König Alexander in einem Privileg für Žemaiten: „Ministeriales, alias dzieczkie, vltra fluuium Nieswieza (= *Nevėžis),* mittere non debemus", LOb 372 f.

Über die Ostgrenze nördlich vom Nevėžis haben wir genauere Nachrichten erst aus dem XVI. Jahrhundert. Sie wird durch die Westgrenze des

Kreises Upytė gebildet. Diese konnte an Hand des Bestandbuches aus der Zeit um 1554, Sborn. VIII 3 ff, ermittelt und mit Hilfe der in Opis VII und VIII enthaltenen ON noch näher bestimmt werden. Der Verlauf der Grenze ist danach folgender:

Beginnend am Nevėžis nördlich von Vadaktai bis hart südlich von Sidabravas und mit einem kleinen Bogen nach Norden bis zur Beržė nördlich von Pliuškės. Weiter der Beržė folgend bis Radviliškis und östlich an Stačiūnai und westlich an Lygumai vorbei bis zur Mūša, um von hier in einer Geraden die lettische Grenze an der Virčiuva (vgl. Limites 223), westlich von Kriukai, zu erreichen. Vgl. die Karte von Jakubowski. Obige Grenze dürfte, weil nicht durch eine künstliche Grenzführung, sondern durch die Geschichte selbst geschaffen, auch ein ansehnliches Alter haben. Und tatsächlich liegt nur die eine einzige „curia Gedeghinnen" (1348), nach H. v. Wartberge 75 zu Žemaiten gehörig, ausserhalb (östlich) unserer Grenze.

Die Südgrenze.

Im Süden ist die Memel seit Beginn der geschichtlichen Zeit bis in das XV. Jahrhundert sowohl die politische als auch die ethnographische Grenze Žemaitens gewesen. Vgl. Dusb. 51 und 146. Im Schiedsspruch des Kaisers Sigismund v. J. 1420 heisst das Land „ultra Memel", „Suderland, alias Jettoem", Dogiel IV 107. Vytautas nennt es 1422 ebenfalls „terra Sudorum", CEW 552. Vgl. auch den betreffenden Passus im Friedensvertrag vom Melno-See (1422), BU[1] V 880.

In späterer Zeit gehörte jedoch auch das Dreieck, gebildet durch die Memel, die ostpreussische Grenze und die Linie Zapyškis—Virbalis, zu Žemaiten. Vgl. die Karte von Jakubowski. Diese Ausdehnung nach Süden beruht wohl auf der seit Anfang des XV. Jahrhunderts einsetzenden Kolonisationsbewegung, denn von einer künstlichen Angliederung dieser Gebiete an Žemaiten ist in den Quellen nirgends die Rede. De rVorgang scheint sich allerdings nur im Grenzgebiet von Preussen ziemlich rasch abgespielt zu haben. Denn die Pfarrkirche von Virbalis untersteht schon 1502 dem žemaitischen Bischof, dessen Sprengel ja bekanntlich nur Žemaiten umfasste, ŽV I 76. Die östliche Hauptmasse des Gebietes, mit Ausnahme eines weiteren schmalen Streifens längs der Memel, war aber noch um 1558 siedlungsleer, RP 56 ff.

Die Westgrenze.

Im Westen gegen Preussen hatte Žemaiten ursprünglich keine feste Grenze. Sie wurde durch den breiten Wildnisstreifen gebildet. Erst im Friedensvertrag von 1422 wurde Žemaitens Westgrenze endgültig fixiert, wie sie auch heute noch zwischen dem Memelgebiet und Gross-Litauen besteht, BU[1] V 880 f.

Die Grenzregulierung selbst hat sich ziemlich lange hingezogen. Vytautas und der Orden konnten sich sehr schwer über die Masslänge der im Friedensvertrag enthaltenen 3 Meilen einig werden und deswegen wur-

den auch die Vermessungarbeiten einige Male unterbrochen, BU[1] VII 46; CEW 695, 698, 702 f, 707 ff. Zu einer endgültigen Einigung scheint es Mitte 1427 gekommen zu sein, CEW 772. Seit diesem Jahr werden hier keine grösseren Grenzstreitigkeiten mehr erwähnt.

Nur 1432 hatte der Grossfürst Švitrigaila während des Kampfes um den litauischen Thron Palanga nebst einem drei Meilen breiten Wildnisstreifen an den Orden abgetreten, BU[1] VIII 382. Der dadurch erreichten Verbindung zwischen Livland und Preussen wurde aber bald wieder ein Ende gemacht. Vgl. S. 253.

Um 1448 fand noch eine Grenzbegehung statt, welche aber ohne jegliche Differenzen verlief. Nur an einer strittigen Stelle führten die Vertreter des Ordens die Litauer auf die „rechte grenitcze widder und weyszte en aldo herczogen Witoldis czeichen und... ordens czeichen in alden eychen und anderen bömen", BU[1] XI 122.

2. Die inneren Grenzen.

Über die administrativen Grenzen im alten Žemaiten bis in die Mitte des XVI. Jahrhunderts wissen wir nichts.

Auch die Zahl der Kreise (in den Quellen: *land, gebitt, districtus)* wird je nach der Zeit verschieden angegeben. Im Vertrag von 1390 werden die „lande" Medininkai, Kaltinėnai, Knytuva, Kražiai, Viduklė, Raseiniai und Ariogala erwähnt, CEW 23 f. Długosz, Hist. Pol. lib. XI 344, nennt in seiner Beschreibung Žemaitens (unter dem Jahre 1413) dieselben Kreise, nur hat er anstatt Knytuva Veliuona. Dagegen heisst es weiter (unter 1417): „Wladislaus... fundat et dotat... duodecim Parochiales Ecclesias, in Samogithia, iuxta numerum districtuum, et in quolibet districtu, vnam eregit et collocat", loc. cit 389 f.

Der Freibrief des Königs Alexander vom Jahre 1492 nennt folgende Kreise: Medininkai, Kražiai, Betygala, Knytuva, Pernarava, Raseiniai, Gaižuva und Pačtuva, LOb 372 f. Diese Zahl ist allerdings nicht vollständig. Es fehlen hier Kaltinėnai, Viduklė, Ariogala und Veliuona, deren letztere drei auch im XVI. Jahrhundert wohlbekannt sind.

Die Fundationsurkunde der Kirche zu Luokė vom Jahre 1493 erwähnt noch 3 weitere Kreise: Dirvonėnai, Viešvėnai und Biržinėnai, Opisan. V 4.

Die Kreiseinteilung des XVI. Jahrhunderts hat Jakubowski auf seiner Karte dargestellt. Vgl. auch oben Kap. II und IV 3, wo unter den einzelnen ON, den späteren Kreisorten, die Angaben Jakubowskis vielfach berichtigt werden.

VII. Wiederbesiedelung der Wildnis.

1. Allgemeine Vorbemerkungen.

In der Schlacht bei Tannenberg fand der deutsch-litauische Krieg seinen Ausgang. Mit dem Jahr 1410, nach 125 Jahren des Ringens auf Tod und Leben, beginnt für ganz Litauen eine neue Periode, die Zeit des inneren Aufbaues und der äusseren Expansion.

Die neue Grenzziehung (vgl. S. 252 ff) brachte an Žemaiten grosse Strecken der Wildnis. Damit war die Möglichkeit für eine starke Erweiterung des žemaitischen Siedlungsraumes gegeben.

Nach den Ursachen dieser verhältnismässig schnellen Expansion haben wir nicht weit zu suchen. Die žemaitische Hochebene war seit alter Zeit, nach dem Ausweis der so häufigen Ordenszüge, dicht besiedelt. Nach dem Schluss der Kriege konnte sie aber die jetzt schneller anwachsende Bevölkerung nicht mehr fassen: man brauchte neue Siedlungsplätze.

Die fast siedlungsleere, aber durchaus nicht siedlungsfeindliche, Wildnis, ist sie doch schon früher besiedelt gewesen, war gerade dazu geeignet. Der Žemaite war mit ihr seither gut vertraut und hat sie auch als eigen betrachtet, denn hier hatte er seine Jagd, Fischerei und, um mit Vytautas' Worten zu sprechen, „omnes utilitates et proventus". Die Erinnerung an die Entsiedlung war wohl, weil nicht sehr weit in der Zeit zurückliegend, im Volke noch wach. Mancher alte ON hat sich auch nach der Verwilderung der Landschaft gehalten. Vgl. Kap. IV 3.

Es ist also durchaus verständlich, was Vytautas 1420 an den römischen Kaiser schreibt: „ubi (d. h. in der Wildnis) tamen prius castra et ville Samaytarum fuerant, prout ad huc colles et terre loca apparent manifeste", CEW 467.

Über die Entsiedlung der späteren Wildnis sind wir, wenigstens im Südwest-Žemaiten, wie wir oben sahen, ziemlich gut unterrichtet. Dagegen ist die Frage der Wiederbesiedlung dieser Gegenden wegen des vollständigen Fehlens an Quellen, etwa der um ein Jahrhundert späteren Bestandbücher und Vermessungsprotokolle, sehr schwierig. Hier müssen wir zum Teil zu Rückschlüssen aus dem XVI. auf das XV. Jahrhundert greifen und uns auf diese Weise häufig mit blossen Vermutungen begnügen.

2. Stand der Besiedlung um 1450.

Wir stellen im folgenden alle ersten Berichte über die auf dem früheren Wildnisgebiet nach 1400 auftretende Bevölkerung, die Siedlungsplätze usw. kurz zusammen:

1. 1409 werden bei Skirsnemunė fünf Dörfer an der Memel von den aufständischen Žemaiten „uf gehaben", CEW 178.
2. Im Herbst 1422 konfisziert der Vogt von Palanga ein infolge des Sturmes dort gestrandetes deutsches Schiff, loc. cit. 574.
3. 1425 teilt der Komtur von Memel dem Hochmeister unter anderem mit, dass die Žemaiten viel Heu bei Palanga fertiggemacht haben, loc. cit. 703.

4. 1545 werden drei Bauerndienste (службы) von Jurbarkas, mit welchen noch zu Vytautas' Zeit die Kirche zu Veliuona dotiert war, abgetragen, um Platz zum Bau der neuen Kirche zu schaffen, Opisan. V 29. Vgl. oben S. 81 f: Georgii castrum.

5. Um 1588 macht ein A. Балтромеевичъ dem Gericht Meldung über einen Diebstahl in seinem Hause, wobei auch die seinen Vorfahren von Vytautas und Sigismund August über das Gut Ритини (= *Ritinė* 4 km. sw. von Pikeliai) erteilten Freibriefe gestohlen seien, Opis II 29.

6. 1583 findet eine Untersuchung über die adlige Herkunft einiger Bojaren der Dörfer Żadeykaycie (= *Žadeikiai* 2,5 km w. von Kartena), Rudaicie (= *Rūdaičiai* 6 km nw. von Kretinga), Torwidy (1566 lag Торвиды n. von Kretinga und grenzte an die Dörfer *Ankštakiai* und *Tūbausiai*, WA XIV 129, 131) und Noszany, Klausgayli, (= *Nasrėnai, Klausgalvai* 8 bzw. 6 km sw. von Salantai), Imbory (= *Imbarė* 4 km s. von Salantai) statt.

Von den Bojaren der ersten drei Dörfer wird dem zur Untersuchung entsandten Unterhauptmann S. Czechowicz ein Brief Sigismund Augusts von 1545 an den žemaitischen Hauptmann H. Chodkiewicz (1545—1561) vorgelegt, worin dieser verfügt, dass jene Adligen von den Steuerleistungen zu befreien sind und nach Ablauf eines Jahres ihre Adelsrechte schriftlich zu beweisen haben. Weiter erklären dieselben Bojaren, dass ihren Vorfahren, welche in Wilna mit den Briefen von Vytautas, Рекуть[1]) (= J. Kęsgaila 1451—1485, Wolff 91) und anderen erschienen waren, dieselben von N. Wołowicz und S. Rayski, welcher sie früher als Feldmesser trotz ihres Adels schon zu Hufenbauern gemacht hatte, weggenommen worden seien [2]).

Ausserdem wird noch ein Brief Vytautas' an Kęsgaila (= M. Kęsgaila 1412—1450, Wolff, loc. cit.) und die Vögte von Medininkai vorgelegt, woraus hervorgehe, dass der Grossfürst ihren Ahnen Bauern verschrieben habe.

Die besonders alten Bojaren Grig Jazdayć und Marek Kaszutayć sagen unter Eid aus, dass sie mit den obigen Bojaren und deren Vorfahren schon seit dem Kriege um Smolensk und Starodub (= 1513) den Kriegsdienst zu Pferd gemeinsam getan haben.

Die Bojaren der Dörfer Nasrėnai, Klausgalvai und Imbarė bringen die Kopien der Briefe: 1. Vytautas' an Kęsgaila (vgl. oben) und die Vögte von Medininkai von 1422 (= Indikt 15), 2. Sigismunds (1432 — 1440) an Goilimon (= Galiminas, Hauptmann von Žemaiten 1432—1440, Wolff 91 Anm. 7) und 3. J. Kęsgailas (1451—1485) vor, welche Verschreibungen an ihre Ahnen enthalten sollen. Die Originale dieser Briefe seien ihnen ebenfalls durch Wołowicz und Rayski weggenommen worden [2]). In den Originalen stand eine Verschreibung S. Janowiczs (1486—1526, Wolff 91) von 1496

---

[1]) Dieser aus altem Adelsgeschlecht stammende Hauptmann führt in den Quellen gewöhnlich den Namen Янъ Кезгайловичъ. Nach WA XXIV 107 hatte er aber auch einen Beinamen Рекуть (= Rėkutis), welchen auch sein Sohn Stanislaus (gewöhnlich: Станиславъ Яновичъ) und Enkel (urkundlich: Станиславъ Станиславовичъ Яновичъ) gelegentlich führen, loc. cit. 182. 274.

[2]) Die Aussage kann wohl kaum auf Unwahrheit beruhen, weil sowohl Wołowicz als auch Rayski noch 1583 am Leben waren (Wolff 80, WA XXIV 436) und die Aussagenden daher mit dem Nachprüfen ihrer Behauptungen rechnen mussten. Dessen ungeachtet sagen sie mit besonderem Nachdruck aus, dass gerade „dzisieyszy pan Wilenski Ostafii Wołowicz" der Schuldige sei.

oder 1511 (= Indikt 14) und ein Register J. Laskowskis [1]), worin dieser anerkennt, dass jene Bojaren, trotzdem sie adlig gewesen, jetzt auf Zinshufen sitzen, WA XXIV 401 ff.

7. Winter 1434 plündern die Žemaiten auf dem Strande bei Palanga und führen Leute gefangen mit sich fort, BU[1] VIII 453.

8. Bei einer im Jahre 1522 (= Indikt 11) von S. Janowicz unternommenen gerichtlichen Untersuchung über die Zugehörigkeit des Gutes Дровсловки an der Šešuvis (= *Drąslaukis*, Gut 4,5 km sö. von Tauragė) wurde festgestellt, dass sich ein Vizgintas unter Kantautas (= Hauptmann von Žemaiten 1441 — 1444, Wolff 91) eine Rodung (прорубъ) erdient hatte und hier ein Gut anlegte. Die Entscheidung ist 1534 vom König Sigismund I. bestätigt, Opis IV 238 f.

9. Der žemaitische Bischof Nikolaus I. (1423 — 1453) gründete nach der Christianisierung des an Preussen anliegenden Teiles seines Bistums die erste Kirche zu Jurbaikas, ŽV I 65.

10. 1453 fliehen die Žemaiten wegen Kriegsgefahr von Palanga und Heiligen Aa (= *Šventoji*, Dorf s. der Šventoji) mit „Hab und Gut". Es wird auch ein Ordenskrüger ans dem letzteren Orte erwähnt, BU[1] XI 275.

11. König Sigismund I. bestätigt S. Kęsgaila im Jahre 1511 die von Kasimir dem Wilnaer Wojewoden J. Kęsgaila (1459 — 1476, Wolff 72) gemachte Verschreibung über die Scharwerksbauern am Plateliai-See und in den Wäldern von Gargždai, Boniecki 121.

12. Der Hauptmann von Žemaiten Кгезкгайловичъ (= J. Kęsgaila 1451 — 1485, Wolff 91) erteilte im Jahre 1462 oder 1477 (= Indikt 10) einem Edelmann Аръвудосъ (= Arvydas?) das Recht, ein Stück „wüsten Sumpfes an der Gausantė, Zufluss der oberen Mituva, in der Nähe des ihm gehörenden Dorfes zu roden, WA XXIV 268.

13. 1501 wird das Dorf Kottiten (= *Katyčiai*, deutsch: Koadjuthen, Kirchdorf im Kreise Pogegen) vom žemaitischen Hauptmann beansprucht. Der Orden behauptet dagegen, es solle zu J. Kęsgailas Zeit (1451 — 1485) ihm gehört haben, BU[2] II 68.

14. Lizgainis, der Vorfahr der 1564 um Šatės ansässigen Familie Mitkaičiai erhielt von J. Kęsgaila einen Scharwerksbauern, WA XXIV 157, 270.

15. L. Petrelaitis und seine Brüder, um Židikai ansässig, weisen sich 1554 vor dem königlichen Feldmesser mit einem Briefe des Hauptmanns J. Kęsgaila als Bojaren aus, loc. cit. 146. — Das heutige Dorf Petreliai 6 km ö. von Židikai hat seinen Namen von diesem Geschlecht. Vgl. loc. cit. 341.

16. 1547 legen die Bojaren des Kreises Palanga Ездайтисъ und Миникайтисъ dem Hauptmann von Žemaiten Urkunden vor, die von Я. Рекуть (= J. Kęsgaila, vgl. S. 259), seinem Sohne S. Janowicz (1486 - 1526, Wolff 91) sowie den ersten žemaitischen Hauptleuten ausgestellt waren und bestätigten, dass der König sie (d. h. ihre Vorfahren) mit Gütern im selben Kreise belehnt habe, WA XXIV 107. — Das Stammgut der Adelsfamilie Jazdaičiai ist offenbar das gleichnamige Яздойте an der Tenža im Kreise Palanga (Spr.) heute *Jazdai*, Vorwerk 8 km nw. von Kretinga.

---

[1]) Königlicher Revisor in Žemaiten, WA XXIV 261.

17. 1491 bestätigt König Alexander dem Bojaren M. Войштовтовичъ und seinen Brüdern den Besitz von Войчогиры jenseits der Šaltuona. Das Land war ihrem Vater gerichtlich zugesprochen, WA XXIV 1. — 1597 kauft ein Б. Войтовтовичъ-Возгирдъ einen Teil von Вочогиры, im Kreise Raseiniai, dem В. Руковичъ ab, Opis IV 180. — Вочогиры, mit dem in den Akten häufigen o < *oū* (< li. *ai*), ist gleich dem obigen Войчогиры (< li. **Vaičiogiris : Vaičius* PN + *giria* ‚Wald') = *Vadžgirys*, Kirchdorf im Kreise Raseiniai, welches seinerseits aus dem entstellten Вочогиры der Kanzleisprache hervorgegangen ist. Вочогиры wurde nach dem Ausfall des Bindevokals zu * Вочгиры, das li. * *Vatšgirys* und nach Assimilation von *tš* an das nachfolgende *g* *Vadžgirys* ergab. Die heutige Form dieses ON erscheint als Вожгиры (für * Воджгиры < Вочгиры) schon im XVI. Jahrhundert, Opis III 139.

18. 1503 bestätigt König Alexander auf die Bitte der Frau von S. Mantautas das dem Vater ihres Mannes von Kasimir (1440 — 1492) geschenkte Gut P a j ū r i s, Boniecki 187.

19. Der Vorfahre des 1568 um S e d a ansässigen S. Giniatowicz und seiner Neffen war nach dem bei der Untersuchnung eines Landbesitzstreites zusammengestellten Stammbaum ein Wizgint (= Vizgintas), von welchem jene im vierten bzw. fünften Gliede abstammten, WA XXIV 324 f. — Die Generation zu 30 Jahren gerechnet kommen wir für den Urahnen dieses Geschlechts etwa auf die Zeit 1450.

20. Die 1568 um *Ylakiai* und *Židikai* wohnende Adelsfamilie Dydeli (Petkus und Jurgis Miknaytis, Jakub Ginthkaytis) weist folgenden Stammbaum auf, WA XXIV 327 f: Vgl. die Tabelle S. 262.

Die drei oben angeführten Repräsentanten des Geschlechts finden wir im fünften Gliede des Stammbaumes, welcher deren im ganzen sechs zählt. Ruslys, der Vorfahre des Geschlechts, müsste also vor etwa 130 Jahren, d. h. noch in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts gelebt haben.

Besonders interessant ist hier die Tatsache, dass 16 Personennamen [1]) dieser Familie später als ON in Nordžemaiten zwischen Skuodas, Viekšniai und Seda auftreten. Sie verraten uns die adligen Gründer folgender Ortschaften: G i n t i l a i č i a i [2]), S u g a u d ž i a i, R u p ė k i a i, D e r k i n č i a i, B u č i a i oder B u č i š k ė, B e n i u š a i č i a i, Mažeikiai, Dargiai, Gricaičiai, P o c a i č i a i, P e t r a i č i a i, J o n a i č i a i, Gauryliškiai (jetzt gewöhnlich: Mažaičiai) oder G a u r y l i a i, V i t k a i č i a i, Čepiškė [3]) und der nicht mehr vorhandenen „boiary S t y r p e y k a y c i e (bei Ušpelkiai).

Zwei Drittel davon waren oder sind noch jetzt Güter und Vorwerke, also ehemaliger Adelsbesitz, was im Hinblick auf die Gründer auch zu erwarten war.

Im obigen Stammbaum haben wir ein schönes Bild der Siedlungsentwicklung vor uns, welche aus diesem, wenn auch nur auf engerem Gebiete, klar zu erkennen ist. Die neuangelegten Ortschaften verteilen sich danach auf die einzelnen Glieder des Geschlechts (II — VI) folgendermassen: 1, 3,

---

[1]) Im Stammbaum mit * bezeichnet. Bei *Jonas* ist diese Bezeichnung nur willkürlich, weil deren mehrere waren.

[2]) Die Güter und Vorwerke sowie die Dörfer, welche als Güter aus dem XVI. Jahrhundert bekannt sind (Spr: Гаврели, Гинтилайте, Пацайте, Петрайте, Янойти), werden gesperrt gedruckt.

[3]) Früher kein Vorwerk.

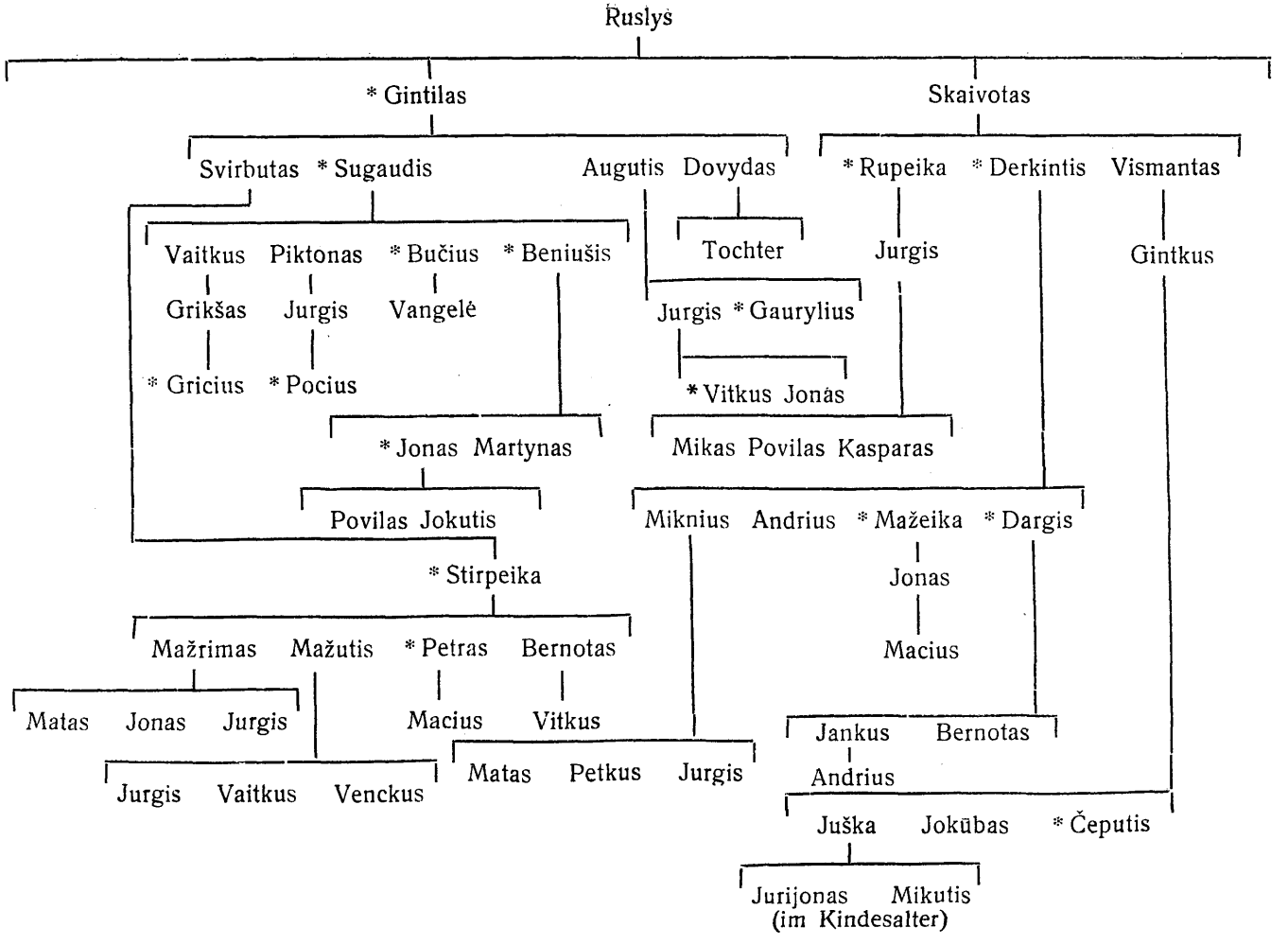
Ruslys
* Gintilas
Skaivotas
Svirbutas
* Sugaudis
Augutis
Dovydas
* Rupeika
* Derkintis
Vismantas
Vaitkus
Piktonas
* Bučius
* Beniušis
Tochter
Jurgis
Gintkus
Grikšas
Jurgis
Vangelė
Jurgis
* Gaurylius
* Gricius
* Pocius
* Vitkus
Jonas
* Jonas
Martynas
Mikas
Povilas
Kasparas
Povilas
Jokutis
Miknius
Andrius
* Mažeika
* Dargis
* Stirpeika
Jonas
Mažrimas
Mažutis
* Petras
Bernotas
Macius
Matas
Jonas
Jurgis
Macius
Vitkus
Jankus
Bernotas
Jurgis
Vaitkus
Venckus
Matas
Petkus
Jurgis
Andrius
Juška
Jokūbas
* Čeputis
Jurijonas
Mikutis
(im Kindesalter)

6, 4, 2. Also das vierte Glied mit seinen sechs Neugründungen steht an der Spitze. Die Zeit der Gründung dieser Ortschaften ist auf spätestens um 1500 zu setzen, denn Pocius Jurgaitis aus dem sechsten Glied ist schon im Adelsverzeichnis von 1534aufgeführt, WA XXIV 328.

Aus dem Angeführten ergibt sich, dass die žemaitische Wildnis bereits um 1450 auf ihrer ganzen Ausdehnung eine, wenn auch nicht sehr beträchtliche Bevölkerungsschicht aufweist.

Der Prozess der Neubesiedlung selbst ist uns im einzelnen nicht näher bekannt, jedenfalls muss er aber, wie aus einigen sehr frühen Siedlungen zu schliessen ist, kurz nach 1410 eingesetzt haben. Für die frühen Fortschritte der Besiedlung in der Wildnis spricht auch der Umstand, dass die Žemaiten seit 1420 den Strand bei Palanga ständig bedrohen, BU[1] V 638 f.

In den Jahren 1434 bis 1435 ist dieser sogenannte žemaitische Strand geradezu gesperrt, so „das nymandes ane schaden kan durchkomen", BU[1] VIII 492, 583. Auch später sind die Reisenden hier immer noch vor Überfällen nicht sicher und benötigen besonderer Geleitsbriefe, BU[1] IX 159, 162, 388; XI 404, 629; XII 2.

1455 bauen die Žemaiten zusammen mit den Kuren sogar „eyn bolwerg... uff dem strande", werden aber von den Livländern dabei überrumpelt und „liffen weg", BU[1] XI 386.

Hierbei darf nicht übersehen werden, dass die durch den Friedensvertrag von 1422 Žemaiten zugeteilte Strecke des Meeresstrandes auch aus militärisch-politischen Rücksichten so rasch wie möglich besetzt werden musste, um Livland von der Verbindung mit Preussen vollständig abzuschneiden. Dieser Umstand beschleunigte natürlich den Gang der Neubesiedlung in dem der Ostsee benachbarten Teil der Wildnis bedeutend.

Anfangs war die Bevölkerungsschicht der Wildnis verhältnismässig dünn. Grosse Strecken müssen noch ganz siedlungsleer gewesen sein. Es ist leicht zu verstehen, warum der livländische Landmeister 1420 an den Hochmeister schreibt, er wolle in Memel bestellen, dass die Briefe „durch die wiltnisse gefurt wurde herwort, und nicht langes dem strande", BU[1] V 639. Hier war man sicherer vor den Überfällen als auf dem bewachten Strande.

Ein ganzer Heerhaufen kommt 1434 aus Livland in die Wildnis und macht hier kehrt, weil „yn woren czithunge gekomen, das die Samayten legen vor der wiltenisse", BU[1] VIII 503.

Die Grenze Žemaitens gegen Preussen verläuft 1422 durch die Wildnis, BU[1] V 881.

In einem Briefe an den Papst von 1423 schreibt Vytautas: „Que (= Bistum von Žemaiten) quamvis terre amplitudine non tamen exculte est dotata", LC I 107.

1454 drohte ein Krieg auszubrechen und der Hauptmann von Žemaiten liess neben anderen Vorbereitungen auch je einen Weg nach Palanga und Memel räumen, BU[1] XI 312.

1422 werden von Ragnit aus die Struter ausgesandt, um über die Lage in Litauen Erkundigungen einzuziehen. Diese berichteten, dass sie „keinerlei czeitunge in der wiltnisse irfarn andirs, wen das die wege ge-

czeichent sien" und brachten noch zwei Läuflinge von Kaunas mit, CEW 1047.

Diese Bemerkungen mögen genügen, um die noch immer grosse Leere der Landschaft zu zeigen.

3. Fortschritt der Besiedlung bis Anfang des XVI. Jahrhunderts.

Um 1500 waren in der Neubesiedlung noch weitere Fortschritte gemacht. An Beweisen dafür sind anzuführen:

1. Aus dem Jahre 1502 sind die ersten Statthalter von Jurbarkas, Skirsnemunė und Veliuona (1501, LOb 207) bekannt, Boniecki 102, 303, welche Verwalter (tenutarii) der Krongüter und Inhaber der administrativen Gewalt waren, LOb 64 ff.

2. Anfang des XVI. Jahrhunderts treten Amtleute (tiuuni) der Kreise Jurbarkas (1502), Rietavas (1515), Pajūris (1524) auf Boniecki VI f. Sie hatten die wirtschaftliche Aufsicht über die Krongüter und waren zugleich auch Steuerbeamte und Kreisrichter niederen Ranges und unterstanden den Statthaltern, LOb 420 ff.

3. Die ersten Kirchen im früheren Wildnisgebiet sind in den Jahren 1506 — 1509 gegründet: Batakiai (1509), Tauragė (1507), Seda (1508), Pajūralis (1509), Švėkšna (1509), Butkiškė (1506), ŽV I 276, 320; Czerski 34; Elenchus 61.

4. 1507 ist die erste Schule zu Tauragė eröffnet worden, ŽV II 7.

5. In einer königlichen Bestätigungsurkunde, welche i. J. 1511 dem žemaitischen Hauptmann S. Janowicz über die ihm und seinen Vorfahren in Žemaiten verliehenen Güter erteilt wurde, wird auch der Kreis Plateliai „со всимъ съ тымъ, какъ тая волость Плотельская и вси тыи сельца съ стародавна въ своихъ границахъ маютъ и какъ... держаны были" mitbestätigt, LOb 202.

6. Von den im Heeresverzeichnis des Jahres 1528 genannten wehrpflichtigen Bojaren sassen oder hatten Besitz:

I. aus dem Kreise Telšiai, RIB XXXIII 219: Мацковичъ, Opis I 17, 20, 31 — in Seda; Ганусовичъ, loc. cit. 7, 26 — in Rinavas; Балтромеевичъ, Opis II 29 — um Pikeliai; Довборойтисъ und Лесовичъ, loc. cit. 157 — um Tirkšliai; Гавриловичъ, loc. cit. 2 — in Pievėnai;

II. aus dem Kreise Gandinga, RIB XXXIII 218 f, um Plungė: Дашковичъ in Gandinga, Opis I 28; Явойшойтисъ — in Jovaišiškė, loc. cit. 45; Петройтисъ — in Kaušėnai, loc. cit. 79 und Милошойтисъ — in Milašaičiai, Opis IV 156;

III. aus dem Kreise D. Dirvonėnai, RIB XXXIII 221: Миколаевичъ (stellt zwei Pferde) — in Ramučiai 4 km sö. von Klykoliai, Opis I 121;

IV. aus dem Kreise Pajūris, RIB XXXIII 216 ff: Петко Пелдовичъ — in Pajūris, Opis I 13; Петрашъ Станьковичъ — in Teneniai, loc. cit. 140; Янъ und Станиславъ Орвидовичи — in Šilalė, WA XXV 69.

7. Der Magnatenfamilie Kęsgaila gehörten schon vor 1529 ausser dem Erbschloss Plateliai noch folgende Güter ausserhalb der Siedlungsgrenze von 1400: Beržoras, Gintališkė, Gargždai, Akmenė und Batakiai. Das Gut Veivirženai ist zu dieser Zeit das Eigentum des J. N. Jurjewicz, LOb 203.

8. Mit dem Tode S. Kęsgailas (1526) geht das Recht der Ernennung der Amtleute für Gandinga, Telšiai, Palanga (= Полоная волость), wie auch für andere Kreise auf den König über, LOb 205.

9. In der Beschreibung der litauisch-livländischen Grenze von 1529 sind genaue Angaben enthalten, wo und auf welchen Strecken diese von den einzelnen žemaitischen Kreisen berührt wird, Limites 219 ff.

10. In einer königlichen Verordnung v. J. 1529 wird Rietavas schon eine Stadt (место) genannt, RIB XXX 67.

11. 1534 werden aus dem Norden des Kreises Telšiai die Aufseherämter (= Schulzenämter) von *Bučiai*, 6 km nw. von Židikai, und Vitkai (= *Vitkaičiai* 2 km. nw. von Pievėnai) erwähnt, WA XXIV 328, 332.

Wie wir also sehen, zeigt die frühere Wildnis schon kurz nach 1500 ein merklich verändertes Bild. Das Gebiet ist in Kreise mit festen Grenzen eingeteilt. Ein ganzer Beamtenapparat übt wirtschaftliche und administrative Gewalt aus. Eine stattliche Anzahl von grösseren Gütern und 6 Kirchen sind auf dem ganzen Gebiete verstreut. Einzelne Ortschaften haben sich bereits zu Städtchen entwickelt. Es werden Schulen eröffnet.

4. Zusammenhang zwischen Kirchengründung und Besiedlung.

Etwas ungewöhnlich erscheinen auf den ersten Blick jene 6 Kirchengründungen, welche sämtlich auf einen Zeitraum von 3 Jahren beschränkt sind.

Mortensen, Litauen 64, spricht hier schon allein auf Grund der drei ihm bekannten Gründungen v. J. 1509 (Švėkšna, Pajūralis, Batakiai) von „einer völlig neuen Epoche“ in der Besiedlung der Wildnis.

Die Kirchengründungen stehen jedoch in keiner Verbindung mit dem ganzen Siedlungsgange und sind wohl auf andere Weise zu erklären. Von 1500—1514 sehen wir auf dem bischöflichen Stuhl von Medininkai den gelehrten und um die Hebung der Bildung der žemaitischen Geistlichkeit sehr verdienten Bischof Martin III., Elenchus 97, Czerski 76. Er erfreute sich einer besonderen Beliebtheit nicht bloss in seinem Bistum, sondern auch bei dem König. Daher wurde unter ihm die žemaitische Kirche von allen Seiten reichlich dotiert. In dieser Zeit sind dem Bischof mehrere Güter geschenkt und grosse Geldsummen und zahlreiche Altarstiftungen der Kirche vermacht worden, ŽV I 74 f. Es liegt demnach nahe, dass jene 6 Kirchen ihre Entstehung ausschliesslich der Zunejgung des Adels zum Bischof verdanken. Auch die im Jahre 1505 in Žemaiten wütende Pest mag hier mitgespielt haben. Sie hat den Adel zu frommen Stiftungen und Kirchengründungen bewogen, loc. cit. 18, 74 f.

Gerade fünf von diesen Kirchen sind durch žemaitische Magnaten gegründet worden, loc. cit. 74 f. Man darf also in den Gründungen keine neue Siedlungsepoch erblicken.

Es ist weiter noch hervorzuheben, dass die Kirchengründungen im ganzen überhaupt kein richtiges Bild des Siedlungsganges in unserem Falle ergeben können. An dieser Stelle mögen einige Bemerkungen hierüber eingeschaltet werden.

Aus dem Heeresverzeichnis des Landes Žemaiten v. J. 1528, RIB XXXIII 200 ff, ersieht man mit Leichtigkeit, dass die auf dem Gebiete der früheren Wildnis entstandenen Kreise im Gegensatz zu den von Südostžemaiten eine erstaunlich geringe Zahl von wehrpflichtigem Adel aufweisen. Die einzelnen „Wildniskreise" zählen an Adelsfamilien: Rietavas — 61, Gandinga — 6, Pajūris — 77, Dirvonėnai — 41, Telšiai — 71 [1]). Die Kreise Plateliai und Jurbarkas fehlen im obigen Verzeichnis vollständig, sie haben also überhaupt keinen Kleinadel. Die allerdings beträchtliche Anzahl des Adels in den Kreisen Pajūris, Telšiai und Dirvonėnai ist leicht dadurch zu erklären, dass diese „Wildniskreise" auch Teile des alten Siedlungsgebietes umfassten.

Also muss sich fast der ganze Grundbesitz mit der darauf sitzenden leibeigenen Bevölkerung in jenen Kreisen um 1500 in den Händen des hohen Adels und des Königs (Krongüter) befunden haben. Dies wird durch die stattliche Zahl der privaten Gross- und Krongüter bestätigt. Vgl. oben S. 264 und die Karte von Jakubowski.

Diese Besitzverhältnisse herrschten hier wohl schon seit dem entgültigen Anschluss von Žemaiten an Litauen i. J. 1410, denn vom Untergange des Kleinadels, also zugleich auch des freien kleinen Grundbesitzes, ist uns nichts bekannt. Im Gegenteil deuten alle Nachrichten über die frühesten Verschreibungen (vgl. oben S. 259 ff) darauf hin, dass der Landesherr über das neu zu besiedelnde Land allein verfügte und nach seinem Willen verschreiben konnte. Jene privaten Grossgüter sind durch die späteren Schenkungen der Herrscher hauptsächlich an hohe Beamte entstanden.

Also muss das gesamte unbesiedelte Wildnisgebiet und das von einer nichtadligen Bevölkerung bewohnte Land mit der Übernahme der Oberhoheit über Žemaiten durch Vytautas in den Besitz des Landesherrn gekommen sein. Vgl. LOb 304 ff.

Die Richtigkeit dieser Auffassung wird noch besonders durch den Umstand unterstützt, dass die grossen žemaitischen Wälder von Jurbarkas, Skirsnemunė, Veliuona und Vilkija, also das unbesiedelte Land, noch 1558 fast ausschliesslich im Besitz des Königs sind, RP 38 ff.

I. J. 1522 schreibt der König Sigismund an den Hauptmann von Žemaiten, er solle dem Adel den Eintritt in die Kronforste und die Nutzniessung der Flüsse und Seen nicht verbieten, LOb (Anhang) XXXV f.

Hieraus ersehen wir, dass die Möglichkeit einer Kirchengründung in den „Wildniskreisen" wegen Mangel an p r i v a t e m freiem Kleinbesitz allein vom hohen landbesitzenden Adel und dem König abhängig war. Der Bischof konnte also beim besten Willen wegen Fehlens eigener Mittel auch in den besiedelten Gebieten keine neuen Kirchen ohne fremde Hilfe anlegen. Und die Gunst des hohen Adels scheinen nicht alle žemaitischen Bischöfe genossen zu haben. Beispielsweise musste Bartholomäus I. (1459 — 1460) vor den erzürnten Žemaiten sogar aus seinem Bistum fliehen, ŽV I 70 f.

Eines der krassesten Beispiele für die geringe Sorge der königlichen Statthalter um die Christianisierung des Landes und die Gründung neuer

[1]) Die Zahl ist wegen Fehlens zweier Blätter im Verzeichnis nicht genau. Auch der Kreis Šiauliai hatte seinen Adel. Die Bojaren beschweren sich nämlich um 1529 beim König, dass er sie mit dem ganzen Kreise dem Wilnaer Bischof verschrieben habe, LOb (Anhang) XL.

Kirchen ist aus dem ehemaligen Kreise Šiauliai bekannt. Dieser ganze Kreis bestand ausschliesslich aus Krongütern und wurde von einem Statthalter verwaltet, Jakubowski (Bemerkungen zur Karte) 17; Boniecki 180, 268. Um 1522 ist der Kreis trotz des Widerstrebens des žemaitischen Hauptmanns S. Janowicz von König Sigismund dem Wilnaer Bischof geschenkt worden, LOb (Anhang) XXVII ff. Und nun entdeckte der Bischof bei der Visitation i. J. 1523, dass in dem an Kurland grenzenden Teil des Kreises die Bauernbevölkerung noch vollständig heidnisch war. Gleich danach gründete er die Kirche zu Joniškis [1]). Es ist weiter anzunehmen, dass auf Anregung desselben Bischofs auch die Kirchen in Lygumai von L. Wiekowicz i. J. 1526 [2]) und in Senoji Žagarė von Syrewicz — 1523 gebaut worden sind, ŽV I 296, 330.

Nebenbei ist zu bemerken, dass ein Syrewicz schon lange vor der Kirchengründung i. J. 1495 beim König einen Freibrief zur Abhaltung eines Marktes in Žagarė erwirkt hatte, RIB XXVII 613.

Des weiteren sind alle nach Vytautas erfolgten Kirchengründungen durch den Fortschritt der Christianisierung stark bedingt. Die Verbreitung der neuen Lehre ging aber äusserst langsam vor sich. Das oben über den Kreis Šiauliai Gesagte ist das beste Beispiel dafür.

Um 1493 lässt der Pfarrer von Šiauliai in der Gegend von Papilė viele Heiden taufen und gründet daselbst eine Kirche, ŽV I 73.

Nach der Nordwestecke von Žemaiten war die christliche Lehre bis zur Mitte des XVI. Jahrhunderts nur oberflächlich vorgedrungen, denn mit dem Umsichgreifen der Reformation kehrt die Bevölkerung dieser Gegend zum Heidentum zurück und bei Palanga und Salantai wird wieder heiliges Feuer angebrannt, ŽV I 100 f.

Es ist dies zu verstehen, weil die einzelnen Kirchen sehr häufig für äusserst weit ausgedehnte Landschaften bestimmt waren, z. B. wurde zu der 1551 in Mosėdis gegründeten Kirche das ganze nordwestžemaitische Gebiet zwischen der Jūra und der livländischen Grenze eingepfarrt, loc. cit. 84.

Aus der blossen Tatsache dieser Gründung können wir auch kaum auf eine dichtere Besiedlung der Umgegend von Mosėdis im Gegensatz zu der des übrigen Gebietes schliessen. Die Kirche ist eher nur deswegen in Mosėdis angelegt worden, weil hier noch 1523 ein heiliger Wald stand, RLU 182. Das Gotteshaus sollte wohl auf der heidnischen Heiligenstätte seinen Platz haben.

Die Kirchengründungen sind demnach kein sicheres Kriterium, um genau festzustellen, wie die Neubesiedlung der žemaitischen Wildnis vorsichgegangen ist. Sie sind vielfach erst geraume Zeit später nach der Besiedlung erfolgt, was seinerseits durch die bis in die Mitte des XVI. Jahrhunderts nicht abgeschlossene Christianisierung des Landes und die materielle Abhängigkeit des Bischofs beim Anlegen neuer Kirchen bedingt ist.

---

[1]) Nach Czerski 58 i. J. 1526. Das Gründungsjahr 1522 bei Valančius, ŽV I 284, ist offenbar irrig, weil es im Widerspruch mit der 1523 stattgefundenen Visitation steht.

[2]) Mortensen, Litauen 79, hat hier aus dem von Fehlern wimmelnden Elenchus das falsche Gründungsjahr 1436 und knüpft daran weitgehende Erörterungen.

Dazu beruht die von Mortensen, Litauen 64, entworfene Karte der Kirchengründungen Litauens auf einer höchst unzuverlässigen Quelle, den Elenchi. Diese haben an vielen Stellen das Jahr des Neubaues einer Kirche anstatt deren Gründungsdatums. So z. B. ist die Kirche zu Šiauliai 1445 gegründet worden und die von Virbalis bestand schon 1502, ŽV I 318, 76. Der Elenchus dagegen gibt hier die Gründungsjahre 1620 bzw. 1743 an!

Diese und andere Fehler hat Mortensen in seine Karte aufgenommen. Zuverlässiger bei der Angabe der Kirchengründungen ist Valančius, ŽV I, obwohl auch er an manchen Stellen augenscheinlich das Jahr des Neubaues für das der Gründung hält. Nach ihm sind die Kirchen von Nemakščiai 1636, Rietavas 1606, Lyduvėnai 1754 und Eržvilkas 1706 gegründet worden. ŽV I 302, 312, 296, 280. Alle diese Kirchen werden aber schon früher als bereits vorhanden erwähnt: die erste 1588, die zweite 1565, die dritte 1593 und die vierte 1584, Opis I 123, 144 (vgl. Spr. Лидовянскій костелъ); II 26; WA XXV 385. Und das sind keine Einzelfälle.

Bei dieser Unsicherheit der Gründungsdaten der žemaitischen Kirchen ist also in der Verwertung der Kirchengründungen für die Frage der Wildnisbesiedlung die grösste Vorsicht geboten. Man ist hier nie sicher, ob z. B. eine jener vier Kirchen nicht schon Anfang des XVI. oder sogar noch Ende des XV. Jahrhunderts gegründet wurde.

Mit diesen Bemerkungen wollen wir durchaus nicht sagen, dass die Kirchengründungen in den siedlungsgeschichtlichen Untersuchungen Žemaitens unbeachtet bleiben sollen. Gewiss, zur Ergänzung der auf anderem Wege gewonnenen Erkenntnis sind sie brauchbar und zuweilen unentbehrlich, aber der Versuch Mortensens, Litauen 249, 265, 279, allein aus diesen Gründungen bestimmte Zeitangaben für die Besiedlung einzelner Landschaften zu gewinnen, muss als verfehlt angesehen werden.

5. Siedlungsbild nach 1550.

Oben mussten wir uns bei der Frage nach dem Stand der Besiedlung der ehemaligen Wildnis um 1500 lediglich mit allgemeinen Bemerkungen begnügen. Aus den spärlichen Quellen war kein getreues Bild jener jungen Siedlungsgebiete zu gewinnen.

Wesentlich anders liegen die Dinge um die Mitte des XVI. Jahrhunderts. Von der dank Sigismund August Ende der 60-ger Jahre durchgeführten Landesvermessung und den späteren Revisionen sind uns einige Bestandbücher der der Krone gehörenden Kreise überliefert. Sie enthalten vollständige Verzeichnisse sowohl der Hufenzahl des Acker-, Weiden-, Wiesen-, Wald-, und zuweilen sogar des Gartenlandes als auch der darauf sitzenden Bauernfamilien. Der private Besitz blieb natürlich dabei unberücksichtigt, was jedoch wegen seines fast völligen Fehlens in den sogenannten Wiidniskreisen das aus den erwähnten Bestandbüchern gewonnene Gesamtbild der Landschaft kaum ändern kann.

* *
*

Nach dem Bestandbuch von 1566, abgedruckt WA XIV 101–152, zählt der königliche Kreis Kretinga im ganzen 871 [1]) Hufen, nämlich 423 Hufen Ackerland, 266 Hufen Wald, 105 Hufen Weide, 5 Hufen Gärten und 72 Hufen sonstiges Land.

Die Einwohnerschaft des Kreises ist auf 13 Dörfer mit insgesamt 369 [2]) Bauernwirtschaften verteilt. Die Zahl der Bauernfamilien muss ca. $^1/_5$ höher als die der Wirtschaften gewesen sein, weil auf mehreren Hufen zwei oder sogar drei Bauern sitzen. Die genaue Zahl der Familien ist jedoch nicht festzustellen, denn es ist häufig unmöglich zu unterscheiden, ob eine Hufe von einer oder von zwei Familien bearbeitet wurde. 21 von jenen 369 Wirtschaften sind neu gegründet und noch ohne Wirtschaftsgebäude.

Private Güter und Bojarendörfer sind keine vorhanden. Das in einem späteren Bestandbuch von 1572 genannte Krongut Kretinga muss natürlich schon 1566 bestanden haben, WA XIV 161.

Heute weist das ehemalige Kreisgebiet ausser jenen 13 Dörfern noch weitere 19 Ortschaften (ohne Stadt und Gut Kretinga) auf [3]). Die Gesamtzahl der Bevölkerung auf diesem Gebiet beträgt 9400 Köpfe, davon freilich 2700 in Stadt und Gut Kretinga. Das platte Land zählt also in den 33 Ortschaften 6700 Einwohner, wobei durchschnittlich auf jede Wirtschaft (die Güter ausgenommen) 8,4 Personen entfallen.

Den heutigen Durchschnitt von 8,4 Einwohnern pro Wirtschaft können wir ohne weiteres als annähernd richtig auch für jene 369 Bauernwirtschaften annehmen. Die Tatsache, dass mindestens $^1/_5$ der Wirtschaften je zwei Bauernfamilien beherbergte, sowie der damalige niedrigere Kulturzustand lassen sogar auf eine noch höhere Einwohnerzahl der Einzelwirtschaft schliessen. Danach ist also die Gesamtzahl der Bevölkerung des Kreises Kretinga i. J. 1566 nicht unter 3100 einzuschätzen.

Vergleichen wir diese Zahl mit der von 1923, so ergibt sich, dass der Zuwachs während einer Zeit von über 350 Jahren nur 200 % und auf dem platten Lande sogar kaum 120 % beträgt.

Nach dem Ausweis des schon genannten Bestandbuches von 1572, WA XIV 161 ff, war die Zahl der Wirtschaften nach einer vorhergegangenen Pest von 369 auf 308 im ganzen Kreise zusammengeschrumpft. Darunter sind aber 43 Wirtschaften, welche 1572 nach der Pest neu besetzt waren. Im ganzen sind also 104 Wirtschaften oder mit anderen Worten beinahe $^1/_3$ der ganzen Bevölkerung hingerafft worden.

Infolge einer neuen Seuche von 1710 und des schwedischen Krieges vorher hatte der Kreis Kretinga wieder viel von seiner Bevölkerung verloren. Die Krankheit muss hier sehr heftig gewütet haben, weil die im nächsten Winter nach Kretinga zurückgekehrten Bernhardinermönche wegen

---

[1]) Die Zahlen sind auf volle Hufen abgerundet.

[2]) Die Kätner sind nicht mitgerechnet.

[3]) Hier und weiter unten wurde die aus den Bestandbüchern oder auf Grund der bei Spr. und sonst in den WA enhaltenen Ortsnamen ermittelte Kreisfläche zuerst auf die Karte 1: 100.000 übertragen. Auf diese Weise konnten die heutigen Bevölkerungszahlen der alten Kreisgebiete berechnet werden. Dazu dienten die statistischen Angaben über die Bevölkerung Litauens nach der Zählung von 1923 in Lietuvos Apgyventos Vietos", Kaunas 1925. Die Zahlen sind überall abgerundet.

des Ausbleibens des Zehnten von anderwärts mit Nahrungsmitteln versorgt werden mussten, ŽV II 94 f.

Hierin haben wir auch die Erklärung für die oben festgestellte erstaunlich geringe Bevölkerungszunahme zu suchen.

* * *

Durch die Schenkung der Magnatenfamilie Kęsgaila an den jungen König Sigismund August i. J. 1529 wurde der Kreis Plateliai wieder Besitz der Krone. Schon im Jahre 1554 weilt hier S. Raiski als königlicher Feldmesser, WA XXIV 157. Ein Bestandbuch ist aus d. J. 1585 überliefert, loc. cit. 297—312.

Danach besteht der Kronbesitz aus einer zerfallenen hölzernen Burg auf der Insel [1]) des Plateliai-Sees, der Stadt und dem Gut Plateliai sowie 18 Dörfern in den vier Schulzenämtern: Stirbaičiai, Reketė, Imbarė und Kepurėnai [2]) mit insgesamt 413 [3]) Wirtschaften. 98 von diesen werden als neu gegründet (oder nur neu besetzt?) aufgeführt.

Durch die Schenkung Sigismund Augusts an J. Laskowski waren jedoch bereits 1568 3 königliche Dörfer des Kreises, nämlich Карвяны, Бискупы und Шатейки [4]) in Privatbesitz übergegangen, Opisan. III 33. Nach Spr. sind 1586 die beiden ersten je 42 und das dritte 24 Hufen gross.

Mindestens $^2/_3$ dieser Hufen dürften, wie es in den übrigen Dörfern des Kreises der Fall war, besetzt gewesen sein.

Aus d. J. 1595 ist noch ein weiteres Dorf Ремтевнисъ, 18 Hufen gross, aus dem Schulzenamt Stirbaičiai bekannt, Spr.

Die Gesamtzahl der Wirtschaften in den 22 Dörfern ist also auf rund 500 einzuschätzen.

Beackerte Hufen zählte der Kreis 714. Der Waldbestand betrug 246 Hufen. Die Hufenzahl der Wiesen ist nicht angegeben.

Der Privatbesitz kann im Kreise nicht gross gewesen sein. Bekannt sind nur zwei Güter Бержоры (= *Beržoras*, bei Plateliai) und Гирконтишки (= *Girkantė* im Amtsbezirk Plungė), LOb 203, Spr. Das Bojarendorf Кгудеяи (= *Godeliai* im Amtsbezirk Plateliai) in Grösse von 17 Hufen wurde 1585 wegen Fehlens der Freibriefe samt den anderen Dörfern dem neuen Statthalter untergeordnet, WA XIV 302.

Dass die Zahl des Adels klein und sein Besitz gering war, ersehen wir auch daraus, dass im Heeresverzeichnis von 1567 aus dem Kreise Plateliai nur 6 wehrpflichtige Bojaren mit je einem Pferd angeführt werden, RIB XXXIII 1350 f.

Nach der Bestimmung des Grodnoer Seims von 1566/7 war aber der Adel verpflichtet, von je 10 Bauerndiensten (службы) ein Pferd für den Krieg zu stellen, RIB XXX 411. Der Besitz aller obigen Bojaren muss 1567 also etwa 60 Dienste betragen haben. Daher kann die Gesamtzahl der im Kreise vorhandenen Wirtschaften nicht unter 550 gewesen sein.

---

[1]) Auf der Burginsel sind noch heute Spuren von Bauten zu sehen.

[2]) Heute Dörfer in den Amtsbezirken Salantai, Plateliai und Plungė.

[3]) Diese Zahl ist nicht ganz genau. Die Anzahl der besetzten Hufen des Dorfes Римайте und und eines Teiles von Жвирблайте ist im Inventar nicht angegeben. Von mir wurden $^2/_3$ der Hufen als besetzt angenommen und mitgezählt.

[4]) Heute Šateikiai und Kadaičiai im Amtsbezirk Plateliai. Vgl. Spr. unter Койдойти. Карвяны grenzte an die obigen beiden Dörfer.

Heutzutage weist das alte Kreisgebiet ausser den alten noch 11 neue Ortschaften auf. Manche davon haben im Laufe der Zeit auch ihren Namen gewechselt. Das heutige Dorf *Žeimiai*, 5 km sö. von Salantai, heisst im Bestandbuch Жабитье und *Rekete*, 2 km sw. von Žeimiai, — Крайлайте, obwohl das Schulzenamt selbst den Namen „войтовство Рекецкое" führt. 1595 wird Крайлайте schon Rekiecie genannt, aber Жабитье heisst noch immer Zabicie, WA XIV 458 f.

Dieser Namenwechsel ist leicht zu begreifen, weil z. B. in Жабитье 1585 neben den vier Забитайтисъ auch zwei Жеймайтисъ ansässig sind, loc. cit. 302 f.

Die Einwohnerzahl des ehemaligen Kreisgebietes Plateliai betrug i. J. 1923 bei durchschnittlich 6,5 Personen pro Wirtschaft etwa 7000 Köpfe. Die Bevölkerung wäre also für d. J. 1585 nicht unter 3600 einzuschätzen.

Der Zuwachs innerhalb eines Zeitraumes von rund 340 Jahren beträgt danach nur knapp 95%.

* * *

Für den Kreis Rietavas ist ein Protokoll über die in den Jahren 1563–85 durchgeführte Revisionsvermessung des Kronbesitzes erhalten, WA XXV 381–442. Dieser Besitz umfasst folgende sechs Schulzenämter: Juodėnai (8km s. von Tverai), Aitra (Nebenfluss der Jūra n. von Kvėdarna), Rietavas, Kapstatai (2 km ö. von Endriejavas), Lelėnai (8 km s. von Endriejavas) und Veiviržėnai mit 70 Ortschaften (einschliesslich der Stadt Rietavas mit 49 und Veiviržėnai mit 19 Wirtschaften), welche im Ganzen etwa 700 Wirtschaften zählen.

1923 wurde das frühere Kreisgebiet von rund 15000 Personen bewohnt. Davon sitzen 1720 in Rietavas und 934 in Veiviržėnai. Auf das platte Land entfallen durchschnittlich 6 Einwohner auf jede Wirtschaft.

Nimmt man an, dass die Einwohnerzahl eines Bauernhofes im XVI. Jahrhundert, wie schon gesagt, etwa der von heute gleich gewesen ist, so muss die Bevölkerung des Kronlandes von Rietavas um das Jahr 1563 auf ungefähr 4200 Köpfe beziffert werden. Rietavas dürfte in jener Zeit rund 300 und Veiviržėnai 100 Einwohner gehabt haben.

Also hat die Bevölkerung in 360 Jahren über 260% zugenommen. Rietavas selbst weist aber einen Zuwachs von beinahe 500% und Veiviržėnai sogar von 800% auf.

Der Prozentsatz von 260 erscheint hier zuerst im Vergleich mit dem der Kreise Plateliai und Kretinga merklich grösser. Tatsächlich ist er jedoch um ein bedeutendes kleiner, weil die adligen Besitzer bei der Landesvermessung unberücksichtigt geblieben sind. Ihre Zahl mag im Kreise aber keineswegs ganz gering gewesen sein, denn allein im obigen Protokoll werden bei der Beschreibung der Dorfgrenzen die Besitzungen von nicht weniger als 32 verschiedenen Bojaren genannt. Spr. führt in seinem Wörterbuch 14 Güter aus dem Kreise Rietavas an[1]). Einige von ihnen scheinen nicht ganz klein gewesen zu sein. So z. B. hat das auch im Vermessungsprotokoll mehrfach genannte Лейпойти (= *Leipaičiai*, Dorf und Gut 4 km nö. von Veiviržėnai) sogar ein Städtchen, RIB XXXIII 1332, vgl. auch

[1]) Будриковичи, Вавришкесъ, Гелегиры, Гуденяны, Киркшни, Лейпойти, Мальвины Мейнарты, Морки, Опшруи, Пазвельсисъ, Ромболтишки, Шляжи, Юдайне, Spr.

Opis I 16. Aus dem Gute Шляжи waren 1584 acht Personen vom leibeigenen Gesinde entlaufen, Opis I 114.

In das Heeresverzeichnis von 1567 sind aus dem Kreise 20 Bojaren mit 23 Pferden eingetragen, RIB XXXIII 1332 f. Daher müssen sie im Besitz von insgesamt 230 Bauerndiensten gewesen sein.

Rechnet man noch alle vorhin genannten 32 Kleinadelsfamilien mit, so ergibt sich, dass die Bevölkerung des Privatbesitzes im Kreise ca. 1600 Köpfe betrug.

Die absolute Einwohnerzahl des Kreises Rietavas zur Zeit der Revisionsvermessung betrug also etwa 5800 Personen. Damit wird für heute eine Bevölkerungszunahme von knapp 160 % festgestellt.

Ausser dem behandelten Vermessungsprotokoll besitzen wir noch ein anderes Bestandbuch von 1784, WA XXV 490–548.

Hieraus gewinnen wir ein klares, wenn auch bis zu einem gewissen Grade offiziell gefärbtes Bild des žemaitischen Kronlandes am Ausgange des XVIII. Jahrhunderts. Manches hat sich während der 220 Jahre wesentlich verändert. Für uns ist es von Interesse, die aus diesem Inventar zu erschliessende Bevölkerungszahl mit der von 1563 zu vergleichen.

1784 umfasst der Kronbesitz insgesamt 94 Ortschaften. (ohne das Krongut Rietavas) mit zusammen 747 Wirtschaften (Wohnhäusern). Rietavas zählt deren 62 und Veiviržėnai — 70.

Die Einwohnerzahl, rund 6 Personen pro Wirtschaft gerechnet, beträgt ca. 4500. Die beiden Städtchen weisen 370 bzw. 420 Einwohner auf. Auf dem platten Lande sitzen also nur 3700 Personen.

Diese Zahlen lehren uns folgendes. Die Bevölkerungszunahme in fast zweieinhalb Jahrhunderten beträgt im ganzen Kronlande nur ca. 300 Köpfe. Der Zuwachs beschränkt sich lediglich auf die beiden Städtchen, das Land weist sogar einen Bevölkerungsrückgang um 100 Einwohner auf.

Die Zahl der Wirtschaften auf dem Lande ist von 632 auf 615 gesunken.

Es ist noch zu bemerken, dass 1784 Rietavas 34 und Veiviržėnai 23 jüdische Wohnhäuser haben. In der Zeit der Kreisrevision von 1563 waren in diesen Orten aber überhaupt keine Juden vorhanden.

Der Zuwachs von 300 Einwohnern entspricht also etwa der Zahl der später zugewanderten Juden.

Wir müssen daher annehmen, dass die Zahl der ländlichen Bevölkerung des Kronlandes in den Jahren 1563 und 1784 gleich gross gewesen ist.

Die Erscheinung ist nur dadurch zu erklären, dass der natürliche Zuwachs durch die dem Jahre 1784 vorangegangenen Katastrophen vernichtet wurde.

Von der das žemaitische Land oft heimsuchenden Pest (vgl. Kap. VII, 6) muss also der Kreis Rietavas kaum jemals verschont geblieben sein. Besonders furchtbar scheint die Seuche von 1710 gewütet zu haben. Das in diesem Kreise befindliche Kirchenland von Salantai hatte i. J. 1715 nur noch drei Wirtschaften. 18 von 21 waren der Pest und dem schwedischen Krieg zum Opfer gefallen, Czerski 22.

* * *

Der Kronbesitz des Kreises Karšuva wurde 1562 vermessen, WA XXV 8—102.

In den sieben Schulzenämtern waren nach dem Vermessungsprotokoll 627 Bauernwirtschaften, darunter 50 neu gegründete, vorhanden.

Der Privatbesitz ist hier immer gross gewesen. Schon 1528 finden wir als Privatbesitzer 134 Kleinbojaren, welche von rund 864 Diensten 108 Pferde fürs Heer stellten, RIB XXXIII 215 f. 1567 ist die Zahl der Wehrpflichtigen etwas kleiner (112), aber trotzdem werden 120 Pferde registriert, loc. cit. 1334 ff. Der Adelsbesitz ist inzwischen also auf rund 1200 Bauerndienste angewachsen.

Die Magnaten, паны, scheinen im Kreise keinen Landbesitz gehabt zu haben. Wenigstens berichten die Quellen darüber nichts.

Die Gesamtzahl der Wirtschaften im Kreisgebiet einschliesslich des Adels ist also auf ungefähr 1800 zu beziffern.

Das Überwiegen des Privatbesitzes gegenüber dem der Krone ($^2/_3 : {}^1/_3$) ist durchaus verständlich, denn der Norden — die weitere Umgebung von Kaltinėnai — und zum Teil auch der Nordosten des Kreises gehörten zum altbesiedelten und daher bojarenreichen Kernžemaiten.

Aus dem genannten Vermessungsprotokoll ersehen wir tatsächlich, dass die Hauptmasse des Adels in diesem Kreisteile ansässig war, während am rechten Ufer der Jūra überhaupt keine Bojarendörfer vorhanden sind.

Über den allgemeinen Zustand der Bodenkultur des Kronlandes finden sich daselbst folgende charakteristischen Angaben. Der 1510 [1]) Hufen grosse Kronbesitz besteht aus 817 Hufen Acker, 404 Hufen Wald, 220 Hufen Weide und 69 Hufen sonstigen Landes, loc. cit. 13. Mit anderen Worten, das Ackerland umfasst hier 53% der Gesamtfläche und der Wald nur 26 %.

Es ist demnach anzunehmen, dass der Prozentsatz des privaten Siedlungslandes nicht kleiner gewesen ist, weil die grosse Masse der Wälder sowie sonstige Wüsteneien gewöhnlich Eigentum der Krone waren und der adlige Privatbesitz die ältesten Siedlungsgebiete inne hatte.

Ein Blick auf die Karte 1 : 100.000 genügt, um sich zu überzeugen, dass auch heutzutage kaum die Hälfte des alten Kreisgebietes Kulturland ist. Die Waldungen sind hauptsächlich im südwestlichen Teil des Kreises, der ursprünglichen Wildnis, vorherrschend. Wir nennen hier aus dem Vermessungsprotokoll nur die Wälder (obrąby): Rauszkie, Grauże, Szutki, und Gromoncie, welche schon allein zusammen 286 Hufen ausmachen, loc. cit. 76, 84 ff.

Der zur Zeit der Vermessung dicht besiedelte Unterlauf der Akmena machte einen noch heute erkennbaren ca. 15 km tiefen Einschnitt in das Waldgebiet, loc. cit. 59 ff.

Heutzutage zählt das frühere Kreisgebiet Karšuva rund 22000 Einwohner. Die Durchschnittszahl der Einzelwirtschaft ist 6,2 Köpfe.

Für das Jahr 1562 müssen wir also eine Bevölkerung von 11000 Einwohnern annehmen. Danach beträgt der Zuwachs in 361 Jahren 100%.

Die soeben erschlossene prozentuelle Bevölkerungszunahme bezieht sich aber lediglich auf den ganzen Kreis und nicht auf das uns allein interessierende Wildnisgebiet. Aber auch dort ist die Bevölkerungsbewegung zu berechnen. Im äussersten Grenzzipfel des Kreises, vom übrigen Siedlungs-

[1]) Die Zahlen sind auf volle Hufen abgerundet.

gebiet durch Wälder getrennt, lag die „woytowstwo Romańskie“ mit den Krondörfern Sartyniki (= *Sartininkai*, Kirchdorf 20 km w. von Tauragė an der memelländischen Grenze), Siksnie (= *Šikšniai* 4 km sö. vom ersteren Ort) und Oryskiany (vgl. S. 205), welche zusammen 34 Bauernhöfe zählten. Im Schulzenamt wurden 63 Hufen Siedlungsland [1]) und 14 Hufen 20 Morgen Wald und Weide vermessen, loc. cit. 86 ff.

Innerhalb dieses Gebietes liegen jetzt die Dörfer: Šikšniai, Pašikšniai, Užpelkiai, Laužininkai, Margiškiai und Sartininkai (Kirchdorf). Die Einwohnerzahl dieser sechs Ortschaften betrug (1923) 752 und im Jahre 1561, nach dem obigen Durchschnitt berechnet, 229 Köpfe. Die Bevölkerung hat also inzwischen um 230% zugenommen.

Diesen Zuwachs können wir, ohne dabei einen wesentlichen Fehler zu machen, auch auf das gesamte Wildnisgebiet des Kreises ausdehnen. Man braucht dazu nur die im Vermessungsprotokoll verzeichneten Dörfer auf die Zahl der Wirtschaften von damals und heute hin zu vergleichen.

* * *

Über den Stand der Besiedlung in Nordžemaiten in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts werden wir durch eine Schenkungsurkunde Sigismund Augusts unterrichtet.

1568 erhält der um sein Vaterland sehr verdiente J. Chodkiewicz die königlichen „tenuta seu bona“ Gruiscze (= *Grūstė*) vom Landesherrn als Geschenk.

Die Latifundien umfassten die „advocatia“ (= Schulzenämter) Grūstė, Pragulbai, Šatės, Klauseikiai, Vereta, Apuolė, Luobat Pavarduvis, Ritinė und Žemalė mit 64 Krondörfern (villae) nebs 7 „continguitates“ (obręb), Opisan. III 76 ff. Begrenzt wurden sie im Norden durch die heutige lettisch-litauische Staatsgrenze, im Osten durch die Venta und deren Nebenfluss Viešetė, im Süden und Westen von einer Linie, welche ungefähr vom Plinkšės-See über Barstyčiai und Šatės nach der Mündung der Šata in die Luoba verlief und die lettische Grenze nw. von Truikinai erreichte.

Neben den obigen Namen „tenuta“ und „bona“ führt Grūstė noch öfter die Bezeichnung „Kreis“, WA XXIV 164 f, 324 f. Vgl. auch Spr. unter Грусте. Administrativ gehörte jedoch Grūstė zum Kreise Telšiai, bildete also einen Kreis im Kreise, WA XXIV 111. Hierüber vgl. LOb 71 f.

Vor der Schenkung an Chodkiewicz hatte aber dieser sogenannte Kreis einen besonderen Amtmann als königlichen Statthalter. 1534 versah diesen Posten A. Wnuczek, der Unterhauptmann von Žemaiten, WA XXIV 164 f.

Das Kronland war jedoch in den oben angegebenen Grenzen nicht geschlossen, sondern stark mit Privatland durchsetzt. Bei Spr. sind über 40 Ortschaften aus dem Kreise Grūstė verzeichnet, welche sich mit den heutigen Dörf- und Güternamen identifizieren lassen und im Krondörferverzeichnis der Schenkungsurkunde nicht enthalten sind. Das alles ist natürlich als Privatbesitz zu erklären.

---

[1]) Die Hufen sind teilweise noch nicht bebaut und stark bewaldet.

Manche dieser Güter scheinen sogar ziemlich gross gewesen zu sein. Die Ländereien des Gutes Гавры (= *Rinavas*[2]) an der Strasse von Seda nach Židikai) reichten einerseits über die Kvistė, Zufluss der Varduva sö. von Židikai, und andererseits bis zum Plinkšės - See. Die heutigen Güter Ketūnai, 5 km ö. von Seda, und Šerkšnėnai, an der Šerkšnė, 9 km n. vom ersteren Gute, sowie das Dorf Užmarkija, am Plinkšės - See, gehörten dazu, Opis I 19; IV 283, 289, 291.

Zwei Dörfer und ein Vorwerk, sämtlich 4 km s. und sö. von Židikai im alten Gutsgebiet gelegen, führen noch jetzt den Namen Gaurės, LAV 153 f.

Das heute nicht mehr vorhandene Gut Seda gehörte um 1570 M. Wnuczek, dem Amtmann von Rietavas und wurde durch verschiedene Ankäufe bedeutend vergrössert, Opis I 17. Das schon ausserhalb der Grenze von Grūstė liegende Gebiet der Dörfer Degeniai und Sarakai, beide s. vom Plinkšės - See, zählte damals auch zu Seda, loc. cit. 122.

Seda hat sich bereits 1586 zum Städtchen entwickelt, besitzt seinen eigenen Amtmann, Schulzen, Zoll- und Stadtbeamten. An bestimmten Tagen werden hier Märkte abgehalten, Opis I 182; II 49, 99.

Der Kleinadel war in Grūstė vermutlich schon seit Anfang der Neubesiedlung dieses Gebietes vorhanden. Im Laufe der Zeit muss seine Zahl, wie aus den Stammtafeln und Dorfgründungen zu erschliessen ist, bedeutend angewachsen sein, WA XXIV 324, 327. Vgl. auch S. 261,

Die Namen ihrer adligen Gründer aus der Mitte des XVI. Jahrhunderts führen ausserdem noch folgende Örtlichkeiten: 1. Mantvydžiai, 3 km nö. von Rinavas, 2. Dunauskiai (Orvydiškė), 3 km nw. von Seda, 3. Lėlaičiai, 6 km w. von Tirkšliai, 4. Viliotė und 5. Viliotiškiai, 1 bzw. 2 km von Židikai, 6. Bukančiai und 7. Kukiai, unweit von der Mündung der Kvistė in die Bartuva, 8. Bugeniai, 6 km von Žemalė, 9. Daubarai, 2,5 km n. von Tirkšliai, 10. Dapšiai, 7 km sö. von Pikeliai und 11. Lisaičiai, 3 km n. von Tirkšliai, WA XXIV 76, 111, 165, 325, 341; Opis I 95, 147; II 38 (vgl. Spr.: Допшойти); V 157.

Man findet hier auch noch oft mehrere Adlige aus demselben Geschlecht auf einer Stelle zusammen wohnend. Nicht selten gehört auch ein Teil des Landbesitzes ihnen allen gemeinsam. Z. B. ist die Nachkommenschaft des in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts belehnten Lizgainis (vgl. S. 260), das Adelsgeschlecht Mitkaičiai, noch 1569 als eine Sippe bei Šatės ansässig. Als daselbst wohnhaft werden auch 4 Bojarenfamilien aus dem Geschlecht der Mantrimaičiai erwähnt, WA XXIV 335 f.

Wo heute das Dorf Petreliai liegt, sitzen 1571 4 Bojaren aus dem gleichnamigen Adelsgeschlecht, loc. cit. 341. Vgl. auch S. 260.

Ein Teil des im Heeresverzeichnis von 1567 aufgeführten Adels aus dem Kreise Telšiai, RIB XXXIII 1301 ff, war im Gebiet von Grūstė ansässig oder hatte hier wenigstens seinen Besitz. So z. B. stellt M. Wnuczek, der Amtmann von Rietavas, Kriegspferde auch aus dem ihm gehörenden Gute Seda, RIB XXXIII 1257.

Wie aus den in WA XXIV enthaltenen Schriftstücken und den Dorf- bzw. Güternamen (vgl. S. 261) hervorgeht, waren es nicht weniger als 26

[2]) Auf der Karte 1 : 300.000 neben *Renowo* auch noch *Gawri* in Klammern. Der neue Name stammt von Rönne, welcher hier 1780 die Kirche gründete, ŽV I 312.

Bojarenfamilien. Sie müssen also insgesamt ca. 260 Dienste (службы) besessen haben.

Nehmen wir an, dass jedes jener 64 Krondörfer durchschnittlich 20 Wirtschaften hatte, so würde der ganze Kron- und Privatbesitz nicht weniger als 1500 gezählt haben.

Die hier für das Einzeldorf angenommene Durchschnittszahl der Wirtschaften ist im Vergleich mit denen der Kreise Plateliai (23) und Kretinga (28) durchaus nicht hoch.

Heute wird das frühere Gebiet von Grüstė von ca. 40000 Menschen und zwar mit je etwa 7 Personen pro Wirtschaft bewohnt.

Für das Jahr 1568 erschliessen wir hieraus eine Bevölkerungszahl von 10500. Der Vergleich dieser beiden Zahlen zeigt uns, dass die Bevölkerung in der Zeit von 355 Jahren um rund 280% zugenommen hat.

Der prozentuelle Zuwachs ist hier allerdings wesentlich höher als in den anderen behandelten Kreisen.

Im Gebiet von Grüstė haben sich auch mehr als irgendwo anders in den Wildniskreisen Dörfer zu Städtchen und Kirchdörfern entwickelt. Es seien genannt: Pikeliai, Židikai, Rinavas, Žemalė, Barstyčiai, Šatės, Truikinai. Ylakiai aber, das grösste unter ihnen (1000 Einwohner), scheint das „oppidum Borayki (= **Bareikiai* oder **Bareikos*, vom PN *Bareikis* oder *Bareika*) noviter locatum" der obigen Schenkungsurkunde zu sein, Opisan. III 77 f. Das ist um so wahrscheinlicher, als noch heute um Ylakiai der PN *Ylakis* nicht selten ist. Zum Namenwechsel vgl. oben S. 271.

Ein Blick auf die Karte genügt, um sich zu überzeugen, wie gerade hier der Waldbestand viel geringer als sonst in der früheren Wildnis ist.

Die Erschliessung der Wildnis für die Besiedlung war in diesem Gebiet um die Mitte des XVI. Jahrhunderts bereits vollendet, weil die aus jener Zeit bekannten Wohnplätze auf seiner ganzen Peripherie zerstreut sind. Es galt also in der späteren Zeit nur noch die in der Besiedlung vorhandenen Lücken auszufüllen.

Die einzige waldreiche Gegend ö. und nö. von Seda ist auch heute, wie vor 350 Jahren, dünner besiedelt.

Diese stärkere Bevölkerungszunahme verdankt das Gebiet unzweifelhaft seiner besonderen Lage und Beschaffenheit. Es nimmt den nördlichsten Ausläufer der žemaitischen Hochebene ein und ist daher der ausgesprochen siedlungsfreundlichste Teil von ganz Nordžemaiten. Aus diesem Grunde ging die Kolonisation in der Richtung des žemaitischen Höhenrückens früh vor sich. Durch diesen Vorstoss wurde hier der vorhandene siedlungsfreie Raum eher als im übrigen sehr flachen Nordžemaiten ganz besetzt und die spätere Bevölkerungsvermehrung war deswegen auf die Erweiterung der Siedlungsfläche innerhalb des Gebietes selbst angewiesen.

Ausserdem ist es möglich, dass die Pest von 1710 hier nicht so stark wie im übrigen Žemaiten wütete und damit den natürlichen Bevölkerungszuwachs weniger störte. Hierfür spricht auch der Umstand, dass die Pest nach Kurland über die Düna von Norden, also nicht aus Litauen kam, Grundriss 248.

* * *

Im vorhergehenden haben wir uns an Hand der Quellen näher mit den Siedlungs- und Bevölkerungsverhältnissen einiger žemaitischen Wildniskreise um die Mitte des XVI. Jahrhunderts beschäftigt und zwar mit besonderer Berücksichtigung

1. des Verhältnisses der Einwohnerzahl von damals zu der von heute,
2. der Verteilung der Bevölkerung in Bezug auf den Siedlungsraum.

Das Ergebnis dieser Betrachtungen kann man in folgenden Sätzen zusammenfassen:

1. Die ehemalige Wildnis ist Mitte des XVI. Jahrhunderts bereits auf ihrem ganzen Umfang für die Besiedlung erschlossen.
2. Es gilt nur noch in der Siedlungsfläche vorhandene Lücken auszufüllen.
3. Die Besiedlung trägt keinen jungen Charakter mehr.
4. Die räumliche Verteilung der Siedlungen richtet sich vor allem nach der Siedlungsfreundlichkeit des Bodens und ist im übrigen gleichmässig.
5. Die Ackerlandhufen nehmen 47 — 53% der Gesamtfläche ein (nur aus 2 Kreisen bekannt).
6. Die Bevölkerungszahl schwankt zwischen 26—51% der heutigen Einwohnerschaft.

Das hier Gesagte gilt natürlich zunächst für die oben behandelten Gebiete. Der Zustand der übrigen Teile der ehemaligen žemaitischen Wildnis kann jedoch zu jener Zeit nicht viel anders gewesen sein.

Wenigstens ist uns nichts bekannt, was den normalen Siedlungsgang einzelner Wildnisteile besonders beeinflusst hätte.

In den natürlichen Gang der Besiedlung sind von Seiten des Staates, abgesehen von der aus politisch - militärischen Gründen erfolgten Grenzbesetzung, überhaupt keine Eingriffe gemacht worden.

Unten werden wir sehen, dass sich vom žemaitischen Kernlande aus der Siedlungsstrom, ohne Ausnahme nach allen Richtungen ergossen hat.

Ausserdem liegen jene behandelten Wildniskreise nicht kompakt, sondern verteilen sich auf die ganze Wildnis.

Die nähere Untersuchung der Besiedlungsverhältnisse führte uns zur Erkenntnis, dass die Kolonisation der žemaitischen Wildnis Mitte des XVI. Jahrhunderts schon eine vollendete Tatsache ist. Alle Vorgänge der grossen Expansion spielten sich vor diesem Zeitpunkte ab. Hierzu wurden nicht ganze 150 Jahre gebraucht.

Bedenkt man aber, dass 1540 sogar das heutige Memelgebiet bereits von litauischen Kolonisten durchdrungen ist (vgl. Kap. VIII, B 3 b) und die litauische Expansion südlich der Memel bereits Insterburg erreicht hatte (vgl. Kap. VIII, B 3 e), so erscheint die obige Zeitspanne eher kurz als lang.

Seit der Mitte des XVI. Jahrhunderts scheinen auf dem früheren Wildnisgebiet keine Bevölkerungsbewegungen oder Umschichtungen mehr stattgefunden zu haben. Wir müssen eine ungestörte, normale Fortentwicklung annehmen, die jetzt schon beinahe 400 Jahre andauert.

Die seitdem überall festgestellte, wenn auch verhältnismässig geringe, Bevölkerungszunahme stammt daher aus der internen Volksvermehrung und nicht aus dem Zuzug von auswärts.

6. Pest als Hemmnis der Bevölkerungszunahme.

Auf den erstaunlich geringen prozentuellen Zuwachs der Bevölkerung und dessen Ursachen wurde schon oben S. 269 f, 272 kurz hingewiesen.

Es war offenbar die Pest, welche meistens als Folge von Hungersnöten und seltener von Kriegen auftretend, die furchtbaren Bavölkerungskatastrophen im Lande hervorrief.

Im XV.—XVIII. Jahrhundert sind in Žemaiten nicht weniger als 11 Pestepidemien registriert. Nicht selten wütete die Seuche ohne aufzuhören mehrere Jahre hindurch.

Valančius, ŽV I 18 ff und 172 ff, nennt die Pestjahre 1424, 1440, 1473, 1505, 1588—1590, 1625—1629, 1653 und 1660—1661. Im Jahre 1603 herrschte die Pest in ganz Litauen, WA XXX, 254. In Žemaiten muss sie aber schon 1601 oder 1602 ausgebrochen sein. Im angrenzenden Amte Memel waren nach dem Bericht des Fischmeisters vom Mai 1602 die meisten Bewohner von der Seuche dahingerafft oder in die Wälder geflohen. Das Land musste unbesät bleiben, Sahm, Pest 19 f.

Zwischen 1566 und 1572 hatte die Pest im Kreise Kretinga merklichen Schaden angerichtet. Vgl. S. 269. Das Jahr der Epidemie ist nicht bestimmt festzustellen. In Preussen wütete sie von 1564 — 1570, loc. cit. 16.

Auch 1556 mag die Pest Žemaiten betroffen haben, als sie damals die preussischen Ämter Ragnit und Tilsit heimsuchte, loc. cit. Denn im Allgemeinen wurden Preussen und Žemaiten nicht selten zu gleicher Zeit von dieser Krankheit betroffen. Vgl. loc. cit. 16, 19 ff, 25, 30 f.

Nähere Nachrichten über alle diese Katastrophen fehlen uns vollständig. Es ist daher auch sehr wahrscheinlich, dass uns manche Pestjahre unbekannt geblieben sind.

Die furchtbarste und zugleich die letzte Seuche hat Žemaiten samt seinen Nachbarländern Anfang des XVIII. Jahrhunderts verheert.

Valančius, ŽV I 20, gibt an, dass die Pest von 1710 — 1712 ununterbrochen im Lande herrschte. Es scheint aber, dass sie, von Polen kommend, hier schon früher ausgebrochen war. Dies lassen die auf preussischer Seite getroffenen Vorsichtsmassregeln vermuten. Im Juli 1708 werden die nach Litauen führenden Wege bei Berszeningken an der Šešupė und bei Schirwindt wegen Pestgefahr gesperrt, Sahm, Pest 36. Die den Memeler und Tilsiter Kaufleuten noch im selben Monat gestatteten Handelsbeziehungen mit Litauen und Žemaiten mussten bald darauf verboten werden, loc. cit. 38.

Über den Verlauf der Epidemie und die Zahl der von ihr hinweggerafften Menschen fehlen uns genauere Angaben. Den Höhepunkt scheint die Sterblichkeit, gleich wie in Preussisch - Litauen, 1710 erreicht zu haben. In diesem Jahre starb die heutige Stadt Radviliškis vollständig aus, ŽV I 191. Die Gegend von Kražiai wurde gleichfalls stark entvölkert. Mehrere der dortigen Jesuitenpatres fielen der Pest zum Opfer, loc. cit. 194 ff. Vgl. noch SS. 269 f, 272.

7. Herd und Richtung der Expansion.

Woher und in welcher Richtung die Wildnis besiedelt wurde, ist schon oben S. 277 kurz angedeutet. Wir müssen hier etwas näher darauf eingehen.

Eine unmittelbare Beantwortung dieser Frage ist nicht möglich. Die Quellen schweigen vollständig darüber, von wo aus z. B. die verhältnismässig früh bezeugte Besiedlung der Gegenden von Palanga, Gargždai, Tauragė, Veliuona usw. erfolgt ist. Nur die Betrachtung des aus der Mitte des XVI. Jahrhunderts ziemlich gut bekannten Landschaftsbildes erlaubt uns einige Rückschlüsse.

Schon beim ersten Blick auf die Karte von Jakubowski fällt besonders auf, dass die nordžemaitischen Kreise sich in Form von langen schmalen Streifen vom Kernlande aus gegen die livländische Grenze erstrecken. Jakubowski selbst erkannte richtig den Zusammenhang dieser Erscheinung mit dem Gang und der Richtung der Neubesiedlung von Nordžemaiten. In den Bemerkungen zu seiner Karte S. 16 lesen wir: „Środek kraju był naprzód zaludniony i tam potworzyły się gęste ośrodki administracyjne. Stamtąd szło osadnictwo w głąb puszcz granicznych. Osadnicy, wychodząc z jakiegoś ośrodka, nie zrywali z nim łączności administracyjnej; stąd powstały długie i wązkie powiaty, ciągnące się ku granicom kraju".

Dazu stimmt die Lage der Kreisorte, Viešvėnai, Telšiai, Biržinėnai, M. Dirvonėnai, D. Dirvonėnai und Beržėnai gut. Sie gehören sämtlich in das alte Siedlungsgebiet, welches die südlichen Zipfel aller dieser Kreise umfasst.

Ein treffliches Gegenstück zu den nordžemaitischen streifenartigen Kreisen finden wir im XVI. Jahrhundert in der sogenannten Užnemunė, dem ehemaligen Gouvernement Suwalki wieder. Es sind die Kreise Darsūniškis, Birštonas, Punia, Alytus, Merkinė und Perlamas, welche sich westwärts von den an der Memel liegenden Kreisorten mitten durch die ganze ehemalige Wildnis bis zur preussischen Grenze hinziehen und auf dem rechten Memelufer nur kleine Flächen des alten Siedlungslandes mit umfassen. Vgl. Karte von Jakubowski.

Die Kreise Birštonas, Punia, Alytus und Merkinė sind aber ungeachtet dessen, dass die Užnemunė noch um 1400 vollständig Wildnis war, schon 1387 als solche vorhanden, Przegląd histor. V 45. Gebildet wurden diese zweifelsohne durch jene altbesiedelten Kreiszipfel am Ostufer der Memel. Auf die zunächst sehr bescheidene Ausdehnung dieser Kreise weist auch der sprachliche Ausdruck der Urkunde hin, denn man nennt sie nur „Kreischen" (волостка) und nicht Kreise (волость), wie das z. B. bei Samališkės, Perloja usw. der Fall ist, loc. cit.

Hier haben wir ein für uns instruktives Beispiel, wie sich aus den auf dem Rand des Siedlungsraumes entstandenen kleinen administrativen Zentren mit dem Fortschreiten der Besiedlung allmählich grössere Kreise entwickeln.

Westžemaiten bietet teilweise ein ähnliches Bild. Die Kreisorte Plateliai, Gandinga, Rietavas, Pajūris liegen freilich nicht mehr innerhalb der alten Siedlungsgrenze, aber immerhin noch hart an ihr. Zu Beginn der Wildnisbesiedlung sind sie zuerst als Krongüter entstanden oder richtiger zu solchen geworden, denn es handelt sich z. B. bei Rietavas und Gandinga um sehr alte Wohnplätze (vgl. SS. 181, 179 f) und dass Plateliai seinen Ursprung in den noch vor 1480 am Plateliai - See sitzenden Schar-

werksbauern hat, wurde bereits oben S. 260 gesagt. I. J. 1511 gibt es schon den Kreis Plateliai mit den dazu gehörigen Dörfern. Vgl. S. 264.

Daher mussten die Gutszentren bei der späteren Entwicklung natürlicherweise zu den administrativen Zentren der neuenstandenen Kreise werden. Weil sich aber diese fast ausschliesslich aus Kronland zusammensetzten, so galt in der Praxis die Krongutsverwaltung zugleich als Kreisverwaltung.

Gelegentlich begegnen wir noch in den Akten dem bezeichnenden Ausdrucke „Kreis des königlichen Krongutes", z. B. „Regestr spisania włosci imienia iego krol. msci Kretinskiego", WA XIV 161. Diese kurze Formel illustriert deutlich das Herauswachsen des Kreises aus dem Krongut. Weiteres über den Kreis Kretinga s. oben S. 269 f.

Der grosse Kreis Plateliai bestand aus Schloss, Gut, Städtchen und Kreis Plateliai (zuweilen auch „tenuta" genannt, Spr.) im engeren Sinne (vgl. S. 270 f) sowie dem Krongut Gintališkė. Das letztere war an Ausdehnung bedeutend grösser als das erstere. Es umfasste das grosse Gebiet nördlich der Linie Gintališkė — Salantai — Grūšlaukis — Įpiltis einschliesslich der Orte selbst. Das Gutszentrum Gintališkė liegt im äussersten SO des Krongutes, nur 5 km von Plateliai entfernt. Nicht selten führt das Gut sogar den Namen eines Kreises, Opisan. III 33; WA XXIV 446. Vgl. Spr. Charakteristisch dafür ist der Passus einer Urkunde des litauischen Staatsrates (рада) von 1548: „Плотели з волостями (nicht: волостью!), к нимъ належачими", BA 3.

Die Kreise zeigen in Westžemaiten freilich keine so ausgeprägte Streifenform, was durch das weite Auseinanderliegen der Kreisorte wohl bedingt ist. Die exzentrische Lage der letzteren und der parallele Lauf der Kreisgrenzen (auch der zwischen Plateliai und Gintališkė) sind jedoch den im Norden ähnlich.

Im SW hat aber der Kreis Karšuva wieder einen schmalen Ausläufer gegen die ehemalige preussische Grenze. Vgl. die Karte von Jakubowski.

Auch hier können wir mit grosser Wahrscheinlichkeit behaupten, dass Westžemaiten seine jetzige Besiedlung durch die Ausstrahlungen des Kernlandes nach den unmittelbar davor liegenden Wildnisteilen erhalten hat. Sonst wäre es ganz unverständlich, wie z. B. die so weit abgelegenen Orte Skuodas, Lenkimai, Grūšlaukis (vgl. Spr.) noch zum Gut Gintališkė gehören konnten.

Auch aus chronologischen Gesichtspunkten heraus müssen wir jene der žemaitischen Hochebene folgende Reihe der alten Orte als Vorposten der hier vordringenden Kolonisation ansehen. Die Ortschaften westlich von dieser Linie sind alle erst aus späterer Zeit überliefert und dazu ihrer Grösse nach unbedeutend.

Dass die ehemaligen kurischen Siedlungsplätze, wie z. B. Kartena, Skuodas, Mosėdis usw. ihre ursprüngliche Bevölkerung vollständig verloren hätten, soll damit nicht gesagt sein. Die Tatsache, dass die beiden ersten zwei Ortschaften im XVI. Jahrhundert als Güter auftreten und Skuodas sich bereits 1568 zur Stadt entwickelt hatte, spricht eher dagegen als dafür, Spr., Opisan. III 33.

In der südžemaitischen Wildnis ist der Gang der Neubesiedlung ein anderer gewesen. Das nördlich daran anschliessende Kernžemaiten scheint hier kei-

neswegs eine so ausschlaggebende Rolle gespielt zu haben wie im Norden und Westen.

Die ältesten Siedlungspunkte Jurbarkas, Skirsnemunė und Veliuona liegen sämtlich an der Memel. Die beiden ersten Orte bilden schon vor 1410 Siedlungsinseln inmitten der Wildnis (vgl. SS. 214, 218) und Veliuona, 1411 wieder neu ins Leben gerufen (vgl. S. 240), entwickelt sich schnell zu einem Kreis.

Hieraus ist mit Sicherheit zu schliessen, dass die Kolonisten in der südžemaitischen Wildnis zuerst auf dem Memelufer festen Fuss fassten. Vorgedrungen sind sie aller Warscheinlichkeit nach entlang der Memel aus dem dicht besiedelten Osten heraus. Es ist auch möglich, dass in den Friedensjahren 1406--9 der Orden selbst bei seinen „Häusern" Skirsnemunė, Dubysa und sogar Jurbarkas einige Bauern angesiedelt hatte. Beweisen lässt sich das aus Mangel an Quellen nicht. Uns ist nur bekannt, dass sich die Žemaiten beim Orden um Landverschreibungen bemüht haben, CEW 127 f, AM XXVII 61 Anm. 1.

An manchen Stellen, hauptsächlich in der Nähe des alten Siedlungsgebietes, überschritt die vordringende Kolonisation recht früh auch die Memel.

1415 lag südlich von Veliuona und jenseits der Memel eine „villa seu predium et possessio,... Peygowa cum ipsius territorio et districtu". Weiter „versus occidentem" von der Burg soll am selben Ufer ein anderes Dorf Woygowa gelegen haben, SRP II 540 Anm. 564.

Peygowa scheint aus *Vaiguva* korrumpiert zu sein und es handelt sich wohl um zwei gleichnamige Ortschaften. Noch 1558 gab es nämlich dort zwei Dörfer des Namens Войкгово: 1. ein Krondorf, jetzt *Vaiguviškiai* 4 km sw. von Veliuona, 2. ein Privatdorf des Fürsten S. Ogiński, welches „am Forste", d. h. nahe dem Memelufer lag, RP 56 ff.

Im Privileg für die Deutschen der Stadt Kaunas von 1408 ist ebenfalls die Rede vom Ackerland und den Heuschlägen „Chlopow Litewskich ktorzy okolo we wsiąch mięskaią nad Niemnem na tey ze stronie pod gorą y ku gorze idąc", nämlich in dem der Stadt verschriebenen drei Meilen breiten Wildnisstreifen, welcher sich von der Jėsia längs des Südufers der Memel bis zur preussischen Grenze erstreckte, TŽ V 431 ff.

Es ist also anzunehmen, dass zuerst von den Memelufern aus die Besiedlung in nördlicher und südlicher Richtung in die Wildnis hinein vorgedrungen ist. Die Expansion nach dem Norden, welche älter und intensiver als die nach Süden war, traf mit einem anderen von Hochžemaiten vordringenden Siedlungsstrom zusammen. Der Lauf der beiden Flüsse Mituva und Saltuona, welcher die Grenzen der Kreise Veliuona — Raseiniai und Jurbarkas — Viduklė bildet, ist wohl als Berührungslinie dieser entgegengesetzen Siedlungsströmungen aufzufassen.

Im allgemeinen ist zu bemerken, dass in Südžemaiten die Feuchtigkeit des Bodens der Besiedlung auf breiten Strecken grosse Schwierigkeiten in den Weg setzte.

Noch heutzutage finden wir nördlich von der Linie Skirsnemunė — Veliuona ausgedehnte Flächen nassen und siedlungslosen Buschwaldes. Die

Siedlungen sind hauptsächlich auf dem Memelufer und entlang der Talränder der Mituva konzentriert.

Weitere Wälder, ebenfalls zum grössten Teil stark sumpfig, erstrecken sich nordöstlich von der memelländischen Grenze zwischen Jurbarkas und Tauragė. Zusammen mit den daran sich anschliessenden Forsten Jura, Wischwill und Schmalleningken im heutigen Kreise Pogegen sind diese Waldungen ihrer kompakten Ausdehnung nach wohl die grössten in ganz Litauen.

Stellenweise scheint hier die Besiedlung erst sehr spät vorgedrungen zu sein. Im Bestandbuch des Kreises (starostwo) Skirsnemunė von 1788, WA XXXV 525 ff, werden unter anderen Zinsbauern auch „Gospodarze puszczani nad rzeką Mitwą y drugą rzeczką Antaardą mieszkaiący" aufgeführt.

Heutzutage ist hier kein Wald mehr vorhanden und aus jenen „Waldbauer"-Siedlungen sind grosse Dörfer herausgewachsen. Allein die Ortschaft Paantvardžiai, wovon ein Teil nach dem ehemaligen „puszczanin" Tomasz Będzisz jetzt Bendžiai heisst, zählt 98 Wohnhäuser, LAV 201 f. In Pažėrai an der Mituva ist seit 1788 die Zahl der Wohnhäuser von 3 auf 33 angewachsen, loc. cit. 202. Es ist also anzunehmen, dass das Gebiet nördlich von Jurbarkas — Skirsnemunė bis jenseits der Mituva erst im XIX. Jahrhundert unter starker Erweiterung der Siedlungsfläche dicht besiedelt wurde.

8. Besiedlung der Grenzzonen.

Die heutigen Städtchen Palanga, Gargždai, Veiviržėnai, Švėkšna und Tauragė begegnen uns schon zu Beginn des XVI. Jahrhunderts, manche sogar schon früher als besiedelte Punkte entlang der heutigen memelländischen Grenze (vgl. SS. 260, 264 f).

Das ganze Gebiet östlich davon bis an den ebenfalls schon besiedelten Westrand der žemaitischen Hochebene ist aber um diese Zeit vermutlich noch äusserst dünn bevölkert. Nur von Plateliai und Gintališkė aus scheint der Wildnissaum in der Richtung über Kartena nach Palanga und Kretinga nahezu durchbrochen gewesen zu sein (vgl. S. 259 f).

In der Gegend von Pajūris mag das Siedlungsland bei Teneniai (vgl. S. 264) und wohl auch bei Žvingiai und Vainutas ebenfalls schon einen ziemlich tiefen Einbruch in die Wildnis gebildet haben.

Die beiden letzten Orte waren Ende des XVI. Jahrhunderts aus Gütern bereits zu Städten geworden, Spr. 1585 wird in Žvingiai eine Kirche als schon vorhanden erwähnt, Opis I 181, Spr. Dieser Umstand lässt uns auf eine mehr intensive und frühzeitige Besiedlung der Gegend schliessen. Es ist dabei auch zu beachten, dass der Wildnissaum bei Pajūris bedeutend schmäler als sonst wo gewesen ist.

Die frühe Besiedlung des ganzen Grenzsaumes durch einen unmittelbaren Vorstoss allein vom Kernlande aus ist also kaum wahrscheinlich. Es ist vielmehr anzunehmen, dass die Grenze nach ihrer Festsetzung (nach 1422) litauischerseits aus politisch-militärischen Gründen mit Ansiedlern sozusagen künstlich besetzt wurde. Nur auf diese Weise war die Behauptung der neu erworbenen grossen Wildnisflächen möglich. Der Orden zeigte

immer noch das Bemühen, das verlorene Gebiet, wenn auch nur teilweise, wiederzuerlangen. Vgl. S. 257.

Für Palanga liegt das bewusste Heranziehen von Ansiedlern nach dem oben S. 263 Gesagten ausser Zweifel. Die von Vytautas hier gemachten Landverschreibungen (vgl. S. 259 f) zeigen ebenfalls eine dahin zielende Politik.

Wir führen hier ein auch für unsere Zwecke interessantes Zeugnis über die litauischen Grenzverhältnisse an.

1451 schreibt der Komtur von Ragnit an den Hochmeister wegen der kommenden neuen Grenzberichtigung mit Litauen. Werden daran aber, meint der Komtur, von litauischer Seite Ywaszke und Gedegolt, welchen „semeliche grenitczen anrurende und bevolen synt", teilnehmen, so wird man keinen Erfolg haben, weil sie beide „czenckhafftig" seien und „machen vel eynvell". Dass vor drei Jahren stattgehabte Begehen der Grenzen sei nur deshalb ohne Reibungen vorsichgegangen, weil der Landbesitz der königlichen Vertreter diese nicht berührt habe. Nur an der Jūra hätten damals die Litauer „eyn halb firtell wegis nidert des sees geschelmett und gezeichnet" und mussten „uff die rechte grenitcze" mit „herczogen Witoldis czeichen" verwiesen werden, BU[1] XI 122.

Die Beaufsichtigung der Grenze sowie das Verlegen der Grenzzeichen setzt natürlich eine gewisse Besiedlung der Grenzgebiete voraus. In einer menschenleeren Wildnis würde es ja keinem einfallen, die Grenze um einige 100 Meter zu seinen Gunsten zu verschieben. Sobald aber das daran grenzende Gebiet einen festen Besitzer hat und besiedelt ist, wird die Bedeutung etwa eines Sees für die Fischerei ohne weiteres klar.

Noch schärfer hebt sich vom waldbedeckten Innenland die besiedelte Grenzzone in dem zu Žemaiten gehörenden Teil des ehemaligen Sudauen ab (vgl. S. 256 f). Da diese nur bei Jurbarkas eine Verbindung mit dem übrigen Siedlungsland hatte, so kann die Besiedlung unmöglich vom Osten erfolgt sein. Die Vorsetzung von Grenzansiedlern ist also auch hier unumgänglich. Über die spätere Entwicklung der Besiedlung sind wir hier durch den „Regestr Jvrborski (= Jurbarkas) y Nowowolski" (= Virbalis) von 1561 gut unterrichtet. Vgl. Gerullis, Archiv XLI 121 ff.

Die Entstehung der drei Grenzkreise Palanga, Kretinga und Gargždai (vgl. SS. 186, 180) steht ebenfalls in enger Verbindung mit dem ganzen Siedlungsgang. Von den an der Grenze früh enstandenen Siedlungsinseln aus erfolgte gleichfalls ein Vorstoss in die Wildnis, welcher der vom Kernlande vordringenden Besiedlung entgegenwirkte und zur Bildung neuer wirtschaftlich-administrativer Einheiten führte.

Die am frühesten besiedelten Gebiete treten auch entsprechend früher als selbständige Kreise auf. Palanga z. B. fungiert als solcher schon vor 1529 (vgl. S. 186). Der Kreis Gargždai ist aus den noch vor 1480 in den Wäldern von Gargždai sitzenden Scharwerksbauern hervorgegangen (vgl. S. 260) und befindet sich bereits vor 1529 als Krongut im Besitz der Familie Kęsgaila (vgl. S. 264).

Im vorhergehenden versuchten wir die Frage nach dem Woher und der Richtung der Wildnisbesiedlung zu beantworten. Dabei sind wir zu dem Ergebnis gekommen, dass die Neubesiedlung beinahe aus-

schliesslich einer intensiven Ausstrahlung des volkreichen žemaitischen Kernlandes, im Norden und Westen stärker als im Süden, zu verdanken ist.

9. Fremde Volkselemente unter den Siedlern.

Von einem Zustrom einer nichtlitauischen Bevölkerung in die Wildnis haben wir nur eine einzige Nachricht.

In einer Antwort des Hochmeisters an den livländischen Landmeister von 1445 wird folgendes aus einem Bericht des Komturs zu Memel angeführt: „wen die Cawern komen (d. h. aus Kurland), so legen sie sich in die streuche und wellen nicht dorausz ane geleyte; wil man sie denne nicht geleyten, zo lowfen sie ken Samayten, aldo man itczunt vilnoch eyne gancze gegenoth besatczt hat", BU[1] X 85.

Die genaue Lage dieser mit Kuren besetzten „Gegend" ist uns freilich unbekannt, aber sie muss doch wohl im Nordwesten von Žemaiten vermutet werden, weil die Überläufer erst dann nach Žemaiten zogen, wenn sie in Memel nicht aufgenommen wurden. Gross kann jedoch die Zahl dieser Kuren nicht gewesen sein, wenigstens ist von ihnen heute keine Spur vorhanden. Vgl. auch S. 193.

Die wohl schon vor 1445 erteilte Zustimmung des Hochmeisters, wonach den aus Kurland kommenden Kuren in Preussen die Niederlassung gestattet werden sollte, musste die Zuwanderung nach Žemaiten bald fast vollständig unterbinden, BU[1] X 83. In der oben angeführten Antwort drückt der Hochmeister seinen Standpunkt klar aus, indem er sagt: „Weres denne alzo (d. h. wie der Memeler Komtur berichtet), zo weres yo besser, das sie (= Kuren) hie in den landen beym orden enthalten wurden den in Samaythen".

So erklärt es sich leicht, warum der bei den Žemaiten des nördlichen Memelgebietes jedem unbefangenen Beobachter so krass in die Augen fallende lettische Einschlag bei ihren Stammesgenossen jenseits der ehemaligen Grenze vollständig fehlt.

Von Klagen der Livländer bei den Litauern wegen Überläufer nach Litauen ist ebenfalls nirgends zu hören. Im Gegenteil, die Litauer fliehen nach Kurland, BU[1] IX 620, RIB XXX 283.

Die Behauptung Mortensens, Litauen 265, dass „wie überall in dem ehemals unbesiedelten N Litauens auch in unserer Landschaft (= Nordžemaiten) die Besiedlung nicht nur vom litauischen S gekommen ist, sondern auch vom baltisch beeinflussten Norden" halte ich daher für unbegründet.

10. Ursachen der Expansion.

Auf die Hauptursachen der žemaitischen Expansion, die Übervölkerung des alten Kernlandes, wurde schon oben S. 258 beiläufig hingewiesen. Hier möchten wir die Richtigkeit der dort ausgesprochenen Behauptung noch durch eine bevölkerungsstatistische Zusammenstellung dartun.

Die Tabelle S. 285 enthält die Zahlenangaben über den wehrpflichtigen Adel, dessen Besitz an Bauerndiensten nebst den dafür zum Kriegsdienst gestellten Pferden der 11 Kreise Kernžemaitens aus den Jahren 1528 und 1567. Diese Angaben beruhen auf den schon öfters zitierten Heeresverzeich-

KREIS	Jahr:	Anzahl der Adelsfamilien	Zahl der gestellten Pferde	Besitz an Bauerndiensten	Einwohnerzahl: 1923	Pro Wirtschaft	1528 bzw. 1567	Zuwachs in % 1923	Zuwachs in % 1528—1567	Zunahme des Adels von 1528—1567 Zahl	Zunahme des Adels von 1528—1567 %
Ariogala	1528 bzw. 1567	90 118	79 135	632 1250	13700	6,2	4500 8500	204 61	88	28	31
Josvainiai		59 67	54 67	432 660	9200	6,1	3000 4450	206 106	48	8	13
Karklėnai		75 —	56 —	448 —	4000	6,9	3600 —	11 —	—	—	—
Karklėnai und Pavandenė		— 119	— 130	— 1220	9000	6,5	— 8700	— 3	—	—	—
Medingėnai		34 52	24 52	192 450	3400	7,0	1600 3500	112 —3	118	18	53
Patumšiai		25 18	21 19	168 170	2500	6,0	1150 1150	117 117	—	—7	—39
Šauduva		44 43	36 49	278 490	4800	6,7	2150 3550	123 35	65	—1	—2
Tendžiogala . . .		72 111	67 116	536 1010	9900	6,0	3650 6700	171 47	83	39	54
Užventis		15 9	13 12	104 120	4500	6,2	750 800	500 462	6	—6	—66
Žarėnai		27 41	24 42	192 360	3000	7,1	1550 2850	93 5	83	14	52

nissen in RIB XXXIII 200 ff, 1256 ff. Darauf folgt die heutige absolute Einwohnerzahl der ehemaligen Kreisgebiete nebst dem Durchschnitt pro Einzelwirtschaft. Danach werden die mutmasslichen Bevölkerungszahlen des gesamten Privatbesitzes der Kreise für 1528 und 1567 berechnet. Hierauf folgt der prozentuelle Zuwachs für die Zeit von 1528 bzw. 1567 — 1923 und von 1528 — 1567. Die beiden lezten Spalten veranschaulichen die Zunahme des Kleinadels von 1528 — 1567.

Die in dieser Tabelle erschlossenen Bevölkerungszahlen stehen natürlich etwas hinter der absoluten Einwohnerzahl der Kreise zurück, weil der Kronbesitz hier unberücksichtigt geblieben ist.

In den Kreisen Ariogala und Josvainiai ist er ziemlich bedeutend gewesen und würde die oben angegebenen Zuwachsprozente stark herunterdrücken. Vgl. Karte von Jakubowski. In den übrigen Kreisen war der Kronbesitz offenbar kleiner, aber vollständig fehlte er auch nicht. Die königlichen Feldmesser P. Калиновский, И. А. Илговски, А. А. Илговски und Я. Лашковски hatten mehrere Jahre (1551—1563) in diesen Kreisen mit der Vermessung des Kronlandes zu tun, WA XXIV 128, 147, 163, 170, 173, 191, 202, 209, 253, 256, 266, 344.

Aus unserer Zusammenstellung geht hervor:

1. Dass bei weitem der grösste Teil des žemaitischen Kernlandes nach 1550 ungefähr gleich dicht wie heutzutage besiedelt gewesen sein muss.
2. Im Westgebiet des alten Siedlungslandes ist eine Bevölkerungsstauung festzustellen.

In den Kreisen Medingėnai, Žarėnai, Karklėnai - Pavandenė und vielleicht auch Šauduva mögen die Bevölkerungszahlen — natürlich den Kronbesitz mit eingerechnet — sogar um 10—15 % höher als heute gewesen sein.

Man darf also mit vollem Recht von einer wirklichen Übervölkerung des alten Kernžemaiten im XVI. Jahrhundert sprechen, besonders wenn man den primitiven Zustand der damaligen Bodenkultur und im allgemeinen die geringere Bebautheit des Landes berücksichtigt.

Das hier von der Übervölkerung Gesagte gilt nur für die zweite Hälfte des XVI. Jahrhunderts, aber der notwendige Schluss daraus ist der, dass Kernžemaiten auch schon in früherer Zeit, natürlich in entsprechend geringerem Masse übervölkert gewesen sein muss.

Die Bevölkerungszahlen des Privatbesitzes von 1528 sind aber, wie wir gleich unten sehen werden, von denen der absoluten Wirklichkeit ziemlich weit entfernt. Eine Ausnahme bildet nur der Kreis Karklėnai.

Die von der Natur gegebenen Bedingungen machen sich bei der Siedlungsverteilung besonders geltend. Der fast zu $^2/_3$ sumpfige Kreis Užventis ist im Verhältnis zu heute nur wenig bevölkert.

Die oben festgestellte Bevölkerungsstauung ist wahrscheinlich durch den deutsch-litauischen Krieg bedingt und bis zum Ausgange des XVI. Jahrhunderts durch die Kolonisationsbewegungen noch nicht ausgeglichen.

Nicht nur dass der Krieg ein Vordringen der überschüssigen Bevölkerung nach Westen verhinderte, es mussten im Kernlande auch Flüchtlinge aus den von den Deutschen dauernd heimgesuchten Gegenden aufgenommen werden.

Vergleichen wir die erschlossenen Einwohnerzahlen untereinander, so ergeben sich für 1567 teilweise merkwürdig hohe Zuwachsprozente, welche keinesfalls auf der natürlichen Volksvermehrung innerhalb der dazwischenliegenden 39 Jahre beruhen können. Diese Vermehrung, jährlich 15 Köpfe pro Tausend gerechnet [1]), beträgt für jene Zeit nicht volle 60%.

Die Erscheinung ist wohl dadurch zu erklären, dass ein Teil des Kronbesitzes inzwischen in private Hände übergegangen war. Und in der Tat ist die Zahl der Adelsfamilien in manchen Kreisen um 50% und mehr angeschwollen. Nur die Kreise Užventis und Patumšiai zeigen unerklärlicherweise eine Abnahme des Adels.

Hieraus ist also zu schliessen, das die Bevölkerungszahlen des Privatbesitzes von 1567 viel näher der absoluten Einwohnerzahl der Kreise stehen, als die von 1528.

Von Bedeutung für die Neubesiedlung der Wildnis sind auch die sogenannten Flüchtlinge (збекги). Teils wegen zu harter Bedrückung seitens ihrer Herren, teils wegen eigener Vergehen suchten sie häufig auf den Krongütern, welche ja den grössten Teil des ehemaligen Wildnisgebietes ausmachten, Zuflucht.

Auf den beiden Wilnaer Seimtagungen von 1551 und 1554 führen die Hauptleute und der Adel des Landes Žemaiten beim König Beschwerde über die Beamten der Königin Bona, welche die nach Jurbarkas und Virbalis (Новая Воля) entfliehenden Bauern und Knechte weder herausgeben noch vor Gericht stellen wollen, RIB XXX 203, 256.

Auf einer späteren Tagung i. J. 1559 wird vom König auf die Bitte des Adels verfügt, dass von den Flüchtlingen in den königlichen Ämtern keine Grundsteuer erhoben werden soll, sondern sie sind den früheren Besitzern auszuliefern, loc. cit. 283. Dieses Verbot der Steuererhebung bedeutet soviel, als dass die Ansiedlung der Überläufer im Kronland in Zukunft nicht mehr gestattet wird. Bis dahin muss es aber derFall gewesen sein.

Die Flucht der Bauern auf die Krongüter setzte vermutlich nach 1529 ein, als ihre Lage hier infolge der vom König erlassenen Landesordnung im Gegensatz zu der auf Privatgütern besser wurde. Vgl. Kap. VIII, B 3 f.

Schliesslich ist noch zu bemerken, dass die žemaitische Expansion in die Wildnis auch deswegen an Stosskraft gewann, weil ein Vordringen nach dem Osten unmöglich war. Das östliche Ufer des Nevėžis war seit alter Zeit dicht besiedelt. Vgl. dazu die zahlreichen Züge des Ordens nach dieser Gegend bei Wigand und H. v. Wartberge, SRP II.

Man darf auch nicht vergessen, dass sich überhaupt der ganze Südosten des litauischen Wohnraumes seit ältester Zeit und besonders seit dem XIV. Jahrhundert unter einem ständigen Druck der in nördlicher und nordwestlicher Richtung vordringenden weissrussischen Volksmassen befand.

Auf die Bedeutung dieser Erscheinung für die Besiedlung der Wildnis in der Užnemunė und im nördlichen Ostlitauen wollen wir hier nicht ein-

[1]) Der heutige Zuwachs beträgt 13,1 pro 1000.

gehen. Beiläufig sei nur darauf hingewiesen, dass in der Nordostecke der ehemaligen Wojewodschaft Wilna, wo jener Druck fehlte oder wenigstens viel schwächer war, das Litauertum verhaltnismässig wenig von seinem ursprünglichen Volksboden an das weissrussische Element verloren hat. Über Gründe der weissrussischen Expansion nach Litauen vgl. die treffliche Bemerkung Jakubowskis, Karte S. 20.

VIII. Zur Besiedelung des Memelgebiets.

A. Die Zeit vor der Kolonisation.

Den Nordzipfel des Memelgebiets bildete im XIII. Jahrhundert die Landschaft Pilsaten. Über deren Urbevölkerung sowie die Volkszugehörigkeit ist oben unter den kurischen Landschaften Žemaitens das Nötige gesagt. Vgl. S. 188 ff.

1. Schalauen.

a. Ausdehnung.

Die südliche Hälfte des Memellandes gehörte zu jener Zeit zur Landschaft Schalauen.

Diese „pars" — „Octava Scalowia, in qua Scalowite" — des Landes Preussen lag zu beiden Seiten der unteren Memel und berührte im NO litauisches Gebiet, Dusb. 51, 133 f. Vgl. Voigt I 508 f und Toeppen 27.

Zur Zeit der Eroberung durch den Orden besass das Land 4 Burgen:

1. Raganita, castrum 1276, Dusb. 133; Ragnîtin, Rangnîte Jer. 488 f. edificavit castrum Landeshute, quod... nunc dicitur communiter Raganita a fluvio vicino 1289, Dusb. 151 = *Ragnit,* Stadt an der Memel. — Der Fluss, von dem Ragnit seinen Namen erhielt, soll nach Lucas David Rango geheissen haben, Voigt I 171. Die frühere deutsche Namenform Rangnit, so durchweg z. B. Weg. 672 f, 675 f, 685 passim, hat wohl ein sekundär eingefügtes *n* und geht auf pr. *Rangīte (Rango + Suffix -īte) oder *Ranganīte (Rangana + Suffix -īte) mit altem *n* zurück. Diese Form kommt Weg. 671 als Rangit neben Rangnit zweimal vor. Raganita, bei Dusb., ist vielleicht einfach aus *Rangīte korrumpiert, weil Jer. nur Ragnîtin, Rangnîte kennt. Vollständig unklar ist die Bildung von li. *Ragainė* ‚Ragnit'.

2. Ramige, castrum 1276, Dusb. 133 f. Vgl. Jer. 489 = ? — Die Burg lag jedenfalls an der anderen Seite der Memel gegenüber und nicht weit von Ragnit, denn Jer. loc. cit. sagt: „Alsus ouch brûdir Dîterich, /... an des selbin tagis vrist, (d. h. nach der Zerstörung von Ragnit)/ mit sîme here vûr zuhant dî Memelin uf andir sît". Ein am rechten Memelufer gegenüber Ragnit liegender Schlossberg wurde schon von Guise als die alte Ramige bezeichnet, Hollack 126.

3. Sarecka, castrum de illa parte Scalowie, que tangit terram Lethowie, 1276 Dusb. 134 = *Šereik-laukiai* ‚Schreitlauken'. — In der Steuerliste von 1540: Schreygklauc, Karge 76. *Sareibe* in der Verschreibung von 1344 („no bi dem huse Sareibe"), Beiträge 33, ist natürlich als Sareike zu lesen. Bei Dusb. steht demnach Sarecka für Sareika.

Mit dem Scharkaberg, Schlossberg an der Jūra bei Kalehnen (Hollack 166) kann daher die Burg nicht identifiziert werden. Scheraky bei Toeppen 27, dem sich zuletzt auch Hollack in seiner Broschüre „Haben die Polen und Litauer ein historisches Recht auf Altpreussen" (1919) anschliesst, hat damit auch nichts zu tun, weil das Dorf in Wirklichkeit *Šerikai* (: li. *šerti* ‚füttern' + Suffix *-ik-*) heisst und sprachlich mit Sarecka nicht verknüpfbar ist.

4. S a s s o w i a, castrum 1276 Dusb. 135 = ? — Heinrich, Beiträge 32, vermutet mit Recht, dass die Burg sowie das später den Schalauern verliehene Feld Sassow an der Šešuvis, dem linken Nebenfluss der Jūra, gelegen haben muss.

Sassupönen an der Inster, Toeppen 27, liegt zu weit südlich und konnte wegen der feindlichen Nadrauer auf der Inster per Schiff, wie Dusb. loc. cit. berichtet, nicht erreicht werden. Der einzige freie Wasserweg nach Schalauen war die Memel, weil die „Nadrowite commorantes longe a fluvio Memel non poterant prohibere", Dusb. 133. Ausserdem wird die Burg Sassowia als letzte auf dem in der Ragniter Gegend angesetzten Vorstoss nach Schalauen zerstört und muss deshalb gegen die litauische Grenze hin gelegen haben.

Es fällt auf, das alle 4 Burgen gerade auf einem varhältnismässig kleinen Raume zusammengedrängt sind. Aber die Karte von Hollack, auf welcher die vorgeschichtlichen Funde ebenfalls auf den Wilkischker Höhenzug und die nahe Umgebung von Ragnit und Tilsit beschränkt sind, belehrt uns, dass dieses kleine Gebiet das einzige Kernstück von ganz Schalauen gewesen ist.

Im Nordosten erstreckte sich unsere Landschaft allem Anschein nach bis an die Šešuvis und die Ežerūnė, die beiden Zuflüsse der Jūra. Diese Grenze wird auch dadurch besonders wahrscheinlich gemacht, dass die Žemaiten zu beiden Seiten der Jūra nur bis an diese Flüsse die Jagd in der Wildnis betrieben haben, CEW 220.

Auch sonst trauen sich die Žemaiten mit dem „vorheinen und vorgraben" der Wege nur bis an die Ežerūnė vor, loc. cit. 180.

Über die Hochwasserverhältnisse an der Mündung dieses Flusses wissen die Schalauer ebenfalls genau Bescheid, loc. cit. 134.

Im Osten liegt das heutige Jurbarkas schon im karschauischen Gebiet (vgl. S. 213 f), aber die Gegend von Wischwill gehörte vermutlich noch zu Schalauen, weil der heutige litauische Name des Ortes sowie des Flüsschens *Viešvilė* gegenüber der preussische Form W a y s w i l l e, Weg. 668 ff, viel später auftritt.

Im Nordwesten trennten wohl die Sümpfe der Russmündung Schalauen von Pilsaten. Vgl. dazu die Verteilung der vorgeschichtlichen Funde auf der Karte von Hollack.

An das Kurische Haff mag die Landschaft sozusagen nur theoretisch gereicht haben. Die grossen Moorflächen zwischen der Russ und dem Haff[1]) waren, von einzelnen höher gelegenen Punkten abgesehen, noch bis in das XVII. Jahrhundert unbesiedelt, Sembritzki, Heydekrug 60. Nur die Fischer trieben hier ihr Wesen und die Pferde des Ragniter Komturs hatten dort ihre Weideplätze, Wig. 549.

---

[1]) Aber vgl. für die vorgeschichtliche Zeit Prussia 28, 358 ff.

Südlich von der Memel scheint Schalauen auch nur das den Burgen Tilsit und Ragnit benachbarte Ufergebiet umfasst zu haben. Diese geringe Ausdehnung wird auch durch Dusburgs Worte: „venirent (d. h. das Ordensheer) in terram Scalowie, ipsam per incendium et rapinam pertransierunt a fine usque ad finem, in illa parte, que tangit terram Prussie" bestätigt, Dusb. 134. Eine mächtige, jedes vorgeschichtlichen Fundes entbehrende (Hollack) Waldwildnis, der sogenannte Grauden (vgl. S. 230 f) trennte die Wohnräume der Schalauer und der Nadrauer. Dusburg, loc. cit. 133, sagt ja ausdrücklich, dass die letzteren ihre Sitze weit von der Memel entfernt hatten.

Eine nähere Bestimmung der Grenzen Schalauens ist nicht mehr möglich. Die von Sembritzki, loc. cit. 3, angegebene Grenze: Russmündung—Woitkaten—Daubarren beruht nur auf einer schematischen Kombination im engen Anschluss an die Hollacksche Karte. Die Behauptung von Ganss 12 f, dass die Landschaft im Süden bis zur Gilge, Ossa und Inster reichte, entbehrt ebenfalls jedes urkundlichen Nachweises. Diese Grenze ist stillschweigend aus Toeppens Karte entnommen, wo sie vom Verfasser allein nach seinem Gutdünken bezeichnet wurde.

b. Besiedlung.

Nach der Eroberung Schalauens durch den Orden wanderten die „pociores" des Landes „cum omni domo et familia sua" nach Litauen aus und das gemeine Volk unterwarf sich den neuen Machthabern, Dusb. 135. Damit verliert die weitere Behauptung des Chronisten, loc. cit., dass „terra illa fuit sine habitatore multis annis" ihren eigentlichen Sinn.

Die Bevölkerung ist im Verhältnis zu dem kleinen Umfang der Landschaft nicht ganz gering gewesen.

Die schalauische Kriegsschar, die die Burg Labiau angegriffen und zerstört hatte, zählte angeblich 400 „viros preelectos", Dusb. 134, und die Zahl der 1365 von Kęstutis gefangen nach Litauen weggeführten Schalauer betrug, nach Wig. 549, 800 Menschen. Von diesen werden später 150 Mann zur Bewachung der Wildnisgegend gegenüber Ragnit von den Litauern verwandt. Wir haben keinen Grund, die Angaben des Chronisten zu bezweifeln, zumal 150 Krieger für eine Gesamtzahl von 800 Menschen recht viel ist.

Aus dem Namen der nach Annal. Pepl. und Samb. 271, 280 im Jahre 1293 gegründeten Schalauerburg kann man keine Folgerungen über die Gesamtstärke der erhaltenen Bevölkerungsreste ziehen, wie es Heinrich, Beiträge 40 f tut.

In den Jahren 1281—1383 haben im Tilsiter und Ragniter Gebiet 26 Landverschreibungen an ca. 32 Schalauer und 3 (wohl flüchtige) Litauer stattgefunden, Beiträge 30 ff. Am weitesten von den Burgen entfernt liegen die Felder Plekisken, heute Pleikischken n. von Plaschken, und Sasow, wohl an der unteren Šešuvis, loc. cit. 32 f.

Die sogenannten Schadenbücher verzeichnen aus den Hackelwerken der beiden obigen Burgen rund 154 Schalauerfamilien, was je 5 Köpfe auf eine Familie gerechnet eine Gesamtzahl von 770 Personen ergibt. Diese Schalauer hatten bei dem Einfall der Litauer im Frühjahr 1411 Schaden erlitten, loc. cit. 34 ff. Hieraus ist aber nicht zu schliessen, dass die Zahl der überlebenden Schalauer überhaupt nur so gross war. Es ist durchaus

wahrscheinlich, dass einzelne von den Burgen weit abgelegene Siedlungen von der feindlichen Kriegsschar während dieser kurzen blitzartigen Einfälle gar nicht berührt wurden.

Bis zum Jahre 1540 fehlen uns ja jegliche Steuerlisten, welche hier Auskunft über die Gesamtzahl und die Zusammensetzung der Bevölkerung des ehemaligen Schalauens geben könnten. Um 1540 war aber der ursprüngliche völkische Charakter der Landschaft durch die Germanisation der Schalauer und die litauische Einwanderung schon ziemlich verwischt worden. Die Litauer waren bereits in die kernschalauischen Hackelwerke eingedrungen, loc. cit. 37 f, Karge 78.

Die heutigen Ortschaften *Benicken* (früher: Beinicken, Karge 76) s. von Ragnit und *Weynothen*[1]) w. von Tilsit, haben sicherlich ihre Namen von den urkundlich uns bekannten Schalauern Beynike (ca. 1385) und Waynoth (1411), Weg. 691, Beiträge 35. Die diesbezüglichen Verschreibungen sind aber bis jetzt nicht bekannt geworden.

Grauden, bei Lengwethen, hängt offenbar auch mit Pauel Grawde von Ragnit, Beiträge loc. cit., oder einem anderen Schalauer dieses Namens zusammen.

Die Dorfnamen des ehemaligen Amtes Ragnit *Glanda* und *Callen* sind keine Flurnamen, wie Karge 75 meint, sondern stammen, falls sie nicht litauisch sind[2]), von den ganz geläufigen preussischen PN Glande und Cale her, Trautmann PN 84, 48.

Das Fehlen urkundlicher Überlieferung lässt allerdings vermuten, dass die betreffenden schalauischen Siedlungen klein gewesen sind. Die Gesamtzahl der Schalauer mag daher zu Anfang des XV. Jahrhunderts kaum 1000 Menschen überschritten haben.

Erhalten haben sich die Schalauer noch bis in die Mitte des XVI. Jahrhunderts, um nachher allmählich vollständig im deutschen und litauischen Element aufzugehen. Vgl. Heinrich, loc. cit. 37 ff. Im Jahre 1551 sollen, nach der Behauptung der herzoglichen Kanzlei, die Einwohner von Splitter „mehren theils... frembde Leute unn neusassen (d. h. litauische Einwanderer) und nicht von dem geschlechte der alten preuszen, wie sich woll nehnnen" sein, loc. cit. 81.

c. Nationalität der Schalauer.

Die Frage der Volkszugehörigkeit der Schalauer hat die Wissenschaft erst in der letzten Zeit endgültig beantwortet.

I. J. 1921 erklärte Heinrich, Beiträge 26 ff, die Schalauer von neuem auf Dusburgs Berichte zurückgreifend und auf andere oben erwähnte archivalische Materialien gestützt für Preussen. Dieser historischen Feststellung folgte 1921 eine sprachliche Untersuchung der schalauischen Orts- und Personennamen durch Trautmann, welche zum gleichen Ergebnis führte, Streitberg-Festgabe 355 ff.

---

[1]) Heinrich, Beiträge 32, verknüpft fälschlich das Feld Waynegine mit diesem ON.

[2]) Vgl. den Flussnanamen *Gilandà:* li. *gilus* ‚tief' + *lįsti* ‚kriechen'. Das Dorf *Gilandžiai* ‚Gilanden' liegt an diesem Fluss.

Unabhängig von Heinrich, ohne deren erst 1927 gedruckte Arbeit zu kennen, vertrat Būga[1]) dieselbe Ansicht in seinen Vorlesungen während Hochschulkurse zu Kaunas, im Frühlingssemester 1921. Später legte er den Studenten eine eigenhändig gezeichnete Karte der Wohngebiete aller baltischen Völker vor. Veröffentlicht ist diese Karte (umgearbeitet) zuerst in „Aisčių praeitis", Kaunas 1924 und LKŽ II, LXIX. nimmt Būga die preussische Nationalität der Schalauer schon als erwiesen an.

Diese neuerliche wissenschaftliche Feststellung ist allerdings für manchen Historiker, besonders die älteren, immer eine Selbstverständlichkeit gewesen.

Voigt in seiner „Geschichte Preussens", Bd. I 508 ff (erschienen Königsberg 1827) hielt die Schalauer sowie die Nadrauer und Sudauer ohne weiteres für preussisch.

Der mit grossem Scharfsinn arbeitende und mit den Quellen gut vertraute L. Weber konnte in seinem 1878 erschienen Werk „Preussen vor 500 Jahren" S. 115 nur zu dem Ergebnis kommen, „dass von einer littauischen Nationalität im Ordenslande nicht die Rede sein kann". Über Toeppen spricht er das harte Urteil aus: „So zerfällt in nichts, was Toeppen über die autochthone Bevölkerung des preussischen Litauens sagt", loc. cit.

Der Umstand, dass Weber, Preussen 126, die Nadrauer und Schalauer eine „szamaitische Sprache" sprechen lässt, „verdunkelt" seine vorherigen Behauptungen, wie Karge 7 meint, durchaus nicht. Der Verfasser war kein Sprachwissenschaftler und ausserdem nicht einmal als Laie des Litauischen mächtig. Es ist naturgemäss, dass ihm daher moderne Kenntnisse über die Verwandtschaftsverhältnisse des Preussischen mit dem Litauischen sowie dessen Dialekten fehlen mussten.

Warum hier Weber gerade zum Žemaitischen gegriffen hat, wird gleich klar, wenn wir die Ausführungen Bohlens bei Voigt I 713 ff beachten. Als einer der „engverbundenen Schwesterdialekte" des Altpreussischen wird von ihm „besonders das mehr verderbte, sogenannte Polnisch-Litthauische oder Schamaitische" hingestellt, loc. cit. 714.

Diese „besondere" Verwandtschaft begründete Bohlen ebenfalls wohl mit der „Verstümmelung und Abnutzung" sowie der „Mischung von altem und neuem Sprachgut" des Preussischen selbst, loc. cit. 712, 717.

Wie wenig die Historiker in diesen Dingen Bescheid wussten, mag noch ein weiteres Beispiel zeigen. Toeppen 33 zieht aus den Worten Kadłubeks: „Pollexiani Getharum seu Prussorum genus" den Schluss, dass die Jatwinger „zu dem preussisch-litauischen Volkstamme" gehört hätten. Zur Bestätigung dessen führt er an, dass noch heute im alten Jatwingerlande eine litauische Mundart, nämlich die „žemaitische", weit verbreitet sei, loc. cit.

Übrigens legt noch Vater, Sprache der alten Preussen, Braunschweig, 1821 S. XXXIII, den Schalauern und Nadrauern eine zwischen dem Preussischen und Litauischen stehende Übergangsmundart bei.

Vor ihm behauptete Hartknoch, Altes und neues Preussen S. 89, dass in den östlichen und südlichen Landschaften Preussens „diese (d. h. preussische) Sprache schon etwas mit der Litthauischen und Polnischen vermischt" gewesen sei.

---

[1]) Karges Referat darüber ist schon nach Būgas Tode (1. XII. 1924) erschienen.

Das Gesagte beweist uns genügend, dass L. Weber in der Beurteilung der Sprache der Schalauer und Nadrauer seinen Vorgängern nur nachgesprochen hatte, wobei er allerdings deren mit einiger Vorsicht geäusserte Ansichten nach seiner Art schroffer ausdrückte. Die preussische Nationalität jener beiden Stämme war damit für ihn nicht im geringsten erschüttert.

Ferner hatte schon Horn in der Einleitung zu „Urkunden zur Geschichte des ehemaligen Hauptamts Insterburg", Insterburg 1895, urkundlich nachgewiesen, dass im altbesiedelten Gebiet westlich von Insterburg die „Unterthänigen Landbewohner" Preussen waren (S. IX), während in die Wildnis „der grössere Theil der Colonisten von Osten her aus Litauen nach Westen zuströmte", loc. cit. XII.

Die Lage der Dinge war von Horn richtig erkannt, wenn er loc. cit. weiter sagt: „Soweit unsere Urkunden schweigen, können wir mit Sicherheit annehmen, dass das ganze Hauptamt Insterburg, östlich von Deime, Pregel und Angerapp von littauischen Bauern, Scharwerkern und Losleuten, soweit überhaupt der Urwald damals gelichtet war, insbesondere an den Flüssen, voll besetzt worden ist, Leuten, welche hauptsächlich im Anfang des 16. Jahrhunderts aus Szameiten und Augsteten hier eingewandert sind".

Zu einer loc. cit. angekündigten ausführlichen Behandlung des „Vordringens der Littauer" ist der Verfasser seinerseits leider nicht mehr gekommen.

Gleiche Ansichten äusserte später (1904 f) auch H. Plehn in seiner Abhandlung „Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen", abgedruckt in „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte", Bde XVII und XVIII, besonders XVII SS. 50, 55 f, 125.

Aber seltsamerweise haben hier gerade die beiden Fachhistoriker Toeppen und Lohmeyer wirklich versagt.

Toeppen 34 f hatte, jedoch wie er selbst sagt, nicht ohne Vorgänger, hauptsächlich durch die Zustände des XVI. Jahrhunderts verführt und auch im Glauben Dusburg widerlegt zu haben, die Litauer in jenen Landschaften als Ureinwohner bezeichnet. Lohmeyer, Geschichte 17 f, ist ihm offenbar ohne eigene Nachforschungen gefolgt.

Durch seine auf ON gestützten sprachlichen Ausführungen, AM (1882) XIX 651 ff, welche auf den ersten Blick sehr einfach und wirklich überzeugend erscheinen, verhalf Bezzenberger dieser Ansicht zur allgemeinen Verbreitung.

Aus dem Gesagten können wir jedoch ersehen, dass die Toeppen-Bezzenbergersche Theorie in den Forscherkreisen durchaus nicht alleinherrschend war. Sie fand aber in der breiteren Öffentlichkeit auch deswegen mehr Glauben als die andere, weil die Vertreter der letzteren sozusagen nur di minores in der Gelehrtenwelt waren.

Es ist also das Verdienst von Heinrich, dass sie sich von neuem auf die Seite von Weber-Horn-Plehn stellte und der alten Auffassung wieder Anerkennung verschaffte.

Wirklich neu war nur das Namenmaterial von Trautmann.

B. Kurische und litauische Einwanderung.

1. Vorbemerkungen.

Kehren wir jetzt zu der Kernfrage dieses Abschnittes zurück. Das Memelgebiet hat ja, wie wir oben gesehen haben, niemals in seiner Gesamtheit eine Wildnis wie etwa die von Südwestžemaiten gebildet. Der litauische und kurische Zuzug diente hier sozusagen nur zur Ergänzung der vorhandenen, wenn auch geringeu Bevölkerung. Andererseits waren diese Zuwanderer zahlenmässig so überlegen, dass sie der Landschaft ein vollkommen neues, eigenes Gepräge zu geben vermochten.

Die Frage der Neubesiedlung des Memellandes wurde im weiteren Zusammenhang von Karge 67 ff behandelt.

Wir werden uns in den folgenden Ausführungen nur auf die wichtigsten Punkte dieser Frage und auf grundsätzliche Bemerkungen beschränken.

Zuerst müssen wir scharf zwischen k u r i s c h e r bzw. lettischer und l i t a u i s c h e r Einwanderung unterscheiden. Als Anziehungs- und Richtungspunkt der Kuren ist Memel zu bezeichnen. Für die Litauer war es die Komturei Ragnit, welche ihre Kolonisationstätigkeit auch weiter südlich vom Memelstrom ausübte.

2. Einwanderung der Kuren.

Der Beginn der kurischen Einwanderung aus Livland ist chronologisch nicht genau festzulegen. Sie muss jedoch spätestens Mitte des XIV. Jahrhunderts eingesetzt haben, weil um 1400 Kuren bereits in Samland erwähnt werden, Mortensen, Litauen 281 Anm. 1.

Als in vollem Fluss befindlich lernen wir diese Bewegung zuerst aus den Beschwerden der Livländer bei dem Hochmeister seit 1409 kennen.

Die urkundlichen Nachrichten hierüber (aus der Zeit 1409—1481) sind bei Diederichs, Magazin XVII, Heft I 49 ff, zusammengestellt. Vgl. auch Bezzenberger, Nehrung 269 f.

Die Livländer forderten die Herausgabe ihrer entlaufenen Zinsleute; dagegen genossen die „vrie luete, die nicht czinshaftich noch schuldich sin“ volle Freizügigkeit, Diederichs, loc. cit. 49.

Der Auswanderungstrieb scheint bei den Kuren recht stark gewesen zu sein. Denn der Memeler Komtur berichtet an den Hochmeister (vor 1422): „ouch so sprechen die andern Kuvern von Kuverlande, ist daz sache, daz man si nicht czur Memil wil czihen lassen, so wellen sie doch eynen andern weg czihen, alz in daz landt ader under den bischoff oder wo sy mogen“, loc. cit. 50.

Die Einwanderung ging nach den obigen Berichten über den Strand von Palanga vor sich.

Auch in ihrer neuen Heimat fühlten sich die Kuren als echte Fischer an das Haffufer sowie die Bernsteinküste des Samlandes gebunden. Vgl. Tetzner 124 ff und Karte. Wie weit diese Kolonisation auch in das innere Gebiet vorgedrungen ist, lässt sich urkundlich nicht feststellen. Es ist nur bekannt, dass Herzog Albrecht 1544 verordnete, für Russ solle ein des Litauischen und des Kurischen kundiger Pfarrer gesucht werden, Sembritzki, Heidekrug 13. Freilich liegt Russ auch, nicht weit vom Haff entfernt.

Einige Schlüsse jedoch gestatten uns diejenigen ON, die sicher als kurisch (lettisch) anzusprechen sind. Die meisten gehen unzweifelhaft auf PN zurück, auch wenn wir statt des kurischen PN nur das zugrundeliegende lettische Etymon beibringen können. Übrigens setze ich hier „kurisch" ohne weiteres gleich „lettisch", weil das schlecht überlieferte Namenmaterial eine so schwierige Unterscheidung nicht ermöglicht.

1. Abelsaath, Sembritzki, Memel 6 : le. *ābele* ‚Apfelbaum' + le *sāta* ‚Zaun'.

2. Ašpurviai ‚Aschpurwen' : le. *purvs* ‚Sumpf', Bezzenberger, Sprache 134. — Im ersten Teil litauisch oder aus le. (mundartlich) *āz-* lituanisiert.

3. Aukštumalas-Moor : li. *aukštas* ‚hoch' + le. *mala* ‚Ufer, Rand'.

4. Bliematzen s. 32.

5. Brenzigalle, Sembritzki, Memel 66 : le. *Brencis* ‚Laurentius' + le. *gals* ‚Ende, Gesinde'.

6. Brukšva ‚Brukschwa-Wiesen' : le. *brukšas* ‚Lagerholz, Schutt'.

7. Darzeppeln, li. *Dercekliai* : le. *darva* ‚Teer' + le. *ceplis* ‚Ofen', Bielenstein, Grenzen 377.

8. a) Dautsien Thoms, Sembritzki, Memel 180; b) Dautzin Niclau : le. *Daucis* ‚David' + Suffix *-īn-*.

9. Dautzel Simon, loc. cit. 180 : le. *Daucis*, vgl. 8., + li. Suffix *-el-*.

10. Dautzkur, Sembritzki, Memel 180 : le. *Daucis*, vgl. 8., + *Kure*.

11. Gaiciai ‚Gaitzen'. Vgl. Bezzenberger loc. cit. 269.

12. Hermanlöhlen, li. *Ermalėnai* : Hermann Lell PN, Sembritzki, Heydekrug 336 : le. *liels* ‚gross'.

13. John Snoten, Sembritzki, Memel 190 : le. *znuots* ‚Schwiegersohn'.

14. Kasseragen, Sembritzki, Memel 178 : memeler li. *Kazragis* PN : le. *kaza* ‚Ziege' + le. *rags* ‚Horn', Bezzenberger, Nehrung 268.

15. Casper Purwe, Sembritzki, Memel 88 : le. *purvs* ‚Sumpf'.

16. Kecken Jakob, loc. cit. 192 : le. *kekis* ‚Mensch mit schiefen Zähnen'.

17. Kekgallen, loc. cit. : vgl. 16 + le. *gals* ‚Ende, Gesinde'.

18. Kiokiai ‚Kiaken' : le. *kākis* ‚Dohle'.

19. a) Kycken Matz ‚Matzkieken', b) Kycken Peter ‚Wilkieten' : le. *kīkis* ‚Wespenbussard, Froschhabicht'.

20. Kyckutt Barsden ‚Wewerischken' : le. *kīkis* ‚Wespenbussard, Froschhabicht' + li. Suffix *-ut-*.

21. a) Labrenciškė ‚Gedwill-Paul', b) Labrenzischken, Sembritzki, Memel 196 : memeler li. *Labrencis* PN : le. *Labrencis*, Laurentius'.

22. Lapsgalle, loc. cit. 66 : le. *lapsa* ‚Fuchs' + le. *gals* ‚Ende, Gesinde'.

23. Laziten, loc. cit. 197 : memeler li. *Lacytis* PN: le. *lācis* ‚Bär'.

24. Leitukai ‚Clauswaiten' : le. *leitis* ‚Litauer', Bezzenberger, Nehrung 268.

25. Liauniejai ‚Launen' : le. *launs* ‚böse'.

26. Löllekragen ‚Loellen' : le. *liels* ‚gross' + le. *kraģis* ‚hölzerner Dreifuss'.

27. a) Lampsaten, b) Lamsaten ‚Eglischken'. Vgl. Bielenstein, Grenzen 279.

28. Lunkmalle, Wiese bei Minge, Sembritzki, Heydekrug 13 : le. *lunka* ‚Meeresbucht, niedrig gelegene Wiese' + le. *mala* ‚Ufer, Rand'.

29. Lyveriai ‚Liewern' : le. *līveris* ‚Herumtreiber'.

30. Martin Gayl, Sembritzki, Memel 184 : le. *gailis* ‚Hahn'.

31. Martin Regsta, loc. cit. 52 : le. *rieksts* ‚Haselnuss'.

32. Matzblieden oder Bliematzen : Matz + le. *Blīda* PN (li. *Blinda*, vgl. Blinden Wittko, Sembritzki, Memel 175).

33. Matz Löhlen, Sembritzki, Heydekrug 343 : le. *liels* ‚gross'.

34. Matz Modrick, Zinsgut, Sembritzki, Memel 97 : le. *muodrs* ‚munter' + Suffix *-ik-*.

35. Mel(n)a mižė ‚Holländische Mütze' : le. *melns* ‚schwarz' + le. *mežs* ‚Wald'.

36. Mellen Haben, auf, Sembritzki, Heydekrug 13 : le. (mundartlich) *mells* < *melns* ‚schwarz'.

37. Mel(n)raga ‚Mellneraggen' : le. *melns* ‚schwarz' + *rags* ‚Horn, Haken', Bezzenberger, Nehrung 268.

38. Muižė ‚Feilenhof' : le. *muiža* ‚Gut'.

39. Muiszeninken, Sembritzki, Memel 202: le. *muiža* ‚Gut', + li. Suffix *-ininк-*.

40. Nemeržata und Nemeržeta ‚Nimmersatt' : Nemyra PN, CEW 73. Vgl. Spr.: Нимеры, Gut in Žemaiten + le. *sāta* ‚Zaun, Hof'. — Unklar bleibt freilich das *ž* im zweiten Teil des Namens. Falsch Sembritzki, Memel 6, Anm.

41. Peter Latzen, Sembritzki, Heydekrug 348 : s. 23.

42. Philipp Dautsch ‚Sturmen' : s. 8.

43. Placknen, Forstrevier, Sembritzki, Memel 207 : le. *plakans* ‚flach, eben'.

44. Plūciai ‚Oberhof'. — Wegen *c* kurisch (lettisch).

45. Pluocis ‚Plazis-Teich' : le. *pluocis* ‚moorige, sich bewegende Stelle'.

46. Priecimai ‚Prätzmen' : le. *prieca* ‚Glück', Sembritzki, Memel 13.

47. Priekulė ‚Prökuls' : Lucas Prekoll PN, Sembritzki, Heydekrug 23. Vgl. Bielenstein, Grenzen 377.

48. Purmaliai ‚Purmallen' : le. *purvs* ‚Sumpf' + le. *mala* ‚Ufer, Rand', Bezzenberger, Nehrung 268.

49. Purwe- Wiesen, Sembritzki, Memel 209 : s. 48.

50. Putzen, loc. cit.: le. *pūce* ‚Eule'.

51. Rosteszill, Sembritzki, Memel 210 : le. *ruoste* ‚Gurt, Rand (am Kleide)' + le. *sils* ‚Forst, Heide'.

52. Slengiai ‚Schlengen- Andres' : le. *sleńģis* ‚Faulenzer'.

53. Stragnai ‚Stragna' : le. *stragnis* ‚ein Sumpf, wo man einsinkt', Bezzenberger, Sprache 134 Anm. 2.

54. Suwehnen, li. *Suvernai*: Szuwens PN, Sembritzki, Heydekrug 13 : le. *suvēns* ‚Ferkel', Bielenstein, loc. cit.

55. Svencelė ‚Schwenzeln', Bezzenberger, Nehrung 269. — Litauisch wäre **Švenkelė* zu erwarten.

56. Wetz Kepal Jacob ‚Grikschen' : le. *vecs* ‚alt' + li. *kepalas* ‚Brotlaib'.

57. Vėveriškiai ‚Wewerischken' : le. *vēveris* ‚Weber'.

58. Zeigiai ‚Szodeiken Jonell' : li. *Zeigis* PN. — Wegen *z* als kurisch anzusprechen.

59. Zeikel Dautzel ‚Czutellen' : s. 9.

60. Žagatai ‚Szagaten' : le. *žagata* ‚Elster'.

61. Žagatpurviai ‚Szagatpurwen' : le. *žagata* ‚Elster', + le. *purvs* ‚Sumpf'.

Bei manchen ON, wie z. B. Auriethen ‚Mankuslauken', Lyliškiai ‚Paaschken', Paugen, li. Lydimai, Paurai ‚Pauern', ist nicht sicher zu entscheiden, ob sie kurisch oder litauisch sind.

Als kurisch-lettisch dürfen nicht angesprochen werden:

1. Sakuthen, Bezzenberger, Nehrung 269, li. *Sakočiai* neben *Sakūčiai* < *Sakuočiai* : *Sakuotis* PN. — Die Bildung dieses im Litauischen ganz gewöhnlichen PN ist: li. *sakai* ‚Harz' + Suffix *-uot-*. Vgl. *Rumbuotis* : li. *rumba* ‚grosse Narbe'.

2. Schugsta-Stenzel, Bielenstein, Grenzen 279. — Es ist ein bekannter litauischer PN *Šiukšta* : li. *šiukštėti* ‚rasseln'. Vgl. dazu li. *Šiukščiai* ON.

3. Saurum, Sembritzki, Heydekrug 13, ist li. *siauruma* ‚enge Stelle' und hat mit le. *caurums* ‚Loch' nichts zu tun.

Was Karge 38 f abgesehen von den Zitaten aus Bezzenberger, Bielenstein und Sembritzki nach eigenem Urteil als kurische ON und PN anführt, ist zum grössten Teile nicht kurisch. Er versuchte seine Behauptungen auch gar nicht zu begründen. Wir kommen unten darauf noch zurück.

Ferner ist der Name der Kuren (li. *kuršys, kuršis;* le. *kursis*) in folgenden ON innerhalb der Grenzen des Memelgebietes enthalten:

1. Im Kreise Memel: *Kuršiai* ‚Gross Kurschen', *Kuršeliai* ‚Klein Kurschen', *Kuršlaukiai* ‚Kepal Klaus' und Kurschen-Andres.

2. im Kreise Heydekrug: Matz Kuhren ‚Matziken', Steppenkuhren ‚Stankischen' und Kurschulauks, Sembritzki, Heydekrug 343, 352, 13.

Urkundlich sind die Kuren ausserdem in Russ, Waruss, Windenburg, Drawöhnen und Schmelz nachgewiesen, loc. cit. 13, 24

Ansässig waren sie bzw. sind sie bis heute in Bommelsvitte, Mellneraggen, Karkelbeck, Nimmersatt und auf der Kurischen Nehrung, Tetzner 127 ff.

Überträgt man die Ortsbezeichnungen kurischer Herkunft sowie die ehemaligen und jetzigen Siedlungsplätze der Kuren auf die Karte, so ergibt sich folgendes Bild. Vgl. die Karte S. 298.

Aus dieser Skizze ersehen wir, dass kurische ON südlich der Lini-Russ — Koadjuhten vollständig fehlen. Bis südlich von Prökuls ist das Gebiet von ihnen ziemlich dicht und gleichmässig besät, doch darüber hine aus hat nur das Haffufer eine Kette kurischer Siedlungen aufzuweisen.

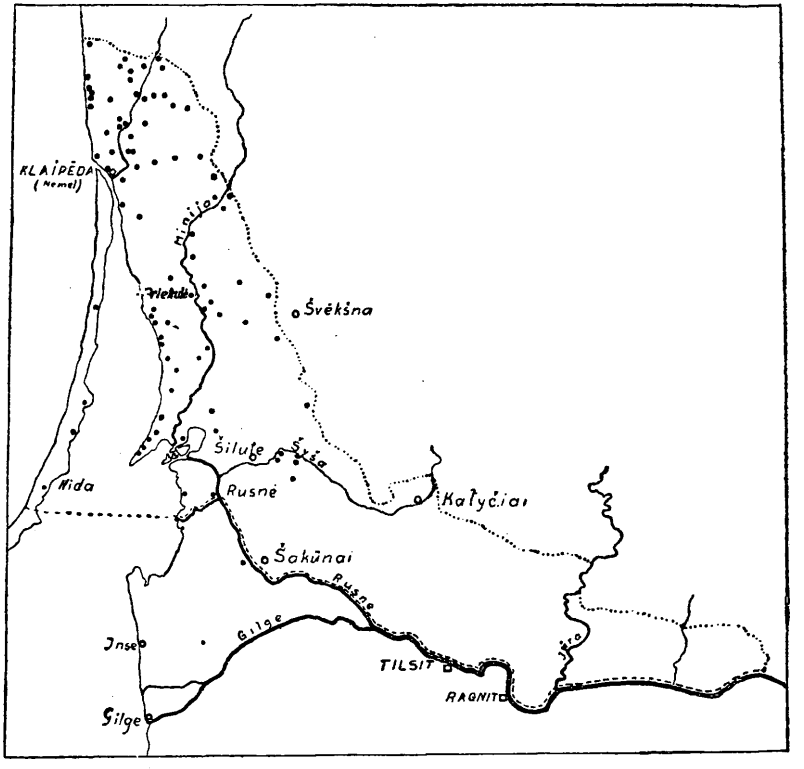

Werten wir diese Erscheinung für die Ausbreitung der kurischen Kolonisation aus, so ist dabei festzustellen, dass diese in ihrer grossen Masse über die Linie Russ — Švėkšna nicht vorgedrungen ist. Ferner ergibt sich, dass die Einwanderung besonders den nördlichsten Zipfel dieses Gebiets betroffen haben muss.

Die starke Besetzung des Strandes und des Haffufers war schon nach dem oben Gesagten vorauszusehen.

Es sei hier auch bemerkt, dass die Karte sozusagen die absolute, an keinen bestimmten Zeitpunkt gebundene Ausbreitung der kurischen Kolonisation im Memelgebiet darstellt. Auf das Alter und die Überlieferung einzelner ON wurde keine Rücksicht genommen. Im allgemeinen entstammt alles, was auf der Karte eingetragen ist, der Periode der sogenannten Neubesiedlung (nach 1400). Die Wohnplätze der alten Landschaft Pilsaten (vgl. S. 183 ff) sind eben aus diesem Grunde weggelassen.

Die heutige Nachstellung der Vornamen in den auf PN beruhenden ON hat mit der Ausbreitung der kurischen Siedlungen, wie es Bezzenberger, Nehrung 269, nach ihm Bielenstein, Grenzen 377, und zuletzt noch Karge 39 angenommen haben, nichts zu tun. In den älteren Quellen, so z. B. in der Steuerliste von 1540, beobachtet man diese Erscheinung nur selten, Sembritzki, Heydekrug 23. Allgemein gebräuchlich wurde die Nachstellung der Übersichtlichkeit wegen erst in den Ortschaftsregistern aus der Zeit der Domänenämter (um 1721), Sembritzki, Memel 170.

Die weitere Frage, aus ungefähr welcher Gegend des alten Livland unsere kurischen Einwanderer herstammen können, ist schon von Bezzenberger, Sprache 133 ff, auf Grund sprachlicher Untersuchungen beantwortet. Die frühere Heimat der sogenannten „preussischen Letten" ist danach unzweifelhaft Südwest-Kurland gewesen.

Dazu stimmt, dass auch die Klagen wegen der Überläufer vornehmlich aus dieser Gegend Altlivlands, aus Grobin und Goldingen, besonders laut wurden, Diederichs, loc. cit. 49 f.

Die Ursachen der Bevölkerungsflucht sind in den wirtschaftlichen Verhältnissen der hörigen Bauernmasse zu suchen, Diederichs, loc. cit. 49, bemerkt sehr richtig, dass die Überläufer „in dem gebiet von Memel günstigere lebensverhältnisse zu finden hofften und dort zum verdruss der kurländischen ordensgebietiger aufnahme erhielten". Die keineswegs beneidenswerte Lage der lettischen Bauern erkennen wir eben daraus, dass sie auch ins Gebiet des Bischofs, nach Žemaiten oder überhaupt „wo sy mogen" zogen bzw. dazu entschlossen waren. Vgl. oben SS. 284, 294.

Die Landesherrschaft griff sogar zu Repressalien, um ihre Zinsleute wieder in die Hand zu bekommen. Sie hielt mit Gewalt die Memeler Briefboten (Kuren) zurück und holte ihre Läuflinge „etzwas unbescheidentlich" wieder nach Kurland, Diederichs, loc. cit. 49 f.

Dass die erste kurisch-lettische Einwanderung nach dem nördlichen Memelgebiet älter als die litauische ist, braucht hier gar nicht weiter ausgeführt zu werden. Aus dem Vorhergehenden wissen wir ja, dass die litauische Expansion sich erst nach 1410 voll auswirkte, wobei die Durchbrechung des trennenden Wildnissaumes noch weitere Jahrzehnte später erfolgt ist.

Damit wird aber nicht bestritten, dass einzelne litauische Familien schon in jener frühen Zeit nach dem Ordenslande übersiedelten.

3. Litauische Kolonisation in Preussen.

a. Allgemeines.

Die erste Kunde von einer Auswanderung von Žemaiten nach Preussen im wahren Sinne dieses Wortes[1]) haben wir aus dem Jahre 1406. Der Voigt von Žemaiten berichtet im Juni d. J. an den Ordensmarschall: „die lewthe vor uns sint gewest, di czu euch ken Prewszen czien wellen, dar hab wir in dirloubet und wisset, dar wir offenbar in allen landen gesaith und dirloubet han einem iderman czu czien, wo her welle, ken

[1]) Dazu rechnen wir die politischen Flüchtlinge der früheren Zeit nicht. Vgl. darüber Karge 67 ff.

Prewszen adir ober di Nawese, sunder ane unser wissen nicht, und ane unser kemerer wissen. Dorczu hab wir in allen landen den kemerern offen brife gegeben, das si di lewthe mit den brifen losen geen... Dorumme lieber her marschalk, loset is euch am kleinen nicht schelen und thut in en wenig deste me hulfe, uf das ir me und vele mochtet czu euch geczogen, ir blebe dennoch gnuch im lande czu Zamaythen", CEW 127.

Diese Politik wurde vom Orden in der Zeit begonen, wo er Žemaiten, nach seinen eigenen Worten loc. cit. 1036 „per quatuor annos... pacifice et quiete" im Besitz hatte.

Wir wissen leider nicht, wieviele Žemaiten nach dem Ordenslande ausgewandert sind und wo sie dort ihre neuen Wohnstätten fanden. Der Grundsatz: „uf das ir me und vele mochtet... geczogen" wurde auch später vom Orden unter gänzlich veränderten politischen Verhältnissen zielbewusst durch ein volles Jahrhundert hindurch befolgt. Das werden uns die folgenden Ausführungen erkennen lassen.

Noch vor dem Abfall der Žemaiten und dem offenen Ausbruch der Feindseligkeiten werden von litauischer Seite die ersten Klagen wegen entlaufener Leute laut.

In einem Briefe Vytautas' an den Hochmeister vom 19. April 1409 lesen wir: „Auch wir danken euwir Erwirdikeit, das ir euwirn gebitigern allumbee wellit schreibin, wo man unsir luthe, die uns entloufen sint, dirfure, das man sie ken der Licke (= Lyck)... zal schichen", CEW 169.

Zweimal wurden danach die Boten nach Lyck entsandt, um die Überläufer zu holen, aber alles war vergebens. Der Pfleger behauptete von der ganzen Sache überhaupt nichts zu wissen und erklärte, wenn ihm der Hochmeister oder sein Komtur „undirsagte, her welde nimandes von den... die do entloufin, durchlassin ken Preussen, adir im were keines dovan bevolin", loc. cit. 173.

Es wurde hin und her verhandelt. Den vom Hochmeister zugesandten offenen Brief, welcher eine Erlaubnis zum selbständigen Suchen der Läuflinge in Preussen enthielt, schickte Vytautas erbittert zurück, loc. cit. 177. Obwohl die Boten des Grossfürsten sogar selbst jene Leute gesehen hatten, wurden sie ihnen nicht ausgeliefert. Voll Entrüstung schreibt im selben Jahre Vytautas darüber nochmals an den Hochmeister, wobei er einen weiteren, schon beinahe an das Komische grenzenden Vorfall aus Tilsit anführt. Die Stelle im Briefe lautet: „und was mochte unser man in euwirm lande mit euwirm briffe suchen adir finden, went man (that) vor im die selbigen eigen vorbergen, als ouch heuwir geschach czu Tylsath. Unser man einir qwam czwer mit unserm brif und sein eigen sach czu fenster of in, und man loukenete sein vor im und wort nicht usgegeben", loc. cit. 192.

Die Grenzkomturei Ragnit scheint also schon von Anfang an das Hauptziel der Überläufer gewesen zu sein.

Hierher waren gleich nach 1410 auch „Wytowt hofgesinde und diner" entlaufen, loc. cit. 1058.

Auf die Forderung Michael Küchmeisters den von Ragnit nach Litauen entflohenen Ordensbruder auszuliefern, antwortete der Grossfürst am 7. Januar 1416: „wir bitten uns nicht vordenken, went ir ist gar vil, di von uns in euwir land sint entlouffen von euwirn und der euwirn vorfaren geczeiten, der uns nimmer kein wirt gesandt wider", loc. cit. 336.

Wegen der zur Zeit des „Tages“ in Veliuona 1418 nach Ragnit entlaufenen drei Russen schrieb der Ordenmeister ganz offen an Vytautas: sie seien vom dortigen Komtur „ufgenommen und gesichert noch alder gewohnheit“, loc. cit. 438. Ausgeliefert wurden auch diese natürlich nicht. Vgl. den Schriftwechsel darüber, loc. cit. 441 f, 444 f.

In der Behandlung der nicht mehr seltenen litauischen Flüchtlinge hatte sich also ein besonderer Brauch ausgebildet.

Im Herbst 1422 war bei dem Komtur in Memel „ein redlichir beyor“ aus Žemaiten erschienen und bat ihn „geleite czu gebin czur Memel, wi das her weip und kint, und sust andir frunde mit im welde brengin“, loc. cit. 574. Dies wurde ihm auch gewährt; er sollte nur abwarten bis Vytautas den gegen die Livländer vorbereiteten Kriegszug antrat und dann mit den „sinen“ kommen, loc. cit.

Hier haben wir den ersten uns bekannten Fall, wo die Žemaiten in Memel um Aufnahme bitten.

Anfang 1426 ersucht der Hauptmann von Žemaiten, Kęsgaila, den Hochmeister wieder um Herausgabe von 5 seiner im vorigen Jahre entlaufenen Leute. Derjenige von ihnen, welchen er zurückbekommen hatte, sei „assumens sibi alium“ erneut entlaufen. Der Ordensmarschall wolle aber sie alle 6 nicht herausgeben, loc. cit. 715.

Eine litauische Gesandtschaft an den Hochmeister i. J. 1443 brachte vor, dass sich ihre Landsleute bei dem Grossfürsten wegen „entlouffen lewte unde gesinde“, welche „man en nicht widerkeren welde“ beschweren und „clagen sunderlich uber den kompthur von Rangnith“, BU[1] IX 620.

Seit dieser Zeit verstummen die Klagen überhaupt nicht mehr, sie werden immer lauter und häufiger. Eine kurze Zusammenstellung hat Karge 70 f gegeben. In der ganzen Sache spielt wieder der Hauskomtur von Ragnit eine besonders bedeutende Rolle. Memel tritt dabei viel weniger hervor, loc. cit.

Hier haben wir einen Beweis dafür, dass der litauische Einwanderungsstrom seinen gleich zu Anfang über Ragnit eingeschlagenen Weg auch in späterer Zeit immer noch beibehalten hat. Die Gegend von Memel, das natürliche Einfallstor für kurländische Auswanderer, wurde von den Litauern in der ersten Zeit offenbar nur selten benutzt.

Dass der Orden die Einwanderer zuletzt schon als Landplage empfunden hätte, wie es Karge 71 zu vermuten scheint, davon kann keine Rede sein. Es ist weder aus den sogenannten Werbungen und Verhandlungen noch aus dem diese Frage betreffenden Schriftwechsel ein einziger Fall bekannt, wo der Orden die Überläufer wirklich anstandslos ausgeliefert hätte. Die Herausgabe wurde ab und zu einmal auf starkes Drängen zugesagt, aber nicht erfüllt oder in die Länge gezogen. Man braucht hierzu nur die betreffenden Urkunden einzusehen und man erkennt gleich die wahre Einstellung der massgeblichen Ordensbeamten.

Wenn der Hochmeister in seiner Instruktion an die Ordensboten den Befehl gibt, vor dem Grossfürsten zu sagen, die Zuwanderung aus Litauen sei ihm „ganz entgegen“, Karge loc. cit., so handelt es sich hier nur um ein Verhandlungsmanöver. Die wahre Meinung tritt zum Vorschein, wo die Gesandten sagen sollen, die Litauer mögen das Entlaufen lieber selbst verhindern, loc. cit. Selbst Karge, loc. cit., muss zugeben, dass der Orden diesen Bevölkerungszuwachs „nicht immer im gleichen Masse ungern gese-

hen" habe. Die andauernden Klagen der Grossfürsten kann auch er nicht anders erklären.

Und wie gerade die Besiedlung der Wildnis mit allen nur denkbaren Mitteln später unter dem ersten Herzog betrieben wurde, werden wir weiter unten sehen.

Die Zuwanderer wurden vom Orden in der Wildnis angesiedelt. Die litauischen Kolonisten bekamen gewöhnlich ein Stück Wald oder Wüstenei zugewiesen und sollten dies roden und urbar machen.

b. Hauptamt Memel.

Aus dem Hauptamt Memel, welches die späteren Kreise Memel und Heydekrug umfasste, sind leider überhaupt keine Landverschreibungen an bäuerliche Kolonisten vorhanden. Deshalb bleibt uns der Vorgang bei der Ansiedlung der Litauer hier ziemlich dunkel.

Einiges ist aber auch aus den Verleihungen zu kölmischem und magdeburgischem Recht, zusammengestellt bei Karge 44 ff, zu entnehmen:

1. Bei der Verleihung des Kruges zu Schmelz i. J. 1503 werden die Äcker des Gerigs und Hans Gybbeis (Giebisch) als angrenzend erwähnt, loc. cit. 44. Beide sind Litauer: Gerigs = li. *Gerikas* PN um Gintališkė, Gybbeis = li. *Gibiešas*, noch heute bei Memel bekannter PN : li. *Giba* PN + Suffix *-ieš-* < wru. und po. -esz.

2. 1498 erhielt der Krüger von Russ Wiesen verschrieben, welche früher „des Sedeyken Tochter" gehört habe, loc. cit. Sedeike ist li. *Žadeikis*.

3. Es wurden ferner folgende Krüge an Litauer verliehen: 1511 — Stanko Pudnick (li. *Stankus*, < wru. Станко ‚Stanislaus', *Puodininkas*) Krug zu Stankaiten, loc. cit. 45; 1511 — G. Thalath (li. *Toliotis*) „krugh uff der Haide" (Heydekrug), loc. cit. 46; 1515 — Johann Metrick (li. *Metrikis*) Krug „uff der Schust", heute Norkaiten, loc. cit. 46; 1524 — Wottko (li. *Vaitkus* < wru. Войтко ‚Albert') Krug zu Wiszeiken, loc. cit. 47.

4. 1523 erhält Hans Gybbe = li. *Giba* (wohl mit dem obigen H. Gybbeis identisch) 3 Hufen Wiesen auf dem Bernsteinbruch, loc. cit. 47.

5. Noch vor 1524 besass Hans Stonniell (li. *Stonelis*, Deminutivum zu *Stonys* ‚Stanislaus') bei Memel Wiesen- und Gartenland, loc. cit.

6. 1533 grenzt an Bachmann ein Gut des Sudmunde, loc. cit. 48 Sudmunde ist li. *Sudmantas* und lebt noch heute in dem Dorfnamen. Sudmanten - Trusch, li. *Trūškai*, fort.

7. 1539 verschreibt Herzog Albrecht einem Michel Jakusch (li. *Jokužas* < wru. Якушъ ‚Jakob') das Zinsgut Tauerlauken, loc. cit. 49.

Für Karge 39, 51 waren dies alles Kuren, welche sogar „deutsche Kultur und Sprache angenommen" haben sollten.

Deutsche hatten Krüge in Russ (gegründet 1448), Schmelz (1503), Nimmersatt (1504) und Karweiten (1509, auf der Nehrung); Kuren in Schwenzeln (1509) und Prökuls (1511), Karge 44 ff.

Die Gründung dieser verhältnismässig zahlreichen Krüge setzt natürlich eine nicht mehr geringe Bevölkerung des Hauptamtes voraus.

Es ist ferner interessant, dass die Krugverleihungen an Litauer sämtlich in dem südlichen Teil des Amtes Memel stattgefunden haben, also in

dem Gebiet, welches in der unmittelbaren Nähe des Haupteinwanderungsweges lag.

Als bezeichnend für den Einfluss des Litauertums ist zu erwähnen, dass um 1524 das Heu schon nach „litauischen Fudern" abgeschätzt wurde, Sembritzki, Heydekrug 13.

Wir kommen hier zu dem Schluss, dass die Litauer im Hauptamte Memel bereits um 1500 urkundlich ansässig sind. Zahlenmässig waren sie vermutlich stärker im Süden als im Norden. Die Ansiedlung ist wahrscheinlich schon früher erfolgt, wenigstens teilweise, aber Belege dafür fehlen.

Ein vollständiges Bild der Besiedlung des Hauptamtes erhalten wir erst aus der Steuerliste von 1540, Sembritzki, Heydekrug 20 ff, Karge 73.

Die Landbevölkerung ist jetzt fast ausschliesslich litauisch. In dem auf den Kreis Heydekrug entfallenden Teil des Hauptamtes waren unter den 458 Zinserfamilien nur 38 Deutsche und diese beinahe sämtlich in den Fischerdörfern ansässig, Sembritzki loc. cit. 24.

Ein grosser Teil der Siedlungen scheint noch ziemlich jungen Ursprungs zu sein. Denn die Namen der Wirte jener Steuerliste erscheinen später als Ortschaftsnamen, loc. cit. 23. Um 1500 oder vielmehr kurz danach ist eine neue starke litauische Einwanderungswelle anzunehmen, Karge 73.

Der Zuzug blieb auch später nicht aus. Für das Jahr 1614 ist in dem sogenannten Wildniskreis, im S des Hauptamtes, ein Zuwachs der Zinserwirte von rund 180% zu konstatieren, Sembritzki, Heydekrug 25. Durch die natürliche Bevölkerungsvermehrung allein ist diese Erscheinung nicht zu erklären.

1680 beträgt aber jener Zuwachs gegenüber der Zahl von 1614 kaum 20%, loc. cit. 27.

Aus dem Vergleich dieser Zuwachsprozente — 180% in 74 Jahren gegenüber 20% in 66 Jahren — ersehen wir deutlich, dass der Zuwanderungsstrom im XVII. Jahrhundert bereits versiegt ist.

c. Hauptamt Ragnit.

Für das Hauptamt Ragnit, welches auch den sö. der Linie Lompönen—Lauksargen liegenden Teil des heutigen Memelgebiets umfasste, ist die Ansiedlung von litauischen Kolonisten zuerst aus der Zeit des Komturs Konrad Nothaft (1486—1490) urkundlich bezeugt. Seit 1500 soll die Einwanderung auch hier stark zugenommen haben und dauerte noch bis in die zweite Hälfte des XVI. Jahrhunderts an, Karge 74 ff.

d. Hauptamt Tilsit.

Zu dem ehemaligen Hauptamt Tilsit gehörte im Memelgebiet die grössere Hälfte des heutigen Kreises Pogegen nw. von Lompönen—Lauksargen. Der Gang der Besiedlung muss auch hier ähnlich wie in den beiden anderen Ämtern gewesen sein.

Die Steuer- und Nachtgeldanlage von 1540 enthält jedoch noch viele Ortschaften, die eigentlich keine richtigen Namen haben. Als solche sind

zu betrachten, die aus Fluss- oder sonstigen ON mit Präpositionen wie zu, zum, zur, hinter, am bestehen, z. B. *Zur Heiden, Hinter Colmen, Am Giegen, zum Camom* etc., Karge 77 f.

Die Bezeichnungen dieser Art vermochten sich aber im Sprachgebrauch der litauischen Bevölkerung nicht durchzusetzen. Am Giegen ergab *Pagėgiai* ‚Pogegen': li. *pa-* ‚am' + li. *Gėgė* ‚Fluss Jäge' und zum Camom — *Pakamoniai* ‚Pakamonen': li. *pa-* + *Kamona* ‚Kamon' usw.

Jene künstlichen Gebilde konnten sich also nicht einmal im amtlichen Deutsch halten.

Auf den langsameren Fortschritt der Besiedlung in diesem Hauptamte weisen ausserdem die erst im XVII. Jahrhundert erfolgten Gründungen der Krüge, Horn, Verwaltung 213. Zur Erklärung ist zu bemerken, dass das Tilsitsche besonders grosse Flächen eines für damals nur schwer urbar zu machenden Bodens aufzuweisen hatte.

e. Hauptamt Insterburg.

Schliesslich noch einige Bemerkungen zum Hauptamte Insterburg. Aus seiner Besiedlungsgeschichte lässt sich prinzipiell Wichtiges für die Frage der litauischen Expansion nach Preussen überhaupt herausschälen. Ausführlich ist darüber neulich von O. Barkowski (Die Besiedlung des Hauptamtes Insterburg), Prussia 28, 159 ff, gehandelt.

In den Jahren 1504/05 taucht im Amte das sogenannte Mardergeld als eine Art Zins auf. Einen Grundzins gab es hier überhaupt noch nicht, loc. cit. 174. Auch später, bei der neuen Regelung des Scharwerksdienstes und des Zinses (seit 1548), wird Mardergeld als besondere Leistung erwähnt, loc. cit. 195. Aus dem Jahre 1555 kennen wir dasselbe Mardergeld, in gleicher Höhe (1 Mark), auch aus dem Hauptamte Memel, Sembritzki, Heydekrug 88.

Karge 76 vermutet, diese Zinsabgabe, wie auch das Marzilien- und Ochsengeld, sei ursprünglich landfremd und erst mit der litauischen Einwanderung in Preussen aufgetaucht. Mit Recht!

Куничные пенязи ‚Mardergeld' war in Litauen eine besondere Zinsleistung der sogenannten куничники ‚Marderleute'. Sie gehörten zu der Klasse der halbfreien Zinsbauern (данники) und waren besonders in Žemaiten zahlenmässig stark vertreten, LOb 340 f. Hier waren sie meistenteils Kronbauern, RIB XXX 68 f.

Das Ochsengeld ist der Zins von der соха воловая, der von einem Ochsen gezogenen Zoche, und bisher nur aus Žemaiten bekannt. Nach der neuen Zinsordnung von 1527 wurde diese Abgabe allgemein für alle žemaitischen Kronbauern eingeführt, LOb 478.

Das Marzilien geld, welches nach Barkowski, loc. cit. 190, die Bauern im Insterburgischen für die Erlaubnis Hausbier zu brauen zahlten, ist wohl aus dem ebenfalls in Žemaiten üblichen пенязи хмелевые, der Hopfenabgabe, hervorgegangen, LOb 369. Vgl. auch RIB XXX 69.

Aus dem Hauptamte Tilsit kennen wir ausserdem noch Garngeld oder Garnzins, Horn, Verwaltung 215 f. Es ist weiter nichts als das žemaitische пенязи неводничіе ‚Garngelder', eine Zinsleistung für das Fischrecht in den Flüssen und Seen, RIB XXX 69.

Da alle diese Steuern im übrigen Preussen fehlen, ergibt sich folgendes:

1. Bereits um 1500 müssen im Hauptamte Insterburg die ersten litauischen Einwanderer, wegen des 1504 erwähnten Mardergeldes, aufgetaucht sein.

2. Die litauischen Kolonisten stammten grösstenteils aus Žemaiten.

Die Neusassen wurden also vom Orden und später von der herzoglichen Regierung ungefähr bei den ihnen früher in Litauen üblichen Zinsleistungen belassen.

f. Ursachen der Einwanderung und Heimat der Kolonisten.

Warum drängten die Litauer nach Preussen? Die Antwort ist keineswegs schwer. Die wirtschaftlich-sozialen Verhältnisse Žemaitens Anfang des XVI. Jahrhunderts haben breite Schichten bestimmter Bevölkerungsklassen zur Auswanderung gezwungen.

In einem Brief vom 1. Oktober 1522 wirft der König Sigismund I. dem Hauptmann von Žemaiten vor, er unterdrücke das Land aufs schwerste, seine Beamten reisten in grosser Zahl mit Frau und Kindern in den Kreisen umher, richteten eigenmächtig, ohne Hinzuziehung der Amtsleute die königlichen Untertanen und legten ihnen grosse Strafen auf. Dieser und anderer Unterdrückungen wegen многіе люди нашы згинули, meinte der König, LOb, Beilagen S. XXXVI.

1527 schreibt der Monarch an die Amtleute von Žemaiten, aus den Berichten seiner Revisoren über die žemaitischen Kreise habe er erfahren, dass въ тыхъ волостехъ поданнымъ нашимъ великіи кривды и непомѣрныи тяжкости врядники тамошніи чинивали, для чого жъ многіи люди наши зъ отчизнъ своихъ прочь ся розышли и земель пустыхъ много ся стало, LOb 396.

Als die Ermahnungen des Königs ohne Erfolg blieben, erschien 1529 eine besondere Устава земли Жомойтское, RIB XXX 66 ff. Daraufhin wurden folgende Krongüter und Kreise der Obergewalt des Hauptmanns von Žemaiten entzogen: Vilkija, Veliuona, Josvainiai, Skirsnemunė, Ariogala, Karšuva, Pajūris, Šauduva, Rietavas, Gandinga, Tverai, Telšiai, Užventis, Viešvėnai, Biržinėnai, Dirvonėnai, Beržėnai und Jurbarkas samt allen Äckern und Bauern.

Der Scharwerksdienst wurde hier mit Ausnahme des Heumähens vollständig aufgehoben, die Steuerlast erleichtert, alle Zinsleistungen festgesetzt und auch die Rechte der Amtleute sowie die der anderen Beamten, um Gewalttätigkeiten vorzubeugen, genau bestimmt.

Die neue „Landesordnung“ galt lediglich für das Kronbauerntum (господарскіе люди) und nicht für den Privatbesitz.

Zu dieser Reform hatte den König bewogen великое втисненье и обътяжъливость подданыхъ... отъ старостъ Жомойтъскихъ и отъ тивуновъ земъли Жомойтское, которую они обътяжъливость имъ чинили многими а тяжкими работами и непомеръными подачъки и въезды своими, чинячи

собе на нихъ поседи, для чо(го) жъ тая земъля Жомойтъская, подданые наши, велико собе стоскнули и многіе некоторые з местецъ своихъ прочъ ся розышъли и земъли многіе опустѣли, loc. cit.

Die Ursachen der žemaitischen Auswanderung liegen hier klar vor uns. Willkür der königlichen Statthalter (Haupt- und Amtleute) und als deren Folge die übermässige Bedrückung der Bauernbevökerung hatte sie zum Verlassen der alten Heimat getrieben.

Diese Misstände sind offenbar nicht neu gewesen. Die Worte aus dem Konzept einer Instruktion für die Ordensbotschaft vom 2. November 1492 „wolden wol, sie von Ihrer herschaft zo gehalden wurden (dass sie) nicht entlouffen dorfften", Karge 98 Anm. 281, deuten vielmehr auf das Gegenteil. In den 30-ger Jahren des XVI. Jahrhunderts muss aber die Misswirtschaft ihren Höhepunkt erreicht haben, worauf auch gleich radikale Abhilfe folgte.

Aus dem bisher Gesagten ergibt sich für uns:

1. Die litauischen Einwanderer waren grossenteils vorher in Žemaiten Kronbauern gewesen.

2. Da aber die Hauptmasse der Krongüter in der ehemaligen Wildnis lag, kamen von dort die meisten Kolonisten.

3. Die den ersten Steuerverzeichnissen der 4 preussischen Hauptämter (um 1540) vorhergegangene besonders starke Einwanderung ist auf die Zeit vor 1529 festzulegen.

Den privaten Besitz hat diese Auswanderung offenbar weniger betroffen. In den zahlreichen sogenannten „Bitten" des žemaitischen und litauischen Adels an Sigismund August während der Seimtagungen der Jahre 1538—1569 begegnet uns jedenfalls keine einzige Klage über das Entlaufen der Bauern nach Preussen, RIB XXX 11 und passim. Beschwerden jedoch über das Entweichen nach Livland und auf die Krongüter kommen vor. Vgl. SS. 284, 287.

Die weiten Ländereien der Krone in der Nordwestecke der heutigetl Užnemunė, welche damals zu Žemaiten gehörte und von dort besieden wurde, haben natürlich einen Teil ihrer vorwiegend auf dem schmalen Grenzstreifen konzentrierten Bevölkerung an Preussen abgegeben.

Selbstverständlich setzten sich die Kolonisten nicht aus Kronbauern allein zusammen, sondern darunter waren neben flüchtigen Einzelpersonen offenbar nicht wenige Kleinadlige, die von den grossen Herren (паны) in Zemaiten zu Zinsbauern herabgedrückt werden sollten. Vgl. oben SS. 259 f, 270; Karge 76 und Barkowski, Prussia 28, 235 f.

Auch eine sprachliche Eigentümlichkeit weist vielleicht auf Žemaiten hin. Soweit die Einwanderer ausser den Vornamen überhaupt schon Patronymika als Zunamen führen, sind diese fast ausschliesslich mit *-aitis* (in den Quellen auch: -eitis, -eit, -ait, -atis, -at) gebildet. Nur selten kommen die Formen auf *-ūnas* (Quellen: -unas, -uhn, -un) vor.

Patronymika auf *-aitis* sind aber eine Besonderheit des Žemaitischen. Nur noch aus der Gegend von Dieveniškis im Wilnagebiet sind Namenformen wie: Kazoić, Žamoić, Pilipaitis usw. bekannt, MLLG IV 175.

Allgemeine Verbreitung hatten sie in Žemaiten seit Ende des XV. Jahrhunderts erlangt, um nach 200 jährigem Gebrauch wieder fast spurlos zu verschwinden.[1])

Die Bildungen auf *-ūnas* sind dagegen ungefähr westlich der Linie Žagarė—Šiauliai—Grinkiškis—Girkalnis—Skirsnemunė zu jener Zeit und auch später so gut wie vollständig unbekannt. Südöstlich von dieser Linie bis zum Nevėžis finden wir beide Suffixe nebeneinander im Gebrauch. Die jenseits des Nevėžis und überhaupt östlich der angegebenen Linie ehemals sehr gebräuchlichen Patronymika auf *-onis* sucht man in Preussich-Litauen vergebens. Vgl. dazu die in WA XIV abgedruckten Bestandbücher.

Die geographische Verteilung dieser drei Suffixe stimmt also zu den historischen Ergebnissen.

Die Bezeichnungen *Žemaiten, žemaitisch* sind in den vorhergehenden Ausführungen in ihrer politischen und geographischen Bedeutung des XVI. Jahrhunderts und nicht im heutigen Sinne gebraucht.

Wenn man von der Nordhälfte des Memelgebietes absieht, die sprachlich als žemaitisch zu betrachten ist, muss das übrige Memelland südlich von Prökuls und überhaupt das ganze Preussische Litauen zum mittellitauischen Dialekt gezählt werden.

Deswegen stammt die Hauptmasse der litauischen Kolonisten wohl aus dem südöstlichen Žemaiten des XVI. Jahrhunderts, wo noch heutzutage mittellitauisch und nicht žemaitisch gesprochen wird.

Auch das stimmt zu den historischen Ergebnissen, denn im Südosten Žemaitens lagen viele grosse Krongüter. Vgl. die Karte von Jakubowski.

Die Auffassung Barkowskis, Prussia 28, 192 f, wonach die Litauer aus religiösen Gründen nach Preussen ausgewandert seien, ist unhaltbar.

Der Brief A. Culvensis' an die Königin von Polen, loc. cit., spricht nur von „multi Lithuani non vulgariter docti", welche wegen ihres Glaubens „elegerunt sedes in Germaniam". Es handelt sich hier also um ein Häuflein gebildeter Bojarensöhne und nicht um breitere Bevölkerungsschichten.

Die Glaubensstreitigkeiten waren in Litauen damals eine Sache der höheren Gesellschaftskreise, die Bauernschaft hat daran nicht teilgenommen. Ausserdem hatte die Reformation hier zuerst unter dem Adel Eingang gefunden und ihn bald fast vollständig ergriffen. Aus diesem Grunde ist schon theoretisch eine Glaubensverfolgung der Bauern, falls sich diese zur neuen Lehre bekannten, unmöglich.

Der kaum christianisierte žemaitische Bauer, dessen Grossvater vielleicht noch Heide war, hat sich von den Konfessionsunterschieden kein rechtes Bild machen können. Ohne jemals gebeichtet zu haben, noch das „Vaterunser" beten zu können, beteuert er stolz seine Kirchentreue mit den Worten „Luterani non sumus: carnis die Veneris non comedimus", Rostowski 164.

Und dass der eingewanderte Litauer sogar noch am Katholizismus festhielt und für die neue Lehre nicht viel übrig hatte, dafür haben wir einen direkten Beweis.

Um 1551 berichtet der evangelische Pfarrer Mažvydas an den Herzog Albrecht: bei seiner Ankunft in Ragnit habe er „multos perstifera doctrina

[1]) Eine Untersuchung fehlt, aber beim Lesen žemaitischer Kirchenbücher vom XVI. bis zum XVII. Jahrhundert fällt jedem die Tatsache in die Augen.

Papistarum... obstinatos" gefunden, welche „non solum verbum Dei uocale et sacramenta contemnunt, uerum etiam quo diligentius curantur eo magis in caecitatem et obdurationem ruunt, papisticasque abominationes sequntur". Seine Pfarrkinder, „quibus Papisticae ceremoniae placent", fahren zu den katholischen Heiligenfesten sogar weit nach Žemaiten in die Kirche und „abominandam ibidem Idolatriam complent". Auch ihre Kinder bringen sie nicht selten dorthin zur Taufe, TŽ IV 427 ff.

Von einer Auswanderung aus Žemaiten wegen Glaubensverfolgung kann also bei den Bauernmassen keine Rede sein.

g. Siedlungspolitik der ersten Herzöge.

Das Hauptverdienst an der Kolonisation der Grenzämter Preussens durch die Litauer gebührt Herzog Albrecht. Vgl. Barkowski, loc. cit. 176 f.

Dem starken Angebot an litauischen Kolonisten entsprach in Preussen eine ebenso grosse Nachfrage, denn deutsche Siedler waren in jener Zeit für die Wildnis nicht zu bekommen.

Die erste Bestallung J. Peyns zum Amtshauptmann von Insterburg vom 24. Juni 1526 macht diesem „ain vleissig uffsehen" zur Pflicht, „domit sollich unnser ampt nach seinem besten unnd hochsten vormogen vormert unnd nicht geringert werdt", IU 34. Dass hier unter „vormert" offenbar die Besiedlung gemeint ist, schliessen wir aus der Bestallungsurkunde für den Amtshauptmann Aulack von 1544. Die entsprechende Stelle lautet hier: „damit dasselbige (d. h. Amt), also vil immer moglichen mit beseczung der huben unnd aller annder nuczungen gepessert unnd nicht geringert werde", loc. cit. 49.

Also die Besetzung der Hufen, oder mit anderen Worten die Hinzuziehung der Ansiedler, war eine der ersten Pflichten des Amtshauptmanns.

Wie stark Herzog Albrecht daran interessiert war, ersehen wir am besten aus mehreren Verschreibungen für die litauischen Schulzen (1548—51), wo es ausdrücklich heisst, sie sollen unter Verlust der Freiheit für die Besetzung ihrer Dörfer sorgen, IU 53 ff. Die erste dieser Verschreibungen (vom 26. Oktober 1548) ist für der Schulzen Alex (= li. *Aleksa* < wru. Алёкса ‚Alexander') bei Stallupönen ausgestellt, wo er schon 1539 im Amte war, loc. cit. 53 f, Barkowski, loc. cit. 196.

Auch später, unter Albrechts Nachfolgern, wurde dieselbe Siedlungspolitik forgesetzt.

Es kamen im XVII. Jahrhundert Kaufschulzen auf, welche das von ihnen gekaufte Land mit Bauern besetzten, wobei sie von jeder neu zinsbar gemachten Hufe den „geordneten Thaler" erhielten, Horn, Verwaltung 205 und Anm.

Dieses rege Interesse für die Besiedlung ist leicht verständlich, schon allein aus wirtschaftlichen Gründen. Die bei der Neubesetzung der Dörfer erzielten Freigelder und nachher der Zins füllten die herzoglichen Kassen.

Bereits 1572, also kaum ein Menschenalter nach Beginn der intensiveren Kolonisation, übersteigen die Einnahmen des Hauptamtes Insterburg mit ihren 11.616 Mk bei weitem die der anderen Ämter und Tilsit steht mit seinen 5.964 Mk allein nur Lötzen (6 604 Mk) nach. Bedeutend sind die

Einkünfte auch aus den Hauptämtern Ragnit (3.562 Mk) und Memel (2.000 Mk), Horn, Verwaltung 258 f. Für Insterburg vgl. noch Barkowski, loc. cit. 238.

Wir sahen also, dass der Bauer aus Żemaiten sehr gerne nach Preussen zog, weil sein Los hier leichter wurde. Andrerseits nahm man den Ankömmling nicht weniger gerne auf, denn man brauchte ihn zur Urbarmachung der Wildnis.

Wenn Ganss 24 von „weitgehendstem Gastreht" spricht, so zieht er die Kolonisationstätigkeit der Herzöge auf das Niveau spiessbürgerlicher Gutmütigkeit herab.

Abkürzungen.

a) Quellen und Literatur.

ÄHCh = Die ältere Hochmeisterchronik, bearbeitet von M. Toeppen, in SRP Bd. III.
AM = Altpreussische Monatsschrift. Königsberg, 1864 ff.
Annal. Pepl. = Annales Peplinenses, herausg. von M. Toeppen, in SRP Bd. I.
Archiv = Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1876 ff.
ATh = Franciscani Thorunensis Annales Prussici, herausg. von E. Strehlke, in SRP Bd. III.
AV = Būga, Apie lietuvių asmens vardus in „Lietuvių Tauta" Bd. II. Vilnius, 1911.
BA = Archivum Alboruthenicum Bd. I. Mensci, 1927.
Beiträge = G. Mortensen geb. Heinrich, Beiträge zu den Nationalitäten- und Siedlungsverhältnissen von Pr. Litauen. Berlin, 1927.
Bem. = Bezzenberger, Bemerkungen zu dem Werke von A. Bielenstein über die Geographie des Lettenlandes im Bulletin der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Petersburg v. J. 1894.
Bonnel, Russisch-livländische Chronographie. Petersburg, 1862.
Boniecki = A. Boniecki, Poczet Rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warschau, 1887.
Bornbach = Auszüge aus der Übersicht der preussischen Geschichte von Bornbach in SRP Bd. II.
BU[1] = F. G. von Bunge, Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Reval, 1853 ff.
BU[2] = Liv- Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Begründet von F. G. von Bunge. Zweite Abteilung. Riga und Moskau, 1900 ff.
CE XV = Codex epistolaris XV. saeculi, herausg. von A. Levicki, Bd. I. Krakau, 1876.
CEW = Codex epistolaris Vitoldi, herausg. von A. Prochaska. Krakau, 1882.
Czerski = S. Czerski, Opis Żmudzkiei Dyecezyi. Wilna, 1830.
Dogiel = Dogiel, Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae. Wilna.
Dubissa = J. B(uszyński), Dubissa, główna rzeka w dawném Księztwie Żmujdzkiém. Wilna, 1871.
Dusb. = Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae, herausg. von M. Toeppen, in SRP Bd. I.
Dzieje = Narbutt, Dzieje narodu litewskiego. Wilna.

Elenchus = Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Provinciae Ecclesiasticae Lituanae pro AD. 1928.
Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte. Bde XVII, XVIII.
FUF = Finnisch-ugrische Forschungen. Helsingfors und Leipzig, 1901 ff.
Ganss = J. Ganss, Die völkischen Verhältnisse des Memellandes. Berlin, 1925.
Gerullis ON = G. Gerullis, Die altpreussischen Ortsnamen. Berlin und Leipzig, 1922.
Geschichte = Lohmeyer, Geschichte von Ost- und Westpreussen, 3. Auflage. Gotha, 1908.
Grenzen = Bielenstein, Grenzen des lettischen Volksstammes. Petersburg, 1892.
Grundriss = L. Arbusow, Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 4. Auflage. Riga, 1918.
Hartknoch, Altes und neues Preussen.
Heinrici Chronicon Livoniae, herausg. von G. H. Pertz. Hannover, 1874.
Heydekrug = Sembritzki-Bittens, Geschichte des Kreises Heydekrug. Memel, 1920.
Hist. Pol. = Joannis Dlugosii sev Longini... Historiae Polonicae libri XII. Bd. I. Leipzig, 1711.
Hollack = E. Hollack, Vorgeschichtliche Übersichtskarte von Ostpreussen. Mit Erläuterungen. Glogau — Berlin, 1908.
Hollack, Haben die Polen und Litauer ein historisches Recht auf Altpreussen? Königsberg, 1919.
H. v. Wartberge = Hermani de Wartberge Chronicon Livoniae, herausg. von E. Strehlke, in SRP Bd. II.
IF = Indogermanische Forschungen. Strassburg, 1892 ff.
IU = Urkunden zur Geschichte des ehem. Hauptamts Insterburg, herausg. von A. und P. Horn. Insterburg, 1895.
Jakubowski, Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku, I. część północna. Mit Erläuterungen. Krakau, 1928.
Jatwägen = A. Sjögren, Die Wohnsitze und die Verhältnisse der Jatwägen. Petersburg, 1858.
Jer. = Di Kronike von Pruzinlant des Nicolaus von Jeroschin, herausg. von E. Strehlke, in SRP Bd. I.
Karge = Karge, Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung. Königsberg, 1925.
Kętrzyński = W. Kętrzyński, O dokumentach Mendoga króla litewskiego. Krakau, 1907.
KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. 1852 ff.
LAV = Lietuvos apgyventos vietos. Kaunas, 1925.
LC = Liber cancellariae Stanislai Ciołek, herausg. von J. Caro. Wien, 1871 ff.
Limites = Limites Magni Ducatus Lithuaniae. Wilna, 1758.
Litauen = H. Mortensen, Litauen. Hamburg, 1926.
Litauer = Totoraitis, Die Litauer unter dem König Mindowe, Freiburg, 1905.

Lites = Działyński, Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum. Posen.
LKŽ = Būga, Lietuvių kalbos žodynas. Heft 1 und 2. Kaunas, 1924.
LOč = Любавскій, Очеркъ исторіи Литовско-Русскаго государства. Moskau, 1910.
LOb = Любавскій, Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Русскаго государства. Moskau, 1892.
Löwis of Menar, Karte von Livland im Mittelalter. Mit Erläuterungen. Reval, 1895.
LT = Lietuvių Tauta. Vilnius, 1910 ff.
LVV = Latvijas vietu vārdi, herausg. von Endzelin. Riga, 1922.
Magazin = Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literärischen Gesellschaft. Mitau, 1828 ff.
Memel = Sembritzki, Geschichte des Kreises Memel. Memel, 1918.
Mendog = Latkowski, Mendog król litewski. Krakau, 1892.
MLLG = Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft. Heidelberg, 1883 ff.
Nehrung = Bezzenberger, Die kurische Nehrung. Stuttgart, 1889.
Opis = Опись документовъ Виленскаго Центральнаго Архива древнихъ актовыхъ книгъ. Wilna, 1901 ff.
Opisan. = Описаніе рукописнаго отдѣленія Виленской публичной библіотеки. Wilna, 1895 ff.
Pest = W. Sahm, Geschichte der Pest in Ostpreussen. Leipzig, 1905.
Polska i Litwa. Krakau, 1914.
Pos. = Johann's von Posilge Chronik des Landes Preussen, herausgegeben von E. Strehlke, in SRP Bd. III.
Preussen = L. Weber, Preussen vor 500 Jahren. Danzig, 1878.
Przegląd historyczny. Bd. V. Warschau, 1907.
PS = M. Baliński i T. Lipiński, Starożytna Polska. Bd. III. Warschau, 1846.
PSRL = Полное собраніе русскихъ лѣтописей.
PU = Preussisches Urkundenbuch, herausg. von Philippi und Seraphim. Bd. I, 1. und 2. Hälfte. Königsberg, 1882—1909.
RCh = Livländische Reimchronik, herausg. von E. Meyer. Paderborn, 1876.
Raczyński = Kodex dyplomatyczny Litwy, herausg. von E. Raczyński. Wrocław, 1845.
Renner = J. Renner, Livländische Historien, herausg. von R. Hausmann und K. Höhlbaum. Göttingen, 1876.
RIB = Русская Историческая Библіотека. Bde XX, XXVII, XXX, XXXIII (Litauische Metrik).
Rimbertus, Vita Anscarii. Hannover, 1884.
RLU = Russich-Livländische Urkunden, herausg. von K. E. Napiersky. Petersburg, 1868.
Rostowski = Lit. Soc. Jesu Hist. Libri Decem auctore Stanislao Rostowski, recognoscente Joanne Martinow, ejusdem Societatis Presbyteris. Paris, 1877.
RP = Ревизія Пущъ. Wilna, 1867.

Samb. = Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussiae, herausg. von M. Toeppen, in SRP Bd. I.
SB = Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. Mitau.
Sborn. = Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи сѣверозападной Руси. Wilna, 1867 ff.
Schütz = Auszüge aus der Geschichte von C. Schütz in SRP Bd. II.
SG = Słownik Geograficzny królestwa Polskiego, herausg. von F. Sulimirski, B. Chlebowski und W. Walewski. Warschau, 1880 ff.
Skaitymai = J. Gerullis, Senieji lietuvių skaitymai. Kaunas, 1927.
Spr. = И. Спрогисъ, Географическій словарь древней Жомойтской земли. Wilna, 1888.
Sprache = Bezzenberger, Ueber die Sprache der preussischen Letten. Göttingen, 1888.
SRP = Scriptores Rerum Prussicarum. Leipzig, 1861 ff.
Studya = S. Zajączkowski, Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII. Krakau, 1925.
Str. = Stryjkowski, Kronika Polska, Litewska, Żmódzka... Königsberg, 1582.
Streitberg-Festgabe. Leipzig, 1924.
Suchenwirt = Auszüge aus der Werken von P. Suchenwirt in SRP Bd. II.
Švābe, Latvju kultūras vēsture. Riga, 1921 f.
Tetzner = F. Tetzner. Die Slawen in Deutschland. Braunschweig, 1902.
Toeppen = M. Toeppen, Historisch-comparative Geographie von Preussen. Gotha, 1858.
Trautmann PN = R. Trautmann, Die altpreussischen Personennamen. Göttingen, 1925.
TŽ = Tauta ir Žodis. Kaunas, 1923 ff.
Vater, Die Sprache der alten Preussen. Braunschweig, 1821.
Verwaltung = A. Horn, Die Verwaltung Ostpreussens. Königsberg, 1890.
Voigt = J. Voigt, Geschichte Preussens. Königsberg, 1827 ff.
WA = Акты издаваемые Виленскою Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. Wilna, 1865 ff.
Wanderung = H. Mortensen, Litauische Wanderung in „Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen". Philologich-Historische Klasse. 1927, Heft 3. Berlin, 1928.
Weg. = Die litauischen Wegeberichte, herausg. von T. Hirsch, in SRP Bd. II.
Wig. = Die Chronik Wigands von Marburg, herausg. von T. Hirsch, in SRP Bd. II.
Wolff = J. Wolff, Senatorowie i Dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Krakau, 1883.
ZA = L. Kolankowski, Zygmunt August. Lemberg, 1913.
Żmudź = Krzywicki, Żmudź Starożytna. Warschau, 1913.
Źródła = Mierzyński, Źródła do mytologii litewskiej. Część II. Warschau, 1896.
ŽV = M. Wołonczewskis, Žemajtiu Wiskupiste. Teil I und II. Vilnius, 1848.

b) Sonstiges.

d. J.	= dieses Jahres.	pr.	= altpreussisch.
I. J., i. J.	= im Jahre.	s.	= südlich.
le.	= lettisch.	s.	= siehe.
li.	= litauisch.	s. d.	= siehe dieses.
mhd.	= mittelhochdeutsch.	s. f.	= siehe folgendes.
n.	= nördlich.	sö.	= südöstlich.
nö.	= nordöstlich.	s. u.	= siehe unter, unten.
nw.	= nordwestlich.	s. v.	= siehe voriges.
ö.	= östlich.	sw.	= südwestlich.
ON	= Ortsname(n).	Vgl., vgl.	= vergleiche.
PN	= Personenname(n).	v. J.	= vom Jahre.
po.	= polnisch.	wru.	= weissrussisch.

STRAIPSNIAI

LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS *

1. Transkripcija

Tarmėtyroje, rašant tarminius tekstus ar atskiras lytis, būtina visai tiksli fonetinė rašyba, tikslesnė nei vartojamoji įprastinė. Šiuo atžvilgiu seniau užrašytieji mūsų tarminiai tekstai, net ir A. Baranausko, labai trūktini. Atskiri tarmių tyrinėtojai naudojosi ir skirtingomis rašybomis, pvz. J. Otrębskis, A. Arumaa. K. Būga buvo susidaręs, palyginti, paprastą, bet pakankamo tikslumo transkripciją. Moderni ir labai tiksli fonetinė transkripcija liet. tarmėms sudaryta J. Gerulio. Ją sudarydamas rėmėsi 1925 m. Kopenhagoje įvykusios fonetikų ir kalbininkų konferencijos pasiūlymais (Phonetische Transkription und Transliteration 1925). Toje transkripcijoje žymimi net nebūtini tos pačios fonemos atspalviai, vad. variantai. Ją Gerulis vartojo savo diaktologiniuose darbuose, o praktiškai su ta transkripcija lituanistus studentus supažindino porą kartų Kaune surucštuose dialektografijos kursuose. Gerulio transkripcijos laikosi ir P. Jonikas (tų kursų dalyvis) pavyzdingame Pagramančio tarmės apraše (1939).

1951 m. išleistoje Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programoje pateikta transkripcija iš esmės irgi yra gerulinė, tik kiek suprastinta. Ilgieji balsiai žymimi būgiškai brūkšneliu viršum raidės (ā, ē, ī, ū), nors pusilgiams paliktas Gerulio žymėjimas, taškas po raidės (a., i., u., e.). Taip pat vartojamos įprastinės raidės ė, o siauriems ilgiesiems balsiams. Bet praktikoje jos nesilaikyta. Kaip matyti iš Lietuvos Mokslų Akademijos Darbuose paskelbtų dialektologinių ekspedicijų dalyvių straipsnių, dažniausiai verstasi įparastine rašyba. Ir Z. Zinkevičius savo Lietuvių dialektologijos (1966) pratarmėje nusiskundžia atlasui surinktosios medžiagos «labai suprastinta transkripcija». Jo paties vartojamai transkripcijai tikslumo atžvilgiu nieko negalima prikišti. Ji tik mažmožiais skiriasi nuo gerulinės. Priebalsių minkštumui žymėti vietoje kopenhaginio puslankio (ĵ) vartoja iš seno kalbotyroje įprastą dešininį brūkšnelį

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XV, 571-589.

(ń) ir taip pat nežymi savaiminio balsių a, o, u supriešakėjimo po minkštųjų priebalsių. Priebalsių minkštinimas tarmėse labai įvairuoja. Bet vis tik netikslu neskirti tikrų palatalinių k, g ir tokių pat pajūrio žemaičių ir, rodos, dzūkų t, d, atliepiančių č, dž (kačių, vedžiau), nuo palatalizuotų, tik suminkštintų priebalsių.

Šiame straipsnyje, skirtame šiaip skaitytojams ir, be to, spaustuvei trūkstant specialių ženklų, tarminės lytys rašomos įprastine mūsų rašyba, vadinasi, tik apytikriu fonetiniu tikslumu. Bet greta ū ilgiesiems balsiams vartojama ir ē, ī, ā[1]. Rašmuo å reiškia a, tariamą su o atspalviu, o raidėmis ǫ, ę (su taškais apačioje) žymimi pussiauriai neįtempti balsiai. Sukietėjęs l rašomas lenkišku ł, o y vartojamas garsui, kurį rytiečiai aukštaičiai taria vs. gl. pėlę, būtent pėły. Minkštinimas, tik prireikus, pažymimas atskiru diakritiniu ženklu, pvz. rytiečių bendraties galūnėje darít' ~ darýti.

2. Kalbos kitimas

Dažnai sakoma, kad kalba gyvena savą gyvenimą. O kaip visa gyvenime kinta, taip kintanti gyvendama ir kalba. Bet iš tikrųjų kalbos buvimo būtinoji sąlyga yra visuomenė. Kitaip sakant, kalba yra tos visuomenės padaras, nors ir ji pati be kalbos neįmanoma. Kalbą laikant socialinio gyvenimo dėmeniu, tenka pripažinti, kad ją neišvengiamai turi veikti ir tie patys to gyvenimo veiksniai. Todėl ir kalbos kitimo, vis tiek ar jis yra p i r m i n i s (pvz. savaiminė garsų raida), ar a n t r i n i s (svetimo posluoksnio ar antsluoksnio sukeltas), prigimtis yra taip pat socialinė.

Kalba kinta iš kartos į kartą. Vaikai jau kalba kiek kitaip nei tėvai, o skirtumai tarp senolių ir vaikaičių kalbos dar didesni. Lėčiau kinta garsynas ir kaityba, bet daug sparčiau žodynas. Mat, žodžiai, kintant gyvenõs sąlygoms, daiktams iš apyvartos dingstant, dažnai spėja pasenti vienos kartos būvyje. Nebevartojant daikto ar šiaip sąvokai atgyvenus savo amžių, pamirštami ir jų reiškiamieji žodžiai. Pirminėje ir kiltinėje visuomenėje kalbos kitimas, žinoma, galėjo vykti veik nekliudomai iš pašalio. Bet modernėje kultūrinėje visuomenėje to kitimo eiga žymiai sudėtingesnė. Atsikūrus nepriklausomai Lietuvai, veikiant bendrinei kalbai, pvz. žymiai sumažėjo slavybių ir mūsų liaudies šnekamojoje kalboje. Antrosios kartos jaunuomenė jau visai nebepažįsta daugybės seniau plačiai vartotų skolinių.

---

[1] Jei šie balsiai gauna tvirtapradę, laužtinę ar tvirtagalę priegaidę, tai rašoma (trūstant ženklų) tik á, é, í, â, ê, î, ã, ẽ, ĩ.

Kalbos kitimo vyksmas eina dviem kryptimis: disociacine ir asociacine (asmuo-visuomenė), kitaip tariant, veikiant išcentrinėms ir įcentrinėms jėgoms. Tų jėgų sąveikos padarinys ir yra vienoks ar kitoks kalbos iškitimas. Kaip nelygi jėgų įstanga, taip nelygus ir iškitimo laipsnis. Nuolatinis išcentrinių jėgų veikimas, kuris sukelia vad. inovacines bangas, ir diferencijuoja (teoriškai) vienalytį kalbinį plotą. Nekliudomai veikdamas jis pridarytų begales tarmių ir šnektų šnektelių. Bet šitai begalinei kalbos diferenciacijai kelią pastoja asociacija: kalbinės visuomenės tarpusavio bendravimas. Todėl pvz. susisiekimas laikomas vienu iš didžiųjų veiksnių, formuojančių vienalytę kalbinę bendruomenę. Ir kaip tik susisiekimo kliūtys: administracinės, politinės, gamtinės ir kitokios sienos ar ribos dažnai nusveria tarmių ir kartais net atskirų kalbų susidarymą. Jeigu pvz. rytų baltų gyvenamajame plote dar IX–X a. būtų susikūrusi viena centralizuota valstybė, tai labai abejotina, ar šiandien turėtume atskiras lietuvių ir latvių kalbas. Juk smulkesnės rytų baltų tautos, kuršiai, žiemgaliai ir sėliai kaip tik XIII–XVI a. ištirpo stipresnių ir ekspansyvesnių latvių ir lietuvių tarpe.

Svetimo ar ir gimininго etninio posluoksnio įtaka kalbų ir tarmių susidarymui taip pat neginčytina. Pvz. latvių tómininkų tarmė (šiaurinėje Kuržemėje) neabejotinai yra susidariusi veikiant lybių posluoksniui. Lietuvių kalbos tarmėse vėl yra kiek sūduviškų, kuršiškų, žiemgališkų bei sėliškų pėdsakų, ypačiai vandenvardžiuose. Gamtinės sienos dažnai eina ir tarmių ribomis, nes jos daugiau ar mažiau kliudo žmonių tarpusavio bendravimą. Pvz. Žùvinto ežeras ir palios skiria dzūkus nuo kapsų, o Nevėžio žemupys vėl kietai ir minkštai l tariančius (lẽkti: lẽkti, lãkia: lẽkia) viduriečius ir vakariečius aukštaičius. Staigios politinės ir socialinės pervartos taip pat gali pakeisti tarminį vaizdą. Pvz. Klaipėdos krašte prieš pat II pas. karą dar aiškiai buvo išskiriamos keturios žemaitiškos ir keturios aukštaitiškos šnektos (W. Fenzlau). Bet karo būvyje kraštui netekus daugumo senųjų gyventojų ir jų vieton atsikėlus daugiausia kaimyniniams kitokių tarmių žemaičiams, praktiškai veik visai išnyko ir senosios vietinės šnektos. Gyventojų pasikeitimas sudarė naują tarmių mišinį, kurio dienos irgi suskaitytos. Ateinančioji gyventojų karta čia grečiausiai kalbės šiek tiek tarmiškai nudažyta bendrine kalba, šiaurėje žemaitiškesne, o pietuose gal kiek aukštaitiškesne.

Tarmių, ypačiai šnektų susidarymui seniau nemaža įtakos bus turėjusios baudžiavinių dvarų ir parapijų ribos. Dvaro baudžiava ir bažnyčia spietė žmones draugẽn ir toje draugėje visų pirma mezgėsi šnektiniai skirtumai. Ne be pagrindo prieš I pas. karą ir dar vėliau žmonės tarmines ypatybes paprastai siedavo su parapijomis. J. Totoraitis (Zanavykų istorija 1929) vėl yra pastebėjęs,

kad lukšiškiai ir sintautiškiai dar atmenamai tebesivadino veliuoniškiais, nes senovėje Veliuonai priklausė, ten baudžiavą ėjo. O jų ir kalba veliuonietiška. Taigi tarmėtyrai labai svarbu ir «mažoji» dvaro, parapijos istorija. Be J. Reitelaičio monografijų apie Gudelių parapiją, Leipalingį, Liškiavą, Veisiejus ir J. Totoraičio Sūduvos Suvalkijos istorijos (1938) šioje srityje padaryta labai maža. Spragos čia neužpildo nė Br. Kviklio keturi Mūsų Lietuvos (1964–68) apžalginiai tomai, skirti platesnei visuomenei.

3. Tarmių pavadinimai

Specialistui dialektologui tarmės sąvoka yra tik sutartinė. Praktiškai tiriamajame darbe jis daugiausia operuoja garsyno kitimo, rečiau kaitybos reiškiniais, žodyno skirtumais ir tik atsiktinai sintaksiniais posakiais. Tam jis dialektologiniuose žemėlapiuose vedžioja izoglosas, tiksliau tariant izofonas, izomorfas, izoleksas ir izosintagmas. Tik kelioms izoglosoms sutampant į izoglosinę juostą, jis linkęs kalbėti apie tarmę. Šiaip žmonių šnekamojoje kalboje tarmės pramenamos pagal kurią nors į akis krintančią atsitiktinę, dažniausiai fonetinę, morfologinę ar žodyninę kalbos skirtybę. Ir čia paprastai tam tikru pavadinimu apibūdinama ne savoji, bet kaimyninė šnekta.

Terminai aukštaičiai ir žemaičiai pradžioje buvo tik geografiniai, vėliau administraciniai, o tarminiais išvirto tik mūsų laikais. Istorinė sąvokų priešprieša buvo Lietuva ir Žemaičiai. 1605 anoniminio rytiečių katekizmo autorius apie M. Daukšos verstą Ledesmos katekizmą sako, kad «perguldęs jį žemaitiškai, ir geidė anys nuog manę, idant lietuviškai būtų perguldytas». O juk Daukšos tarmė ne tik ne žemaitiška, bet net ne vakarietiška, o aiškiai vidurietiška (su l kietėjimu). Bet jau pavadinimai k à p s a i, z a n a v ỹ k a i, d z ū k a i yra tarminiai, praminti pačių žmonių. Pastarasis kalbininkų išplėstas visiems tam tikrais atvejais c, dz tariantiems aukštaičiams. Šiaip už Nemuno Vilniaus krašte nevienodai dzūkuojantieji aukštaičiai pravardžiuojami c ì k i a i s, c ì k a i s (: cìk «tik»), c i k t ū̃ n a i s (: ciktaĩ «tiktai»; Žiežmāriai, Kietāviškės, Strėviniškai), c í e k s a i s, c í e k s i a i s, c í e k a i s (: cíek «tiek»; Ignalinà, Daugėliškis, Dūkštas), k a p c i õ n a i s (: kap ciõn «kaip čia»; Taurāgnai, Sālakas). O vilniškiai dzūkai savo kaimynus, tariančius č vietoje jų tarmės c (čia : cia, ca), pramonioja vėl č i a č i õ k a i s (Nemunáitis), č i a g ž l i a ĩs, č i e g ž l i a ĩs (Pabėržė), č i a b ẽ r o m i s (Ignalinà, Daugėliškis). Užnemunės dzūkams (Krosnà) vėl ne tik jų kaimynai kapsai, bet ir apskritai visi kalbantieji nedzūkiškai yra ž e m a i č i a i. Mat to krašto šiaurės vakarų kampas kadaise administraciniu atžvilgiu priklausė Žemaičiams.

Siauriau pažįstami yra pvz. pavadinimai š l ė k i a i (Skaistgirỹs, taip vadina painiojančius š, ž ir s, z), š à k e l i a i ir r a ĩ k a i (Rudaminà, lazdijiškiams dėl pertaro šak ir raĩkia vietoje reĩkia), m a i k ė̃ n a i (Tverẽčius, kur sako mái «man»), u r ẽ k a i (Jonavà, Ukmergė̃; dešiniojo Šventosios pakraščio gyventojams, kur sakoma urė «aure»). A. Bezzenbergerio duomenimis M. Lietuvos pietiniai vakariečiai (Gumbìnės, Stãlupėnų apl.) buvę vadinami b a l t s e r m ẽ g i a i s. O pagal J. Jušką (Kalbos lietuviško liežuvio 1861) Ariogalos apylinkėje tuo vardu vėl vadinę Užnemunės gyventojus. Pramintas jis, matyrti, pagal šviesų apdarą, pilkas nedažytų vilnų sermėgas. O lietuvius gyvenusius nuo Įsrutiẽs ir Pìlkalnio veik iki pat Nemuno stalupėniškiai pravardžiavę s t r ù k i a i s, kadangi jie kalbėję «strukaĩ», t. y. trumpinę galūnes, dvibalsius ái, éi, áu vertę vienbalsiais ā, ē.

Kitos tarmės ar šnektos atstovai dažnai vadinami pagal stambesnę vietovę ar miestą, pvz. bìržėnai, kupiškėnai anykštėnai, tilžėnai, ragainėnai, klaipėdiškiai, šilutiškiai, telšiškiai, dusetiškiai, uteniškiai, tverẽčiniai (ir tverečẽnai), veliuoniečiai, šiauliečiai. Šiauriniai žemaičiai šiaulỹčiais vadina ne tik šiauliečius, bet apskritai visus nežemaitiškai kalbančius. Iš kitos pusės A. Bezzenbergeris ir K. Jurkšaitis Ragainės tarme (vok. Ragniter Litauisch, Ragniter Dialekt) vadino į pietus nuo Nemuno ištisusį lietuvių kalbos plotą, kurio lyg centrą sudarė Ragaĩnės aps. Bet patys žmonės ragainėnų pavadinimą tetaiko tik vienai Klaipėdos krašto aukštaičių šnektai (tarp tilžėnų ir viešvilėnų) priešais Ragainę. Kitos pusės Nemuno Ragainės aps. gyventojai vadinami tik užnemunėnais ir kalbančiais užnemunėniškai. Vadinasi, pačių žmonių vartojami tarmių pavadinimai vienur išplečiami, kitur susiaurinami.

Tarminiams skirtumams apibūdinti dažnai pasigaunama tam tikrų veiksmažodžių. Žemaičių gana plačiai vartojamas vkž. l e i š i ú o t i (trm. leišiǫ̃utę, leišiũtę) «kalbėti kita tarme, aukštaitiškai, kraipyti kalbą». Sakoma ir l e ĩ š i s, l e i š i ū̃ k a s «kas kalba nežemaitiškai, aukštaičiuoja, žodžius iškreipia». Pavadinimas susijęs su lat. ds. vd. leiši, lietuviai (dažnai menkinamai). Reikšmės raidai plg. tautovardį gudaĩ, kuriuo žemaičiai vadina aukštaičius, panevėžiškiai kupiškėnus ir t.t., paprastai kitų tarmių atstovus į rytų pusę. Vakariečių aukštaičių vėl vartojami vkž. l a i v i ú o t i (Ilguvà, apie veliuoniečius ir apskritai kitos Nemuno pusės gyventojus; Jùrbarkas apie žemaičius), l a i v ú o t i (Bagótoji, apie veiveriškius), l a i v ó t i (Jùrgaičiai, Pakalnės aps., ir Lazdynaĩ, Pilkalnio aps., apie šilutiškius), kuriais nusakoma žodžių tęsimas, suokimas, žemaičiavimas. Pavadinimas, atrodo, sietinas su vkž. laivúoti «plaukti laive, valtimi, luotu», pažįstamu iš dainų. Čia judėjimo veiks-

mažodžiu, fonetiškai imant, išreikšta kiekybinis elementas, garsų arba ir lyčių ilgis. Tai patvirtina pajūrio ir klaipėdiškių žemaičių posakiai p a v e l̨ k i n a i (patęsiamai), š l i ù d n i a i (nuožulnai) kalbėti, taikomi paprastai aukštaitiškai kalbantiems. O patys sakosi kalbą «stačiai», jų kalba esanti «stati». A. Juška savo žodyne vėl mini vkž. a i n ú o t i «tarti vaikai vietoje žem. vākā».

Pavadinimais g i r i n a ĩ č i a i ir l a u k i n a ĩ č i a i (Raséiniai, Eržvilkas, Gaūrė, Šimkáičiai, Nemākščiai), l a u k i n i ñ k a i (Bū̃dviečiai, Ragainės aps.), s a k ú o t n u g a r i a i ir m õ l i a i (Kazlų̃ Rūdà) liaudies kalboje paprastai nusakoma gyvenamoji vieta, jos pobūdis. Bet kur susiduria tarmės ar šnektos, jie pavartojami ir šioms vadinti. Plg. dar vkž. laukinaičiúoti «kalbėti su atitrauktu kirčiu» (Jùrbarkas).

Šalia įprastinių, plačiau vartojamų liaudinių ir vietovardinių pavadinimų, kalbininkai yra susidarę ir specialių fonetines tarmių ypatybes nusakančių terminų. Vietoje A. Baranausko t e l š i e č i ų, r a s e i n i e č i ų ir K. Jauniaus t e l š i š k i ų, r a s e i n i š k i ų, k l a i p ė d i š k i ų K. Būga trims žemaičių patarmėms vadinti (pagal dkv. dúona tarimą) susidarė dó u n i n i n k ų, d ū n i n i n k ų, d ó n i n i n k ų terminus. Pasekomis A. Salys aukštaičių rytiečių patarmėms ir šnektoms žymėti vartojo p á n t i n i n k ų, p ó n t i n i n k ų, p ù n t i n i n k ų (: dkv. pántis), r õ t i n i n k ų (:trm. rõtai vietoje rãtai), d ã d i n i n k ų (: trm. dãdā vietoje dẽdė), p ã n i n i n k ų ir ž a l i n i ñ k ų (: trm. pãnas, žalã ir žalẽ) pavadinimus. O kadangi põnas dabar Lietuvoje ne tik «pasenęs», bet ir niekiamas, tai 1948 m. Lietuvių kalbos rašybos žodyne įdėtoje tarmių apžvalgoje panininkai pakeisti ž ã d i n i n k a i s (: žõdis). P. Būtėnas vėl rytiečius, senąjį nosinį ą (ąžuolas, ąžuolẽlis) tariančius kaip o, yra pavadinęs o k ú o j a n č i a pašnekte (Archivum Philologicum III 1932).

4. Klasifikacija

Skirstyti liet. kalbos tarmes pirmasis yra bandęs jau D. Kleinas savo 1653 m. gramatikos prakalboje, kur kalba apie Prūsų ir D. Lietuvos kunigaikštijų liet. kalbos skirtumus, dar smulkiau išskirdamas klaipėdiškių ir kuršių, tilžėnų, ragainėnų, įsrutėnų, žemaičių, vilniškių ir kauniškių tarmes. Šią pastarąją (matyti, galvoje turėdamas Daukšos raštus) laiko visų geriausia ir tinkamiausia, todėl sekama ir Prūsuose (Hanc Caunensium Dialectum sequimur in Ducatu Prussiae, utpote omnium optimum et commodissimum). A. Schleicheris, liet. kalbos praktiškai mokęsis M. Lietuvoje, buvo šiek tiek susipažinęs ir

su jos tarmėmis. D. Lietuvos kalbą jis pažino tik iš rašto paminklų. F. Kuršaitis rucšdamas savo 1876 m. gramatiką, tarmių reikalais keliavo ir D. Lietuvoje, bet jų tiksliau skirstyti nebandė. Pirmas mokslinę liet. tarmių klasifikaciją 1898 m. yra pateikęs A. Baranauskas, turėdamas galvoje visų pirma buv. Kauno gub. Geriausiai pažindamas rytiečių liet. tarmes, jis jų skyrė net septynias, žymėdamas skaičiais iš vakarų į rytus : rytiečiai pirmieji žiemiečiai ir pietiečiai, rytiečiai antrieji ir toliau iki šeštųjų. Žemaičius jis skirsto į talšiečius ir raseiniečius. Tarp žemaičių ir rytiečių geografiškai išskiria vakariečius, perkirsdamas į žiemiečius ir pietiečius. Tuo būdu jam Lietuvoje susidaro iš viso vienuolika tarmių. K. Jaunius 1916 m. gramatikoje duoda kitą, paprastesnę, bet labai taiklią klasifikaciją. Jis Klaipėdos krašte išskiria trečią žemaičių donininkų patarmę, o dounininkuose vėl skiria tris šnektas pagal pralietuviškųjų *tj,*dj junginių išvirtimą, pvz. mačiáu, vedžiáu (Telšiaĩ, Rietãvas), maciáu, vedziáu (Veivìržėnai), matiáu, vediáu (Darbėnai). Taip pat iš rytiečių jis išskyrė viduriečius aukštaičius su kietu l (łėkt', kałbėt', sáułė, saula), bet su nepakitusiais dvibalsiais an, am, en, em, kaip ir bendrinėje kalboje (pántis, lañkas, sámtis, kañpas, gyvénti, tveñkti pémpė, teñpti). Jauniaus klasifikacija su 1919 m. P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika pateko į mokyklą. Vėliau ji A. Salio (aukštosios mokyklos reikalui) buvo papildyta ir detalizuota 1933 m. paskelbtame tarmių žemėlapyje. Jo atskira aukštaičių tarme buvo išskirti dzūkai. Čia dedamas kiek suprastintas to žemėlapio variantas (žr. Žemėlapis I). Jame be pagrindinių tarmių ribų raidinėmis santrumpomis pažymėtos patarmės ir kai kurios ryškesnės šnektos. Duomenys M. Lietuvai imti iš XIX a. paskutinių dviejų dešimtmečių A. Bezzenbergerio tyrinėjimų. Dabar tai beturi tik istorinės reikšmės. Vienur kitur Rytprūsiuose salelėmis iki pat mūsų laikų išlikę nesuvokietėję lietuviai baigiantis II pas. karui daugumas pasitraukė į Vakarus. O kas pasiliko, kartu su vokiečiais buvo ištremti į Sibirą.

Po karo, pradedant 1950 m., sukaupta nemaža papildomos ir iš dalies naujos tarminės medžiagos. Daugiausia tai studentų lituanistų atlikti atskirų tarmių aprašai (Vilniaus univ. ir Pedagoginio instituto diplominiai darbai) ir kelios mokslų kandidatų disertacijos. Jų vertė labai nelygi, ypačiai todėl, kad pradžioje nesinaudota kiek tikslesne fonetine transkripcija. Tai matyti iš Lietuvių Kalbotyros Klausimuose, Mokslų Akademijos Darbuose ir Kalbotyroje paskelbtų tų darbų ištraukų. Tačiau atliktas svarbus paruošiamasis darbas. Tai žymiai palengvino ir Z. Zinkevičiui, dabar geriausiam lietuvių tarmių žinovui, išleisti 1966 m. plačią ir išsamią Lietuvių dialektologiją. Jo patikslinta eilė tarmių fonetinių izofonų ir apskritai pateiktas

pilnesnis krašto tarminis vaizdas. Jis su A. Girdeniu pasiūlė net naują vad. struktūrinę tarmių klasifikaciją (žr. Žemėlapis II). Atsisakyta tradicinių terminų ir kai kurių tarminių vienetų skyrimo. Tačiau eilė izofonų vis tik abiejuose žemėlapiuose sutampa. Vargu kas laimėta donininkus pavadinus vakarų žemaičiais, o dounininkus — šiaurės ir pietų. Žinoma, šiuos abejus galima dar perskirti į kretingiškius bei telšiškius ir varniškius bei raseiniškius. Bet iš kitos pusės juk an, am, en, em virtimo ọn, ọm, ẹn, ẹm izofona (lángas, kam̃pas, žéntas, pémpė) draugėn jungia abejus šiaurės žemaičius su didžiąja dalimi varniškių. Trūkumu laikytinas ir l kietinimo izofonos nežymėjimas tarmių klasifikaciniame žemėlapyje. Kad priebalsio l sukietėjimas prieš ė, e, ę tarmių raidoje vaidina svarbų vaidmenį, tai patvirtina ir Zinkevičiaus knygoje tam skirti net trylika atskirų žemėlapių. Mat be reikalo nusispręsta tarmes klasifikuoti tik balsių izofonomis. Tik dėl to iš tarmių žemėlapio iškrito ir dzūkai. Nevisai tikslu užsispirti tarmes ir šnektas vadinti vien pagal miestus ir šiaip didesnes vietoves. Tokia vartosena praktikoje gali net klaidinti. Pvz. vilniškių rytų aukštaičių pavadinimas visai netinka, nes ruožui, kurį iš kraštų apriboja Trãkai, Rūdiškės, Valkiniñkas, Šalčininkai, Dievėniškės, Gervėčiai, Strūnáitis, Arniónys, Nemenčinė (faktiškai salelė), Pabėržė, Máišiagala, dėl sugudėjimo bei sulenkėjimo visai neturime kalbinių duomenų. Čia galėtų tikti nebent švenčioniškių pavadinimas. Arba vėl kretingiškiais tik dėl miesto pavadintas tarminis plotas, kur šakniniai nosiniai ą, ę (ką́sti, tę̃sti) tariami net trejopai: ǭ, ę̄ (Plùngė, Kuliaĩ, Salantaĩ, Kařtena...), ọu, ẹi (Latvijos pasieniu nuo Skuõdo iki Kretingõs ir Palangõs), ọn, ẹn (Rietãvas). Vietos žmonės tuos, kur taria dvibalsius ọu, ẹi, vadina ne tik kretingiškiais, bet ir palangiškiais, mosėdiškiais, skuodiškiais. Kretingiškių pavadinimas (dėl skirtingo nosinių virtimo) pvz. visai nesuprantamas salantiškiams ir juo labiau rietaviškiams.

Tarmių klasifikacija, tiesą sakant, daugiausia priklauso nuo to, kaip dialektologas interpretuoja tą ar kitą izofoną. Gryna struktūrinė interpretacija, ypačiai apsiribojant vien balsynu, žinoma, visada gali susikirsti su šiaip stebėtojo ar tarmės atstovo pažiūra, paprastai susidaroma pasirėmus kuria viena labai ryškia tarmine ypatybe. Bet ir specialistui dialektologui tarmių skirstymą sunkina ta aplinkybė, kad kelių izofonų sutapimas, jų juostos, rodančios aiškias tarmių ribas, praktikoje gana retas atsitikimas.

5. Žemaičiai

Liet. kalbą dviem tarmių būriais, į žemaičius ir aukštaičius suskaldė pralietuviškųjų *tja, *dja (išskyrus atvejus prieš u, v) nevienoda raida.

Aukštaičiuose iš jų išriedėjo sutaptiniai garsai, vad. afrikatos č, dž: *trẽtjas, *mẽdjai išvirto trẽčias, mẽdžiai. Bet žemaičių protarmėje balsiui a dėl asimiliacijos anksti supriešakėjus ir išvirtus e, priebalsis j pagal jau prokalbėje veikusį dėsnį turėjo iškristi ir dėl to iškritimo nebegalėjo atsirasti č, dž. Vadinasi, *tretjas išvirto *tretjes, vėliau tretes (M. Mažvydas), pagaliau dabartinis žem. trėts. Taip pat iš *mẽdjai per *mẽdjei išriedėjo žem. mẽdei arba mẽdė, mėdė. Raidai plg. vs. vd. svẽčias, bet šm. svetė (iš *svetjė), mečiaũ, vedžiaũ, bet meteĩ, vedeĩ (iš *metjeĩ, *vedjeĩ). Todėl pagal tą « žemaitškąjį garsų dėsnį » ir linksniuojama : jáutei, mẽdei, jáučiu, mẽdžiu, jáutems, mẽdems, jáučius, medžiùs, jáuteis, mẽdeis, jáučiūs, mẽdžiūs (Eŕžvilkas). Bet daugumas žemaičių čia dvibalsį ei yra išvertę vienbalsiu ē : jáutē, mẽdē, jáutēs, mẽdēs (Pãgramantis). Tačiau taip linksniuojančių žemaičių iš kitos pusės sakoma vs. km. jáuče, mẽdže, vs. vd. trečė (iš prolyčių *jáutjā, *mẽdjā, *tretjá, su ilgu galūniniu ā), baūdžiava, mečiáu, vedžiáu (iš *baudjavā, *metjau, *vedjau). Geriausiai žemaitiškasis dėsnis linksniavime ir asmenavime išlaikomas rytinių žemaičių, ypačiai dūnininkų (Viekšniaĩ, Kuršėnai, Kelmė, Skaudvilė, Pãgramantis...). Einant į vakarus, afrikatų palaipsniui mažėja. Visų pirma jos išmetamos iš vs. km. jáučio, mẽdžio : jâutę, mẽdę (Telšiaĩ, Vařniai, Kvėdarna, Šilālė, Švėkšna...). Pajūrio žemaičiai (Žemėlapis I : Pž) afrikatų linksniavime ir asmenavime jau visai nebeturi, nes nepakenčia č, dž ir t, d kaitos. Sakoma : ds. km. jâutiu, mẽdiu, matiâu, vediâu. Tai naujesnis kaitybinės analogijos reiškinys. Kad seniau ir pajūriniai žemaičiai bus turėję afrikatas, rodo tokios lytys, kaip bičiùlis, bičiuliáutis, Bleñdžiava (upė), sùkčius, kur afrikatos išlaikomos, nes kaityboje nesikaitalioja su t, d. Bet yra ir išimčių. Dabar pajūriniai žemaičiai afrikatų nebeturi ir tokiais atvejais, kaip mẽčioti, váikščioti, guõdžioti, aukščiáusias, pakařčiui, týčiomis (tik retur). Bet S. Daukanto tarmiški raštai rodo, kad jo čia dar tebetarta afrikatos. O jis kaip tik buvo kilęs nuo Lenkimų Skuõdo vls. Pažymėtina, kad žemaitiškasis dėsnis veikė ir M. Lietuvos aukštaičių šnektose, prisišliejusiose prie Kuršių Marių (žemėlapyje I atribota linija Saŕtininkai–Labguvà). Šis lietuvių kalbos ploto vakaruose pasireiškiąs priešingumas afrikatoms sietinas su senąja kuršių ir prūsų kaimynyste. Mat abi šios kalbos junginių *tj, *dj visai neversdavo afrikatomis. Plg. XIII a. vidurio šaltinių vokiškai užrašytus Kuršo vietovardžius Appreten, Lippayten, kuriuos dabar latviai taria Apriķi, Lipaiķi. Kada latviai susipažino su šiais vietovardžiais, jie jau *tj, *dj buvo išvertę š, ž (lat. svešs, mežs = liet. svẽčias, mẽdžias) ir todėl iš tų junginių kuršių kalboje išriedėjusius minkštuosius priebalsius t', d' pakeitė fonetiškai artimais minkštaisiais k',

g'. O prūsų kalbos paminkluose taip pat liet. medžiõnė, veřčiame atliepia medione, vertemai.

Afrikatos č, dž ir apskritai lietuvių kalboje nėra labai senos. Mindaugo laikais visi lietuviai bus tebetarę *žemaĩtjai, *aukštaĩtjai, kiek vėliau *žemaĩt'ai, *aukštaĩt'ai (su labai minkštu t'). Tai aiškiai rodo tų vardų rašymas su priebalsiu t vokiečių ir rusų šaltiniuose. Žemaičiai: 1219 Žemoitskyi kniazia Erdivil, Vykynt, 1263 vo vsei zemle Litovskoi i v Žemoiti, 1286 Litva vsia i Žemoit', 1290 contra hostes Lettowinos, videlicet de Sameiten, 1322 Samaythen, 1338 Sameiten, 1378 Sameythen. Aukštaičiai: 1322 Eustoythen, 1331–41 Ousteten, 1348 Auchstetten, 1357 Austeyten, 1374 Austheyten. Viename Vytauto 1420 m. lotyniškame laiške žemaičių vardas rašomas Samoyte, Szomoyth, Samaytas (lot. ds. gl.), Samagitte, terra Samaytarum, o aukštaičių — Auxtote. Jeigu patys lietuviai tuos vardus XIII a. ir dar XIV a. pradžioje būtų tarę su č, tai be abejo toks tarimas būtų vienaip ar kitaip atsispindėjęs ir rašyme. Volinijos metraščio Žemoit' (variantai: Žemot', Žomot'), kuriai atliepia Vytauto laiško Szomoyth, yra kuopinis daiktavardis, perdirbtas pagal tokius rusiškus metraštinius tautovardžius, kaip Kors' «kuršiai», Lib', «lybiai», Sum' «suomiai», vartojamus tik vienaskaitoje. Jei XIII a. pradžioje, kada voliniečiai susipažino su žemaičių vardu, šie jį jau būtų tarę su afrikata, tai rusų kalboje lyčiai Žemaičiai turėtų atliepti *Žemoič' (darybai plg. upėvardžius Ptič', Sluč'). Lytis Žemoit' aiškiai rodo, kad voliniečiai girdėjo lietuvius tariant *žemaitjai arba bent *žemait'ai. Livonijos eiliuotinės kronikos (parašytos apie 1290 m.) autorius, matyti, šį vardą irgi girdėjo be afrikatos č, nes rašo: Die Lettowen al zû hant, die Sameiten sint genant. Priešingu atveju, greičiausiai, būtų parašęs *Samaitschen, kaip kad rašo die dûtschen «vokiečiai». Nors aukštaičių vardas į istorinius šaltinius pateko tik XIV a. pradžioje, bet irgi ištisai rašomas tik su t. Todėl tenka manyti, kad XIV a. pačių lietuvių tebetarta *aukštait'ai. Iš *tj, *dj išriedėjusių minkštųjų t', d' dar neišvirtusių afrikatomis tarimą XIV a. patvirtina ir vietovardžių Giedraičiai, Vaišvilčiai (du Naujamiesčio vls. kaimai), Girdžiógala (Vaĩguvos vls. buv. dv.) rašymas vokiečių šaltiniuose. Hermano Vartbergiečio Livonijos kronikoje rašoma: 1373 Gedereythe, 1375 Gedereyten, 1368 Wysewilte, 1372 Waysevilte. Kituose Livonijos ordino aktuose vėl užrašyta: 1338 Kedraythe, 1348 lant Geidegallen (klaida vietoje Gerdegallen). Taip pat namaža vietovardžių su t, d vietoje dabartinių č, dž randame kryžiuočių XIV a. galo keliaraščiuose, pvz. Namaxste (Nemãkščiai), Leste, Lesten (Lẽščiai), Wandgaler (Vandžiógala), Tenjagaln (Tendžiógala, Grinkiškio vls. buv. dv.). Kadangi kelių žvalgai dažniausiai buvo prūsai, tai jie, žinoma, vietovardžius

galėjo ir suprūsinti. Bet tas priekaištas negalioja Livonijos šaltiniams. Tačiau, kad afrikatos XIV a. gale jau buvo išriedėjusios lietuvių kalbos ploto pietų rytuose, tai patvirtina tie patys keliaraščiai. Pvz. Vilniaus krašto upė Šalčià ir išvestinis miestelio vardas Šalčininkai (Šalčininkas) jau rašomi: 1385 Salse, 1379 Saltzeniken, 1382 Salsenicken, 1385 Salsenikin, kur nors ir netobulai išreikšta afrikata č. Ypačiai įdomus yra Ančios upės atvejis. Užnemunės Ančia (Juodoji ir Baltoji) užrašyta: 1379 Anse, 1385 Ansee, cleyne Ansee, o to paties vardo Žemaičių upė teberašoma: 1385 Ante, 1394 Antä. Tai be abejo rodo, kad žemaičiai XIV a. gale dar tebetarė *Ant'a, t.y. be afrikatos č. Tai mus verčia žemaitiškojo garsų dėsnio veikimo pradžią ir tuo pačiu afrikatų č, dž atsiradimą šiaurės Lietuvoje nukelti į XV a. pradžią ar net vidurį. Plg. vieno 1473 m. lotyniško dokumento rašymą Woischwilci, kur c, be abejo, skaitytinas č. Afrikatos, tik dzūkiškos, paliudytos ir XVI a. pradžios nedatuotame rankraštiniame poterių tekste, surastame 1962 m. Vilniaus univ. bibliotekoje. XVI a. paskutiniojo ketvirčio Raseinių žemės teismo aktuose Girdžiógala paprastai rašoma Girdziagola, Gerdziagola, Gerdžagola, Gerdžiagola, Gerčagola, taip pat Ánčia — Anča, Onča. Bet, matyti, iš senesnės tradicijos parašoma ir Gerdiagola, Antia, Ontia, Onta.

Žemaičių dabar skiriame tris patarmes (žr. Žemėlapis I) pagal rašomosios kalbos dvibalsių uo, ie (dúona, dienà) tarimą. Aukštaitiškosios lytys yra išriedėjusios iš baltiškųjų prolyčių *dōnā, *deinā. Pirmojoje, siaurėjant ilgojo ō balsio įgarsiui, kitaip tariant, jo pradžiai, ilgainui išriedėjo dvibalsis uo, o antrojoje visų pirma dvibalsis suvienbalsėjo į siaurą ilgą ė, o paskui, dar labiau susiaurėjus įgarsiui, vėl išriedėjo dvibalsis ie. Raidai plg. žem. žuõdis ir díeti iš žõdis, dėti. Iš kitos pusės žemaičių protarmės lytys bus buvusios *dōna ir *dēna. Donininkų patarmėje ir dabar čia tariami itempti ir gana siauri ilgi balsiai ǭ ir ę̄. Iš jų, balsiams ištisai dar labiau susiaurėjus, išriedėjo dūnininkų dū̀na ir dīnà. O tesiaurėjant tik išgarsiui, ilgojo balsio galui, vėl atsirado nauji dvibalsiai, dounininkų dǫ̀una ir dę̃inà. Raidai vėl plg. nosinių ą, ę (ką́sti, kę̃sti) virtimą pajūrio žemaičių šnektose: kǫ̃stę, kę̃stę (Salantaĩ) ir kǫ̃ustę, kę̃istę (Darbė̃nai).

Mažvydas, sprendžiant iš jo 1547 m. katekizmo rašybos, bus dar tebetaręs vienbalsius ǭ ir ę̄. Dūnininkų vienbalsiai ū, ī aiškiai paliudyti S. M. Slavočinskio 1646 m. giesmyne, kur rašoma: gidot, gluśnio, lipsnoy, pitu, pule ~ giedot, gluosnio, liepsnoj, pietų, puolė. Bet iš Raseinių teismo aktų žemėvardžių rašybos (pagal J. Sprogio žodyną) galima spręsti, kad dabartinių dūnininkų plote, ypačiai Krãžių, Karklė̃nų, Pãvandenės, Skaudvìlės, Vidùklės apl.,

vienabalsiai jau tarta XVI a. paskutiniame ketvirtyje. Pvz. aktuose rašoma: piva, pivali, vita, situva, liknas, liknelis, dube, ažulinas, ažulinis, ožulina, ažulijes, ažulija ~ pieva, trm. pievalė, vieta, sietuva, lieknas, lieknelis, duobė, ąžuolynas, ąžuolyns, ąžuolyno, ąžuolijos, ąžuolija. Plg. dar Uždutine (pieva), Akmenutoja, Klunavite, Klunviti, Klunina, Žardina, Žardinvitis, Šarkvitis, Križvite ~ Užduotinė, Akmenuotoja, Kluonavietė, Kluonvietė, Kluoniena, Žardiena, Žardienvietis, Šarkvietis, Kryžvietė. Kad dūnininkavimas galėtų siekti net pirmuosius XVI a. dešimtmečius, patvirtina 1561 m. Jùrbarko ir Virbãlio (Naujosios Valios) inventorius, kur Šešuviẽs intakas Šaltuonà rašoma Szołtuna, Szołtyna, Szołtona, o Jūros intakas Ẽžeruona — Azeruna (1571 m. Tauragės inventoriuje ir Azerona). Kadangi abi tos upės teka dūnininkų ir vakariečių aukštaičių paribiu, tai rašyboje atsispindi ir dvejopas tarimas. Ežeruonos rašymas su pradiniu a rodo, kad vietos šnektoje ẽžeras tartas ãžeras.

Sunkiau nustatyti douninkavimo pradžią. Teismo aktai dabartinio dounininkų ploto vietovardžiuose dažniausiai rašo mišriai, o, u ir e, i. Pvz. Apuõlė (Skuodo vls. dv. ir km.) rašoma Opole, Opule, Opuli, Opuly), Luobà (Sedos vls. km. ir upė) tik Luba, Luby, Viešvėnai — Vešviany, Vešveny, Višviany, Viešẽtė (Ventos kair. intakas, Mažeikių aps.) — Vešeta, Vešetia, Vešata, Višeta, Vešoitia, Vešeitia, o jos paupyje XVI a. buvęs dvaras *Viešetėnai — Vešetiany, Višetiany. Tai lyg rodytų, kad baigiantis XVI a. dar nebuvo išriedėję dabartiniai aiškūs dounininkų dvibalsiai ọu ir ẹi. Tačiau vienu kitu atveju jie aktuose visgi pasirodo. Beržoro apl. ežerėlis Síekis 1597 m. užrašytas Sijki, o senojo Rietãvo vls. vietovė *Liepaičiai (vėliau išnykę) rašoma Leipoiti (1566, 1580, 1588), Lipoite (1590), Lepoity (1595). Rašant vietovardžius, žinoma, čia galėjo atsiliepti ir Raséinių teismo raštininkų dūnininkiškas tarimas. Be to, naujuosius dūnininkų dvibalsius ọu, ẹi ir dėl jų pirmojo sando siaurumo rašantieji galėjo suplakti su u ir i. Dvibalsiams išriedant, pradžioje jų antrasis sandas turėjo būti daug silpnesnis (plg. Klaipėdos krašto viešvilėnų šnektos vkž. dẽti ir lóti, tariamus su vos girdimais i, u pogarsiais) ir todėl ausis galėjo jų dar neskirti nuo vienbalsių ọ̄, ẹ̄. Visa tai, matyti, ir atsiliepia mišrioje šaltinių rašyboje. Dar pažymėtina, kad senasis dvibalsis ei (pirmasis sandas platus) aktuose nuosekliai taip ir rašomas, pvz. Eidymtiškia, Eigirdy Eimutyškes, Geistovtiški, Meiliški, Šeiminiškia ~ Eidimtiškė, Eigirdžiai, Eimutiškės, Geistautiškė, Meiliškė, Šeimyniškė.

Dounininkų ir dūnininkų skiriamoji riba ne be daugio sutampa su kuršiškosios Ceklio srities ir apskritai kuršių gyventojo ploto pietų rytų siena. Dounininkų dvibalsių raidai bus atsiliepęs senasis kuršių posluoksnis, nes kaip yra pastebėjęs K. Būga (Aisčių praeitis

vietų vardų šviesoje 1924) ir kuršių vietomis tarta ou, ei, kur dabar lietuviai ir latviai taria uo, ie. Donininkų ir dounininkų riba vėl sutampa su Klaipėdos krašto politine siena, nustatyta 1422 m. Melno taikos sutartimi. Vadinasi, dounininkų prasidėjęs dvibalsėjimas jau nebepersimetė į Klaipėdos kraštą.

Būdinga, dabar veik visai išnykusi, yra vad. žemaičių dzūkų šnekta (žr. Žemėlapis I. Ždz) keturkampyje tarp Gargždų – Endriejãvo–Judrėnų–Veivìržėnų. Vietoje pagal žemaitiškąjį dėsnį išlaikomų afrikatų č, dž tariama c, dz, pvz. jâucę, mẽdzę, jâuciu, mẽdziu ~ jáučio, mẽdžo, jáučių, mẽdžių. Taip pat sakoma cè, ciâudietę, cio̧penietę, dziûtę ~ čià, čiáudėti, čiupinėti, džiūti; asmenuojama: meciâu, vedziâu, macę̂, vedzę̂, mãcę, vẽdzę ~ mačiáu, vedžiáu, matėi, vedėi, mãtė, vẽdė. Šnektoje, matyti, visų pirma junginių *tj, *dj virsta c, dz, o paskui analogiškai plista ir kitose lytyse. Jauniaus laikais dar buvę sakoma ir pẽcio̧s, kãcę ~ pẽčius, kãtė. Šnektai nykstant, jaunoji karta afrikatų atžvilgiu šiaurėje prisitaiko prie pajūrio žemaičių, o pietuose prie švėkšniškių, kurie dalinai išlaiko afrikatas č, dž.

Aukščiau minėjome, kad dounininkai ir dalis dūnininkų dvibalsius an, am verčia o̧n, o̧m. Rytiniai dūnininkai (Kuršėnai, Šaukėnai, Karklėnai, Upýna, Girdiškė...) čia yra vieną žingsnį toliau nužengȩ, vietoje an, ą, am taria un, um ir juos suplaka su rašomosios kalbos un, ų, um. Todėl, pvz. lángas ir lùnkas, kam̃pas ir kum̃pas tariami vienodai lùnks ir kum̃ps. Taip pat grą̃žtas, siū̃stas išvirsta gruñštas, siuñstas. Bet en, ę, em tik vienur kitur virsta in, im (Karklėnai, Girdiškė, Upyna). Tuo būdu vkž. leñkti tarime sutampa su liñkti, lem̃pa (: lèpti) su lim̃pa (: lìpti), o tę̃sti ir tį̃sti atliepia tas pats trm. tiñsti.

Žemaičių an, am ir en, em virtimas o̧n, o̧m, ȩn, ȩm ir un, um, in, im yra jaunesnis ir nepriklausomas nuo rytietiškojo (žr. toliau). Lytis mon vietoje man pirmą kartą paliudyta viename 1572 m. priesaikos tekste. Iš Raseinių teismo aktų vietovardžių sunku ką tiksliau spręsti. Rašoma labai mišriai on ir an. Rašydami on vietoje an raštininkai gal daugiau taikėsi prie slavų fonetikos reikalavimų. Bet Viduklės vls. Šiẽnlaukio km. žemėvardis užrašytas A n t a l e j a s l u n k u ir skaitytinas Añt Alė̃jos lankū̃ (: Alė̃ja, Viduklės vls. upė), taip pat kelių pievų ir Pãkražančio apl. upelio pavadinimas. Luka (praleista raidė n) rodo, kad dkv. lankà vietomis jau tarta lunkà. Kita Šienlaukio pieva rašoma Bolondy, Bolondys, Bolude, Bolundia ir Bolunde (Sprogio klaidingai išskaitytos Boluidia, Bolumbe). Pievos vardas *Balañdė, ds. *Balañdės pramintas pagal dkv. balánda, tokia piktžolė « Chenopodium ». Vietos šnektose, matyti, tarta ne tik Bolo̧ñde, Balo̧ñdes, bet ir Baluñde. Mažvydo

katekizmo rašyba (dangus, ranka, brangus, brągus, rąnd, schwęntasis, schwentagi, pękta) rodo jį tarus sveikus dvibalsius an, en. Iš vieno pavyzdžio schwintases ~ šventosios vargu galima daryti išvadą, kad jo jau tarta susiaurėjęs ęn. Dabartinėse tarmėse ęn eina visada poroje su ọn, o Mažvydo rašyboje nėra jokių ọn ar un pėdsakų.

6. Aukštaičiai

Fonetiniu požiūriu aukštaičiais laikome tuos lietuvius, kurie, išskyrus tik dzūkus, afrikatas č, dž taria visose tose padėtyse, kur jas tariame ir bendrinėje kalboje. Be to, visi aukštaičiai, su nežymiomis išimtimis M. Lietuvoje, išlaiko sveikus kirčiuotus dvibalsius ie, uo (píenas, dúona). Didesniame aukštaičių plote žymiai daugiau tarminio įvairumo. Skiriamos keturios pagrindinės tarmės. Trys pavadintos geografiškai: vakariečiai, viduriečiai, rytiečiai, o ketvirtoji pravardiškai — dzūkai (žr. Žemėlapis I).

V a k a r i e č i a i. Kadangi ši aukštaičių tarmė, tikriau sakant, jos pietinė patarmė yra ir liet. bendrinės kalbos pagrindas, tai joje ir garsinių bei kaitybinių skirtybių randame daug mažiau nei kitose tarmėse. Nuo savo artimųjų kaimynų rytuose ir pietuose, nuo viduriečių aukštaičių ir dzūkų vakariečiai atsiskiria junginio lė, le ir nosinių balsių ą, ę tarimu. Jie kartu su žemaičiais lė, le (lẽkti, lẽkia, sáulė) taria minkštai, o visi kiti aukštaičiai kietai (łẽkti, łẽkt', łẽkc', łãkia, lãke, łàk', sáułė, sáułē, sáułā, sáuła). Nosinius ą, ę (grą̃žtas, tę̃sti), kartu su viduriečiais, taria kaip ilgus ā, ē, bet tuo atsiskiria nuo dzūkų, tariančių juos rytietiškai ū, ī. Iš šiaurės į pietus ištisęs vakariečių plotas dar skaldomas trimis patarmėmis pagal nekirčiuotų galūnių -ė, -ės (sãkė, žẽmės) ir -o, -os (sãko, líepos) tarimą. Vakariečiai p i e t i e č i a i (žr. Žemėlapis I: Z, K, B) pralietuviškuosius galūninius -ā, -ās ir -ē, ēs išlaikė ilgus, bet susiaurino -ō, -ōs ir -ė, -ės. Vakariečiai ž i e m i e č i a i tuos balsius anksčiau sutrumpino ir nebegalėjo vėliau susiaurinti. Todėl šiauliečiai (Š) ir M. Lietuvos strùkiai (S) taria: sãka, líepas, sãke, žẽmes. Pereiginė tarp pietiečių ir žiemiečių yra v e l i u o n i e č i ų patarmė (VI). Jų plote iš šiaurės einanti galūnių trumpėjimo banga yra veikusi jau susiaurintus galūninius o, ė, juos paversdama, tiesa ne visur vienodai, u, i: sãku, líepus, sãki, žẽmis. Bet sãki persimeta net toli šiaurėn į pietų rytų žemaičius, o líepus, žẽmis sakoma tik nuo Veliuonõs Nevė̃žio pusėn ir net už Nevėžio. M. Lietuvos išnykusioji strùkių šenekta, be galūnių trumpinimo, dar ryškiai išsiskyrė tvirtapradžių ái, áu, éi vertimu vienbalsiais: jáns, ákšts, kékti ~ jáunas, áukštas, kéikti. Strukiuose A. Bezzenbergeris yra konsta-

Abu žemėlapiai iš A. S. *Lietuvių kalbos tarmių* skaipsnio, spausdinto *Lietuvių Enciklopedijos* XV tome (p. 575 ir 576)

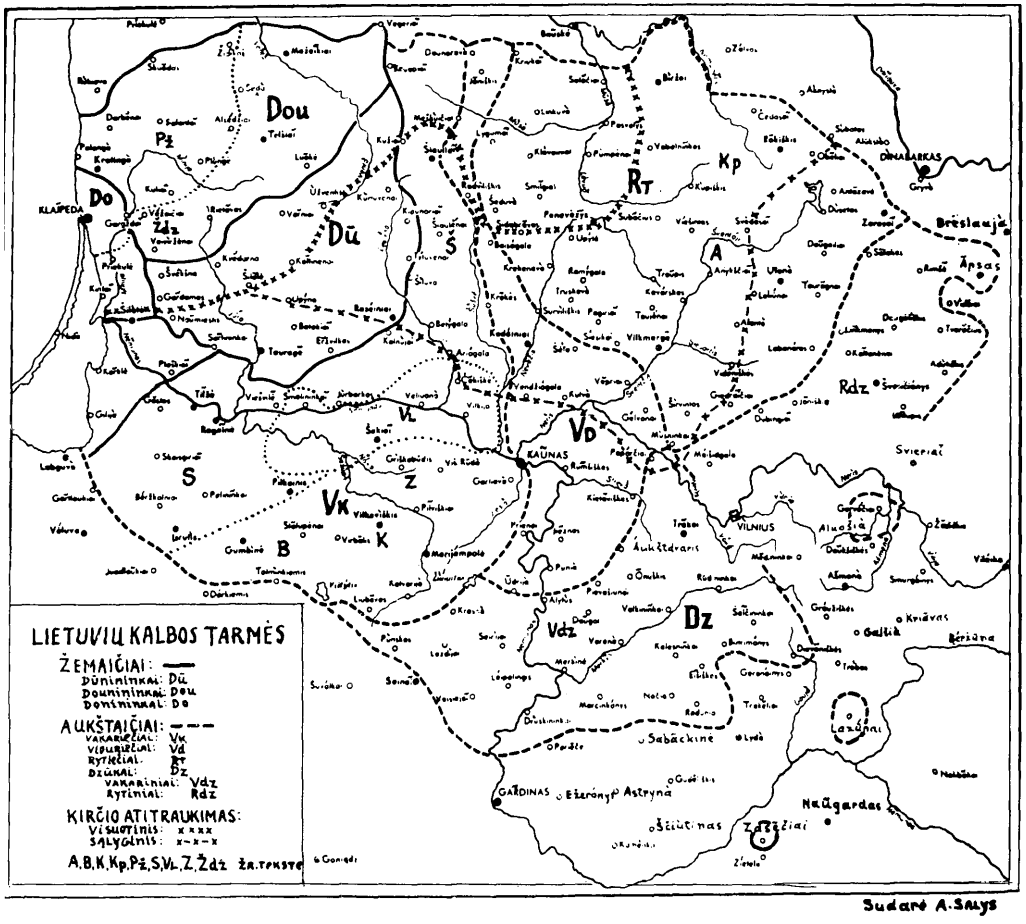

Žemėlapis I. Pagal A. Salio 1933 paskelbtą tarmių žemėlapį. Santrumpos: A — anykštėnai, B — altsermėgiai, K — kapsai, Kp — kupiškėnai, Pž — pajūrio žemaičiai, S — strukiai, Š — šiauliečiai, Z — zanavykai, Žd — žemaičių dzūkai

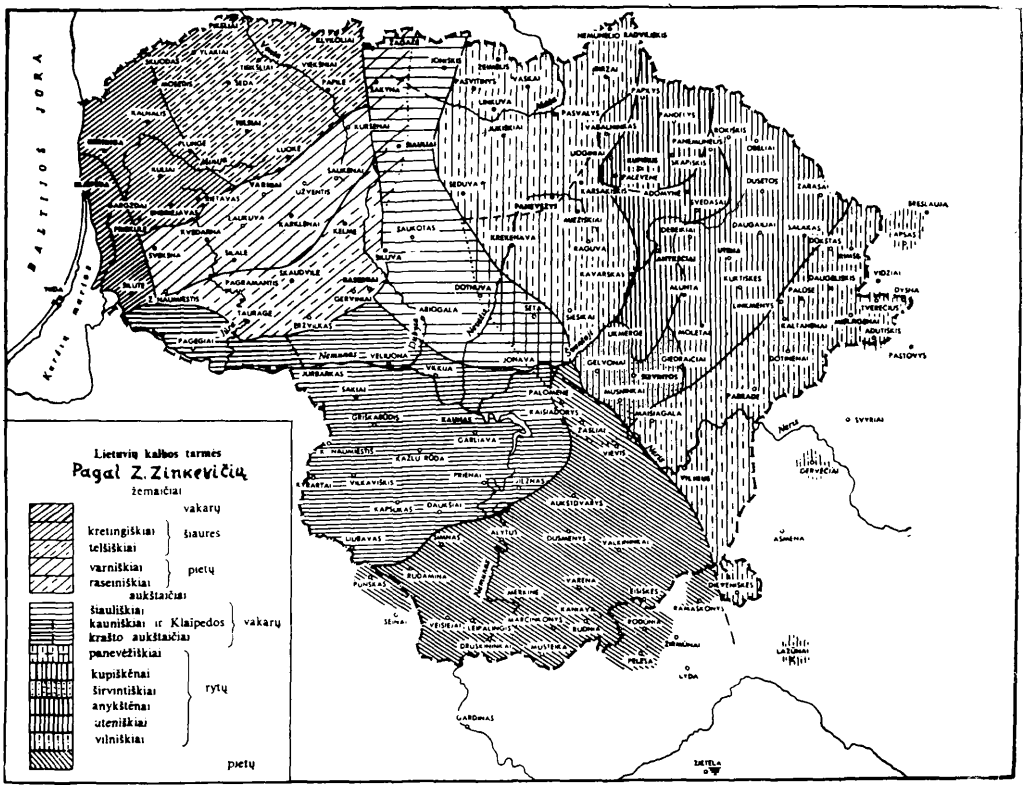

Žemėlapis II. Z. Zinkevičiaus ir A. Girdenio pasiūlyta struktūrinė tarmių klasifikacija

tavęs naujai atsirandantį ilgą balsį å, kuriuo išvirsta šnektinis ilgasis ā, kuriam atliepia rašomosios kalbos ã, á, ái, áu, ą́, ą̃, ą ir net ẽ, é, ę́, ę̃, ę, pvz. råša, kåln(a)s, dåkts, jåns, kåst, žåsìs, žåsei, miåta, giålda, pasiåsiu, skiåsta, skiåstù ~ rãšo, kálnas, dáiktas, jáunas, kąsti, žą̃sìs, žą̃siai, mẽta, gélda, pasę́siu (pasensiu), skę̃sta, skę̃stù. Žinoma, e, ę po minkštųjų priebalsių išvirto pirma supriešakėjusiu a, t.y. miãta, skiãsta ir tik tada galėjo virsti tolau å, kuris kokybe svyruodavęs tarp ā ir ō.

Visų pietiečių, t.y. zanavykų, kapsų ir M. Lietuvos buv. baltsermėgių (B) bendra ypatybė yra rašomosios kalbos nekirčiuotų šakninių ir galūninių ilgųjų balsių ā (ą), ė, ē (ę), ī (y, į), ō, ū (ū, ų) išlaikymas. Žiemiečiai ir veliuoniečiai, su mažomis išimtimis, juos trumpina: asà, tevẽlis, tesìm(a)s, ritẽlis, grižìm(a)s, ponẽlis (su trumpa o), víra (vs. km., gl.), víru (vs. ir ds. km.), lãpe (vs. vd., gl.), lãpi (vs. vd.), nãkti, nãktis, sū́nu, sūnus ~ ąsà, tėvẽlis, tęsìmas, rytẽlis, grįžìmas, ponẽlis, výro, výrą, výrų, lãpė, lãpę, nãktį, nãktys, sū́nų, sū́nūs.

V i d u r i e č i a i. Jie sudaro tik pereiginę tarmę iš rytiečių aukštaičių į vakariečius. Ir pats plotas šiaurėje siaurutė juosta, vietomis tarmiškai mišri. Plačiau jo pietuose (žr. Žemėlapis I: Vd). Ryški viduriečių išskiriamoji izofona yra junginio lė kietas tarimas žodžio pradžioje (lẽkti, lẽkt' ~ lẽkti). Ji viduriečius atriboja nuo vakariečių ir susieja su rytiečiais bei dzūkais, taip pat kietinančiais l. Galūninis -lė (kirčiuotas ir nekirčiuotas: pelẽ, sáulė) šiaurėje, kartu su kaimyniniais rytiečiais, verčiamas -lã, -la (pelã arba pẽla, sáula), o pietuose -łẽ, -łe (pełẽ, sáułẽ, sáułe). Tačiau sáula vėl persimeta net į vakariečius (Žagãrė, Gruzdžiaĩ, Šiauliaĩ). Taip pat į vakariečius siekia ir junginio léi (léisti) vertimas lai, bendras su rytiečiais ir dzūkais. Tačiau niekas iš vakariečių netaria kietai lėkti.

Iš kitos pusės dvibalsių an, am ir en em (lángas, kam̃pas, penkì, pémpė) išlaikymu viduriečiai aiškiai atsiskiria nuo rytiečių, šliedamiesi prie vakariečių ir vakarinių dzūkų. Taip pat ir nosiniai ą, ę, tariami vakarietiškai, po kirčiu visur ilgi ā, ē, o nekirčiuoti šiaurėje sutrumpinami. Šiuo atžvilgiu viduriečiai jau skiriasi ne tik nuo rytiečių, bet ir nuo dzūkų. Bet pietų rytų kampe (Darsū́niškis, Príenai, Jiẽznas, Bìrštonas, Punià, Balbiẽriškis ...) nosinių ą, ę tarime yra tam tikro mišrumo. Prieveiksmis teñ pietinių vakariečių aukštaičių šnektose yra išvirtęs tę̃. Taip lauktume tariant ir kaimyninius viduriečius. Bet šiame kampe girdime tī, taip pat tīnaĩ(s) vietoje tenaĩ(s). Jieznė sakoma grãštas, bet išgrīšk ~ grą̃ztas, išgrę̃šk. Tarp Alytaũs ir Balbiẽriškio sako žūsìs, grū̃štas, grūžít(ie), kīst(ie) ~ žąsìs, grą̃ztas, grąžýti, kę̃sti, bet kást(ie), kã, tã, nors vėl kūsnīs ~ kąsti,

ką̃, tą̃, kąsnỹs. Gana plačiai čia girdėti tariant: tīst(ie), sùkīs, sùkī, manī, tavī ~ tę̃sti, sùkęs, sùkę, manę̃, tavę̃ (vietoje manę̃s, manė̃, tavę̃s, tavė̃). Tai vad. príedzūkis. Mat kaimyniniai dzūkai nosinius ą, ę verčia ū, ī. Bet šiaip tikro dzūkavimo, t.y. c, dz čia negirdėti. Nors iš kitos pusės dzūkiškai tariama matioũ, vedioũ ~ mačiaũ, vedžiaũ (Punià) arba bū́tau ~ bū́čiau.

Ir kitais atžvilgiais viduriečiai vis derinasi prie kaimyninių tarmių. Ilgosios nekirčiuotos galūnės: -ė, -ės, -o, -os, -ys, -ūs (žẽmė, žẽmės, výro, rañkos, ãkys, sū́nūs) pietuose, iki pat šiauriau Kauno, išlaikomos sveikos, kaip ir kaimyninių vakariečių aukštaičių, ar bent tariamos su pusilgiais balsiais. Šiaurėje jos yra sutrumpėjusios ir tariama: žẽme, žẽmes, víra, rañkas, ãkis, sūnus, kaip ir kaimyninių tarmių iš rytų ir vakarų. Galūniniai dvibalsiai -ai, -au (výrai, vs. nd. šãkai, kráustai, kráustau, mataĩ, mataũ) paprastai viduriečių tariami, kaip ir bendrinėje kalboje, tik šiaurėje kirtis atitraukiamas į šaknį. Bet vidurio ruože (Kulvà, Vẽpriai, Šẽta, Survìliškis, Baisógala...) jau pasireiškia rytiečių įtaka. Visų pirma dvibalsis ai gauna vad. «išblėsusį» gerklinį atspalvį, kad tariant įtempiami gerklų raumenys ir jos išpučiamos. Paskui antrasis dvibalsio sandas silpnėdamas veik išnyksta ir pagaliau, kaip ir kaimyninių rytiečių pantininkų, gali išvirsti išblėsusiu vienabalsiu e (trumpu arba po kirčiu pusilgiu), pvz. víre, matẽ (su kietais r ir t) ~ výrai, mataĩ. O dvibalsis jau per pereiginį o̧u vėl išvirsta o̧, pvz. kráustu, matoũ ir kráusto̧, matõ̧ (su pusilgiu balsiu ir lyg «nukirsta» tvirtagale priegaide) ~ kráustau, mataũ.

Rytiečiai. Jiems tenka didokas aukštaičių plotas: trikampis Kriukaĩ—Mùsninkai—Zarasaĩ. Rytiečiuose turime devynias galybes šnektų ir šnektelių. Visų pirma juos galima suskaldyti į du šnektų būrius pagal dvibalsių an, am ir en, em ir nosinių ą, ę tarimą. Galiniai rytiečiai, į rytus maždaug nuo linijos Bìržai—Vabalniñkas—Kařsakiškis — Raguvà — Sìesikai — Mùsninkai, taria vienodai lúngas, luñkas, súmtis, kuñpas, píntis, piñktas, pímpe, tiñpt' ~ lángas, lañkas, sámtis, kañpas, péntis, peñktas, pémpė, teñpti, taip pat žūsìs, tīst' ~ žąsìs, tę̃sti. Į vakarus nuo tos linijos dvibalsių vienoks ar kitoks virtimas priklauso nuo priegaidės. Nuo K. Jauniaus laikų, vėliau A. Salio čia skirta du virtimo atvejai. Viduriečių paribiu (Žeimẽlis, Pašvitinỹs, Linkuvà, Lygumaĩ, Pakrúojis, Klóvainiai, Šeduvà...) tvirtapradžiai án, ám, én, ém dar išlaikomi sveiki, bet tvirtagaliai añ, am̃ jau verčiami o̧ñ, o̧m̃ ir ȩñ, ȩm̃ (prieš minkštą tolimesnio skiemens priebalsį) arba o̧n, o̧m (jei priebalsis kietas): lo̧ñks, ko̧m̃ps, pȩñk', tȩm̃pt', bet pio̧ñkts, tio̧m̃pts ~ lañkas, kañpas, penki, teñpti, peñktas, teñptas. Kiek ryčiau (Vaškaĩ, Joniškẽlis,

Pùšalotas...) áñ, ám̃ išverčiami jau nebežiūrint priegaidės: lǫ́nks, lǫũks, sǫ́mt's', kǫm̃ps ~ lángas, lañkas, sámtis, kam̃pas, Bet eñ, em̃ ir én, ém virtimas toks pat, kaip ir paribio atveju. Visiems toks pat, kaip ir paribio atveju. Visiems trims virtimo atvejams žymėti pagal dkv. pántis tarimą vartota ir terminai pántininkai, pòntininkai, pùntininkai. Tačiau paskutiniais Z. Zinkevičiaus tyrinėjimais jo išskirtoje panevėžiškių tarmėje (žr. Žemėlapis II) an, am, en, em virtimo atvejų vietoje dviejų susekti skirtingi penki. Kaip retenybė pastebėta tariant net púontis, súomtis, píempe (Jotáinių km., tarp Ramýgalos ir Raguvõs). Kirčiuotiems ą, ę pantininkų ir pontininkų šnektose atliepia ilgi ō, ē: kóst', tēst' ~ kąsti, tę̃sti. Bet Jotáiniuose vėl girdėta tariant žuõsis, úožulus ~ žąsìs ąžuolas.

Kadangi virtimas fonetiškai (nuo an, en per ǫn, ęn iki un, in; ą, ę per ō, ē ir ė iki ū, ī) toliausiai yra nuėjęs pačiuose rytuose, tai ten tenka ieškoti ir jo pradžios. Rytietiškieji un, in ir ū, ī iš an, en ir ą, ę paliudyti ne tik 1605 m. rytiečių katekizme ir K. Sirvydo raštuose, bet jau ir XVI a. pradžios rankraštiniuose poteriuose. Tarmiškai mišriame tekste rašoma: dvngv, kinthis, nvszyngi, szvyskisi, miris, dvanv, drawgisti ~ dangų, kentęs nužengė, švęskisi, miręs, duoną, draugystę. Bet šis reiškinys yra žymiai senesnis. Tai rodo tikrinių vardų rašymas istoriniuose šaltiniuose. Asmenvardinis kamienas m a n t- dažnai rašomas ne tik mont, mond, bet ir munt, mund. Pvz. kng. Algimantas 1379 m. Jogailos ir Kęstučio sutartyje su Ordinu užrašytas vok. Iwan Augemunten son, 1390 m. Vytauto sutartyje su kryžiuočiais herczog Iwan von Galschan (skaitytina: *Galšiónys) Ougemundes son, o 1401 m. Lietuvos didikų akte dux Yvanus Olgimunti. Rusų metraščiuose jis rašomas Ovgimont (1387), Ivan Ovgimontov (1390), Ivan Olgimontovič, Olgimundovič. Kýmanto kaimas (dabartinė Rožénka) Ordino keliaraščiuose apie 1385 m. rašomas Kymantendorf, Kymontendorf, Kymundsdorf. 1413 m. unijos akte Minimantas rašomas Mynimund, Mynymund, o Mantigirdas — Mondigerd. Dvibalsio an virtimo pradžiai nustatyti ypačiai svarbus Volinijos metraščio 1215 m. (data taisoma: 1219) įrašas. Tarp tais metais su Volinija taiką sudariusių liet. kunigaikščių minimi Dovsprunk ir Višimut. Pirmasis skaitytinas rytietiškai *Daũsprungas, kuriam bendrinėje kalboje atliepia *Daũsprangas (iš senesnio *Daũgsprangas = daũg + sprangas: sprangùs, sprangýti, spriñgti; plg. pavardę Sprangáuskas, perdirbtą iš *Sprangỹs, ir Gumbinės aps. km. vardą Springiai). Višimut (1252 Visimot), kaip rodo to paties metraščio dvejopas rašymas Mindovg ir Midog, Midogv (nurašytojo klaidingai išskaityta santrumpa Midovg), Dovmont ir Domont, vėl skaitytinas rytietiškai *Visimuntas, bendrine kalba Visimantas (XVI a. Visimont), kuriam atliepia dabartinė pavardė

Vismantas. Asmenvardžiai Kęstùtis, Kęsgáila yra išriedėję iš prolyčių *Kenstùtis, *Kensgáila (: kę̃sti, keñčia, keñtė). Pirmasis Hermano Vartbergiečio apie 1378 m. rašytoje kronikoje rašomas Kenstute, Kenstuthe, Keinstut, Keinstute, o Vygando Marburgiečio (apie 1394 m.) — Kynstut, Kynstute, Kynstud. Antrasis 1404-1430 m. laikotarpio dokumentuose irgi rašomas Kenzgal, Kinsgail, Kynsegail. Plg. dar rusų šaltinių Kistiutij (1350) ir Volinijos metraščio Kitenij (1215), kurie abu skaitytini Kinstiutij, Kintenij. Čia priebalsis n praleistas dėl rusų kalbos fonetinių savybių, kaip ir anksčiau minėtuose asmenvardžiuose. Kintenij irgi galėtų būti skaitomas rytietiškai Kintẽnis vietoje Kentẽnis. Darybai plg. Kentaĩ, Kentaũčiai (Plãtelių, Židìkų vls. km.), pavardes Kentrìmas ir trumpinė Keñtras, Kentráitis, Kentriaĩ, Kentrãliai, Kentráičiai (Šiaulėnų, Pagė̃gių Luõkės, Rauděnų vls. km.). Todėl tenka spėti, kad dvibalsiai an, en Lietuvos rytuose jau XIII a. vietomis buvo išvirtę un, in. Tai būtų visų seniausias lietuvių kalbos tarminio skilimo reiškinys, senesnis net už junginių *tj, *dj virtimą č, dž.

Fonetiškai an, en ir am, em virtimas ǫn, ęn, ǫm, ęm ir un, in, um, im yra tam tikra artikuliacinė asimiliacija, tikriau sakant anticipacija. Prieš nosinius priebalsius n, m žemesni balsiai pakeičiami aukštesniais, tariamais mažesnių žandų kampu ir tuo sutrumpinamas kalbos padargų artikuliacinis kelias. Rytuose prasidėjusi tų dvibalsių virtimo banga, plisdama į vakarus, pamažu silpnėjo ir pagaliau sustojo pasiekusi viduriečius aukštaičius.

Jeigu galinių rytiečių un, in būtų kitę toliau, tai būtų galėję išvirsti vienbalsiais ū, ī, kaip ir žūsìs, tīst' ~ žąsìs, tę̃sti per pereiginius laipsnius yra išriedėję iš prolyčių žansìs, teñsti, plačiai tebesakomų pietų rytų žemaičių, greta vėlesnės raidos šnektinių žǫnsę̀s, tę̃nstę (Rietãvas, Luõkė, Šilãlė...), žuñsìs, tiñsti (Kuršė̃nai, Karklė̃nai...). Bet rytiečių runkà ir pinkì toliau nebeišvirto *rūkà, *pīkì (plg. rytiečių lat. rūka, pīci) tik dėl to, kad lietuvių kalboje iš prokalbinių an, en, in, un žodžio šaknyje nosiniai ą, ę, į, ų (XVI a. tarti pro nosį, kaip prancūzų kalboje) išriedėjo tik prieš pučiamuosius priebalsius. Bet pietų rytų žemaičiai ir čia nosinius vėliau denazalizavo, ą, ę, į, ų vėl atvirto an, en, in, un, kaip kad tariama padėtyje prieš sprogstamuosius priebalsius. Todėl pvz. dkv. skrañdis ir sklą̃stis dvibalsis añ ir ą̃ atskirose šnektose atliepia vienodai añ, ǫñ uñ (priegaidė ant abiejų dvibalsio sandų): skrañdis, sklañstis, skrǫñdis, sklǫñstis, skruñdis, skluñstis.

Didokame puntininkų plote dar skiriama keletas ryškesnių šnektų. Kaimynų labiausiai pastebimos kupiškėnų (Kp) ir anykštėnų (A) skirtingos tarminės savybės. Faktiškai čia turime šnektą ir pašnektę. Nuo Latvijos sienos platoku ruožu, prasidedančiu tarp Pãpilio ir

Čedasų̃, pietų link per Skãpiškį, Kùpiškį, Šimónis, Víešintas, Subãčių, Anýkščius, Skiemónis, per Alantõs ir Ukmergės tarpą maždaug iki Širvintų̃, Giedraičių ir Dubingių̃ yra ištisusi šnekta, kur kiekvienas kirčiuotas a, išskyrus tik galūninį, verčiamas pusilgiu atviru o (su a atspalviu) arba net å. Kitaip kalbantieji kaimynai anykštėnus pvz. apibūdina posakiu rõtai vórgina órkli ~ rãtai várgina árklį. Ta dingstimi, kadangi tarmės atžvilgiu čia priklauso ir kupiškėnai, visam plotui pramintas r õ t i n i n k ų pavadinimas. Vėliau, renkant medžiagą lietuvių kalbos atlasui, ir rytinių dzūkų plote į pietus nuo Švenčionių̃, Dotinėnų apl. buvo aptiktas rotininkuojantis Mielagėnų kaimas. II pas. karo metu, tikrinant Vilniaus krašto vietovardžius, vėl teko sutikti vieną senuką iš Sudervės apl., kuris irgi rotininkavo, net Máišiagalos vardą aiškiai tarė Móišiagala. Visai galimas daiktas, kad abiem atvejais čia turime liekanas ir dzūkus užgriebusio didesnio rotininkų ploto. Dėl tų sričių sulenkėjimo pietinė šios izofonos riba lieka neaiški.

Šiaurinė rotininkų dalis su Kùpiškiu centre maždaug iki Viešintų̃ vėl išsiskiria sąlyginiu e, ė vertimu a, ā (jei nekirčiuotas, tik pusilgis). Naujasis balsis tariamas labai įtemptas. Verčiama tik prieš kietus priebalsius, taip pat visi atviros ir uždaros galūnės ė, e. Todėl pvz. asmenuojama: bágu, bėgi, bága; bėgsiù, bėgsì, bãgs, taip pat tariama dãdā ~ dẽdė, bet dėdítā ~ dėdýtė; katã, katãs, katãlā ~ katẽ, katẽs, katẽlė, távas ~ tėvas, bet tėvėlis; motùtā, motùtās, škm. mutùta ~ motùtė, motutės, mutùte; madùs, madùtis ~ medùs, medùtis. Dėsnis netaikomas po priebalsių k, g, š, ž, č. j. Todėl tariama: gėrā, kėlā ~ gėrė, kėlė, atsõkē ~ atsakė, nẽšē, vẽžē ~ nẽšė, vẽžė. Taip pat išlieka ir kirčiuotas e: vadù ~ vedù, bet vẽda ~ vẽda. Pagal įvairiuose pertaruose vartojamą trm. dādā ir šnekta praminta d ã d i n i n k a i s.

Rašomosios kalbos ilgasis balsis o amžių būvyje yra išriedėjęs iš ilgo baltiškojo ā, iki šiol išlaikyto sveiko latvių kalboje. Plg. liet. mótė, žinóti ir lat. māte, zināt. XVI a. raštuose tas ā, gal jau iš dalies tariamas su o atspalviu, t.y. å, gerai paliudytas žemaičio Mažvydo 1547 m. katekizme, 1573 m. tarmiškai mišriame Wolfenbüttelio postilės rankraštyje, 1578 m. Prūsų valdžios įsakyme Tilžės aps. bažnyčioms ir iš dalies S. Vaišnoro, taip pat žemaičio, Žemčiūgoje teologiškoje (1600). Labai nuosekliai rašoma a jau minėtuose XVI a. pradžios poteriuose: matherv, panv, mergas ~ moterų̃, ponų̃, mergõs. Tik pėdsakų senojo ā randame K. Sirvydo raštuose. Tačiau M. Daukša ir kėdainiškiai reformatų raštai tepažįsta tik o. Palyginus XVI a. su dabartine padėtimi, visų pirma krinta į akį, kad baltiškasis ā jau seniai bus išnykęs Žemaičiuose. Mažvydinis žādis (rašė: szadis) per pereiginį laipsnį ō yra jau spėjęs išvirsti dvibalsiu

uo, nes visi žemaičiai dabar taria tik žuõdis. Klaipėdos krašto Kařklės, Žařdės, Melnragos žvejų trm. râpęs, râda, žęnâtę ~ rópės, bulvės, ródo, žinóti vargu galima laikyti senovės palaiku. Greičiau tai latvybė, nes daugumas vietos gyventojų seniau buvo dvikalbiai, neskaitant jau vokiečių kalbos. Šeimoje ir ypačiai žvejodami kalbėdavo kuršiškai.

Senasis ā, nors labai nevienodai, yra išlikęs iki mūsų dienų puntininkų patarmės rytuose ir rytiniuose dzūkuose. Kirčiuotas grynas ā dabar retai bepasitaiko (Panemunẽlis, Rimšẽ, Adùtiškis...). Žymiai plačiau girdėti gana ryškus kirčiuotas ilgas å, nors ir įvairuojančio atspalvio (puntininkuose: Dùsetos, Zarasaĩ, Jūžintaĩ, Užpãliai, Svėdasaĩ, Utenà..., o dzūkuose: Dúkštas, Ãpsas, Daugėliškis, Tverẽčius, Mielagėnai, Ignalinà, Švenčiónys...). Dar plačiau sakomi pusilgiai, rečiau ir trumpi å ir a prieškirtiniuose skiemenyse, pvz. žådẽlis, žadẽlis ~ žodẽlis. Daug kur kirčiuotas o tik šiek tiek atviresnis, su nežymiu a atspalviu, o prieškirtinėje padėtyje jau girdimas grynas a (įvairaus ilgumo), pvz. Rõkiškis, bet rakiškėnas. Kirčiuoto ir nekirčiuoto rašomosios kalbos balsio o (põnas, žolẽ) tarminiam tarimui apibūdinti buvo sudaryti ir atskiri terminai: p ã n i n i n k a i ir ž a l i n i ñ k a i. Jų bendras plotas į vakarus siekia maždaug iki linijos: Õnuškis — Žióbiškis — Skãpiškis — Šimónys — Anykščiaĩ — Alantà — Molėtai — Giedraĩčiai — Nemenčinė.

Nuo prokalbinio ā iki dabartinio bendrinės kalbos ryškiai labializuoto ir siauro ō yra didokas artikuliacinis tarpas. Todėl pakeliui susidaro visa eilė pereiginių laipsnių, kurie neįpratusiai ausiai sunkiai pagaunami. Mat liežuvis iš neutralios ā balsio padėties palengva ima kilti užpakaline kryptimi, lūpų artikuliacija vėl pamažu apskritėja ir tuo būdu garsas palaipsniui keliais atspalviais pereina į gryną ilgą ō. Praktiškai aiškios ribos tarp o atspalvio å ir a atspalvio o (fonetinėje transkripcijoje žymimas apverstu c) nė nėra. Kirčiuotajam ā ėmus virsti o, prieškirtinėje padėtyje jis vietomis jau buvo aptrumpėjęs ir todėl išliko neišvirtęs. Bet iš kitos pusės tas virtimas kaimyninėje rotininkų šnektoje palietė ir po kirčiu pailgėjusį a (tvirtagalį ir tvirtapradį). Mat trumpajam a po kirčiu pailgėjus ir ā dar neišvirtus o, buvo neutralizuota senoji fonologinė priešprieša lapas (medžio): lãpas (= lõpas). Toliau abu ilgieji ā balsiai, senasis ir naujasis, lygiomis ėmė virtsti daugiau ar mažiau labializuota o.

Jau aukščiau minėtas priebalsio l sukietėjimas prieš priešakinės eilės balsius apima didžiąją dalį lietuvių kalbos ploto, išskyrus tik žemaičius ir vakariečius aukštaičius. To ł poveikis po jo einantiems balsiams e, ė, ę ir dvibalsiui ei Z. Zinkevičiaus išsamiai pavaizduotas jo knygos izofoniniuose ir izomorfiniuose žemėlapiuose. Sukietėjęs

ł jau paliudytas ir XVI—XVII a. paminkluose. M. Daukša savo 1599 m. Postilėje pvz. rašo: saułe, sáułeie, łetà, płeszęs, łęgwai, łęngwái, łągwái, prałękęnczos, páląktas, łantá, atłeistá, nułaistá, priłaista ~ sáulė, sáulėje, lėtà, plėšęs, leñgvai, lengvaĩ, praleñkiančios, pãlenktas, lentà, atleistà, nuleistà, prileistà. O jo 1595 m. katekizmo lytims negałêio, kałtés, atłáid', atłáidimas 1605 m. rytiečių katekizme irgi atliepia negałeio, kałtés, atłayd, atłaydimas ~ negalėjo, kaltės, atléid «atleisk», atléidimas. K. Sirvydo žodyne irgi rašoma: łełe, ładas, łynta, łynkas, łeydziu, łeydimas ~ lėlė, ledas, lenta, lenkas, leidžiu, leidimas, taip pat jo Punktuose: łyngwa, nusiłynkiau ~ lengva, nusilenkiau. XVI a. pradžios rankraštinių poterių athlayski, athleydzimv ~ atleiski, atleidimą irgi skaitytini su kietu l. To paties teksto athlyaydzame ~ atleidžiame minkštinamasis y po l, atrodo, padėtas per klaidą.

Priebalsiui l sukietėjus, po jo einančių balsių raida gali nueiti labai toli. Pvz. lẽkti ne tik išvirsta lẽkti, lẽkt', łẽkc, łẽkc' (veik visi aukštaičiai, išskyrus tik vakariečius), bet dadininkų (žr. aukščiau) šnektoje pagal jos dėsnį turi vėl išvirsti lãkt', o panininkuojančiuose Svėdasuose virsta dar toliau låkt'. Dkv. lẽdas, rodosi, tik Ukmergėje ir Rimšėje tariamas łẽdas, šiaip viduriečių ir rytiečių aukštaičių verčiamas lãdas, bet Svėdesuose jau ir toliau lọ̃das. Atitinkamai vkž. léisti tik Rimšėje sukietintas łéist', kitur išvirsta łáisti, láist, łáist', łáisc, o Svėdasuose, Anykščiuose, Ukmergėje dar toliau — lọ́ist'. Mat rotininkuoti pradėta, kada jau junginys le buvo išvirtęs la. Visi dzūkai, pietiniai viduriečiai ir puntininkų trikampio pietinė dalis (Síesikai, Ukmergẽ, Gélvonai, Molėtai, Giedraĩčiai, Širvintos, Mùsninkai...) dkv. pelẽ tik sukietina l: pełẽ, bet šiaip visi rytiečiai jau verčia pelã, atitraukiantieji kirtį — pẽla, o svėdasiškiai net pelọ̃ (su pusilgiu a atspalvio o). Vs. gl. pẽlę pantininkai ir pontininkai taria pẽłe, viduriečiai pietuose — pẽlã, šiauriau Kauno pẽla, o puntininkai ir visi dzūkai paprastai pẽły (su ilgu, o šiaurėje su trumpu balsiu, panašiu į rusų jery). Vietomis (Panemunẽlis, Svėdasaĩ, Debeĩkiai, Anykščiaĩ, Ukmergẽ...) greta su pẽły sakoma ir pẽlū, pẽlu arba vien tik pẽlu (Gélvonai, Síesikai...). Dėl lyčių pẽły: pẽlū gretimumo galūninis ū, u greičiausiai yra ne fonetinės, o morfologinės kilmės. Vietomis fonetiškai sutapus vardininko linksniams (plg. sẽkla, bylà ir trm. pẽla, pelã, ne tik su ilgu, bet ir su pusilgiu kirčiuotu a), lengva buvo ir galininke nuklysti į ā-kamieno linksniuotę (plg. trm. sẽklū, bĩlū ~ sẽklą, bỹlą).

Junginys lė, sukietėjus l, fonetiškai lengvai galėjo išvirsti lā, nes dabartinis bendrinės kalbos siaurasis ė yra išriedėjęs iš senesnio plataus ilgojo balsio ē. Daugelio rytiečių dar ir dabar ė tariamas ne toks siauras, kaip vakariečių. Plg. pvz. sėdėti, lẽkti ir tverečėnų

sẽdẽc', łẽkc' (su neįtemptu ir tik apysiauriu ẽ). Galūninis -y (ilgas ir trumpas) po sukietėjusio l yra tik to paties trm. ī (plg. kãtī, kãti ~ kãtę iš prolytės *kãten), po minkštojo priebalsio, fonetinis variantas. Vietomis, pvz. kupiškėnų, tverečėnų ir tariama pẽlī ~ pẽlę (tik su išblėsusiu pusilgiu arba ir ilgu i).

Rytiečiuose fonetinės raidos atžvilgiu ypačiai įdomus sukietėjusio l poveikis dvibalsiui en. Pavyzdžiu čia geriausiai tinka dkv. lentà, iš seno bendras visam lietuvių kalbos plotui. To negalima būtų pvz. pasakyti apie skolintinį dkv. lénkas (iš sen. rusų lęchŭ), kuris daugelyje tarmių yra atneštinis iš bendrinės kalbos, nes seniau jose vartota paliõkas (iš lenk. Polak). Rytiečiai dkv. lentà Z. Zinkevičiaus duomenimis (jo knygos žemėlapis nr. 69) taria loñt, kartais dar su vos girdimu galūninio balsio pėdsaku (pantininkų ir pontininkų plote, į šiaurę nuo Panevėžio), luñta, luñtu (išblėsęs galūninis -u), luntà (vakariniame puntininkų pakraštyje nuo Biržų iki pat Musninkų), lintà, liñta (su minkštu l) likusiame puntininkų plote ir rytiniuose dzūkuose. Pietų rytuose čia tariama ir łyntà, vietomis gretimais su lintà (Dievėniškės, Adùtiškis) arba luntà (Pabáiskas, Mùsninkai, Čiõbiškis), taip pat łintà (Tverečius).

Fonetiškai imant, lentà, sukietėjus l, visų pirma bus išvirtusi lantà (viduriečiai aukštaičiai ir vakariniai dzūkai), vėliau lontà ir pagaliau luntà, kaip kad rytiečių yra verčiamas kiekvienas rašomosios kalbos dvibalsis an (rankà). Bet łyntà ir łintà vėl tegali būti išriedėjusios tiesiai iš sukietintos łentà. Dabar plačiausiai tariama lintà (su minkštu l), greičiausiai, yra vėlesnės raidos padaras, būtent analogiškai išlyginta pagal senąjį junginį lin, pvz. lìndoti, lindà «mažoji zylė», liñkti, lìnkas «kreivas, sukumpęs». Kadangi rašomosios kalbos junginių lia, liau, lio, liu, liū (iš prokalbinio *lj), pvz. galià, pagaliaũ, liáutis, lióvėsi, galiù, liūnas, minkštas l išlaikomas ir visose l kietinančiose tarmėse, todėl tenka spėti, kad rytiečių protarmėje junginiai le ir lẽ (su atvirais e, ẽ) tarime skyrėsi nuo anų jotinio minkštumo junginių. Todėl vėliau jų vad. padėtinis minkštumas (pusminkščiai l) buvo neutralizuotas, kitaip sakant, tarime sutapo su kietuoju l junginiuose la, lau, lo lu, lū, pvz. lãpas, láukti, lõpas, lùpti, lūpa. Plg. skirtingo minkštumo l šiaurės vakarų žem. vs. km. lẽda ir vakariečių pietiečių lẽdo, kuris vietomis tariamas liãdo.

Iš tarminių lentà lyčių galima santykiškai nustatyti ir l sukietėjimo laiką. Plote, kur tariama łintà ir łyntà, l bus sukietėjęs dar prieš rytiečių protarmės dvibalsio en išvirtimą in (žr. aukščiau), nes šiaip junginyje lin l nekietinamas. Kitos vietose, kada en virto in, vietoje lentà jau tarta lantà ir todėl ji per pereiginį laipsnį lontà išvirto luntà, lygiai kaip ir rankà per ronka kad pasiekė runkà.

Apytikrį l sukietėjimo laiką padeda nustatyti L e n g v ẽ n i o asmenvardžio rašymas istoriniuose šaltiniuose. Mindaugo seserėnas Lengvenis Eiliuotinėje Livonijos kronikoje rašomas Lengewin, o viename Mindaugo 1260 m. akte Languinus sororius noster. Jei aktas yra Ordino falsifikatas, tai visgi istorikų nuomone padirbtas ne vėliau kaip pusėje XIV a. Dabar istorikų manoma, kad tas pats kunigaikštis 1247 m. minimas ir Volinijos metraštyje. Du to metraščio nuorašai jo vardą rašo Lonkgveni, o trečias Lonkogveni. Mat kopistas, nesupratęs, kad dviem raidėmis kg gadų ir ukrainiečių šaltiniai reikšdavo jų kalboms svetimą lietuvių kalbos sprogstamąjį priebalsį g, tarp jų, taikydamasis prie slavų fonetikos reikalavimų, įspraudė balsį o. Taigi vardas neabejotinai skaitytinas rytietiškai Langvėnis. Kitas Lengvenis, Algirdo sūnus, vokiškai ir lotyniškai šaltiniuose rašomas : Lingwen (1379, 1388, 1407), Semon dux alias Lingwenis (1389), Semen alias Lingweny (1388), herczog Lingwen (1407), Langwenne (1409, 1410), Symeon lengwyn (1411), lyngweyn (1413), Lengwenne (1416). Dviejuose 1389 m. rusiškuose aktuose jis rašosi Semen, inym imenem Lingveny, Lygveny, o prie 1385 m. akto pridėtame antspaude vėl įskaitomas rusiškas įrašas logven ... (su rus. jeru vietoje o). Taigi visuose šituose XIII—XIV a. šaltinių rašymuose, greta su lytimi Lengvėnis, atsispindi ir trm. Langvėnis, Łingvėnis. Todėl netenka abejoti, kad l kietėjimas lietuvių kalbos ploto rytuose vietomis jau buvo prasidėjęs apie XIII a. vidurį. Iš čia Lengvenio vardas ankstyva rytietiška lytimi Langvenis, kartu su kitomis Lietuvą liečiančiomis žinomis ir pateko Volinijos metraštin. Patarpininkauti čia būtų galėjęs V. T. Pašutos (Očerki po istorii Galicko-Volynskoi Rusi 1950) spėjamasis Naūgardo (Naugarduko) metraštis. Spėjant iš Eiliuotinės kronikos vartojamos to asmenvardžio lyties, tektų manyti, kad Livonijos vokiečiai jį iš šiaurinių lietuvių bus girdėję dar su nesukietintu l. Bet į XIV a. galą, matyti, jau buvo išriedėję ir trm. Łingvėnis bei Łyngvėnis. Pastarąją lytį aiškiai paliudija paties Lengvenio raštinės rusiško akto Lygveny, kur po y tik praleistas priebalsis n. Be to, XV a. pusėje sukietėjęs l ir išvirtęs dvibalsis en vėl paliudytas Leñtupio miestelio (Vilniaus krašte) vardui. 1459 ir 1461 m. Andriejaus Daugirdo donacijų aktuose naujai įsteigtai to miestelio bažnyčiai jo pavadinimas rašomas : Lintup, Łyntup, Lynthup, taigi rytietiškai Łiñtupis, Łyntupis.

7. Dzūkai

Dzūkavimo ypatybė fonetiškai labai ryški ir iš karto pastebima kitų tarmių atstovų. Pats terminas jau turi šimto su viršum metų tradiciją ir vartojamas ne tik kalbininkų, bet ir etnografų. Dvejopa

izofona c, dz (iš č, dž ir t, d + i, y, į, ie) aiškiai išskiria visą aukštaičių pietų rytų kampą kaip atskirą būdingą aukštaičių dzūkų tarmę. Visai kas kita išeina išskirsčius dzūkus, pagal naująją klasifikaciją, tarp vad. pietų aukštaičių ir vilniškių rytų aukštaičių (žr. Žemėlapis II) tarmių. Joms abiem pagal Zinkevičiaus ir Girdenio tarmių identifikacijos lentelę bendru išskiriamuoju pažymiu nurodoma kirčiuoto dvibalsio uo išlaikymas. O atskirai nurodyta, kad vilniškiai rytiečiai dvibalsį an verčia un (runkà), kaip ir puntininkai, o iš kitos pusės išlaiko sveiką kirčiuotą ã, neišverstą o, kaip kad kupiškėnai ir anykštėnai (rãtai), taip pat prieškirtinį ie, neišvertę vienabalsiais ę, e, ē (dienõs), kaip kad daro panevėžiškiai, širvintiškiai ir uteniškiai. Priebalsinę dzūkavimo izofoną, apjuosiančią ir geografiškai apibrėžtą tarminį plotą, nedera keisti iš vienos pusės tokiomis aukštaiškomis bendrybėmis, kaip kirčiuoto uo ir prieškirtinio ie išlaikymas, o iš kitos pusės konstatavimu, kad dzūkai nėra rotininkai, t.y. nei kupiškėnai, nei anykštėnai.

Dzūkavimo teoriškai nustatomą senumą faktiškai patvirtino ir jau minėti XVI a. pradžios rankraštiniai poteriai. Dzūkiškos afrikatos c, dz juose žymimos cz, dz, pvz. savotiška to meto lenkiška rašyba rašoma: visagalincza, tryaczv, athlyaydzame, czykyv, esczi, visagalinczi, svdzythv, dzevas, dzenv ~ visagalinčio, trečią, atleidžiame, tikiu, esti, visagalintį, sūdytų, dievas, dieną. Nosiniai ą, ę ir vs. įn. -a, -e (iš prokalbinių *-an, *-en) visų dzūkų, kartu su rytiečiais puntininkais, tariami ū, ī ir-u, -i. Plg. rankraštinių poterių dvanv, szwyskisi, szwenthv dwasyv ~ duona, švęskisi, šventà dvasià. Bet dvibalsių an, en tarimo atžvilgiu dzūkus vėl skirstome į vakarinius (Vdz) ir rytinius (Rdz). Rytiniai an, en, kaip ir puntininkai, verčia un, in (plg. poterių dvngvy, kinthis ~ danguj, kentęs), o vakariniai, jų neversdami, šiliejasi prie viduriečių ir vakariečių aukštaičių. Paskutiniais duomenimis jų skiriamoji riba, prasidėjusi tarp Mùsninkų ir Máišiagalos, eina rytų puse pro Vievį, Rūdiškes, Rūdninkų giria pro Piřčiupį, Šalčininkus, Benekáinius, per Varenãvo Dievėniškių tarpą, toliau palikdama Lazūnus rytiniams dzūkams.

Vietoje rašomosios kalbos č, dž apskritai visi dzūkai taria c, dz ir tos afrikatos bus tiesiai atsiraduosios iš pralietuviškųjų *tj, *dj juos asibiliuojant kiek priešakiau nei č, dž išriedėjimo atveju. Tai patvirtina rus. kutja, sudja (paskolintų ne vėliau kaip XII a.) skirtinga raida dzūkų ir šiaip kitų aukštaičių tarmėse. Vietoje kūčià arba ds. kūčios ir sūdžià dzūkai taria kūc(i)à arba kūc(i)os ir sūdz(i)à. Abu skoliniai paliudyti jau XVI a. (Daukšta, Bretkūnas; Wolfenbüttelio postilė: su kuciamis), o kūčių dar pažįstama ir ankstyvesnė lytis k u õ č i o s (Kuršaičio žodynas). Nėra jokio pagrindo manyti, kad ir dzūkai pirma *tj, *dj būtų išvertę č, dž ir tik vėliau perdirbę

į c, dz. Mat šnypščiamosios afrikatos iš seno buvo pažįstamos garsažodžiuose (čìrkšt, čiřkšti, džìrkšt, džìrkštelėti) ir skoliniuose (bažnýčia, čérpė) ir pagaliau tokiuose dariniuose, kaip giñčas (iš giñt + šas), lėdžingos « pačiūžos ». Dzkų, ypačiai vakarinių, tarminėse lytyse, kaip pvz. katiū̃, bìtiū, gùdiū (su ilgu arba pusilgiu u), matiaũ, vediaũ, mãtius, ródius ~ kačiū̃, bìčių, mačiaũ, vedžiaũ, mãčiusi, ródžiusi, afrikatos pašalintos dėl kaitybinės analogijos (plg. kãtės, katėms, bìtėms, mateĩ, mãtė, vėdė, mãtęs, ródęs).

Rytiniai dzūkai betgi ne visi t, d išverčia c, dz prieš i, y, į, ie. Pačiu puntininkų paribiu, nuo Apso iki už Kal̃tanėnų ir net Nemenčinės, Pabėržės apylinkėse t, d išlaikomi sveiki (tìkras, dienà). Bet arčiau gudų arba kur mišriai gyvenama (Tverẽčius, Vasiū̃nai, Mielagėnai, Adùtiškis, Švenčiónys, Švenčionẽliai, Strūnáitis, taip pat Gervėčių ir Lazū̃nų lietuviškosios salos) dzūkuojama lygiai, kaip ir vakarinių dzūkų (cìkras, dzienà). Kad t, d virtimas afrikatomis negali būti labai senas, rodo tikrinių vardų rašymas istoriniuose šaltiniuose. Ordino XIV a. galo keliaraščiuose pvz. rašoma: Abilitis (upelis pakeliui nuo Dùsios ež. į Alýtų, dabar Obelýtė, taip vadinama Peršėkės pradžia), Bytyskin des konigs dorf (Ašmenos apl.), Byuttiskin (Kriãvo apl. vietovė), Lediska (Astrynõs apl.), Wentischken (vietovė tarp Galšiõs ir Kriãvo), Ditto (Ditvà, Nemuno intakas). 1387 m. Vilniaus katedros privilegijoje užrašytas asmenvardis Hongutis (skaitytina Angutis arba net Augutis), o viename 1397 m. Vilniaus vyskupo Andriejaus akte vėl minimi kaimai Olgimontiszky (Algimantiškės, Varnionių apl.) ir Mosztiszky (dabar nežinoma). Lentupio bažnyčios 1459 m. privilegijoje duoklininkais užrašyti Lowkutis, Duguti, Speiuthy, Veluti (Laukutis, Dugutis ar greičiau iškraipytas Daugutis, Spėjutis, Vėlutis), o 1462 m. Varnionių — Vrszvtis, Gowszvthis (Uršutis, Gaušutis), taip pat Meraytis (Meráitis, Švenčionių apl. ež.), Sthrunoythys (Strūnáitis, bžk. netoli Švenčionių), Serenczany (Sarančiónys, buv. dv. netoli Lentupio). Lydõs aps. Voverių bažnyčios donacijos akte (tarp 1463-67 m.) minimi duoklininkai Turutis, Ronuctis (greičiausiai, iškraipytas Rankutis), bajorai Rodz(i)us (Rãdžius), Jundzilo (Jundilà), Radziski (Rãdžiškė, pieva), Dzitwa (Dìtvos paupio vietovė, į vakarus nuo Lydos). Toks vardų rašymas rodo, kad priebalsiai t, d daug kur dar nebuvo išvirtę c, dz net XV a. antrojoje pusėje, ypačiai rytinių dzūkų plote. Bet Sarančiónys ir Rãdžius (dzūkiškai su c, dz) vėl rodo, kad iš *tj, *dj jau kiek anksčiau buvo išriedėjusios afrikatos.

Kadangi dzūkų tarmė yra ištisusi visu lietuvių kalbos ploto pietų rytų šonu, kur susiduriama su gudais, o Užnemunėje šiek tiek ir su mozūrais, tai, rodosi netenka abejoti, kad dzūkavimas sietinas su tų kalbų panašiomis fonetinėmis ypatybėmis. Tai patvirtina ir

ta aplinkybė, kad rytiniai dzūkai, kur toliau nuo gudų, tik dalinai tedzūkuoja. Dzūkų afrikatoms c, dz pradžią, žinoma, bus davęs didesnis nei kitose tarmėse t, d minkštumas prieš priešakinės eilės balsius. Tai patvirtina ir palatalinių t, d ir k, g kaita, pastebėta daugiausia vakarinių dzūkų šnektose. Tos priebalsių poros painiojamos ir gretomis tariama: tẽvas: kẽvas, dẽdė: gẽgė, Drùskininkai: Drùstininkai, kiřvis: tiřvis, gíeda: díeda, net vietoje dzūkiškų cìkras, dziẽvas ~ tìkras, diẽvas pasakoma kìkras, giẽvas. Bet baigiančioje gudėti Zietelos saloje nedzūkuojama. Fonetiškai sustota pusiaukelėje ir tariama pakaitais tìltas: kiltas, šiĺtis (ugnis): šiĺkis.

Kad dzūkai neturi afrikatų prieš naujybinį i, pvz. kãtī, su katì, púodi ~ kãtę, su katè, púode, iš dalies galėtų būti kalta ir kaitybinė analogija, afrikatų nebuvimas kituose linksniuose. Be to, prieš senybinį balsį ę, -e (iš *-en) priebalsiai t, d, kaip rodo kitos tarmės, galėjo būti ne tokie minkšti, kaip prieš i, y, į, ie ir todėl pvz. tę̃sti, dzūkuose išvirtęs tĩsc arba tĩsc' (su vidutinio minkštumo t) išvengė asibiliacijos ir nebeišvirto *cĩsc, *cĩsc'.

8. Kirčio atitraukimas

Lietuvių kalbos kirtis yra laisvas ir kilnojamas. Be to, kirčiuotuose skiemenyse skiriamos priegaidės: t v i r t a p r ã d ė, arba strumtinė ir t v i r t a g ã l ė, arba tęstinė, žymimos dešininiu (akūtu: ˊ) ir riestiniu (cirkumfleksu: ~) kirčio ženklais. Kirčiuotiems trumpiesiems balsiams dedamas kairinis, ženklas (gravis: ˋ). Plačiau žr. Priegaidė, III t.

Senojoje savo vietoje kirtis išlaikomas tik liet. kalbos ploto pietuose. Šiaurėje, kaimynystėje su latviais, kirčiuojančiais pirmąjį žodžio skiemenį, ir lietuviai atitraukia kirtį į žodžio pradžią. Vieni jį atkelia visiškai į pirmąjį skiemenį, o kiti tik pusiau, palikdami pėdsaką ir senojoje kirčio vietoje. Tuo būdu žodyje yra lyg du kirčiai: stipresnis šaknyje ir silpnesnis galūnėje. Tai ypačiai ryšku šiaurinių žemaičių tarmėse. Skiriamas dvejopas kirčio atitraukimas: v i s u o t i n i s ir s ą l y g i n i s (žr. Žemėlapis I). Visuotinio atitraukimo plote žodžio galo kirtis atitraukimas nuo trumpos ir ilgos tvirtagalės galūnės į bet kokio ilgumo šakninį skiemenį. Pvz. vietoje šakà, šakàs, šakų̃, gyvà, gyvų̃, laukaĩ, laukùs sakoma: šàkà, šàkàs, šàkū̃ arba šàkū̃n, šàkū̃m, gĩvà, gívū̃, gívū̃n arba gívū̃m, láukã, lãukùs (šiauriniai žemaičiai), šàka, šàkas, šàku, gĩva, gĩvu, laũkai, laũkus (Jõniškis), šàk, šàks, šàku, gĩv, gĩvu, laũke (kietas k), laũks (Joniškẽlis). Bet nuo tvirtapradės galūnės, pvz. gerám, geríems, laukáms, gyvóms, šakóms, prieveiksmis visái, žem. matáu, matái, matéi, kirtis neatraukiamas.

Sąlyginio kirčio atitraukimas yra dvejopas. Dalis pietų rytų žemaičių (Kùrtuvėnai, Šáukėnai, Váiguva, Kel̃mė, Krãžiai, Karklėnai, Kal̃tinėnai, Upýna ...) ir kai kurie kaimyniniai vakariečiai bei viduriečiai aukštaičiai (Šiauliaĩ, Padubysỹs, Radvìliškis, Šiaulėnai ...), o iš rytiečių biržėnai kirtį atitraukia tik iš trumpos galūnės į bet kokio ilgumo šaknį, pvz. šàkà, šàka, šàk, gīvà, gīva, bet šiaip taria šakū̃, gyvū̃, laukaĩ. Plačiausiai ir toliausiai į pietus kirtis atitraukiamas nuo trumpos galūnės tik į ilgą arba dvibalsinę šaknį, pvz. tariama tik gīva, gīvi, laũkus ~ gyvà, gyvì, laukùs, bet šakà, šakàs, šakū̃, laukaĩ, laukū̃.

Kirčio atitraukimo priežasčių tenka ieškoti senų senovėje, baltų kilčių teritoriniuose santykiuose. Visuotinio kirčio atitraukimo izoglosa veik ištisai sutampa su seniau kuršių ir žiemgalių gyventųjų plotų pietine riba. Ypačiai būdinga, kad Šiaulių sritis, jau XIII a. gyvenama lietuvių, šios izoglosos irgi aplenkiama iš šiaurės. Kuršiai ir žiemgaliai, matyti, kaip ir latviai bus kirčiavę pirmąjį žodžio skiemenį. Iš jų šis polinkis buvo paveldėtas ir lietuvių, vėliau įsikūrusių kuršių ir žiemgalių gyventose šiaurės Lietuvos srityse. Rytų Lietuvoje yra gyvenę sėliai. Iš staigaus visuotinio kirčio atitraukimo izoglosos pasisukimo šiaurėn galima spėti, kad sėliai, greičiausiai, bus išlaikę, kaip ir lietuviai, laisvą kilnojamą kirtį. Sąlyginio kirčio atitraukimo plotas yra tartum atlaja stiprios atitraukimo bangos, tvinusios iš šiaurės. Šiaurės vakarų Lietuvoje pasireiškiąs galūnių trumpinimas negali būti laikomas kirčio atitraukimo priežastimi. Priešingai, trumpieji balsiai galūnėse nukrinta, o ilgieji sutrumpinami kaip tik dėl jų nekirčiuotumo.

Kirčio atitraukimo ribos nėra griežtos. Jos gali svyruoti net keliolikos kilometrų ruožu, kur mišriai vartojamos lytys su senuoju ir atitrauktu kirčiu. Jaunosios kartos tarime vis dažniau pastebimas beplintąs polinkis kirčiuoti pagal sąlyginio atitraukimo antrąjį atvejį.

Nuo tarminio kirčio atitraukimo reikia griežtai skirti ypačiai miestų ir iš dalies inteligentų šnekamojoje kalboje plintantį kirčiavimo išlyginimą, kirčio šokinėjimo siaurinimą. Pvz. tokie daiktavardžiai kaip suknẽlė, megztùkas, universitètas imama kirčiuoti su pastoviu kirčiu, nors bendrinėje kalboje privalomas kirčio nukėlimas į galūnę vs. įn. suknelė, megztukù, universitetù, vs. vt. megztukė, universitetė, ds. gl. suknelės, megztukùs, universitetùs. Arba vėl dkv. draũgas, dárbas kirčiavime vienaskaitoje apibendrinamas šakninis kirtis, o daugiskaitoje galūninis, nors bendrinės kalbos norma reikalauja kirčiuoti galūnėje vs. įn. draugù, vs. vt. draugė, darbė, o šaknyje ds. gl. dárbus.

Pačios priegaidės tariamos bei skiriamos ne visose tarmėse vienodai. Visi lietuviai skiria ántis: añtis (marškinių), áukštas: aũkštis, káltas (įrankis) : kal̃tas, gìnti (kraštą) : giñti (gyvulius), mérkti (akis): meř̃kti (linus), séilės: seĩlius. Ilgųjų balsių ir sutaptinių dvibalsių ie, uo tvirtapradė ir tvirtagalė priegaidės, pvz. plónas: plõnis, naujókas : naujõkas, bė̃ris « bė̀ras arklys » : bẽ̃ris « bė̀rumas », skýstas : skỹ̃stis, sū̃ris : sū̃ris « sūrumas », kíetis (augalas): kiẽtis « kietumas », líepa: liẽpti, ragúotas : raguõtis, aiškiai skiriamos žemaičių ir vakariečių aukštaičių. Bet einant į rytus ir pietus, jau pradedant viduriečiais, abi priegaidės ima artėti, tvirtapradė pamažu nustoja tvirtapradumo, jos būdingo stūmio. Vidurio rytiečiuose ir vakariniuose dzūkuose jos visai sutampa, sudarydamos vad. vidurinės tvirtagališkos priegaidės įspūdį. Pvz. panevėžiškiams jau nebeįmanoma priegaide skirti Velýkos ir Velỹ̃kis (pavardė). Užnemunės dzūkai vėl, neatitraukdami kirčio, priegaidę suvaiko tik iš kirčio šokinėjimo. Bet galiniai rytiečiai ir rytiniai dzūkai priegaidės vėl geriau skiria ir vienbalsiuose.

9. Galūnių trumpinimas

Dabartinėje š. v. Lietuvoje maždaug iki linijos Slavìkai – Veliunà – Ariógala – Krãkės – Griñkiškis – Krekenavà – Panevėžys – Kařsakiškis – Vabalniñkas – Papilỹs ir M. Lietuvoje buv. strukių šnektos plote trumpinamos ir prastinamos, nors ir nevienodai, visos tarmėse nekirčiuotos (iš seno arba atitraukus kirtį) galūnės. Apskritai trumpėjimas stipriau pasireiškia atribotojo ploto šiaurėje, kur, be to, visuotinai atitraukiamas ir kirtis (žr. Žemėlapis I). Trumpinimo ir galūnių prastinimo skiriami du tipai: žemaitiškasis ir vad. panevėžiškis.

Žemaičiai ir kaimyniniai vakariečiai aukštaičiai iki pat Nemuno, net šiauriniai viduriečiai (Jõniškis, Radvìliškis ...), taip pat M. Lietuvos buv. strukiai paprastai išmeta vad. « judrųjį » tematinį a. Tariama: gêrs vîrs, sêns dvârs, plẽ̀ks lèc, ẽ̀lks bàc (douninkai), gérs, vírs, séns dvárs, plìks lèc, ílks bàc (dūnininkai), gẽrs vírs, sẽns dvãrs, plìks lẽc, ìlks bãc (pietiniai pažemaitės aukštaičiai) ~ gẽras výras, sẽnas dvaras, plìkas lẽdas, ìlgas bãtas. Bet susidarant sunkiai tariamoms priebalsių samplaikoms, judrusis a išlaikomas. Pvz. pietiniai dūnininkai ir gretimieji vakariečiai čia nesiskiria nuo bendrinės kalbos ir taria kãklas, prũsas, šãšas, gañdras, džiaũgsmas, sãpnas. Bet daugumas žemaičių šiuo atveju galūnę -as išverčia trm. -ọs ir tuo būdu suplaka su u- kamieno daiktavardžių galūne : kãklọs, sãpnọs, kaip tõrgọs, vãisiọs ~ tuřgus, vaĩsius. Iškritus balsiui a,

fonetiškai žymiaí pakinta ja- kamieno vardažodžiai. Pvz. kẽlias, stãčias, pẽsčias, vẽjas, kraũjas, mókytojas atliepia žem. kêls (šiaurėje), kél's' (pietuose), stàc, pîesc, vîes, krãs, mûokītûos (dounininkai). Dkv. jáujas ir jãvas tariami vienodai jâus arba jáus. Bet pažemaitės aukštaičiai paprastai taria kẽles, stãčes, pẽsčes, vẽjes, mókītojes, rečiau kél's', vẽs ir vẽjs (pačiu paribiu). Vienur kitur sakoma gretimais ràc, diẽus ir rãtas, diẽvas (Veliuonà, Ariógala). Jurbarkiškiai paprastai taria balnas, bérnas, pir̃štas, mìnkštas, bet iš kitos pusės kam̃ps, drigañc, liẽpc, dẽkc ~ kam̃pas, drigañtas, liẽptas, dẽgtas. Net už Nemuno, zanavykuose įprasta pertaras vìrs kaĩp pipìrs ~ výras kaĩp pipìras.

Judrųjį a jau išmeta ir Mažvydas. Katekizme jis parašo Diews, dews, tews, tiews, pilns, kuns, sutwerims, net kraus, wes, makitos, apgintas ~ dievas, tėvas, pilnas, kūnas, sutvėrimas, kraujas, vėjas, mokytojas, apgintojas. Bet šiaip galūnė -as jo dažniau išlaikoma sveika. Santykiškai a iškritimo datą padeda nustatyti dounininkų mùšâms, gerôms ~ mùšamas, gerùmas. Mat jeigu a čia būtų išnykęs prieš dvibalsio am ir trumpojo u išvirtimą ọm, ọ, tai dounininkai šiandien turėtų tarti *mùšộms, *gerûms. Plg. jų kọ̃mps, kũmps ~ kam̃pas, kum̃pas.

Žemaičių nuosekliai numetami ir nekirčiuoti trumpieji galūniniai balsiai a, e, i. Pvz. vietoje nẽša, nẽšate, áudžia, áudžiame, tỹli, n.g. šálta sakoma nèš, nẽšat, âud, âudâm, tīl, šâlt (dounininkai), áud, áudam ir áudem, tīl' (pietiniai dūnininkai). Galūniniam balsiui nukritus, žodžio lytis dar gali ir suprastėti. Vietoje važiúoja, grýbauja, senẽja daugumas žemaičių sako važiôu arba važiū́, grībâu arba grībáu greta grībáun, seníe. Rašomosios kalbos žū̃va, griū̃va, lỹja, rỹja atliepia žem. žū̃n, griū̃n arba grū̃n, līn, rīn, bet pvz. apie Pãgramantį gretimais pasakoma ir žū̃, grū̃, lī, rī. Pažemaitės aukštaičiai čia nėra nuoseklūs. Pvz. jurbarkiškiai sako gied, audž', tīl', dainúo, bliáu ~ gíeda, áudžia, tỹli, dainúoja, bliáuja, bet vėl kãre, rẽme, siùva ir siùv ~ kãria, rẽmia, siùva.

Visos nekirčiuotos ilgosios galūnės -o, -os, -ė, -ės, -ys, -ūs, -ą, -ę, -į, -ų žemaičių sutrumpintos. Vietoje tãko, sãko, žẽmė, sãkė, ãkys, sūnūs, tãką, žẽmę, ãkį, sū́nų tariama tãka (km. ir gl.), sãka, žẽme, žemę (vd. ir gl.), žẽmi (vd.), sãke, sãkę, sãki, ãkis, ãkęs, sū́nus (tik pietuose), ãki, ãkę, sū́nọ, sū́nu (pietuose). Panašiai trumpina ir kaimyniniai vakariečiai aukštaičiai. Bet daugelis jų su ilgais galūnės balsiais taria ds. vd. ãkys, sū́nūs, km. výrų, žẽmių, dalyvius sãkąs, sãkęs, nórįs, sãką, sãkę, eīsiąs (trm. eīsẽs).

Išlaikomus trumpuosius ir naujai sutrumpėjusius galūninius balsius žemaičiai taria daug trumpiau negu aukštaičiai, kartais vos girdimai, murmamai, ypačiai Latvijos pasienio link. Pvz. Pãgra-

mančio tarmėje trims lytims mãtoma, mãtomo, mãtomą atliepia viena mãtuoma (su normaliai trumpu galūnės a), taip pat nósis tariama núosis (su trumpu atviru i). Bet jau palatvėje abi tos galūnės (i išvirsta silpnu ę) nežemaičio ausiai gana sunkiai pagaunamos, nors dar ir sudaro skiemenį. Tarmės atstovai aiškiai skiria trijų skiemenų mãtuoma nuo dviskiemenio màtuom ~ mãtome. Galūnių trumpinimas labai ryškus ir Klaipėdos krašto donininkų šiaurinėse šnektose. Čia, matyti, bus veikusi latviškai kalbančių kuršių įtaka. Pvz. klausantis (ne tos tarmės žmogui) atrodo, kad priekuliškiai krū̃mas ir krū̃mus, píeva ir píevų taria vienodai krûms, pę̂v, visiškai be galūninių balsių.

Dar stipriau galūnės trumpinamos bei prastinamos Mūšos upyno šnektose, vad. panevėžiškių rytų aukštaičių (žr. Žemėlapis II) tarmės šiaurėje (Žeimẽlis, Vaškaĩ, Salõčiai, Biržai, Pašvitinỹs, Pasvalỹs, Joniškẽlis, Linkuvà, Pùšalotas, Šeduvà ...). Visos galūnės čia trumpinamos ir prastinamos stačiai beatodairiškai. Kadangi kirtis visuotinai atitrauktas į žodžio šaknį, tai net ilgiejį seniau kirčiuoti balsiai ir dvibalsiai virsta trumputėliais murmamaisiais garsais ir paskui gali visai išnykti. Pvz. dárbas ir dárbus, gražì ir gražià, gražiù, veř̃šis ir veršiùs, akìs ir ãkys tariama vienodai: dárbs, gráž', veř̃š's', àk's' (su minkštais galūniniais ž, š, k, s). Lytims rãgui, ragù, ragè atliepia trm. rãg, ràg' (su minkštu g). Dkv. arklỹs ir akmuõ atskirose šnektose tariami: ař̃klis, ař̃kl's' (su skiemeniniu l), ař̃kel's' (ds. gl. ár'kel's' ~ árklius, abu su kietais k), àkmọ, àkma, àkọm, akem (su kietu k), kur priebalsiams l ir m išvirtus skiemeniniais, prieš juos įsprausvi balsiai e, o. Dėl fonetinių pervartų žodžiai gali pakisti nebeatpažįstamai, pvz. viẽšẹn, šiòkšen (su kietu š), vàpsev (su kietu s), pọ̀tens (su kietu t), žẹ̃ksẹn's', bẹ̃der (su kietu d), bẹ̃dẹ̀r' ~ viešnià, šikšnà, vapsvà, putnùs, žiñgsnis, bendrà, bendrì. Tai vis nepaprastybės, kurių kitose tarmėse nepastebėta. Kitos lytys vėl ne taip labai trumpėja: sãka, vaĩka, vaĩkọ, vaĩku, sãke, ādatọs, mĩres', kìlęs ~ sãko, vaĩko, vaĩką, vaikū̃, sãkė, ãdatos, miręs, kilęs.

Galūnėms suprastėjus ir kelioms lytims sutapus, jos dažnai beatskiriamos tik šakninio balsio ilgiu bei priegaide ir priebalsių neįprastu minkštinimmu (žr. aukščiau pvz.). Plg. dar vĩs, vę̀s', vìs, visì, visõs ~ visùs, visàs.

Mūšos upyno šnektų plotas geografiškai ne be daugio sutampa su XIII a. žiemgalių Upmalos sritimi. Žiemgališkasis posluoksnis galėjo atsiliepti ir čia jau XIV a. besikuriančių lietuvių kalbai.

ZANAVYKAI *

Zanavykai — šiaurinės Užnemunės lietuviai, kalbantieji viena aukštaičių vakariečių pietiečių tarme. Zanavykai kartu su šiauriniais kapsais yra davę lietuvių bendrinei kalbai jos tarminį pagrindą.

Kadangi tarminiai kalbos reiškiniai paprastai pasireiškia padrikai einančiomis izofonomis, izomorfomis bei izoglosomis ir kelių jų sutapimas į vad. izoglosinę juostą yra gana retas dalykas, todėl ir tarmių, o ypačiai šnektų ribos nėra griežtos, kartais veik nesusekamos. Vien zanavykams būdingų išskirtinių tarminių ypatybių, griežtai skiriančių juos nuo kaimyninių kapsų, kaip ir nėra. Abeji, kalbėdami šnektinėmis vakariečių pietiečių patarmės atmainomis, išlaiko sveikus ilguosius balsius ā, ē, ė, y, o, ū (rašyboje ir ą, ę, į, ų) ir nekirčiuotoje atviroje bei uždaroje galūnėje, pvz. vilką, dãrąs, žẽmę, sãkęs, lãpė, lãpės, nãktį, nãktys, vilko, ìlgos rañkos, sū́nų, sū́nūs.

Pietine zanavykų ir kapsų skiriamąja riba paprastai laikoma Višakis ir Šešùpė iki M. Lietuvos sienos ties K. Naumiesčiu. Ji čia sutampa su istorine Žemaičių seniūnijos pietine siena, kuri prasidėjusi nuo Nevėžio žiočių ėjo tomis pačiomis upėmis ir tik paprūsėje vėliau dar užgriebė Virbalio apylinkę. Šiaurės kryptimi zanavykiškai kalbama maždaug iki Sintautų̃, Šakių̃, Lukšių̃ ir Vìšakio Rūdõs. Šiauriau galūnės, ypačiai vad. nosinės ima trumpėti, o ilgieji galūniniai ė ir o balsiai sutrumpėję virsta i ir u, pvz. vietoje sãkė, kãtės, sãko, líepos tariama sãki, kãtis, sãku, líepus. Zanavykiškiausiai kalbama šio ploto centre, Žvirgždáičių, Grìškabūdžio ir Barzdų̃ valsčiuose. Tačiau šis galūninių balsių trumpėjimas nėra visur vienodas. Kai kur pakraščiais nosiniai ą, ę, į, ų sutrumpėja, o balsiai ė, o dar išlieka ilgi ar bent pusilgiai, neišvirtę i, u. Pvz. apie Sintautus vs. gl. vilką tariamas su trumpu a, o kiek ryčiau jau su ilgu.

Gyvoji zanavykų tarmė nuo bendrinės kalbos ir kaimyninių tarmių skiriasi keliomis, nors ir ne visame plote vienodai paplitusiomis, garsyno ir kaitybos ypatybėmis. Kai kurios iš tų ypatybių

---

* *Lietuvių Enciklopedija*, XXXV, 34-38.

taip pat bent dalinai nesvetimos ir kapsams bei vakariečiams viduriečiams, vad. veliuoniečiams. Ilguosius galūninius ą, ę zanavykai ištaria kiek ilgėliau negu kapsai, pvz. rañką, kãtę. Bet iš kitos pusės į ir ų abiejų tariami veik vienodo ilgumo, pvz. pãtį, sűnų. Kartais dėl didelio ilgumo galūnėje girdima net antrinė priegaidė, pvz. rañką̃, žẽmę̃. Tęstinius dvibalsius zanavykai taria pailgindami abu jų sandus, pvz. labaĩ geraĩ, metẽi, mataũ. Tuo būdu tie dvibalsiai yra ilgesni nei kapsų, kur priegaidė tenka antrajam sandui, pailginamam iki pusilgio, labaĩ geraĩ, mateĩ, mataũ. Todėl kapsams atrodo, kad zanavykai kalbėdami 'gieda'. Pvz. višakiniai atskiria griškabūdinius net iš vkž. eĩti tarimo. Pastarieji ilgojoje lytyje eĩtiẽ pratęsia ir priegaidėja galūnę, o anie taria trumpiau aĩtie, eĩtie. Šiuo atžvilgiu būdingas kapsų posakis: zanavyko ilgos dìpkos (medinės klumpės), jis padaro kaip ant skripkos. Priesagas -ybė, -ytis, -ytė, -aitė zanavykai, kaip ir kapsai, dažniausiai taria su tęstine priegaide, pvz. aukštỹbė, vištỹtis, mergỹtė, mergaĩtė.

Žodžio pradžioje bendrinės kalbos e- ir ei- zanavykai, ypačiai vakariniai, išlaiko sveikus, kur kapsai parastai išverčia a- ir ai-, pvz. ãžeras, aĩna. Zanavykams čia netrūksta ir hipernormalizmų, kaip ekmuõ, ešìs, net eñtis (Lukšiai, Griškabūdis) vietoje akmuõ, ašìs, añtis. Bet jų pasitaiko ir kitose tarmėse. Pvz. ekmuõ girdėti ir apie Eřžvilką bei Vãdžgirį, o ešìs taip pat Vilkaviškio apylinkėje ir net Vilniaus krašte (Tverẽčius). Prieš žodžio pradžios uo-, u-, o- mūsų tarmėse dažnai tariamas pridėtinis v. Bet zanavykuose jis retesnis nei kapsuose. Kapsai pvz. taria vúoga, vuřvas ir vúrvas, zanavykai irgi vúoga, vuogáuti, bet tik ùrvas (uřvas). Vien zanavykuose pažįstami hipernormalizmai su numestu v: óras, overẽ, okietỹs vietoje vóras, voverẽ, vokietỹs (Lukšiai, Žvirgždaičiai), kur veiveriniai, priešingai, vienodai taria vóras, turėdami galvoje tiek vórą, tiek órą.

Kaityboje zanavykai irgi pasižymi keliomis ypatybėmis, kurios tačiau vietomis sutinkamos ir kaimyninėse kapsų bei veliuoniečių šnektose. Zanavykai, ypačiai vakariniai, dar dažnai pasako bendratį su -ti (greta senosios kartos -tie, o jaunosios -t), kur kapsų besakoma tik, pvz., dirbt ir dirbtie. Palyginti, dar gyva zanavykuose ir veiksmažodžių dviskaita: eĩnava, ẽjova, eĩsiva, eĩkiva, eĩkita, sùkavos, sùkatos, taip pat pilnosios veiksmažodžių lytys, kaip mãtėme, mãtėte, nors iš kitos pusės dažnai galūnės ir trumpinamos, pvz. mãtom, mãtėm, bűsim. Ryški tarmybė, bet vėl ne išskirtinai zanavykiška, yra būtojo kartinio laiko lytys, kaip žinó, galė̃ = žinójo, galė̃jo. Plg. dar posakį: keliù ẽ, ẽ ir parẽ = keliù ẽjo, ẽjo ir parẽjo. Zanavykų dažniau nei kapsų sakomos ir analoginės veiksmažodžių lytys, gyvę́t (ie), pažį̀t(ie), gyvę́k, pį̀k = gyvént(ie), pažìnt(ie), gyvénk,

pìnk, atsiradusios šalia fonetiškai dėsningų trm. gyvęsiu, pažįsiu = gyvénsiu, pažìnsiu. Bent senesniajai zanavykų kartai įparstinės tebėra senosios esamojo laiko lytys pjauja, šũkauja, grybáuja vietoje naujesnių pjáuna (jablonskine rašyba piauna), šũkauna, grybáuna. Žemaičių visai sveiki išlaikyti dalyvių vardininkai, sãkąs, stóvįs, sãką, stóvį, gyvi dar ir zanavykuose, kur kitose tarmėse besako sãkantis, stóvintis, sãkantys, stóvintys.

Daiktavardžių linksniavime zanavykai daugiau nei kapsai yra išlaikę senovės. Kartu su žemaičiais ir M. Lietuvos lietuviais jie dar gali pasakyti ds. naudininką bei įnagininką su s, pvz. výrams, galvóms, katėms, naktìms ir galvõms, katẽms, naktimìs (iš galvomis, katėmis, naktimis), kur visos kitos lietuvių tarmės besako výram, katėm, galvóm, naktìm ir galvõm, katẽm, naktimì. Taip pat dar yra išlikę seni vs. nd. šùn, píemen, sẽser (sutrumpinti iš dar senesnių šùni, píemeni, sẽseri ar šùnie, píemenie, sẽserie) greta įprastinių šùniui, píemeniui, sẽseriai. Senoji karta tebesako ir pirmykštesnius ds. vt. akisè, širdisè. Priebalsinių kamienų senoji ds. vardininko galūnė -es, dar labai gyva galinių rytiečių aukštaičių tarmėse (Dusetos Linkmenys), zanavykų su kapsais išlaikyta tik lytyje šùnes šalia naujesnės analoginės šùnys, kaip ir sẽserys, dùkterys (pagal trečiosios linksniuotės ds. vd. nãktys). Taip pat naujoviškai sakoma vs. įn. píemeniu, šuniù, akià, šìrdžia, nors Grišk abūdžio apylinkėje dar girdėta akimì, širdimì (iš akimì, širdimì). Šešupės intako Siesartìs kilmininkas dabar sakomas Siesartiẽs, bet Lukšių apylinkėje 1926 m. iš vieno senuko girdėta Siesafts, kuris tegali būti sutrumpėjęs iš dar senesnės priebalsinio kamieno lyties *Siesartės, lygiai kaip vs. km. šuñs yra sutrauktas iš šunės (prieš 50 metų taip dar senių sakytaapie Prienus ir Punią).

Įvardžiuose zanavykai vietoje mùdvi, jùdvi, juõdvi analogiškai pagal vyriškąją giminę sako ir mùdi, jùdi, juõdvi, net nd. mùdiem, jùdiem. Yra išlikusi ir senoji vs. kilmininko lytis mãne, tãve greta plačiau sakomų ir dvejopai kirčiuojamų mãnẽ, tãvẽ, sãvẽ bei naujausių mãnęs, tãvęs, sãvęs. Mat galininkui mãnẽ visų pirma analogiškai pagal antrąją linksniuotę prisegta nosinė ir mãną imta taip pat vartoti kilmininkui. O kad lytis atrodytų dar kilmininkiškesnė, pridėta s. Plg. dar kitų tarmių manẽs, mãnies. Ir apskritai zanavykų ir kapsų asmeninių įvardžių linksniavimas pasižymi ypatingu lyčių ir kirčiavimo įvairumu. Pvz. sakoma ds. nd. mùm(s), mùmiem, mùmim, mùmì, ds. įn. mumì, mùmìs, mùmiem, mùmimì (dažnumo eile). Vyresniosios kartos kalboje pasitaiko dar išlikusių ir senų įvardžiuotinio linksniavimo lyčių, pvz. vs. nd. baltámjam, jámjam, támjam, vs. vt. baltamìjam(e), jamìjame, šìtamjam(e), ds. nd. baltíemsiem(s), baltómsiom(s), jíemsiem(s), šìtiemsiem(s), šìtomsiom(s). Bet

iš kitos pusės pvz. tóji, su jąja, su tąja trumpinama tój, su tái, su tá, su jái, su já. Vietoje bendrinės kalbos įvardžiuotinės lyties jóji zanavykai ir kapsai dažniau vartoja jinaĩ (iš ji + nai, darybai plg. kupiškėnų vs. gl. jąnai, trm. jūnai, iš jan + ai), o be to dar rečiau pasakoma ir jyjẽ, jijẽ, jìji, jojẽ ir stutrumpinta jój. Vs. nd. mán dažniausiai trumpinamas má, lygiai kaip ir prieveiksmis teñ tariamas tẽ. Prieveiksmį kodẽl zanavykai su kapsais paprastai ištaria kudẽ. Bendrinėje kalboje po I pas. karo iš kitų tarmių įsigalėjo prielinksnis dẽl, nors zanavykams su kapsais įprastas del. Jungtukas ir̃, kaip ir kitose tarmėse, prieš priebalsius, ypačiai greičiau kalbant, netenka r, pvz. àš i tù.

Tarmių susidarymas ir raida neatsiejamas nuo jų kalbamojo ploto gyvenos istorijos. Istorinės aplinkybės yra daug lėmusios ir zanavykų tarmės susidarymą. Visa Užnemunės, senosios Sūduvos šiaurė iki pat XVI a. pradžios, išskyrus siaurą pakaunės ruoželį, buvo ištisa negyvenama giria, kurioje anos Nemuno pusės gyventojų tik medžiota, žvejota, šienauta ir bitės kopinėta. Dar 1559 m. G. Valavičiaus atlikta girių 'revizija' aiškai rodo, kiek maža gyventojų tebuvo įsikūrę tame veik 250 metų Lietuvą ir Ordiną skyrusiame tyre. Po Melno ežero taikos 1422 m., Sūduvai galutinai atitekus Lietuvai, tyro girios tapo didžiojo kunigaikščio išimtine nuosavybe, pradžioje milžinišku jo medžioklynu su žvėrių varomis, jų perėjomis ir prie šių apgyvendintais sekėjais, žuvynojais ir šienautėmis. Žemaičių seniūnijai priklausiusioje Užnemunės dalyje Valavičiaus suminėtos ir aprašytos kunigaikštinės Jurbarko, Skirsnemunės, Veliuonos ir Vilkijos girios, pavadintos deš. Nemuno krante iš seniau buvusių pilių, vėliau valsčių vardais. Tos girios su ribomis, pagal Valavičiaus aprašą, pažymėtos V. Žemaičio sudarytame žemėlapėlyje (Pietinė Lietuva, 183 psl.). Nevienodą gyventojų tankumą Užnemunės giriniuose valsčiuose rodo ir iš kunigaikščio valdų surenkami mokesčiai. Pvz. XVI a. antrojoje pusėje kapomis gražių surinkta iš Alytaus 1510, Merkinės 1112, Birštono 950, Paširvinčio (Alvito) 803, Vilkijos 535, Veliuonos, Jurbarko ir Virbalio tarp 300-500, o iš Skirsnemunės tik 98 kapos. Bet Vilkijos vls. priklausė ir didelis tankiai gyvenamas plotas į šiaurę nuo Nemuno iki pat Ariógalos ir Jósvainių, o Paširvinčio vaitija (palei Širvintos upę) vėl, kaip pasieninė, buvo anksčiau ir tankiau apgyvendinta. Ir apskritai visu Prūsų pasieniu nuo Jurbarko iki pat Raigardo gyventojai politiniais sumetimais imta kurdinti žymiai anksčiau negu krašto viduje. Mat Ordinas, o vėliau hercogo Albrechto valdininkai vis stengėsi sau užgrobti daugiau pasienio žemių. Nuolatiniai ginčai su Prūsais dėl sienų vyko iki pat XVI a. vidurio. Pasienio ruožo tarp Jurbarko ir Virbalio apgyvendinimui daug yra nusipelniusi karalienė

Bona, 1527-56 valdžiusi čia didžiojo kunigaikščio dvarus. 1561 m. Jurbarko ir Virbalio inventorius duoda jau aiškų pasienio srities gyvenamumo vaizdą. Bet kad kaimai dar nauji, matyti iš to, kad jie dažniausiai vadinami pagal gyventojų pavardes. Pvz. Daugėlaičiuose gyvena keturi Daugėlaičiai, Kybartuose — penki Kybartaičiai, Meištuose (inventoriuje: Meištaičiai) visi gyventojai yra Meištaičiai (Jonas, Mikalojus, Grigas ir Petrošius), o Gluobiuose vėl gyvena Mačys Gluobys ir Jakelis Gluobaitis. Kartais ir pats vietovės vardas leidžia spėti jos amžių. Pašešupyje inventorius mini du gretiminius kaimus tuo pačiu Visbarynės ar Visbarynų (originale: Wisboriny) vardu. Dabar jų vietoje yra Slavikų bžk., gavęs vardą pagal Visbarynėj turėjusį smuklę Vaitiekų Slavikaitį. Bet priešais Slavikus anoje pusėje sienos ir dabar dar yra Visbarynų bžk. Pats vardas, jo priesaga -ynė, -ynai, rodo, kad apie XVI a. pradžią čia bus gyvenęs ar veikiau tik valdęs kunigaikščio dovanotą žemę koks bajoras Visbaras, pagal kurį ir praminta tos trys vietovės.

Šiaurėje visų pirma gyventojų imta kurtis kertamose giriose pagal Nemuną pačioje XVI a. pradžioje. Čia Aleksandras 1502 m. Jonui Sapiegai dovanojo didelį girios gabalą tarp Kerùpės (Dievógalos deš. intakas Zapyškio apl.) ir Liẽkės (Nemuno kair. intakas Lekėčių apl.) upelių, siekiantį Višakio ištakas. Tai davė pradžią Sapiegų panemunės valdoms. 1504 m. Sapiega vėl iš kunigaikščio gavo Gedigaudiškį su giria iki Siesarties upės, o 1508 m. mainais įsigijo dar Panemunės dvarelį. Gedigaudiškis (1517 m. Gedigoldiški, 1 šaltinio rašyboje reiškia balsį u), XV amžiaus gale prakurtas kokio bajoro Gedigaudo, tai dabartinis Gelgaudiškis. Šis vardas šaltiniuose pirmą karta paminėtas 1599 m. ir, matyti, naujai pramintas pagal vėliau dvarą valdžiusio didiko Gelgaudo pavardę. Panemunės dvaras nuo XVI a. vidurio pagal Sapiegą šaltiniuose vadinamas gud. Sapiežiški. Lietuvių šis pavadinimas, atrodo, susietas su liaudinių Sofijos *Zãpija (plg. trumpesnes Zãpė, Zapùtė ir vietovardžius Zapijáičiai, Zapijuvka) ir perdirbtas į *Zapijiškis (1559 m. lot. dokumente Zopiskei), o vėliau sutrauktas į Zapýškis. Darybai plg. Pagėgių aps. bžk. Vilkýškiai iš *Vilkijiškiai.

Veliuonos girioje gyventojų kūrimasis bus prasidėjęs jau apie XV a. vidurį, nes Aleksandras 1493 m. patvirtina donaciją, kuria Kazimietas Jogailaitis Žemaičių seniūno Jono Kęsgailos (1451-87) raštininkui Poškai buvo davęs žemės Vaiguvoje (orig. Oigovo) Veliuonos vls. Ir Valavičius Veliuonos girioje mini du Vaiguvos kaimus (dabar Vaiguviškiai, Plokščių vls.), taip pat karališkuosius Šilvėnų (3 km į p. nuo Veliuonos), Virbutų (orig. Virbutoviči, dabar išnykę, jei tai nėra Tvirbutai, 3 km į r. nuo Šilvėnų) kaimus, bet to dar aštuonis bajorų apgyvendintus naujakurius ir valakus valdančius

žvėrų sekėjus. Vilkijos ir Skirsnemunės giriose visai nemini gyventojų, tik pirmojoje devynis žvėrių sekėjus. Bet Jurbarko girioje jis jau randa žymiai daugiau gyventojų. Suminėti karališkieji kaimai: Kiduliaĩ (dabar bžk. priešais Jurbarką) ir Jotijõs paupyje dabar išnykę Ansaičiai (orig. Ganseisis, skaitymo klaida vietoja Ganseitis, iš vok. Hans, liet. Añsas), bevardis kaimas per mylią nuo Šešupės ir penkiose vietose atskirų gyventojų (Jotijos paupiais, tarp Jotijos ir Kregždañtės, tų upių santakoje ir toliau nuo ano bevardžio kaimo). O 1561 m. inventoriuje Jurbarko Užnemunės vaitijoje vėl surašyti stambūs Pervazninkų (20 valakų) ir Sudárgo (46 valakų) kaimai, mažesni Ramoniškiai (orig. Romanowiczy) ir keliolika naujakurių išilgai Jotijos upę. Iš suminėtų pavardžių galima spręsti, kad jų prakurti dabartiniai Gečiū̃ (Stonys ir Anskys Gečaičiai), Bunikių (Steponas Bunikis) ir Sutkiū̃ (Jonas Sutkaitis su brolais) kaimai. Pašešupio vaitijoje nusitiesusioje palei Šešupę iki jos santakos su Šiřvinta, 1561 m. jau buvo 17 kaimų su 140 valakų.

Į XVI a. galą, prekybai iškirtus panemunės girias, kaimų kūrimasis žymiai pasistūmėjo į pietus. Tačiau Šakių, Lukšių, Griškabūdžio ir iš dalies Sintautų apylinkės apie XVII a. pradžią dar tebebuvo veik ištisa giria. Dabartinių Šakių vietoje 1599 m. vos tik buvo pradėjęs kurtis Šakaičių kaimas, pramintas pagal ten gyvenusius penkis Šakaičius. Bažnyčia Šakiuose pastatyta tik 1689 m. Lukšiai ir Griškabūdis Sintautų bažnyčios metrikose pirmą kartą paminėti tarp 1697 m. ir 1706 m. Bet ir patys Sintautai bus įsikurę ne anksčiau kaip XVII a. pradžioje, nes 1641 m. statant bažnyčią, aplinkui tebebuvo giria. Tačiau 1706 m. metrikų knygas, parapijoje jau buvo 40 kaimų, o gyventojams daugėjant 1773 m. dar buvo prisidėję 36 nauji kaimai. 1561 m. inventoriuje paminėtas prie Šešupės ir Aukspìrtos santakos besikuriąs Suntautaičių kaimelis (visi keturi gyventojai užrašyti Suntowtowicz), atrodo, nieko bendro neturi su dabartiniais Sintautais, nes vietovės viena nuo kitos per 14 km; antra, jos pramintos iš skirtingų asmenvardžių Suntautas ir Sintautas. Barzdai K. Naumiesčio bažnyčios metrikose minimi tik nuo 1688 m.

Eksploatacijos reikalams giriose buvo statomos b ū d o s (per gud. ir lenk. buda ir vok. Bude ' pašiūrė, pirkelė '), kur buvo gaminama miško medžiaga, degami pelenai ir varomas degutas. Jos davė pradžią ir visai eilei vėlesnių kaimų. Zauavykuose pagal jas yra praminta Būdà (Jankū̃ vls.), Būdėlė (Jankų ir Plókščių vls.), Bū̃dvietis (Jankų ir Lukšių vls.), taip pat iš būdos savininko ar nuomoninko vardo: Griškabūdis, Skarbūdis (Barzdų vls.), Valãkbūdis (kitaip Šunkariaĩ, Slavikų vls.), Tamõšbūdis, arba Katiniškė, ir Meškabūdis, arba Meškučiai (Jankų vls.). Užnemunės girininkų

kalboje ir iki šiol yra išlikęs dagamų pramoninių pelenų senas pavadinimas p a t ã š i u s (per gud. patáš iš vok. Pottasche ' augaliniai pelenai '). Iš to praminti Patãšių (Ilguvõs vls.) ir Patašinės (Griškabūdžio vls.) kaimai. Nuo pat XVI a. pradžios Lietuvos Metrikoje ir kituose šaltiniuose minima eksportinė miško medžiaga vad. vančos, vančus, vančas, vančes (iš vok. Wagenschoss ' tam tikros ąžuolinės ar pušinės storlentės ', pvz. 1320 m. Christburgo komtūro privilegijoje). Šis terminas lytimi v á n č ė š a s buvo patekęs ir į lietuvių kalbą (Ruigio ir Kuršaičio žodynai). Pirminė skolinio lytis bus buvusi *vanšėsas, kur visų pirma supanašinta pučiamieji priebalsiai, o paskui junginys nš išvirto nč, kaip ir trm. grynčalà kad yra atsiradusi iš grynšalà. Sandui v a n- plg. dar XVI a. gudškųjų šaltinių vantuch ' storos drobės maišas ' (iš vok. Wagentuch ' storas audeklas '). Greičiausia Lietuvos valstybinės raštinės patarpininkauta ir lenkų trm. wanczos, wańczos ' apdirbtas medis, šulai statinėms ', taip pat gud. ir ukr. váńčes, váńčos ' ąžuoliniai tašai laivų statybai '. Tuo pat keliu gauti ir lat. vancis ' tam tikra sija ', vaņķi ' šulai '. Ir, žinoma, liet. vánta ' beržinė šluota vanotis pirtyje ' nieko bendro neturi su šiuo prekybiniu skoliniu.

Pateiktieji šiaurinės Užnemunės gyvendinimo duomenys rodo, kad zanavykų tarminiam plotui kaip tik tenka daugiausia XVI-XVII a. sąvartoje ir dar vėliau apgyventų girių sritis. Gyventojai čia atkilo iš anos pusės Nemuno, didžioji dalis iš istorinių Žemaičių, jų aukštaitiškai kalbančio pietų rytų kampo, atsiremiančio į Nevėžį. Tik taip suprantama, kodėl ir administraciniu atžvilgiu Užnemunės šiaurės vakarų kampas (žr. aukščiau) jau nuo XVI a. pradžios priklauso Žemaičių saniūnijai, nors anksčiau Žemaičių ir Sūduvos sieną darė Nemunas. Kolonizacijos kryptį kaip tik rodo ir nuo Nemuno į pietus nusitęsę senųjų Jurbarko, Skirsnemunės, Veliuonos ir Vilkijos valsčių plotai. Iš tų valsčių visų pirma ir kūrėsi gyventojai Užnemunės karališkuosiuose kaimuose. Šiuo atžvigliu aiškią nuorodą randame 1561 m. inventoriuje. Jurbarko Užnemunės vaitijoje ir Virbalyje pavardėmis įrašyta šeši Žemaičiai (Žemoitis, Žmoidzin, Žomoiczinowicz), po tris Veliuoniškių, Kauniečių (Kownianin) ir Upytiškių, po du Veliuoniškių ir Puniškių, Jurbarkiškis, Ariogališkis ir Simniškis, bet taip pat po du Vilniečių (Wilnowiec), Maišiagališkių ir Prūsų, Tilžėnaitis, Tilžionis ir net Kuršys. Mat naujai karalienės Bonos apie 1540 m. įkurtas Virbalio miestas masino gyventojų ir iš tolimesnių vietų, suminėta jų keletas net vokiškomis pavardėmis. Ir Valavičiaus minimas Jurbarko girioje tarp Jotijos ir Kregždantės gyvenęs Motiešaitis Žemaitis (Žomoitin). Be Sapiegos Užnemunės giriose žemių buvo gavę ir gyventojus kurdino taip pat ir kiti bajorai, pvz. Tverų tėvūnas Bilevičius, kng. Oginskis, Upytės žemininkas

Berdauskas Veliuonos girioje, o Jurbarko žemininkas Ulonas vėl valdė paprūsėje nemažą žemės gabalą su laukais ir mišku. Jie naujakurių bus atkėlę kaip tik iš tolimesnių savo valdų. Be to, J. Totoraičio nustatyta, kad šiek tiek gyventojų, ypačiai po 1709-10 maro, yra atsikėlę ir iš M. Lietuvos. Apskritai girių kolonizacija, pagal jo tyrinėjimus, baigta apie XVIII a. pradžią. Todėl galima spėti, kad ir zanavykų, ir kapsų tarmių galutinis susiformavimas pagrindu įvairių vakariečių aukštaičių šnektų, atsineštų iš anos pusės Nemuno, bus įvykęs baigiantis XVII a.

Anksčiau apgyventa panemunė ir paprūsė veik iki Kudirkos Naumiesčio dabar tarmiškai priklauso veliuoniečiams, o zanavykams ir kapsams tenka vėliau, daugiausia XVII a. kolonizuotų girių sritis. Jie abeji, kaip pietesni ir vėlesni naujakuriai, išliko nepaliesti iš šiaurės einančios nekirčiuotų galūnių trumpčjimo bangos. Bet ir veliuoniečių galūniniai -u, -us ir -i, -is (žr. aukščiau) yra išriedėję iš ilgųjų galūnių, nes fonetiškai trumpieji u, i balsiai tegali atsirasti tik trumpinant siaurus ilguosius o ir ė. Vadinasi, veliuoniečiai anksčiau yra sudaę vieną tarmių būrį kartu su vakariečiais pietiečiais. Bet iš kitos pusės veliuoniečių trumpinamasis galūnių virtimas negali būti senesnis už XVII a., nes šiaip, turint galvoje šiaurinės Užnemunės kolonizacijos eigą ir jos kryptį, nebūtų suprantamas nekirčiuotų ilgųjų galūninių o ir ė išlikimas zanavykų ir kapsų tarmėse.

Pavadinimas z a n a v ỹ k a i, vs. zanavỹkas, -ė, yra susijęs su Nóvos upe, bet savo daryba svetimas. Per zanavykų kraštą tekanti Nóva lenkiškai vadinama Nawa (taip rašoma ir 1561 m. inventoriuje, kartą ir Nawupe, t.y. Nóvupė). Iš lenkiško upės vardo su priešdėliu lenk. za- ' už ' ir sudarytas už Novos (lenk. za Nawą) gyvenantiesiems anas pavadinimas. Plg. to paties galo trm. zanemùnčikai, zalemùnčikai (su n disimiliacija) vartojamus pravardžiuoti priešingosios Nemuno pusės gyventojams. Ir apskritai slaviškasis za- retkarčiais pasitaiko net ir lietuviškos šaknies vietovardžiuose, pvz. Zadvariškiai (Antalieptės ir Imbrado vls.), Zagriaužis (Girkalnio vls.), Zailgai (oficialiai Užilgiai) ir Zakryžiai (Semeliškių vls.), Zapurvė (Vievo vls.), Zaventė (Viekšnių vls.). Prof. Pr. Dovydaitis zanavykų vardą mėgino aiškinti iš stambaus Užnemunės dvarinko Zano pavardės. Esą taip seniau galėję būti vadinami jo baudžiauninkai. Bet Zano žmonės lenkiškai būtų buvę vadinami zanowcy (vs. zanowiec), o lietuviai skolinį būtų tarę *zanaũčiai. Zanavykų vardo priesaga -ỹkas gali būti atsieta iš tokių skolinių, kaip baliaunỹkas, vajaunỹkas, vaznỹkas. Plg. dar žem. palavỹkas ' valkata, netikęs žmogus ', talavỹkas ' tauškalius '. Pagaliau iš dvaro administracijos vartosenos lenk. zanawik galėjo ir tiesiai skoliniu patekti liaudies kalbon. Lietuviškai tariant zanavykai būtų užnoviečiai ar

užnovìniai, užnoviškiai. Dar pažymėtina, kad gyvojoje kalboje zanavykų pavadinimas tevartojamas tik kapsų. Veliuonos pusėje jis visai nepažįstamas. Mat veliuoniečiams zanavykai gyvena p r i e š Novą, o tik kapsams u ž Novos. Šiaip kalboje, ne dialektologine prasme, zanavykų terminas dabar taikomas visam Užnemunės kampui tarp Višakio-Šešupės ir Nemuno.

Gyvoji zanavykų tarmė dėl jos fonetinio ir morfologinio artimumo labiau nei kitos tarmės veikiama bendrinės kalbos. Labai svarbu būtų turėti bent vienos kurios tipingos centrinės zanavykų snektos, jos garsyno ir ypačiai kaitybos, tikslų ir pilną aprašą. Tai galėtų būti atskiro kaimo ar net vieno sesesnio, geriausiai beraščio ar bent mažai raštingo žmogus tarmės monografija. Tokie aprašai dabar dar įmanomi, kol tebegyvena senų žmonių, augusių prieš I pas. karą ir nepaliestų lietuviškos mokyklos įtakos. Šiaip vertingi J. Senkaus straipsniai yra apibendrinamojo pobūdžio ir todėl negali atosti sistemìnio liaudinės tarmės aprašo. A. Tatarės raštai, nežiūrint gausių žodyno ir sintaksės lenkybių, duoda, palyginti, gana tikslų jo gimtosios tarmės (Rỹgiškių k., Griškabūdžio vls.) vaizdą XIX a. pirmojoje pusėje.

DZŪKAI *

Dzūkai — bandras dialektologinis vardas visoms toms augštaičių tarmėms, kur bendrinės kalbos dantiniai priebalsiai t, d ir junginiai tv, dv prieš i, y, į ir ie daugiau ar mažiau išverčiami afrikatomis c, dz, o vietoj č, dž veik visada tariama c, dz. Pvz.: cikras ~ tikras, dzidelis ~ didelis, cyla ~ tyla, dzygc ~ dygti, nakcį ~ naktį, gaidzį ~ gaidį, ciesa ~ tiesa, dziemedzis ~ diemedis, cvinkc ~ tvinkti, dzvylika ~ dvylika; apac(i)a ~ apačia, pradz(i)a ~ pradžia, jauc(i)o ~ jaučio, žodz(i)o ~ žodžio, dz(i)augsmas ~ džiaugsmas. Šiandien dzūkiškai kalbama lietuvių kalbos ploto pietų rytuose, maždaug už linijos Vištyčio ežeras—Alytus—Musninkai—Labanoras—Zarasai. Dzūkavimą kaip D. Lietuvos Kunigaikštijos tarmės ypatybę pirmą kartą pamini 1673 m. Sapūno Compendium Gramaticae Lithvanicae (d... mutatur vel pronunciatur ut z, ut zewas pro Dievas; t eadem in c mutatur, ut ciewas pro tewas). Dar anksčiau (1644) atsitiktinių dzūkiškų lyčių pastebime Sirvydo Punktuose Sakymų, pvz., swećimažiamiszkieys ~ svetimažemiškiais, turinći ~ turintį, skundźinuosi ~ skandinuosi. Taip pat ir Stryjkowskis savo kronikoje (1582) kelis kartus rašo Dziewos greta Dewos (= dievas). Pirmąją lytį jis, matyt, bus girdėjęs iš vilniečių dzūkų. Tam pritara ir jo Goniglis Dziewos 'miškų ir piemenų dievas' skaitytinas ganyklis dievas, kur ganyklis reiškia «ganyklinis». O tos rūšies priklausomybinių būdvardžių šiek tiek sakoma tik rytiečių tarmėse, pvz. vakaris vėjas, vandenė liga. Bet dzūkavimo pradžia žymiai senesnė, ankstyvesnė už rytietiškąjį an, en ir ą, ę išvirtimą un in ir ū, y, i. Tatai paliudija t, d išlikimas prieš tuos naujybinius i, y, pvz., vien. viet. puodi (= puodę < *puoden), tysc ~ tęsti (< *tenstie), nes šiaip, pagal bendrąjį dėsnį, lauktume lyčių *puodzi, *cysc. Dėl tos priežasties dzūkų tarmė negalėtų būti jaunesnė už XIV a. Tačiau Ordino šaltinių XIV a. gale minimi vietovardžiai

---

* *Lietuvių Enciklopedija.* V, 301-302.

A b i l i t i s (upelis pakeliui nuo Dusios ežero į Alytų), B y u t t i s k i n (Kriavo apyl. vietovė), L e d i s k a (Astrinos apyl. Vilniaus krašte) rodo dar sveikus t, d. Matyti, kad an, en ir ą, ę ne visur vienu laiku bus virtę. Šiandieninis dzūkų plotas yra ištisęs kaip tik visu lietuvių gudų pasieniu. O gudai taip pat savotiškai 'dzūkuoja', sako d z i e c i 'vaikai', d z i e s i a ć 'dešimtis', ir būtent jau nuo XIII—XIV a. Šitas garsinis polinkis iš gudų bus persimetęs ir į kaimynines lietuvių sritis. Gudiškoji asibiliacinė įtaka ir dabar dar prasilaužia Vilniaus krašto tarmėse, pvz., Tverečiuje šalia t e t e r v à sakoma ir c ẽ c e r v i n a s ~ tetervinas.

Pats dzūkų vardas istoriškai paliudytas iš XIX a. pusės, taip Polujanskis vadina lietuvius, gyvenančius senosios Augustavo (Suvalkų) gub. visoje Kalvarijos aps. ir Seinų aps. šiaurinėje dalyje. O Radziukynas dzūkija laiko Užnemunės sritį, ribojamą iš rytų Nemuno, iš pietų Juodosios Ančios, iš šiaurės ir vakarų linijos Balbieriškis—Žuvinto ež.—Kalvarija—Punskas—Krasnapolis. Panašiai dzūkijos plotas apibrėžiamas ir Būžio. Taigi seniau, matyti, dzūkais tevadinta tik vieni dzūkiškai kalbantieji užnemuniečiai. Vardas d z ū̃ k a s (veiksmažodis: d z ū k ú o t i) yra pravardinis, vietomis dar su niekinamu priereikšmiu (Veiveriai, Daukšiai...), duotas dzūkams kitų tarmių žmonių ir būtent dėl dz tarimo. Pradžią tokiai lyčiai bene bus davęs šnektinis kietasis junginys d z ū, kuris dažnuose dg. km., pvz. ž o d z ų ~ žodžių, ir šiaip žodžiuose, pvz., d z ū c ~ džiūti, kitos tarmės žmogui labai krinta į akį. Už Nemuno, pvz., Strėvininkų, Kietaviškių apyl., dzūkai kitaip kalbančiųjų vadinami c i k t ū́ n a i s (iš c i k t a ĩ ~ tiktai tarimo, veiksmažodis: c i k t ú o t i), c ìk i a i s (dėl c i k ~ tik, veiksmažodis: c i k i ú o t i). Vilniaus krašto rytuose gana plačiai pažįstamas c i e k s ų (dėl c i e k ~ tiek, veiksmažodis: c í e k s i, c i e k s ė́ t i) vardas. Taip pat rytuose, apie Tauragnus ir Salaką, dzūkams vadinti žinomi dar k a p c i õ n a i (iš k a p c i o n a i ~ kaip čionai) ir c í e k a i (plg. augščiau c i e k s a i). Tuo būdu dzūkų vardas plačiausiai išplėstas tik dialektologijos. Šiaip gyvenime tuo vardu dabar daugiau vadinami vien pietų vakarų dzūkai, gyvenantieji abiem Nemuno pusėmis. Patys dzūkai kitaip kalbančius lietuvius vadina ž e m a i č i a i s (Užnemunė), č i a č i õ k a i s (dėl č i a vietoje dzūkiško c (i) a, Nemunaitis...), č i e g ž l i a i s (Paberžė, Vilniaus krašte).

ŠVĖKŠNOS VARDAS IR TARMĖ *

V a r d a s. Pirmą kartą *Švėkšnos* vardas (tiesa, ne vietovės, o upelio) istorijos šaltiniuose pasirodo XIV a. gale. Vadinamuose Ordino žygiaraščiuose (vok. Wegeberichte) iš vertėjo ir žvalgo Gailinio (greičiausia skalvio) užrašytas šitoks jo iššvalgyto kelio aprašas: « Žygiuojant iš Klaipėdos (tai arčiausias kelias pas karšuvius) pirmą naktį reikia nakvoti prie Minijos. Tai yra trys mylios nuo Klaipėdos. Nuo Minijos yra trys mažosios mylios iki Veiviržo (Minijos kair. intakas), ten praleidžiama antra naktis. Tarp jų dar yra mažas upelis, viena mylia nuo Minijos, ir jis vadinasi Aisė (Veiviržo deš. intakas). Nuo Veiviržo trys mažosios mylios iki upės, kuri vadinasi Graumena (orig. Grawmanape, Šalpės kair. intakas). Ten nakvojama trečią naktį. Tarp jų taip pat teka upė, kuri vadinasi Švėkšna (orig. Sweisna, teka į Ašvą, Veiviržo intaką). Nuo Graumenos taip pat yra trys mylios iki Jūros. Nuo Jūros yra dvi mylios iki karšuvių (orig. czuden Karschowin) ir toliau viena mylia į lietuvių žemę (orig. in das lant szu Littowin) », Scriptores Rerum Prussicarum II, 666 t. (mano vertimas).

Kitame 1387 m. žygiaraštyje, op. cit. 664 t., taip pat minima, kad tarp Minijos ir Švėkšnos (orig. Swexte) upelio yra dar viena upė (= Veiviržas), per kurią reikia kloti kamšas (orig. brucken), o nuo Švėkšnos trys mylios iki Bareikių lauko (orig. felt Bareykin, dabar Bareikių km. apie 5 km į šiaurės rytus nuo Švėkšnos), kurių tarpe keliose vietose tenka skintis kelią (orig. rumen) ir vėl kloti kamšas; nuo Bareikių keturios mylios iki Genioto (kaimas 2 km į rytus nuo Kvėdarnos), kur vėl keliose vietose reikia skinti ir kimšti; nuo Genioto iki Paršapilio (orig. Parssenpil, piliakalnis prie Paršežerio, 5 km į šiaurės rytus nuo Laukuvos) dvi mylios, kur yra gana ko plėšti ir gana pašaro bei vandens (orig. gnug szu heeren, futers und wassirs gnueg).

Kraštovaizdžiui, nors Švėkšnos vardas ir neminimas, labai būdingas ir šis to paties laikotarpio nedatuotas žygiaraštis, Op. cit. 665 t.

---

* A. Rūgytė (red.), *Švėkšna* (Čikaga, 1974), 57-66.

Štai jo ištisinis vertimas : « Pernakvojus Rasytėje Nerija žvygiuojama Ventės (orig. Wintburg) linkui iki antros nakvynės, visą dieną plaukiama per Marias ir trečią naktį nakvojama anoje pusėje Marių. Ketvirta nakvynė už trijų mylių prie Minijos (prie jos žiočių), kur truputį tenka skinti, nors šilas (orig. heyde) retas. Čia paliekama pirmoji maisto (orig. kost) atsarga. Penkta nakvynė už penkių mylių Bareikių lauke, kur reikia nužygiuoti viena diena, nes kelias geras. Čia paliekama antroji maisto atsarga. Veiviržą ir dar kitą mažą upelį reikia kimšti virbinėmis kamšomis (orig. bruken mit struche). Nuo čia trys mylios iki Jūros. Jų tarpe yra grauda (orig. Grawde, lūžtvėta giria), ir reikia skinti kelią ir kimšti bei taisyti dvi upes. Jūrą reikia persiirti (orig. ruen, ruwen) ir toliau yra dvi mylios iki gyvenamo krašto. Tarpe yra užvartos (orig. hegene), kurias tenka pašalinti (orig. rumen). Tas dvi mylias reikia joti naktį ir atvykstama į Šiauduvos žemę (dabar Laukuvos vls. kaimas). Atvykus kariuomenė turi pasidalytį į tris dalis : viena dalis dešinėn į Kaltinėnus, antra kairėn į Tverus, trečioji žygiuoja tiesiai per Lokaušos (Lokystos intakas Laukuvos vls.) nakvynvietę (orig. nachleger) ir priekyje gali plėšti ir vėl atsitraukti į nakvynvietę ».

Šie trys žygiaraščiai pateikia mums ryškų anų laikų tyro (lot. solitudo, vok. Wildnis) vaizdą, to tyro, kuris, išnaikinus gyventojus, XIV a. skyrė Ordino atramines pilis ir pilaites Klaipėdą, Ventę (vok. Windenburg, prie Ventės Rago), Tilžės apyl. Spitrę (vok. Splitter), Ragainę su Skalve (lot. castrum Scalowitarum, vok. Schalauerburg) ir Jurbarką (vok. Georgenburg) nuo tankiai gyvenamos ir atkakliai ginamos Žemaičių aukštumos su Medininkais (Varniais), Kaltinėnais, Kražiais, Vidukle, Raseiniais. Iš kelių aprašų matyti, kad su gurguolėmis žygiuojantiems sunkiai šarvuotiems raitiems kryžiuočiams tekdavo nugalėti nemaža kliūčių. Per miškus reikėjo skintis kelius, per balas ir upes kloti kamšas arba ir tiesti grindinius, be to, pakeliui pasilikti grįžimui maisto bei pašaro atsargų ir su savim gabentis ar vietoje pasigaminti priemonių persikelti per didesnes upes.

Žemaičiai apsiginti nuo staigaus antpuolio tyro pakraščiu turėjo įsirengę vad. užvartas, t.y. į tyrą vedančius kelius užversdavo dideliais medžiais. Vokiečiams tekdavo daug sugaišti, kol pašalindavo tas užvartas. Nors tyras ir nebebuvo gyvenamas, bet jame buvo išlikę upių bei ežerų vardai ir kai kurių senųjų gyventojų sodybų pavadinimai, gyvenamas kraštas, kur jau yra ko plėšti ir arkliams apsčiai pašaro bei geriamo vandens. Jų myliomis (ordino mylia buvo lygi 8,28 km) nurodomi atstumai, žinoma, yra tik apytikriai.

Tie tyro atkraštyje gyvenantieji karšuviai, nuo kurių vienas žygiaraštis pataria pradėti žygį (orig. anheben, do die Carsshowin wonen,

Op. cit. 672) į Medininkų sritį, greičiausia yra senosios Karšuvos (žr. LE XI, 97–99) išeiviai, pasitraukę į krašto gilumą kryžiuočiams ją nuniokojus XIV a. pradžioje. Karšuviai nors tautybės buvo lietuviai, bet šaltiniuose paprastai vadinami sritiniu vardu. Tik taip suprantama, kodėl žvalgas Gailinis galėjęs pasakyti, kad nuo karšuvių dar mylia iki «lietuvių žemės».

Švėkšnai vardą davęs upelis (14 km ilgio) žygiaraščiuose užrašytas *Sweisna* ir *Swexte*. Sweisna, atrodo, gali būti skaitymo klaida vietoje *Swecsna*. Mat tame pačiame žygiaraštyje vokiškai rašoma ir *cleyn*, *cleyne*, *cleine* (= klein, kleine). O rankraštyje lietuvių kalbos nemokančiam leidėjui lengva supainioti raidę c su i. Bet jau kas kita rašymas Swexte, kuris skaitytinas *Švėkšta. Gretimines upėvardžio lytis patvirtina ir J. Sprogio (Geografičeskij slovar' drevnej žomojtskoj zemli 1888), iš XVI a. Raseinių žemės teismo aktų paliudytas dvejopas dvaro ir miesto vardo rašymas: Švekšny (dažniau), Švekšna, Švekšne ir Švekšty (1584, 1584-99). Mūsų vardyne ir šiaip yra nemaža atvejų, kur vietovė stačiai vadinama upės vardu. Plg. Žemaičiuose Akmenė, Upyna, Lūšė, didesni miestai Ašmena, Lyda, net Vilnius daugelyje rytiečių tarmių dar ir dabar tebevadinamas *Vilnia*, kaip ir per jį tekanti upė (žr. LE XXIV, 210-14). Bet, žinoma, upės ir vietovės vardo sutapimas nėra patogus dalykas. Todėl labai dažnai vietovardžiai iš vandenvardžių daromi pvz. su priesaga *-ėnai*. Plg. Veiviržėnai (:Veiviržas), Judrėnai (: Judrė) ir net Švėkšnos vls. kaimai Šalpėnai (: Šalpė), Balsėnai (: Balsė arba Balsis, Balsupalis). Vengiant vardų vienodumo ir Švėkšna XVI a. gretimais vadinta ir *Švėkštėnais* 1584, 1584-99 m. Raseinių teismo aktuose—Švekšniany). Galutinai vietovei įsigalėjus Švėkšnos lyčiai, upelis vėl imta skirti to vardo žemaitiška mažybine menkinamąja priesaga *-alė* ir dabar bevadinamas tik *Švėkšnalė*. Plg. dar tokius dvejaip vadinamus upelius, kaip Darba arba Darbalė (per Darbėnus), Smeltė arba Smeltalė (prie Klaipėdos). Etimologiškai upelio vardas neatskiriamas nuo pačių žemaičių pažįstamo veiksmažodžio *švėkšti*, reiškiančio šnypšti, švokšti. Kitaip tariant, upelis pramintas pagal jo kadaise šniokščiantį tekėjimą. Tik patys švėkšniškiai galėtų pasakyti, ar jų garsioji upė dar ir dabar švėkščia kaip žąsinas. Kita *Švėkšna* dar yra Vaiguvos apyl., ji įteka į Knituoją (Ventos deš. intakas).

Ne be to, kad nebūtų ir romantinių Švėkšnos vardo aiškinimų. Žemaičių vyskupų reliacijose užrašytas šitoks pasakojimas: «Švėkšna vardą gavo nuo pirmojo tos vietos naujakurio, kuris vadinosi Švėkšna. Kas bus pirmasis Švėkšnos turtų (majętności) valdytojas (dziedzic), šiandien neįmanoma atspėti. Tikriausiai koks skandinavas, ateivis iš užjūrio, IX a. ar, gal būt, dar anksčiau užgrobė tą žemės gabalą ir

jį užvaldė. Žemaičių ir kryžiuočių karų metu Švėkšnos valdytojai, kaip ir daugelis kitų žuvo... » Jau pats pasakojimo stilius ir terminai rodo, kad čia turime ano meto bajoriškoje visuomenėje gražią pasakaitę apie tariamuosius ateivius iš užjūrio.

T a r m ė. Lietuvių kalbą dviem tarmių būriais, į aukštaičius ir žemaičius, suskaldė pralietuviškųjų garsų samplaikų *tja* ir *dja* (išskyrus atvejus prieš u ir v) skirtinga raida. Aukštaičių tarmėse pralietuviškosios lytys *tretjas* ir *medjai* jau nuo XIV a. galo vietomis buvo išvirtusios *trečias*, *medžiai*. Bet žemaičių protarmėje junginyje *ja* balsis *a* dėl priebalsio *j* įtakos priešakėdamas išvirto *e* ir tuo būdu išriedėjo junginys *je*. O pagal bendrą lietuvių kalbos dėsnį vėl priebalsis *j* prieš balsį *e* turi iškristi. Juk visi lietuviai, sakydami *mačiau*, *vedžiau* (iš *matjau*, *vedjau*), tesako tik *matei*, *vedei*. Čia prieš balsi *e*, jau prokalbėje iškritus *j*, nebegalėjo atsirasti tokių lyčių, kaip *mačei*, *vedžei*. Dar M. Mažvydas savo 1547 m. katekizme tebeturi *tretes* (per *tretjes* iš *tretjas*), kuris dabartinėse žemaičių tarmėse sutrumpėjo į *trets*. O visų aukštaičių tariama *trečias* (tik dzūkų *trecias*). Taip pat ir pralietuvių *medjai* žemaitiškai per pereiginį laipsnį *medjei* išvirto *medei* arba *medē*. Bet žemaitiškasis *t*, *d* ir *č*, *dž* kaitaliojimosi dėsnis švėkšniškių, kaip ir kitų vad. vidurio žemaičių (Žem. Naumiestis, Kvėdarna, Laukuva, Karklėnai, Rietavas, Varniai, Telšiai, Nevarėnai...) ne visiškai išlaikomas. Pagal žemaitiškąjį dėsnį švėkšniškiai, kaip ir jų šiaurės rytų kaimynai, daiktavardžius *jautis* ir *medis* daugiskaitoje linksniuoja: jautẽ, medẽ, jaučių, medžių, jautems, medems, jaučius, medžius, jautẽs, medẽs, jaučiūs, medžiūs. Bet vienaskaitoje be dėsningų nd. jaučiū, medžiū, įn. jaučiu, medžiu, km. šalia laukiamų *jaučę*, *medžę* (iš jautjā, medjā) jau dažnai pasako ir nedėsningą *jautę*, *medę*.

Pagal rašomosios kalbos dvibalsių *uo* ir *ie* tarimą (duona, pienas) žemaičių dabar skiriama trys patarmės. Švėkšna, kur sakoma *dūna*, *pyns*, yra vakariausias dūnininkų patarmės punktas. Veiviržėnai ir Judrėnai jau priklauso dounininkams (dọuna, pẹins), o iš vakarų, Klaipėdos krašte, vėl prieina donininkai (dona, pėns).

Labai įvairi žemaičių tarmėse yra senųjų nosinių balsių *a*, *ę*, *į*, *ų* raida. Rašomojoje kalboje jie dabar tariami kaip ilgieji balsiai, tęsiamai (kąsti, kęsti, lįsti, skųsti). Šakniniai *ą*, *ę* žemaičių tariami net šešeriopai (kansti, kọnstę, kunsti, kọ̄stę, kọustę, kāsti, kensti, kẹnstę, kinsti, kẹ̄stę, kẹistę, kēsti), o *į*, *ų* — tik trejopai (linsti, liensti, lysti; skunsti, skounsti, skūstę). Pačioje Švėkšnoje (paliekant nuošalyje bendrinės tarties įtaką), Paulaičiuose ir Jauniuose (6 ir 10 km į pietų vakarus nuo miestelio) sakoma ar bent seniau sakyta *žọnsytis*, *kẹnstę*, *linstę*, *skunstę*. Yra ir pavardė *Žọnsytis*

bei kaimas *Žǫnsytė* (Žąsytis, Žąsyčiai). Bet vėl Alseikose (2 km į šiaurę) ir Bliūdsukiuose (8 km į pietus) dabar tariama *žǫsytis, kęstę, lystę, skūstę*. Šnektos plote, matyti, susikerta dviejų izofonų įtakos. Iš šiaurės nuo Veiviržėnų - Judrėnų veržiasi ą, ę, į, ų virtimas ǭ, ę̄, y, ū, o iš rytų nuo Kvėdarnos - Pajūrio — *ǫn, ęn, in un*. Vadinasi, šiuo atveju švėkšniškių tarimas maišytinis. Dabar, atrodo, viršų ima denazalizuotos lytys.

Taip pat dvejopai švėkšniškių tariama ir kirčiuota daugiskaitos kilmininko galūnė -ų, pvz. *tūn grūdūn* (senoji karta) ir *tū grūdū* (jaunesnieji). Kartais vietoje *-ūn* girdimas tik nosintinis *-ų*. Čia vėl susikryžiuoja skirtingos kaimyninės izofonos. Iš šiaurės prieinantieji dounininkai (Veiviržėnai, Judrėnai, Endriejavas), taip pat kvėdarniškiai dūnininkai nuosekliai taria *-un*, o rytiniai ir pietiniai kaimynai (Pajūris, Žvingiai, Vainutas, Žem. Naumiestis) — tik *-ū*.

Įvardžius *tą, ką* švėkšniškiai, kaip ir visi jų kaimynai į šiaurę ir rytus taria *tǫn, kǫn*, bet iš pietų ir vakarų (klaipėdiškiai) prieinančios šnektos jau turi *tan, kan*.

Labai ryški Švėkšnos šnektos ypatybė yra balsio *e* ir dvibalsio *ei* virtimas trumpu arba ilgu *a* prieš sekančio skiemens kietąjį priebalsį, pvz., *madus, Pātrus, dad, dag, važ, rats, mās, vāts, grātā, rāk* (= medus, deda, dega, veža, retas, mes, veidas, greitai, reikia). Taip pat *e* išvirsta *a* ir dvigarsiuose *er, el* ir naujybiniuose *en, em*, pvz. *park, valk, sans, ram* (= perka, velka, senas, remia). Bet po priebalsių *k, g, l, j* virtimo nėra, pvz. tariama *kers, gers, lets, jē* (= keras, geras, ledas, jei). Šio virtimo plotą apjuosianti izofona eina pro Gardamą, Tvaskučius, Inkaklius, Aisėnus, Petraičius, Šalpėnus, Stemples ir Būdviečius.

Rašomosios kalbos dvigarsius *an, am*, ir *en, em*, kartu su visais savo šiauriniais ir rytiniais kaimynais, švėkšniškiai verčia *ǫn, ǫm* ir *ęn, ęm*, pvz. *lǫngs, kǫmps, lęnks, pęmpę* (= langas, kampas, lenkas, pempė). Bet vien tik Švėkšnos ir Gardamo apylinkėse taip verčiamas *ǫm* ir antrinio kilimo galūninis *am*. Pvz. *kam, tam, anam, baltam* (iš senųjų kamui, tamui, anamui, baltamui), *langams, daržams* (iš langamus, daržamus) ten tariam *kǫm, tǫm, anǫm, baltǫm, lǫngǫms, daržǫms*. Matyti, ilgosios galūnės *-amui, -amus* čia sutrumpėjo anksčiau nei kitose žemaičių tarmėse ir todėl naujai atsiradęs dvigarsis *am* išverstas vienodai su pirmykščiu šakniniu *am*.

Žodžio galo fonetika, kur nekirčiuoti ilgieji balsiai sutrumpinami, o trumpieji, išskyrus *i* ir *u*, numetami, Švėkšnos šnekta nesiskiria nuo visų kitų žemaičių tarimo. Pvz. žr. aukščiau. Bet rašomosios kalbos vs. vd. *gera galva* visų žemaičių irgi taip pat tariama, tik su silpnu murmamuoju galūniniu balsiu *-a*. Čia, rodos, lauktume, kad dabar trumpai tariamus galūninius *-a* žemaičiai turėtų numesti ir

tarti *ger galv.* Bet taip netaria, nes *gera galva* yra išriedėjusi iš pralietuviškos lyties *gerā galvā* (su ilgais galūniniais tvirtapradžiais *ā*). Bet kur galūninis *-a* ir prokalbėje buvo trumpas, kaip pvz. bevardės giminės būdvardžiuose *sveika, šalta* (kirtis šaknyje), žemaičiai dėsningai trumpina *svēk* arba *sveik, šalt.*

Kirčio nuo galūnės į žodžio šaknį atitraukimo atžvilgiu Švėkšnos šnekta yra piečiausia visuotinio atitraukimo plote. Bet apie Žem. Naumiestį, Vainutą, Pajūrį kirtis jau išlieka senojoje vietoje, t.y. nesiskiria nuo rašomosios kalbos.

Kaityboje švėkšniškiai nieku neišsiskiria iš kitų žemaičių. Pvz. vs. nd. *tėvui, makčiai, man* atliepia žemaičių *tėvuo, naktie, manie* (trm. dūnininkų *tievū, nakty, mọny ar muny*, dounininkų *tievọu, naktẹi, mọnẹi*). Taip pat vs. bei ds. vt. *brolyje, broliuose, akyje, akyse, mėnesyje, mėnesiuose, turguje, turguose* žemaičių atitikmenys yra: *brolė(je), broliūs(e), akė(je), akės(e), mėnesė(je), turguo, turgūs(e), mėnesiūs(e)*, (trm. *bruolie, bruoliūs, akie, akies, mienesie, mienesiūs, tọrgū* arba *tọrgou, tọrgūs*).

Dviskaita dar labai gyva dounininkų patarmės šiaurės vakaruose (iki Rietavo, Alsėdžių, Sedos), o į dūnininkus dar apygyvė ji per Švėkšną nusitęsia iki Vainuto, Žvingių, Pajūrio (vietomis tik vd. ir gl. linksnis *du vaiku, dvi galvi*).

Žemaičiai, iškyrus tik patį pietų rytų kampą, vietoje ištisinio būtojo dažninio laiko su formantu *-dav* (eidavo, eidavome) vartoja sudurtinę konstrukciją, sudarytą iš slaviškos šaknies padedamojo veiksmažodžio *liuobėti* (trm. *liọbietę, liūbietę*) ir atitinkamo veiksmažodžio bendraties ar būsimojo laiko lyčių. Taip elgiasi ir švėkšniškiai. Plg. posakius: *Liūb gertę, liūb dainiūtę, liūb mergas mylūtę* (gerdavo, dainuodavo, mergas myluodavo). *Liūb sọ žerklękiems atās sọsiets pry sọsieda ę nukẹrps plaukọs* (su žirklikėmis ateidavo susiedas prie susiedo ir nukirpdavo plaukus). Bet kaimynuose (Žem. Naumiestis, Vainutas, Pajūris) gretomis jau pasirodo ir ištisinės to laiko lytys (trm. *ganydava, dūdava, dainiūdava*) arba net suplaktos abi vartosenos, pvz. *liūb žancū būriọs ganydava* (žąsų būrius ganydavo, Vainutas).

Trečiojo asmens asmeninio įvardžio vietoje *jis, ji* žemaičiuose, išskyrus tik nedidelį pietų rytų kampą, vartojamas, kartu ir parodomuoju einąs, įvardis vs. vd. *ans, ana*, ds. *anie, anos* (trm. ọns, ans, rečiau uns, ana, anẹi, any, anuos). Bet ir šia ypatybe Švėkšnos šnekta vėl yra pakraštinė, nes Žem. Naumiesčio ir Vainuto apyl. jau pasirodo rašomosios kalbos įvardžiai *jis, ji* (trm. *jęs, ję*). Kas kita yra rytiečių aukštaičių plačiai vartojami asmeniniai įvardžiai vs. vd. *anas, ana*, ds. anys, anos (kirtis šaknyje). Mat toliau jie linksniuojami kaip ir rašomojoje kalboje *jis, ji, jie, jos.* O žemaičių

kamienas *ana-* išlaikomas per visą linksniavimą, pvz. trm. *anuo, anuos, anū* arba *anūn, anūm* (ano, anos, anų).

Vietoje aukštaičių asmeninių įvardžių dviskaitos *mudu, mudvi*, švėkšniškiai kartu su visais žemaičiais sako *vedu* (Švėkšnoje trm. *vadu*), *vedvi* ir toliau linksniuoja km. *vedums, vedvims*, nd. ir įn. *vedum, vedvim*, o dviskaitos vietininko pažįstama tik moteriškosios giminės lytis *vedvės(e)*.

Veiksmažodžio būsimojo laiko asmenavime švėkšniškiams, kaip ir kaimynams vainutiškiams bei pajūriškiams (ypačiai senosios kartos kalboje) labai būdingas yra pasturdėlis *-t*. Pvz. jų sakoma: trm. *padarysūt, atvašūt, myliesūt, kręsyt, osęmošyt* (padarysiu, atvešiu, mylėsiu, krisi, užsimuši). To pasturdėlio *-t* (iš senesnio ti) pirmykštė įvardinė reikšmė tau čia yra jau visai išblėsusi. Bet kvėdarniškių, ir pvz. salantiškių dar aiškiai skiriama trm. *dūsǫ, dǫusǫ* (duosiu) ir *dūsūt, dǫusǫut* (duosiu tau), kaip ir trm. *dūk, dǫuk* (duok) ir *dūkem dǫukem* (duok man). Čia pasturdėlis *-m* yra kilęs iš enklitinio įvardžio naudininko senosios lyties *mi* (man).

Veiksmažodžio *būti* lytis *yra, nėra, tėra, tebėra, nebėra* tam tikroje fonetinėje aplinkoje labai dažnai veik nepažįstamai sutrumpina. Švėkšniškiai šiuo atveju sako: *y, nie, tie, tabie, nabie*. Bet panašaus trumpinimo pasitaiko ir kai kuriose aukštaičių šnektose. Tarmės ir net šnektos paprastai skiriasi ir žodynu. Švėkšniškių (bet ne jų vienų), tarp ko kito, pažįstamos šios žodyninės tarmybės: *ančvalkis* (užvalkalas), *ankstainais, ankstainintai, ankstienais* (labai anksti), *ankstien* (anksti), *bruižti, bruižinti* (vyti, varyti), *bengti* (baigti), *pabanga* (pabaiga), *bliauti, rėkti* (verkti), *dikčiai, dikčium* (labai daug, gerokai), *lai* (tegu, te), *kadai* (kadaise, seniai), *kūlis* (akmuo), *klengė* (durų sklendė, rankena, iš vok. Klinke), *klengiuoti* (užsklęsti), *lapėlaižis* (voveruška, gaidukas), *narai* (kilpos paukščiams gaudyti), *nosšnypštis, nosšnipis* (nosinė), *notryna* (dilgė), *obūlas* (trm. voubūls, obuolys), *preiminė* (priemenė), *pūrai* (žieminiai kviečiai), *paskuojis* (paskutinis), *paraištyti* (perkelti pririštą gyvulį), *piningas* (pinigas), *stambris* (stambas, virkščia), *srėnos* (strėnos), *skųsti* (šykštėti, taupyti), *roputė* (bulvė), *titis* (tėvas, tėtė), *žygis* (kartas), *žiebas* (žaibas), *varinis* (katilas, puodas).

Ir švėkšniškiai vartoja žemaičių plačiau pažįstamą menkinamąją bei mažybinę priesagą *-alis, -ė*, kur kartu pasakomas paprastumas, kasdieniškumas, nedidelis vertinimas, bet kartais ir stambumas, dramblotumas. Pvz. *Dievalis, tėvalis, motynalė, arklalis, karvalė, kelalis, upalis, dirvalė, trobalė, dienalė, naktalė, protalis, galvalė, nosalė, pirštalis*. Bet priesaga *-inas* atitinkanti rašomosios kalbos *-(i)ukas* dari tik Švėkšnos, Veiviržėnų, Gargždų apylinkėse ir iš dalies vienoje kitoje Klaipėdos krašto pasienio vietoje. Pvz. *arklinas, bėrinas, jau-*

tinas, pyraginas, plaukinas, raudinas, veršinas, žmoginas, pasitaiko ir moteriškosios giminės *karvinė* (karvikė).

Gyvajai švėkšniškių šnekai pavaizduoti čia pateikiame porą fonetiškai užrašytų tekstų. Pasakėle *Zuikis ir varlė* (žr. 1 pav.) visų pirma užrašyta tarmėmis susidomėjusio Žemaičių dvasinės seminarijos prof. A. Baranausko. Jos pateikėjas klierikas Petras Mikužis buvo kilęs iš pačios Švėkšnos. Paskelbta ji F. Spechto *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski* I, 1920. O po 30 su viršum metų J. Gerulio (*Litauische Dialekstudien*, 1930) dar tiksliau fonetiškai perrašyta iš švėkšniško dr. K. Almino (iš Paulaičių km.) tarimo. Antrasis pavyzdys (žr. 2 pav.) paimtas iš *Lietuvių kalbos tarmių* (Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Vilniuje 1970 m. išleista chrestomatija). Tų pavyždžių fonetinės rašybos gudrybių

b) Zŭìkis ịr wãrlị.

Wýna kãrta zŭìk'ē sznekìēje tèrpo sãwes, àpe sãwà nełáimę ìr dìdelē ǫǹt tų̃ǹ neláimiu rugóje. Kâp màs gywēnam. sãkie wýnc[1] ịsz anų̃ǹ, żmónis, szũnis, zwìēris[2] pãŭkṣztē, dãr ịr paskutịnị wárna mũna wâkus ịszwełk ịsz lịzda. Wịsị mũni strôsziji ịr kôżnu żýgiu kàd aný pamìsliji gãl mumìs nutrôtyṭị. Àr neg'ẹriãũs[3] numĩrti, nè kâp kôżnu kãrtu strôszytịs ịr[4] bịjótị smẽrcze? Wịsị zuìkē susịsznekìēje êtị skǫndìntịs. Wŷta sãu[5] ịszsịrĩǹka arczáusi[6] prûda ịr ịsz wịsų̃ǹ pũsiu pradìēje êti lìg ṭo prûda. Wãrlies nusigǭǹduses pradìēje szokinìētị nũ krãszta i wǫ́ndịni tō prûda. Kǭ àsz matãũ, pradìēje sakýtị wýnc[1] ịsz anų̃ǹ, kàd kịtị dàr ịr músu bịjos. Dabàr zŭìkē pamãtị tõù, pradìēje. sakýtị, kàd ịr músu padie-ịms niẽr suwịsù[7] pràsts. Ir tâp zŭìkē pamịslije neskondìntis ịr dàr lịg sziō łâka tabiẹ̄ra ịr pō músu pũse. Pētras Mìkużas.

zǭ·iķ·s ẹ βá.r̂l,ịé

βî·n^a kã·rt^a zǭ·iķ,ẫ· ŝñeķịéȷ,ịôs tá.rp sã·β·s àpl,ấ· sã·β^a nałâ·i·m·s ẹ d̂ẹdel,ẫ· ų́nt tú· nałâ·im̃^u ru·g„óȷ^e ká·p mã·s çi·βã·n,ấ·m sã·ķ^e βî·ns ,ìś àn,ų́· źm„óñ·s śọñ·s ẑβịé·r̃·s pã·ukś̂l,ẫ· dã· ẹ paskuṭ·l̂ẹñ^e βâ·rn^a mọn^a βá·k,ùs ìś·βałk^e ìś l̂ẹzda βệŝ,ẹ mọn,ẹ str„ō·ŝẹị ẹ k„ốžn,ọ ẑî·ç,ộ kàd àn,î·pamệŝl̂ẹị gâ·l mọm·s nutr„ō·t,î·l^e á· nàçeř,ẫ.us βî·nk,ǻ.rt^o sọ βẹsá·s atsẹl̂ẹkl^e á· nàçeř,ẫ.us numẹ̄·r̂t^e nàk,á·p k„ốžn,ọ ká.r·t,ọ str„ōŝî·t,î·s ẹ bẹȷ„ól^e smã·r̂ĉ^e βệŝ,ẹ zọ·iķ,ẫ· sọsẹŝñeķịéị^e ã·î^e skọndî·nt,î·s βî·l^a sá·u ìśŝẹřị·nk^a arĉâ·uś^e prũ·d^a ẹr ìś βẹs,ų́· pọŝ^u pradịéȷ^e ã·î^e lìk^e t„ó prũ·d^a βã·rl̂·s nus·yọ̃·ndọs·s pradịéȷ^e ś„olķẹñịél^e nù krã·št^a î. βọ̃·ndeñ^e t„ó prũ·d^a kọ̃. àś matâ·u pradịéȷ^e salķi·l^e βî·ns ìś àn,ų́· kà ķệl,ẹ dâ· ẹ mû·s^o bẹȷ,„ós dàb,á· zọ́.iķ,ẫ. pamã·l̂e.n tọ̃.n pradịéȷ^e salķi·l^e kàd ẹ· mû·s^o padịeȷẹms n.ẻ sọ βẹs,ọ pràsts ẹ tã·p zọ́.iķ,ẫ· pamệŝl̂e.ȷ^e naskọndî·nt,î·s ẹ dâ·lìy^e ś„ó łã·k^a t,àbịé p„ó mû·s^o pọŝ^e pã·tr^a s mẹk,ọẑ·s

Pav. 1. Zuikis ir varlė

čia nė neiškinsime. Žemaitiškai nepamiršę švėkšniškiai sugebės kaip reikiant paskaityti, o kiti bandydami tik liežuvį nulūžtų.

Atskirų tarmių tarpusavio suprantamumas priklauso nuo jų raidos skirtybių kiekio. Todėl tarmiškai kalbančiam aukštaičiui sunkiau suprasti žemaitį negu atvirkščiai. Mat žemaičių tarmė savo raidoje yra žymiai toliau nuėjusi kitėjimo ir lyčių prastinimo keliu. Viena sena žemaitė, jau prieš pirmąjį pasaulinį karą atvykusi Amerikon, nustebusi man pasakojosi apie savo « žemaitišką bėdą » plaukiant laivu į » laimės šalį ». Plaukusi dvi savaites su viršum dideliame lietuvių išeivių, daugiausia aukštaičių būryje. Aukštaičiai, jos žodžiais, « šiaulyčiai, gudai », niekaip nesupratę jos kalbos, o ji viską supratusi, ką jie sakę. Mūsų išveiviai, daugumas menkai raštingi arba ir visai beraščiai, tada, žinoma, visi kalbėjo tarmiškai. Laive daugiui pirmą kartą gyvenime teko susidurti su labai skirtinga kalbančiais tautiečiais. Toks staigus grynai tarmiškai kalbančiųjų susidūrimas kaip tik ir sudaro patogią progą tarmių tarpusavio suprantamumui stebėti ir aiškinti. Panašios sąlygos taip pat susidaro pvz. kaimiečio šeimai persikeliant gyventi visai skirtingon tarminėm aplinkon. Bet čia vėl nemaža sveria ir raštingumas. Aukštaitišku pagrindu besi-

Švėkšna (285)

99. *(*) ę pã·skǫ* niekã·p nabacęžî·stǫ: tůokī· dẹ̀delẹ̀ ǫ̀·žu·lã·, tī· šẹ̀lã·, rûodûos. li(k) kẽ·l'ǫ| dâ· kî·k skã·l'p'tę rã·k* [reikia]*: ǫ̂·nčval'kê·* [ančvalkis*], *abrũ·sâ·* [abrūsas*] *ī·*[ra] *ju·dž'â·usę| jâu ri·tûo ã·sǫ* [eisiu] *p'ri·* dã·ktara: nàgal'ǫ̀ vęsâ· sǫsęjũ·ktę – vẹ̀sẹ̀ vẹ̀dǫrẽ· skãud| vi·nâ·m vã·kû· tieus mẽ·rdâ·ms palẹ̀ka varęnã·lę* [varinis*] *pẹ̀ningũ·*| ejâ·u kėlal'ǫ̀ p'ri· kâ·r'v'jǫ|ka nûor, tagǫl nã·šnak| ri·tûo rã·k i·sęma·šî·tę dû·na, vǫ puori·tûo ǫ̃·nks'tẹ̀ bû·s kẽ·p'tę| àš lieksǫ kâ·r'vęs para·š'tî·tę* [paraištyti*]| *jau vâ·zǫ* [veizėti*], *rǫpǫ̀č'ǫ* [ruputė*] *stǫ̂·m'b'rê·* [stambris*] *tã·p abdž'û·vę| jê· kã·r'š'tęs kệ·ls, ta dâ· tàbesẹ̀ nã·svâ·ka| vẹ̀sas cebǫ̀lęs* ęšvẽ·rta i· žî·dû·lęs*, – a*[r] *mã·s* nabmûokâ·m augî·n'tę| tas šī·ns garû·, ī·*[ra] *kã·p àv'jũ· mîešlǫs| vẹ̀sǫ̀s màtǫ̀s vėl'nẽ·* [kaimynai] *d'ri·psûoję, vǫ dabà dǫ̃·n'tẹ̀s i· gệ·m'bę gâ·l' pasękabî·n'tę – natǫ̂·r nie dû·nas kǫ̂·s'nę| šì·mã·t* [šįmet*] *mẹ̀s'lęjâ·m* [mislyti*] *pasędệ·r'p'tę pundamẽ·nta*, vǫ kẹ̀ta pavã·sarę pradiesâ·m bǫdavûotî·s* [budavoti*]| *nīeks tã·vęs nabẹ̀ję, gàlẹ̀ če nagǫ̃·n'dî·n'tę| a gâ·usę tǫ̀ nu· žǫ̃·sęna àvęžũ·? klausî·kęs dûorã·, na* sǫ̀ avęžũoms! nīeka napadarî·sę: ka bǫvâ·u grã·tà* [greita], *bǫ̀va gèrã·| jê· nabû·s sǫpǫ̀vệ·, dâ· tǫr'esâ·m vůobǫlũ·* [obulas*]| *kadâ·* jãu atejâ·u| pẽ·rmǫ l'û·b sǫ žęr'klẹ̀kîems àtã·s* [ateis] *sǫ̀sīec* p'ri· sǫsīeda ę nu·kẽ·rps* [plaukus]| *ǫsęklęn'g'û·k* [užsiklengiuoti*] *dǫ̀rẹ̀s grã·tâ·! tã·p vẹ̀s dàg ę dàg* [namai], *kã·p tęk pasęstã·ta| sã·ka, ī· bǫ̀vệ· ę tůokī· mã·tâ·, ka vẹ̀sa vã·sara nalẹ̀ję| ka râ·žę vẹ̀sǫ̀s vẹ̀dǫr'ǫs| lǫngǫ̂·ms* [dažyti] *žã·lę tǫ̀rǫ̀, tà* [spalva] *nàtī·nk|*

Pav. 2. Atskiri sakiniai

remianti mūsų rašomoji kalba žemaitį jaukinte prijaukina suprasti aukštaitį. Bet aukštaitiškai raštingam aukštaičiui tas jo raštingumas nieku nepalengvina suprasti tarmiškai kalbantį žemaitį.

Inteligentai gimtąją tarmę išlaiko labai nevienodai. Vieni jų veik visai pamiršta, o kiti iki pat amžiaus galo tarme raišuoja. Pvz. iš kretingiškio prof. A. Maliauskio kolegos patraukdavo juoką, kad jis ir vokiškai bei prancūziškai kalbėdamas žemaičiuojąs. Iš kitos pusės vėl prisimenu vieną rašte bėglų seną žemaitį, kuris mažiau raštingiems kaimynams šventomis dienomis mėgdavo paskaityti laikraštį ar šiaip kokią knygelę. Ir jis aukštaitišką tekstą ištisai skaitydavo fonetiškai žemaitiškai. Arba vėl vieną pagyvenusią kretingiškę žemaitę girdėjau vietoje amerikiečių lietuvių įprastinio *trubelio* vis sakant *trubulis*. Ji čia prisitaikė savo šnektos gyvą priesagą *-ulis*. Pagaliau ir fonetiškai ag. *trouble* artimesnis lyčiai *trubulis* nei *trubelis* (atmetus, žinoma, galūnę *-is*).

ZUR STIMMHAFTIGKEIT DER VERSCHLUSSLAUTE IN DER ŽEMAITISCHEN (NIEDERLITAUISCHEN) MUNDART VON SALANTAI *.

Die vorliegende experimentelle Untersuchung ist zur Zeit meines Aufenthaltes im Hamburger Phonetischen Laboratorium (Oktober—November 1929) entstanden.

Die Mundart von Salantai — der Ort liegt im äußersten Nordwesten Litauens ca. 48 km nordöstlich von Memel — gehört zu der Gruppe der sogenannten *dọuna*-Mundarten des Žemaitischen, eines der Haupdialekte des Litauischen.

Als Vp konnte ich selbst als ein in der Nähe von Salantai geborener und aufgewachsener Litauer dienen.

Für die Zurverfügungstellung der für meine Zwecke nötigen Apparate, sowie für die wertvollen Ratschläge während der Arbeit bin ich dem Herrn Direktor des Laboratoriums Prof. Panconcelli-Calzia zu großem Danke verpflichtet.

Es wurden nur die oralen Verschlußlaute *b*, *p*, *d*, *t*, *g*, *k* und *v* im An-, In- und Auslaut und zwar allein in ante-, inter- und postvokalischer Stellung untersucht. Der Laut *f* kommt in der Mundart nicht vor. Ebenfalls ist *v* im absoluten Auslaut nicht erhalten.

Das Untersuchungsmaterial ist ganz dem lebendigen Sprachgebrauch der Mundart entnommen. Auch schriftsprachliche Formen wurden vermieden.

Die obigen Laute sind in den verschiedensten Kombinationen mit den Vokalen untersucht worden. Die Quantität, der Akzent mit seinen Intonationsverhältnissen, sowie die Palatalisation fanden dabei eine Berücksichtigung.

Die Aufnahmeapparatur bestand aus dem großen Zimmermannschen Kymographion, dem Kehltonschreiber nach Calzia-Schneider, einer gewöhnlichen Schreibkapsel mit Mundtrichter zur Fixierung der Mundkurve und dem Labiographen nach von Wilczewski.

Alle Aufnahmen wurden mit ein und derselben Kymographionsgeschwindigkeit gemacht. Die beidem Schreibvorrichtungen berühr-

---

* *Vox*, 1930, 16. Jahrg., Heft 4, S. 101-110.

ten die berußte Fläche möglichst genau übereinander. Der ab und zu auftretende Asynchronismus wurde bei der Auswertung immer berücksichtigt. Die am Schluß jedes Tracés aufgenommene Zeitkurve einer elektrischen Stimmgabel von 100 v. d. gestattete die Messung. — Den Labiographen benutzten wir ausschliesslich zur Registrierung des Lippenverschlusses des anlautenden *b*, *p* und aller Aufnahmen von *v*. In allen übrigen Fällen konnte man auch ohne elektrische Registriermethode gut auskommen.

Die Bestimmung des Grades (π) und des Ortes (τ) der Stimmhaftigkeit ist nach dem phonoposoto- und topometrischen Verfahren von Panconcelli-Calzia geschehen. Vgl. Vox 1919, S. 18 ff. Die dazu erforderliche eindeutige Abtrennung der untersuchten Laute konnte auf den von uns gewonnenen Mundkurven leicht vorgenommen werden. Der Anfang der Implosion und das Ende der Explosion waren im Inlaut sehr deutlich zu erkennen. Auslautende explosionen kamen auf der Kurve im allgemeinen viel schwächer zum Vorschein und teilweise wurden sie von der Feder der Schreibkapsel überhaupt nicht markiert. Der schwache Explosionsluftstrom des Auslautes — eine Eigentümlichkeit meiner Mundart — kann wegen der am Mundtrichter befindlichen Öffnungsröhre die Schreibvorrichtung nicht immer in Bewegung setzen. Bei einer mehr energischen Artikulation ist der Explosionsausschlag stets vorhanden und weist fast regelrecht einen nachfolgenden Hauch auf. Zur Ausmessung dienten natürlich nur die Kurven mit einer erkennbaren Explosion.

Im Anlaut war der Anfang des Verschlusses gewöhnlich aus einer sanften Senkung oder durch einen kleinen Knick der Kurve erkennbar. Diese Erscheinung ist besser bei den stimmlosen als bei den stimmhaften Lauten zu beobachten. Die Abtrennung kann hier natürlich nicht ganz genau vorgenommen werden. Diese absolute Genauigkeit war aber für unsere Zwecke auch nicht unbedingt erforderlich, denn der Grad der Stimmhaftigkeit ist nur bis 0,5 genau berechnet und die Dauer wurde immer auf volle $^1/_{100}''$ abgerundet. — Bei den Lippenlauten hat übrigens der Labiograph die einfache obige Abtrennungsweise gerechtfertigt.

Die Im- und Explosion ist in dieser Untersuchung durchweg im Verschlußlaut mit eingerechnet. Die Ausführungen von Gassert, Stimmhaftigkeit und Länge der Verschlußlaute im Konstanzer Dialekt, S. 27 ff, wonach allein der Verschluß (tenue) den Laut bilden soll, vermochten mich nicht zu überzeugen. Mag das Explosionsgeräusch ein «Momentanlaut» sein, Gassert loc. cit., aber es ist trotzdem eine Funktion der Zeit, welche nach ihrer jeweiligen Beschaffenheit auf der berußten Fläche verschieden aufgezeichnet wird.

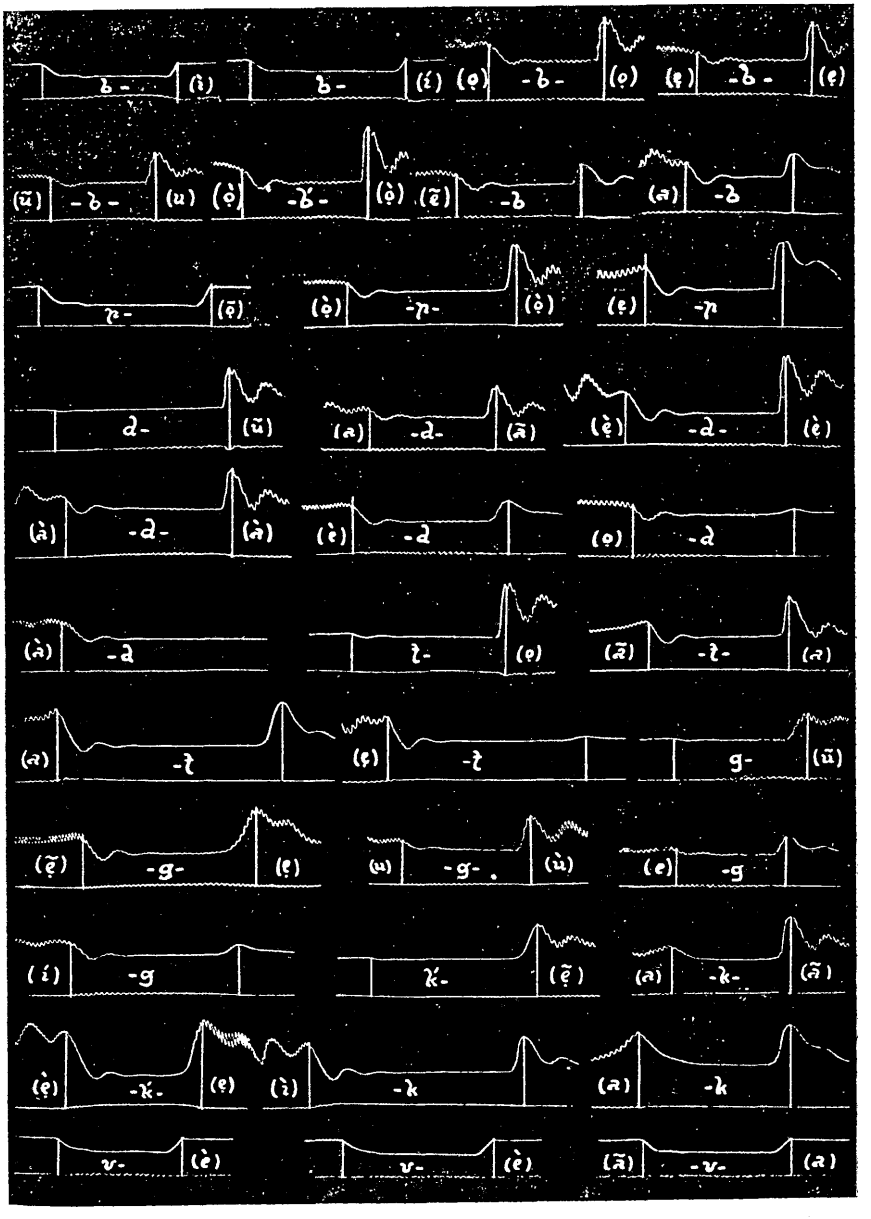

Im folgenden wird nur ein Drittel von rund 350 auf dem Kymographion untersuchten Einzelwörtern vorgelegt. Die allein zur Prüfung des Einflusses der Quantität usw. (vgl. oben) auf die Stimmhaftigkeit der Verschlußlaute aufgenommenen Beispiele werden hier — da die Untersuchung in dieser Richtung zu fast keinen Ergebnissen führte — wegen Raummangel nicht veröffentlicht. Die Einzelbeispiele dieser Art sind zur Illustration mitgeteilt. Dagegen ist die auf die Dauer der Verschlußlaute einwirkende Akzentzurückziehung (vgl. unten: Bemerkungen zur Dauer der Verschlußlaute) in der Beispielsammlung genügend veranschaulicht worden.

Die Lautschrift der Beispiele ist die in der litauischen Mundartenforschung von K. Būga angewendete. Die Transkription der Kopenhagener Konferenz ließ sich aus drucktechnischen Gründen nicht anwenden. *ọ* und *ẹ* sind geschlossene ungespannte *ŏ* und *ĕ*. *e* wird offen gesprochen. Der wagerechte Strich über dem Vokal bezeichnet dessen Länge. Die Intonationszeischen′, ˆ, ˜ tragenden Vokale sind stets lang und werden hier mit dem Längezeichen nicht mehr versehen. Die Kürze bleibt unbezeichnet. Zur Angabe der palatalen Artikulation dient das Zeichen′, z. B. *k′*, *ń* usw.

Eine Übersetzung des Beispielwörter ins Deutsche ist unterblieben. Für Experimentalphonetiker und Kenner des Litauischen ist sie überflüssig.

Zur Anordnung des Materials ist folgendes zu bemerken. — Grad der Stimmhaftigkeit: $\pi = 5{,}5 - 8{,}5$ (vgl. Beispiel 2) bedeutet,

Lfde. Nr.	Beispiel	π	Dessen häufigster Wert	τ	Dauer in $^1/_{100}$″	Deren häufigster Wert	Anzahl der Aufnahmen
			b + Vokal				
1	*bàpt*	6,5—10	7|8,5	0 /3,5 → 10	14—20	18	8
2	*bãba*	5,5— 8,5	6,5	1,5/4,5 → 8,5/10	18—22	20	9
3	*bẽsọs*	7 — 9,5	9,5	0,5/3 → 10	15—18	15	7
4	*b′ìkas*	8 —10	10	0 /2 → 10	15—20	17	5
5	*bọ̄l′i*	7 — 8,5	8|8,5	1,5/3 → 10	18—21	18	7
6	*bûpt*	6,5—10	7,5|8	0 /3,5 → 10	14—22	16	8
7	*bũbi*	7 — 7,5	7,5	2,5/3 → 10	17—22	20	5
			Vokal + b + Vokal				
8	*làbà*	10		0 → 10	14—16	15	6
9	*bãba*	10		0 → 10	7—10	8	5
10	*ḱẹ̀bẹ̀*	10		0 → 10	13—17	17	6
11	*ḱẹ̄bẹ*	10		0 → 10	10—14	12	6

Lfde. Nr.	Beispiel	π	Dessen häufigster Wert	τ	Dauer in 1/100″	Deren häufigster Wert	Anzahl der Aufnahmen
12	*b'ib'ikúoks*	10		0 → 10	5— 7	6|7	5
13	*lǫ̀bǫ̀*	10		0 → 10	15—17	17	6
14	*pãskǫ̀bǫ*	10		0 → 10	12—15	12|14	6
15	*rũbu*	10		0 → 10	11—12	11	6
			Vokal + b				
16	*nũskab*	6,5—10	10	0 → 6,5/10	12—14	=	6
17	*grẽb*	7,5—10	7,5	0 → 7,5/10	11—15	13|15	6
18	*rẹ̀b*	7 —10	8	0 → 7 /10	14—15	=	4
19	*nũskǫ̀b*	7,5—10	8|10	0 → 7,5/10	11—14	14	6
			p + Vokal				
20	*pãpa*	0		0	17—23	20	6
21	*pẹ̀pt*	0		0	13—18	18	6
22	*pǘpt*	0		0	14—19	17	6
23	*pũp*	0		0	19—20	19	4
24	*põpa*	0		0	20—28	22|24	8
25	*pũpt*	0		0	14—20	15	7
26	*pũp*	0		0	18—19	18	3
			Vokal + p + Vokal				
27	*kàpà*	0,5—1,5	1,5	0 → 0,5/1,5	15—19	16|19	6
28	*kãpa*	1 —2	2	0 → 1 /2	15—17	15	6
29	*pârkrẽpẽ*	1 —2	1,5|2	0 → 1 /2	13—14	13	5
30	*kẹ̀pẹ̀*	1 —1,5	=	0 → 1 /1,5	16—19	17|19	6
31	*kẽpẹ*	1 —2	2	0 → 1 /2	15—19	16|17	6
32	*skǘpī*	1,5—2,5	=	0 → 1,5/2,5	14—18	16|18	6
33	*lǫ̀pǫ̀*	1,5—2	1,5	0 → 1,5/2	17—21	20|21	6
34	*lǫ̀pǫ̀*	1 —2	1	0 → 1 /2	17—19	18	6
35	*skúpũs*	2 —3	2,5|3	0 → 2 /3	13—15	14	6
			Vokal + p				
36	*kèp*	0,5—1,5	1	0 → 0,5/1,5	18—20	20	6
37	*ãplẹp*	1 —1,5	1,5	0 → 1 /1,5	11—16	15|16	6
38	*pīp*	1 —2,5	2	0 → 1 /2,5	16—25	—	12
39	*pũp*	1 —2,5	2,5	0 → 1 /2,5	16—21	19|20	9
			d + Vokal				
40	*darà*	7 —8	7,5	2 /3 → 10	19—24	22	5
41	*dèg*	6,5—7,5	6,5	2,5/3,5 → 10	18—22	—	5
42	*dẽdẹlẹ*	6 —7,5	6	2,5 → 8,5/10	19—20	=	4
43	*dudù*	7 —8,5	7	1,5/3 → 10	19—24	24	5
44	*dũda*	7 —8	7	2 /3 → 10	19—25	22	6

Lfde. Nr.	Beispiel	π	Dessen häufigster Wert	τ	Dauer in 1/100″	Deren häufigster Wert	Anzahl der Aufnahmen
			Vokal + d + Vokal				
45	*kàdà*	10		0 → 10	19—23	22	6
46	*kadâ*	10		0 → 10	14—17	15|16	6
47	*dẹ̀dẹ̀*	10		0 → 10	19—20	19	6
48	*dẹ̄dẹlẹ*	10		0 → 10	13—14	13	6
49	*dẹdẹlê*	10		0 → 10	8—10	10	6
50	*rûd'ĭkau*	10		0 → 10	9—13	13	5
51	*rǫ̀dǫ̀*	10		0 → 10	16—19	17|19	6
52	*pārọdọ*	10		0 → 10	14—16	15	6
53	*l'ûd'u*	10		0 → 10	13—15	14	6
			Vokal + d				
54	*kàd*	7,5— 9	8|9	0 → 7,5/ 9	17—21	19	7
55	*lèd*	8,5—10	10	0 → 8,5/10	17—22	19|21	7
56	*lêd*	6,5—10	7	0 → 6,5/10	19—24	19	9
57	*sǫ̂jọd*	5,5— 8	5,5	0 → 5,5/ 8	16—20	19|20	6
			t + Vokal				
58	*tàd*	0		0	18—23	20	9
59	*tẹ̄tẹ*	0		0	16—23	20	6
60	*tùk*	0		0	18 - 23	23	6
61	*tọkâ*	0		0	19—20	19	5
62	*tūt'i*	0		0	17—20	—	3
			Vokal + t + Vokal				
63	*patarîk*	1,5—2	1,5	0 → 1,5/2	13—16	15	5
64	*pātarẹ*	0,5—1	0,5	0 → 0,5/1	16—19	17	6
65	*patārẹ*	0,5—1	0,5	0 → 0,5/1	16—18	=	6
66	*grẽtẽ*	1 —2	1	0 → 1 /2	16—18	16	6
67	*kẹ̀tẹ̀*	0,5—1	0,5	0 → 0,5/1	17—25	18	6
68	*krǫ̀tǫ̀*	0,5	0,5	0 → 0,5	18—21	19|21	6
69	*pukrọtọ*	0,5—1,5	0,5	0 → 0,5/1,5	15—18	15	4
70	*grǫ̀t'ǫ̀*	0,5—1	1	0 → 0,5/1	17—21	20|21	6
71	*pàrgrọt'ọu*	1 —1,5	=	0 → 1 /1,5	14—17	15	6
72	*rūtūs*	1 —1,5	1	0 → 1 /1,5	14—16	15	6
			Vokal + t				
73	*tàt*	0,5—1	0,5	0 → 0,5/1	22—27	=	4
74	*sǭkat*	1 —1,5	1	0 → 1 /1,5	18—26	20|26	6
75	*nẽ̆ket*	0,5—1	=	0 → 0,5/1	20—26	=	4
76	*varîk̆ẹt*	0,5—1,5	1,5	0 → 0,5/1,5	20—25	20	7
77	*pāpọt*	0,5—1	=	0 → 0,5/1	19—23	22	4

Lfde. Nr.	Beispiel	π	Dessen häufigster Wert	τ	Dauer in 1/100″	Deren häufigster Wert	Anzahl der Aufnahmen
			g + Vokal				
78	*gãna*	7,5—8,5	8,5	1,5/2,5 → 10	18—24	=	4
79	*ǵẹ̀lẽ*	7 —8	=	2 /3 → 10	18—21	=	3
80	*gọ̀vẽ*	7,5—8	7,5	2 /2,5 → 10	15—17	17	3
81	*gũžẹ*	7 —8,5	7,5	1,5/3 → 10	15—21	=	4
			Vokal + g + Vokal				
82	*vàgà*	10		0 → 10	14—18	14	6
83	*vaǥât'ie*	10		0 → 10	11—12	12	6
84	*ọ̀ždeǵẽ*	10		0 → 10	14—15	14	6
85	*grèǵẹ̀*	10		0 → 10	15—18	17	6
86	*grẽǵẹ*	10		0 → 10	14—17	14	6
87	*l'ìǵì*	10		0 → 10	16—18	18	6
88	*l'ĩǵib'ie*	10		0 → 10	12—15	12	6
89	*bọ̀gọ̀*	10		0 → 10	13—18	15|17	6
			Vokal + g				
90	*nũgag*	9 —10	10	0 → 9 /10	12—14	12|13	5
91	*sọ̃×pẹg*	5,5—10	9,5	0 → 5,5/10	13—14	14	5
92	*sọ̀l'ig*	7 —10	7,5	0 → 7 /10	15—19	19	4
93	*vàlọg*	5,5—10	10	0 → 5,5/10	14—18	17	9
			k + Vokal				
94	*kàd*	0		0	16—18	17	7
95	*kẹ̀tẹ̀*	0		0	17—26	—	5
96	*kẽpẹ*	0		0	20—22	20	4
97	*kúǵi*	0		0	17—20	20	4
			Vokal + k + Vokal				
98	*sãka*	1 —1,5	1,5	0 → 1 /1,5	14—15	14	5
99	*kèk̀ẽ*	0,5—1,5	0,5	0 → 0,5/1 9,5 → 10	17—20	18	6
100	*pẹ̀k̀ẹ̀*	0 —1,5	1	0 → 0,5/1 9,5 → 10	17—27	24	9
101	*pẽk̀ẹ*	0,5—1,5	1,5	0 → 0,5/1 9,5 → 10	18—25	20	6
102	*ìk̀ì*	1,5—2	1,5	0 → 1 /1,5 9,5 → 10	19—25	20	7
103	*l'ĩk̀ibẹ̀*	1,5—2,5	2,5	0 → 1 /2,5 9,5 → 10	14—17	=	6
104	*sọ̃kata*	1,5	1,5	0 → 1,5	12—16	12	5
105	*kĩ́ọ̃k̀u*	0,5—1	0,5	0 → 0,5/1	15—16	16	6
106	*skũk̀u*	0,5—2	1,5	0 → 0,5/2	14—17	16	6

Lfde. Nr.	Beispiel	π	Dessen häufigster Wert	τ	Dauer in 1/100″	Deren häufigster Wert	Anzahl der Aufnahmen
			Vokal + k				
107	*rẽk*	0,5—1	0,5	0 → 0,5/1	18—21	19	12
108	*sǫ̀tẹ̀k*	0,5—1	1	0 → 0,5/1	17—20	17|20	6
109	*t'ìk*	0,5—1,5	1	0 → 0,5/1,5	23—26	24	8
110	*pàtǫ̀k*	0,5—1	1	0 → 0,5/1	18—21	19	6
111	*pàdũk*	0,5—1,5	0,5	0 → 0,5/1,5	16—20	18	6
			v + Vokal				
112	*vãra*	6,5—10	7	0 /3,5 → 10	15—19	17	8
113	*vès*	8,5—10	9	0 /1,5 → 10	11—19	—	8
114	*vẹ̃sa*	5,5— 8,5	7|8,5	1,5/4,5 → 10	12—22	—	10
			Vokal + v + Vokal				
115	*sãva*	10		0 → 10	15—18	18	12
116	*sìvã*	10		0 → 10	16—18	18	6
117	*ą̀vǫ̀s*	10		0 → 10	16—18	16	6
118	*bǫ̃va*	10		0 → 10	12—15	15	6
119	*bũvi*	10		0 → 10	11—17	—	5

Ergebnisse.

Im folgenden sind die Resultate der Auswertung des oben mitgeteilten Materials in knapper und anschaulicher Form dargestellt:

1. Die π-Werte schwanken bei:

		b	*d*	*g*	*v*	*p*	*t*	*k*
im Anlaut	zwischen:	5,5—10	6,0—8,5	7,0- 8,5	5,5—10	0	0	0
im Auslaut	zwischen:	6,5—10	5,5—10	5,5—10	—	0,5—2,5	0,5—1,5	0,5—1,5
im Inlaut	zwischen:	10	10	10	10	0,5—3,0	0,5—2,5	0,0—2,5

Bei inlautendem *p* kommt π = 0,5 nur in einer Aufnahme von *kàpà* vor. Vgl. Beispiel 27. Vollstimmlosigkeit ist ein einziges Mal bei *k* in *pẹ̀kẹ̀* festgestellt worden. Vgl. Beispiel 100.

2. Die Vollstimmlosigkeit tritt auf:

a) Teilweise im { Anlaut / Auslaut } bei: { *b* *v* / *b* *d* *g* (—) }

b) Ganz im { Inlaut } bei: { *b* *d* *g* *v* }

3. Die Vollstimmlosigkeit kommt ausschließlich bei anlautenden *p*, *t*, *k* vor.

4. Die Minima und Maxima der häufigsten π-Werte gleichen bei:

	b	*d*	*g*	*v*	*p*	*t*	*k*
im Anlaut	6,5↔10	6,0↔7,5	7,5↔8,5	7,0↔9,0	0	0	0
im Auslaut	7,5↔10	5,5↔10	7,5↔10	—	1,0↔2,5	0,5↔1,5	0,5↔1,0
im Inlaut	10	10	10	10	1,0↔3,0	0,5↔1,5	1,5↔2,5

5. Nach ihren obigen Maxima geordnet bilden p, t, k absteigende Reihen:

im	Auslaut . . .	p	t	k	in π ausgedrückt: 2,5 1,5 1,0
	Inlaut	p	k	t	3,0 2,5 1,5

6. b, d, g, v bilden folgende absteigende Reihen:

geordnet nach den	Minima des	Anlautes	g	v	b	d	in π ausgedrückt: 7,5 7,0 6,5 6,0
		Auslautes	g	-	b	d	7,5 — 7,5 5,5
	Maxima des	Anlautes	b	v	g	d	10 9,0 8,5 7,5
		Auslautes	b	-	g	d	10 — 10 10

7. τ zeigt bei:

		b	d	g	v	p	t	k
im	Anlaut	III, II	III, II	III	III	—	—	—
	Auslaut	I	I	I	(—)	I	I	I
	Inlaut	—	—	—	—	I	I	I, I/III

8. Den gemischten Typus I/III weist das palatale k vor i, e, e auf (vorwiegend!).

9. Bei anlautenden b und d überwiegt ganz und gar der Typus III.

daß das π von b in *bãba* zwischen 5,5—8,5 schwankt, mit anderen Worten, die Werte 5,5 6, 6,5, 7, 7,5, 8 und 8,5 haben kann. Der häufigste Wert ist aus der folgenden Spalte zu ersehen.

In der Spalte für τ bedeutet 1,5/4,5 → 8,5/10, daß der Einsatz der Stimme in den einzelnen Aufnahmen des Wortes innerhalb des 1,5.—4,5. π zu liegen kommt und die Stimmhaftigkeit bis zum 8,5.—10. π andauert. Der Fettdruck bei 10 gibt den vorherrschenden τ-Typus an.

Die Dauer der Verschlußlaute ist mit den extremen und den häufigsten Werten bezeichnet. Im obigen Beispiel schwankt die Dauer des b zwischen 18—22 $^1/_{100}''$, wobei sie am häufigsten gleich 20 $^1/_{100}''$ ist. — Stehen in den Spalten der häufigsten Werte zwei durch einen senkrechten Strich getrennte Zahlen, so sind sie beide gleich häufig. Das Gleichheitszeichen (=) weist auf eine gleiche Häufigkeit aller vorkommenden Werte hin.

Von einer Berechnung der Mittelwerte wurde wegen der kleinen Anzahl der Aufnahmen der einzelnen Reize abgesehen, denn eine Willkürlichkeit dieser Werte wäre aus diesem Grunde unvermeidlich gewesen. Ideal ist natürlich auch der häufigste Wert nicht: er beruht bisweilen auf einem zweimaligen Vorkommen in der Gesamtzahl der Aufnahmen.

Bemerkungen zur Dauer der Verschlußlaute.

Die Materialsammlung zeigt uns sehr klar, wie groß und willkürlich die Schwankungen der Dauer der einzelnen Verschlußlaute

sind. Bei einer aufmerksamen Betrachtung lassen sich aber allgemeine Tendenzen feststellen:

1. Die stimmlosen Verschlußlaute haben alle etwas höhere minimale und maximale Dauerwerte als die ihnen entsprechenden stimmhaften.

2. Im Anlaut sind sämtliche untersuchten Verschlußlaute gewöhnlich länger als im Inlaut.

3. Bei *p*, *d*, *t* und *k* stehen der An- und Auslaut ziemlich auf gleicher Stufe. Dagegen bei *b* und *g* nähert sich der Auslaut mehr oder weniger dem Inlaut.

4. Hieraus ergibt sich, daß die Verschlußlaute im Inlaut relativ am kürzesten sind.

Das obige Bild der Dauerverteilung wird im Inlaut von einer Akzenterscheinung gestört. Steht ein Verschlußlaut zwischen zwei kurzen Vokalen in einem zweisilbigen Wort mit zurückgezogenem Akzent, so ist er um Bedeutendes länger als derselb Laut im gleichen Wortgebilde mit einem langen und ursprünglich akzentuierten Vokal. Ob dieser Vokal vor oder nach dem Verschlußlaut steht, ist gleichgültig. Bei derselben Lautgruppe Kurzvokal + Verschlußlaut + Kurzvokal in akzentloser Stellung tritt jene Längung nicht ein. Dazu sind in der Materialsammlung besonders die Beispiele 10 und 11, 13 und 14, 45—49, 51 und 52, 68—71 und 100—103 unter sich zu vergleichen. Die Daueruntersch iede des betreffenden Verschlußlautes treten am klarsten in den häufigsten Werten zum Vorschein.

Diese Dauerzunahme ist wohl von dem schwebenden Akzent bedingt. Das zweisilbige Wort wird dem Gehör nach beim Sprechen in zwei Akzenttakte mit der Grenze im Verschlußlaut geteilt. Das aufmerksame Hinhören läßt die dabei auftretende Längung dieses Lautes erkennen.

Zusammenfassung:

Die Untersuchung hat uns unzweifelhaft gezeigt, daß *b*, *d*, *g*, *v* in der Mundart von Salantai im Inlaut ausnahmslos vollstimmhaftig sind. Auch im An- und Auslaut heben diese Laute relativ betrachtet (vgl. Panconcelli-Calzia, Festschrift Meinhof, 1927, S. 440 ff.) als stimmhaft gelten. (Im nachfolgenden verweisen die eingeklammerten Zahlen auf die entsprechenden Absätze der «Ergebnisse».) Die Stimmhaftigkeit sinkt hier in keinem Falle unter 5,5 π (1), ist aber nach den einzelnen Lauten verschieden (6). *d* sellt dabei die absolute unterste Grenze dar. Der Auslaut ist im allge-

meinen nicht stimmhafter als der Anlaut (6). Die Schwankungsmöglichkeit des π ist bei allen vier Lauten gleich (1). Die Stimmlosigkeit tritt in der Regel im Anlaut zu Beginn und im Auslaut am Ende des Verschlußlautes auf (7).

p, *t*, *k*, müssen als stimmlos gelten. Die Stimmhaftigkeit geht bei diesen Lauten über die Implosion nicht hinaus und ihre absolute Höhe erreicht sie schon bei 3 π (1). *p* kann am stärksten stimmhaft werden (5). Im Inlaut werden höhere maximale π-Werte als im Auslaut erreicht (5).

Die Stimmhaftigkeit der Explosion von *k'* ist von der Qualität des nachfolgenden Vokales abhängig (8).

Eine Beeinflussung der Stimmhaftigkeit durch die Quantität der Vokale, die Akzenstellung und die Intonation wurde nicht beobachtet.

Die Zunahme der Dauer zieht nicht unbedingt eine Abnahme der Stimmhaftigkeit nach sich. Vgl. dazu Hentrich, Vox 1925, S. 21 ff.

KLAIPĖDIŠKIŲ TARMĖ *

Mes esam būrai ir būriškai kalbam...
(Iš laukininkų sakymų).

Kalba mūsų buvo, bus ik' į amžius paskujus.
(Vilius Kalvaitis, 1910 m.).

Dažnai kalbame apie kalbos gyvenimą, apie gyvas ir mirusias kalbas, nors gerai visi žinome, kad kalba nėra gyva būtybė. Ji atrodo mums «gyva» dėl to, kad kinta, keičiasi jos garsai, lytys, žodynas, o ilgainiui iš vienos kalbos gali net kelios atskiros atsirasti. Tačiau tas kitimas eina ne iš pačios kalbos kaip kalbos, bet iš kalbančiojo žmogaus. Be žmogaus nebūtų nė kalbos, ji tėra jo dvasinio pasaulio reiškinys. Vadinasi, kalba nėra organizmas, bet tik jo funkcija. Kalbos pobūdis socialinis, ją veikia tie patys socialinio gyvenimo dėsniai, kur ir visą žmonių bendrinį gyvenimą valdo. Kalbos kitimas yra dvejų priešpriešinių jėgų — skaldomųjų (diferenciacija) ir telkiamųjų (integracija) — veikimo išdava. Pirmosios eina iš atskiro žmogaus (kalbinis individualizmas) ir nekliudomos jos kalbos raidą padarytų labai pažangią ir šakotą: susidarytų begalės tarmių tarmelių, mažne tiek, kiek ir atskirų kalbančiųjų žmonių. Bet kalba juk yra žmonėms susikalbėti, savo tarpe susiprasti. Ta jos socialinė savybė ir stabdo įsibėgėjantį skaldomąjį kitimą: nusveria kalbinė visuomenė, o ne atskiras individas. Dėl to kur susisiekimas lengvesnis, tarpusavio bendravimas glaudesnis, kultūros mainai gyvesni, ten ir kalbos raida šių veiksnių išlyginama, tarmė vienodesnė. O visokios kliūtys, pav. politinės, administracinės, gamtinės sienos, trukdančios šį bendavimą, tos pačios tautos kalbos plotus išmargina tarmių sienomis. Šit, pav., Višakis ir Šešupė, skyrę XV—XVIII amž. Žemaičių kunigaikštiją nuo Aukštosios Lietuvos, daro ir zanavykų—kapsų tarmių ribą. Tą pat pastebėsime nagri-

---

* *Lietuvos Aidas*, 1934, 10 nr.

nėdami ir Klaipėdos krašto tarmę. Visų pirma keli žodžiai dėl pačios krašto sienos kilmės.

Vokiečių Ordinas, tuo įtimpos puldamas Lietuvą ištisus 125 metus, didelius mūsų krašto vakarų plotus buvo pavertęs nykiu tyru. Tik Vytautui 1410 m. sulaužius Ordino galybę, vakarų Lietuvoje prasidėjo ramus gyvenimas, atsikūrė senosios sodybos, radosi naujų, sparčiai padaugėjo gyventojų, kurių nemaža atkilo iš kryžiuočių neįveiktos vidurio Lietuvos. Vokiečių-lietuvių karų metu Klaipėdos krašto nuo Lietuvos neskiria nė jokia siena. Ordino Klaipėdoje ir Ragainėje įsikurtos pilys buvo toliausiai nusikišę atsparos punktai Lietuvai pulti. 1422 m., Vytautui nusileidus, susitariama dėl teoretinės sienos, ji turinti eiti trijų mylių atsumu (per tria milliaria) nuo Nemuno ir Kuršių marių. Tatai ir dabar žemėlapyje ryšku. Ilgokai truko, kol ši teoretinė siena galutinai prigijo gyvenime. Dar 1501 m. Žemaičių seniūnas spyriuojasi su Ordinu dėl Katyčių priklausymo.

Kadangi politinės sienos nusistovėta tik XVI amž. ir tuo metu Klaipėdos krašto etnografinės sudėties būta vienodos su gretimaisiais Žemaičiais, tai nė tarminiam susiskaldymui negalėjo rastis trąšios dirvos. Pažvelgus į žemėlapį, atrodo, kad Klaipėdos kraštas kalba neturėtų skirtis nuo kaimyninių Žemaičių, nes jo plotas siaurutėlis, prisišliejęs prie žemaičių, o pietų rytuose prie aukštaičių tarmių. Ir iš tiesų, šio krašto lietuvių tarmė šiaurėje yra žemaitiška, o pietuose aukštaitiška. Visos skirtingosios tarminės ypatybės yra padaras senosios politinės sienos, kuri Klaipėdos krašte, pav., išlaikė net senesnių fonetinių lyčių. Jei ne politinės sienos kaltė, vargu Priekulės šnekta skirtųsi nuo Švėkšnos šnektos, o Vilkyškių — nuo Tauragės.

Imsime pirma žemaitiškąją krašto dalį. Kaip žinoma, ir žemaičių tarmė nėra vienalytė. Didž. Lietuvoje skiriama dvi jos patarmės: telšiškiai ir raseiniškiai žemaičiai. Pirmieji rašomosios kalbos dvibalsius *uo* ir *ie* ištaria *ou* ir *ei*, o antrieji — *ū* ir *y*. Taigi, žodžius *duona*, *diena* šių dviejų patarmių žmonės taria *douna*, *deina* arba *dūna*, *dyna*. Dėl to telšiškius žemaičius kalbininkai praminė d o u n i n i n k a i s, o raseiniškius — d ū n i n i n k a i s. Klaipėdos krašto šiaurinėje dalyje maždaug iki Minijos žiočių — Šilutės — Naumiesčio linijos turime trečią žemaičių patarmę — d o n i n i n k u s, nes čia tariama *dona*, *dėna* (*e* tik truputį platesnis už rašomosios kalbos *ė*). Šią patarmę galime vadinti kitų dviejų «motina»; jos *o* ir *ė* vietoje *uo* ir *ie* labai senoviški, išlikę iš XVI amž., kada visų visi žemaičiai dar tebesakė *dona*, *dėna*. Kadangi šiandie šio garsų reiškinio riba sutampa su buv. krašto politine siena, tai iš to spėjame, kad ši bus sulaikiusi iš Žemaičių gilumos tvinstančią naujų

uo, *ie* virtimo bangą ir padėjusi senovę išlaikyti. Pačiame krašto kampelyje, į šiaurę nuo Klaipėdos, ligi šių dienų yra išlikusi ir kita sena kalbos ypatybė. Čia vietoje *o* tebetariama senoviškai *a* (tik šiek tiek palinkęs į *o*), pav. *žadis*, *materiške*, *rapyne* (= bulvienė). Šis *a* XVI amž. tebebuvo pažįstamas ir Didž Lietuvos žemaičiams: Mažvydas savo katekizmo (1547) antraštę pradeda: C a t e c h i s m u s a p r a s t y s z a d e y, M a k s l a s s k a i t i m a r a s c h t a. Šiandie klaipėdiškių *žadžiui* senoviškumu beprilygsta tik patys galiniai rytiečiai (Utena, Zarasai...) su savo *atjaja berniakas su ūsiakais*.

Nors žemaitiškasis krašto plotas ir nedidelis, bet ir taip čia skiriama kelios šnektos. Į šiaurę nuo Šiporijos — Dituvos — Pošku — Agluonėnų — Pozingių žodžo galūnėje visai netariama *č*, *dž* ir *ė* ištariamas kaip *ie*, pav., *jaute*, *mede*, *didiu*, *matiau*, *būtiau*, *biegsam* = *jaučiai*, *medžiai*, *didžiu*, *mačiau*, *būčiau*, *bėgsime*. Ir vėl įdomu, kad ši šnektų riba maždaug sutampa su senąja Klaipėdos ir Priekulės parapijų siena (prieš įsteigiant Dovilų parapiją). Patys žmonės šitą kalbos skirtumą pastebi ir savotiškai gražiai apibūdina: į šiaurę nuo anos linijos esą kalbama s t a t e (= stačiai), o į pietus — š l i o d n e (= šliudniai, t. y. pakreiptai, nuožulniai). Tais pačiais savo «filologiniais terminais» statūs mažakalbiai laukininkai, visi iki kaulo lietuvininkai, mokė apie 1880 m. jų tarmę tyrinėjusį didįjį Karaliaučiaus kalbininką A. Bezzenbergerį ir 1925 m. mane, kalbotyros studentą.

Ne be to, kad kartais vieni iš kitų šnektos ir nepasijuoktų. Kažkas iš Klaipėdos apyl., kur *kąsti* vietomis ištariamas *kosti*, nusikėlęs gyventi į «šliudiniai» kalbančius priekuliškius. Nuėjęs į naujuosius kaimynus, eidamas pro pririštą šunį, klausiąs čia pat pasitaikiusį šeimininką: «Kaimyn, ar tas šo kos (= kąs) ?». O šis tam «stačiai» kalbančiajam ir sakąs:» Ne, dėko, ans svėks yr...»

Fonetiškai žemaitiškoji krašto tarmė įdomesnė už pietinę aukštaitiškąją. Ir Bezzenbergerį stebino jos «Feinheiten». Pav., priekuliškių žodžiuose *pelė*, *pelena*, *pela* (= pelenai, pelai) balsis *e* po *p* kiekviename vis kitoks: pirmajame — visai siauras, antrajame — platesnis, o paskutiniame — labai platus. Šiais trimis žodžiais erzinami kitų šnektų žmonės, nepataiką taip tiksliai ištarti.

Į pietus ir pietų rytus nuo Šilutės, užgriebdama ir vakarinį Pagėgių aps. atkraštį, eina pereiginė šnekta. Čia tariama, nors ir ne perdėm, aukštaitiškai *duona*, *diena*, bet ir *bruolis*, *siekla*; pažįstamas įvardis *jis*, *ji*, kuris šiauriau (kaip ir visų žemaičių !) pakeičiamas *ans*, *ana*. Tačiau vėl žemaitiškos yra lytys *jautei*, *briedei*, kurios Kuršių pamariu (žvejų tarmė) siekia iki pat Labguvos. Toliau Pagėgių aps. tarmė jau grynai aukštaitiška ir būtent priklauso vaka-

riečių aukštaičių žiemiečių patarmei. Ji maža kuo tesiskiria nuo rašomosios kalbos, tik ilgieji galūnės balsiai trumpinami, o trumpieji dažnai ir visai numetami. Pav. vietoje *vaikas bėga, turi laiko, ilgos naktys, lapės laukė* tariama *vaiks bėg, tur laika, ilgas naktis, lapes lauke.*

Tačiau ir čia esama šnektų, nors skirtumai ne tokie ryškūs kaip žemaitiškojoje dalyje. Pav. panemuniais ties Tilže vietomis *ė* ir *ie* tariama vienodai kaip labai siauras *ė*. Tatai yra Tilžės tarmės, anapus Nemuno, ypatybė. Dėl to ir Vilkyškių apyl. žmonės sako, kad Tilžės pusėn jų kaimynai jau « patilžėnuo » (= patilžėnuoja, t. y. kaip tilžėnai kalba). Į Smalininkų apyl. vėl persimeta vakariečių viduriečių, vad. veliuoniečių, ypatybių: vietoje *sako, sakė, varnos, lapės* sakoma *saku, saki, varnus, lapis.*

Nors klaipėdiškių kalboje per ilgus amžius yra privisę apsčiai vokietybių, bet randame joje ir perlų. Senoviškas fonetikos ypatybes jau aukščiau suminėjome, o ar nebrangūs šitokie žodyno dalykai: *alsus* (= troškinąs, dvasią traukiąs, vok. erstichend), *auguonis* (= kas įauga: votis, skaudulys...), *blizgatė* (= mergaitė, kur savo apdaru, papuošalais nori blizgėti), *garėti* (= garu virsti), *ilgstelės* (= tėviškės pasilgimas, vok. Heimweh), *mačius* (= matas bendrąja prasme), *myglės* (= miglotas oras), *nuojėgus* (= nusistatęs, rimtas), *otrus, otringas* (= staigus, dagus, vok. jähzornig, rus. vspylčivyj), *paragė* (= kajutė), *patvaikti* (= proto netekti), *penkšlys* (= nevykęs 5 metų vaikas), *petainis* (= petingas), *prietarlė* (= prietaras), *puokštė* (= bukietas), *sėkis* (= sekluma), *šiūrė* (= pašiūrė), *uznius* (= ūsuočius). Klaipėdos krašte randame gyvų dar daug senų žodžių, kurie Didž. Lietuvos liaudies kalboj ligi šiol buvo svetimi, pav., *kibiras, tobūlas, lavonas, krosnis, pušnys* (= ilgi batai).

Be reikalo taip pat visuotinai klaipėdiškiams primetama, kad jie nemoką ištarti kietojo *l* ir saką *liabai, Kleipėda.* Senoji karta tą garsą visur puikiausiai ištaria. Šiaurinėje krašto dalyje net ir jaunuomenės (kaimo) tarime suminkštėjimo maža tejusti. Tatai dėl to, kad priaugančioji karta čia tik mokykloje vokiečių kalbos išmoksta. Visam plote iki Priekulės lietuvių vaikai, pradėdami eiti į mokyklą, paprastai nė žodžio nemoka vokiškai, kaimo namų kalba yra vien lietuviška. Ir graudu darosi, kaip sutinki šituos mažučius grįžtant iš mokyklos ir jie tave vos sunkiai ištardami sveikina jau « Guten Tag ». Lietuviškai atsveikinti nustemba, parausta. Bet kuo tie vaikučiai kalti, kad juos ir mandagumo v o k i š k a i temoko...

Pietinėje krašto dalyje ir kaime smarkiau paplitęs dvikalbiškumas. Vietiniai samdiniai ir kiti darbininkai savo tarpe dažniau kalba « plattdeutsch ». Iš jų tuojau išmoksta ir laukininkų vaikai. Sakau iš jų, nes visi tikri lietuviai laukininkai dar neseniai laikė negarbe

savo šeimoje kalbėti vokiškai. Dėl to vaikystėje įgyjama dvikalbiškumo, čia ir *l* yra labiau suminkštėjęs.

Mes dažnai, girdėję kokį pusvokietį lietuviškai grabaliuojant, pamanome, kad visi klaipėdiškiai taip kalba. Reikia tiesiog stebėtis, kaip kartais gražiai, be kokio vokiško akcento kalbama. Kad ne žodyno vokietybės, pamanytum kalbąs su šiauliškiu ar jurbarkiškiu. Kas kas, bet daugumas valstybinių įstaigų tarnautojų viasi neduoda klaipėdiškiams fonetiškai gražios lietuvių kalbos pavyzdžio. Kodėl šių kalba taip dažnai dvelketeli nelietuviškumu, rodos, visi žinome.

KELIOS PASTABOS TARMIŲ ISTORIJAI *

Jau seniai yra praėję tie laikai, kad į kalbą žiūrėta kaip į gyvą organizmą, savimingai gimstantį, nepriklausomai augantį ir pasenus mirštantį. Mūsų nuomonės šiuo atžvilgiu nuo A. Schleicherio laikų daug pasikeitė. Įsitikinta, kad kalbos buvimo būtinoji sąlyga yra visuomenė, kad kalba, pagaliau, tėra tos visuomenės padaras, nors ir ji pati be kalbos neįmanoma. A. Meillet, prisišliedamas prie E. Durkheimo mokyklos sociologinių pažiūrų, yra pasakęs: « Le langage est éminement un fait social ». Taigi, kalbą laikydami socialinio gyvenimo dėmeniu, turime pripažinti, kad ją veikia ir tie patys to gyvenimo veiksniai.

Dėl to ir kalbos kitimo — vistiek, ar jis pirminis (savaiminės garsinės tendencijos), ar antrinis (kalbų sumišimas) — prigimtis yra taip pat socialinė. Kalbai savas nuolatinis išcentrinių jėgų veikimas, kuris sukelia vadinamąsias F. de Saussure'o *ondes d'innovation* ir diferencijuoja vienalytį kalbinį plotą — nekliudomai veikdamas pridarytų begales tarmių ir šnektų šnektelių, net pagaliau tiek, kiek yra atskirų kalbėtojų. Bet šitai begalinei diferenciacijai kelią postoja kita įcentrinė ir asociacinė jėga: kalbinės visuomenės tarpusavio bendravimas. Dėl to, pav., susisiekimas laikomas vienu didžiųjų veiksnių, formuojančių vienalytę kalbinę bendruomenę. Ir kaip tik to tarpusavio susisiekimo kliūtys: politinės, administracinės, gamtinės ir kitokios sienos dažnai nusveria tarmių, kartais net atskirų kalbų susidaryme. Svetimo etninio substrato įtaka šiam procesui taip pat pripažįstama neginčytina. Dialektologija abiem atvejam turi ne dešimtimis, bet šimtais pavyzdžių, kurių nėra reikalo čia nė minėti. Verčiau pasižvalgyti atitikmenų savo kalboje.

Šiandien, tiesa, dar teturime tik apytikrį Lietuvos tarmių vaizdą. Pridėtajame žemėlapyje parodytos (mano turimomis žiniomis) bent svarbesnės lietuvių kalbos plotą raižančiosios izofonos. Daug čia jose mįslių, kurių gal nevieną tolimesni tyrinėjimai ir visai aiškiai įmins. Iš savo pusės duodu keletą pastabų, kurios, rodos, vienos

---

* *Archivum Philologicum*, IV, 21-34.

kitos izofonos istoriją ar kelią galėtų kiek paaiškinti. Ta pačia proga paskelbiu ir kelias tikslesnes, mano paties apeitas, tarmių sienas.

ŽEMAIČIAI

Nuo K. Jauniaus laikų įprasta žemaičių tarmes skirti nuo augštaičių pagal pralietuviškųjų junginių *tja, dja* (Ch. Stango pramintas *žemaitiškasis garsų dėsnis*) ir rašomosios kalbos dvibalsių *ie, uo* likimą.

Dvibalsinė riba, prasidėjusi nuo Latvijos sienos, į rytus nuo Vegerių̃ ties Viešùčių kaimu (*uo, ie!*), eina vakarine Kruopių̃, Šiupỹlių ir Amãlių puse, per Kybártus, iš pietų aplenkia Bűlėnus ir iš šiaurės Bubiùs, pasisuka ant Pakapės̃ (*uo, ie!*), toliau rytine Kiaunorių̃ ir Tỹtuvėnų puse, palikdama Šiluvą augštaičiams, iki Dubỹsos ties Kybartė̃lių kaimu (*uo, ie!*), nuo Dubysos į pietų vakarus per Raséinių—Kalnùjų, Eřžvilko—Vãdžgirio tarpą iki Klaĩpėdos krašto sienos ties Eičiaĩs (*ũ, ĩ!*), siena iki Naũmiesčio ir pro pat Šilùtę (*uo, ie!*) iki Mìnijos žiočių.

Tomis pat vietomis Didž. Lietuvoje eina ir žemaitiškojo garsų dėsnio riba, kuri, šiaurėje visiškai sutapdama, tik Tytuvėnų, Raseinių, Eržvilko ir Tauragės apylinkėse neplačiu ruožu peršoka į žemaičių pusę. Tačiau M. Lietuvoje nuo Šilutės—Katyčių—Sartininkų linijos į pietus siaurėjančiu pleištu iki pat Labguvõs visu Kuršių pamariu sakoma *mẽ·dei, vúoḳi·tei / vó·u̯ḳi·tei...* Šito kampo kalboje, išskyrus žvejų tarmę, žemaitiškas ir raš. kalbos *u, i* > *o̧, ę* bei dg. vt. *laukū́·s*. Bet vn. nd. *ví·ro̧i, sú·no̧i* ~ *výrui, sűnui* vėl jau augštaitiškas. Vadinasi, ir Jauniaus požiūriu žiūrint, turime čia pereiginę žemaičių augštaičių tarmę.

Šitiedvi mažne sutampančios izofonos, skaldančios lietuvių kalbą dviem tarmių būriais, žinoma, negalėjo atsirasti visiškai atsitiktinai. Pasirodo čia bus nusvėrę senieji administraciniai vienetai ir jų sienos. Tokia peršasi išvada palyginus J. Jakubowskio administracinį senosios Lietuvos žemėlapį. Šiaurėje žemaičių augštaičių riba iki pat Pakapės sutampa su istorine Šiauliū̃ ir Bėržėnų apskričių siena. Toliau į pietus sutampančios sienos neturime, bet nuo Radviliškio Mituvos žemupio link ilgais dryžais ištysusios Viduklės ir Raseinių apskritys [1] atriboja žemaičius iš pietų rytų ir rodo, kad šia kryptimi Žemaičių vidurkis į senąjį tyrą menkai tėra išspinduliavęs gyventojų.

---

[1] Plg. ŽM 232, 238 pastabas dėl Jakubowskio pažymėtųjų tų apskričių sienų.

Pietuose tarp Nemuno ir Šaltuonõs—Šešuviẽs Jakubowskis dar XVI amž. viduryje randa vienus miškus. Panemunių kolonizacija, kaip rodo Veliuonos ir Jurbarko apskričių plotų išilginė padėtis ir ankstyvas seniau gyventųjų vietovių — Jurbarko, Skirsnemunės, Veliuonos — tyre atkūrimas, yra ėjusi iš rytų, iš tankiai gyvenamo Nevėžio žemupio. Plg. mano ŽM 280 t. Dėl to visiškai suprantama, kodėl ir mūsų abi izofonos nuo Raseinių staigiai pasuka į vakarus. Toliau dvibalsinė izofona priklauso Klaipėdos krašto ir Didž. Lietuvos sienos, o Šilutės apylinkėse, gal taip pat neatsitiktinai, seka maždaug Pilsotos srities ir spėjamosios kuršių ekspansijos siena, ŽM 184, 298 (žemėlapiai). Neaiškus palieka antrosios izofonos nusisukimas į pietų vakarus M. Lietuvoje. Greičiausiai ir tai bus kaip nors susiję su kolonizacinių bangų kryptimis. Pietinės Klaipėdos krašto dalies augštaitiškumas mums pasidaro dar suprantamesnis, atsiminus, kad Ragainės komtūrija buvo didieji vartai iš rytų traukiantiems kolonistams, loc. cit. 300 t.

Jei augščiau suminėtieji veiksniai tikrai yra anas izofonas išvedę, tai savaime peršasi išvada, kad jos negali būti nė labai senos.

Skaitant Ordino kronikas ir kitus XIV amž. dokumentus, krinta į akį, kad jų minimuose Lietuvos vietovardžiuose dabartinių *č*, *dž* vietoje kaitmeniniuose skiemenyse paprastai terandame tik *t*, *d*.

Keli pavyzdžiai: P a p a r t e n SPR II 657 = *Papárčiai*, Žãslių val. bažnytkiemis; G e d e r e y t h e, G e d e r a i t e n, SPR II 103, 106 = *Giedráičiai*, Vilkmergės aps. miestelis; W a y s e w i l t e, W y s e w i l t e, SRP II 92, 101, W i s w i l t e n BU[1] IV 219 = *Vaišvilčiai*, 2 Naujamiesčio apyl. kaimai; L e s t e, L e s t e n, SRP II 680 t = *Leščiai*, Kėdainių aps. bažnytkiemis; Q u e s t e n, Q u e s t i n, loc. cit. 671 t, 675 = *Kvesčiaĩ*, Kaltinėnų apyl. kaimas; N e m a x t e, N a m a x s t e, loc. cit. 669 t, 677, 679 = *Nemãkščiai*, Raseinių aps. miestelis; T e n j a g a l n, SRP II 686, T h a n y a g e l, CEW 123, 127 = *Tendžiógala*, Grinkiškio val. dvaras; W a n d e i a g e l, W a n d g a l e r, SRP II 624, 687 = *Vendžiógala*, Kauno aps. miestelis; G e i d e g a l l e n (= Gerdegallen, ŽM 213) = *Gerdžiógala*, Vaiguvos val. dvaras. Čia prisideda ir Augštaičių bei Žemaičių vardai, kurie šaltiniuose taip pat rašomi perdėm su *t* galūnėje. Plg. ŽM 174 tt.

Šitoks vietovardžių rašymas, mano nuomone, rodo, kad daugumas lietuvių XIV amž. gale kaitmeniniuose skiemenyse dar nebus turėję afrikatų *č*, *dž*. Rašybos netobulumu tų *t*, *d* negalime aiškinti, nes sugudėjusiųjų ar gudiškųjų Lietuvos dalių vietovardžiuose tie patys šaltiniai afrikatas šiaip taip išreiškia. Pav.: D u b i t z, D o b i c z c z e, SRP II 701 = *Dubicze*, Lydos apyl. miestelis; L y p i t s c h n a, loc cit. 708 = vietovė tarp Gardino ir Naugarduko;

Hostilkowicz, loc. cit. 606 = Astrinos apylinkės vietovė; Swislecze, loc. cit. 692 = Świsłocz, Nemuno intakas; Czschire, loc. cit. 706 = Szczara, įteka į Nemuną. Iš « wegeberichtų », loc. cit., tiesa, sužinome, kad kai kurie šitų vardų užrašyti iš rusų keliavedžių (Leitsmann), bet ir tikri prūsai gudiškųjų vietovardžių nesuprūsina, pav., iš Jörge vs dem Belgischem (= iš Balgos srities) užrašytos vietovės Dolletitsch ir Rutitsch (netoli Naugarduko). Taip pat neįtikėtina, kad Ordino šnipai prūsai, iš kurių surašyti anie « wegeberichtai », būtų pataikę suprūsinti visų visus Lietuvoje su *č*, *dž* girdėtus vardus.

Pietų rytų Lietuvoje prasidėjusį *tj*, *dj* (tiksliau *t'*, *d'*) virtimą *č*, *dž* rodo šie XIV amž. galo vietovardžiai: Saltzeniken, Salseniken, SRP II 596, 609, 698 tt = *Šalčininkai*, miestelis į pietus nuo Vilniaus; Salse, loc. cit. 599 = *Šalčios* upė, davusi ir Šalčininkams vardą; Anse, cleyne Ansee, loc. cit. 596, 691 = *Juodoji* ir *Baltoji Ančia*, Nemuno intakai. Bet Žemaičių *Ančia* (= Šešuvies intakas) taip pat iš prūsų lūpų, ir, rodos, net tais pačiais (1385) metais užrašyta: *Antä*, Ante, Hant, loc. cit. 676, 679, kuri skaitytina *Ant'ä ar net *Anţä. Tatai mus verčia žemaitiškojo garsų dėsnio veikmo pradžią ir tuo pačiu afrikatų *č*, *dž* atsiradimą šiaurinėje Lietuvoje nukelti į XV amž. pradžią ar net vidurį. Plg. 1473 m. lotyniškame dokumente Woyschwilci, ŽM 253.

Šiandieniniai pajūrio žemaičiai žemaitiškąjį dėsnį yra sulaužę ir *medžio-jaučio* paradigmoje visiškai išlyginę *t*, *d*, Būga LKŽ LVIII. Dėl ploto plg. žemėlapį. Prie šitų griežtųjų pajūriškių iš rytų prisišlieja pereiginės Telšių—Rietavo apylinkių šnektos, kur *t*, *d* tėra įsibriovę dar vien tik vn. km.: *jâ·utę*, *mẽ·dę*. Bet kiek vakaresnėje Žlibinų pašnektėje *č*, *dž* jau išvyti iš visos vienaskaitos.

Taigi, pastebimas palaipsninis afrikatų nykimas iš rytų į vakarus. Griežčiausiai jis pasireiškia Palangõs, Kretingõs, Kařtenos, Darbėnų, Šateĩkių, Salantų, Grūšlaukio, Lenkìmų apylinkėse ir visoje Klaipėdos krašto šiaurėje iki Pozingių—Agluonėnų—Põškų—Dìtuvos—Šiporijos linijos išskirtinai, kur *t*, *d* yra net tariamojoje nuosakoje, būtent Didž. Lietuvoje — *bū·ţuo*, o Klaipėsdo krašte — *bū·ţau* arba *bū·ĩeu*.

Antrinio afrikatų nykimo izofonoms kokių nors sienų ar kitokių atatikmenų nerandu. Tik Bezzenbergeris BB VIII 99 nurodo, kad Klaipėdos krašte ši izofona apytikriai sutampa su senąja Klaipėdos ir Priekulės parapijų siena. Apskritai galima pastebėti, kad visa pajūrio žemaičių teritorija kolonizuota iš Telšių augštumų tik XV

amž., ŽM 279 t. Pačių griežtųjų pajūriškių plote ir Jakubowskis dar pažymi kompaktinius miškus.

Iš to būtent, kad kaip tik pajūrio žemaičiai vėl išmetė iš paradigmos seniau turėtas afrikatas, spėtina, kad iš pietų rytų einenčioji asibiliacijos banga šiaurės vakaruose buvo žymiai susilpnėjusi. Negana čia *t*, *d* išlyginimą paradigmoje pasiaiškinti, tiesa, parankia, bet dar ne viską pasakančia analogija. Juk ši pastaroji ne be priežasties veikė kaip tik šioje vietoje, o ne, sakysime, kur pietų žemaičiuose. Tos gilesniosios priežasties tenka ieškoti visiems šiaurės vakarų žemaičiams bendroje garsinėje tendencijoje, priešingoje afrikatoms.

Ryšium čia taip pat įdomu pabrėžti ir prūsų bei kuršių kalbų paralelę. Pirmoji visiškai nepažįsta afrikatų, o antrąją kaitmeniniuose skiemenyse dar XIII amž. turėjus *t'*, *d'* (vietoje latviškų *š*, *ž*) yra įrodęs mūsų gerb. jubiliatas,* FUF XII, 65 t.

Dėl nevienodo dvibalsių *ie*, *uo* tarimo Būga, LKŽ LVIII, šiaurės vakarų žemaičius yra praminęs *dóunininkais*, pietų rytų — *dúninínkais* ir klaipėdiečius — *dóninínkais*. Dounininkų-dūnininkų riba, mano apeita 1924 m., prasidėjusi ties Klaišių dvaru (*o!*), Papìles val., nuo žemaičių-augštaičių ribos, eina pietų vakarų linkme pro Raudėnus, Upýną, Luõkę Janãpolę, polikdama visas tas vietoves dounininkams, nuo Janapolės tiesai į vakarus iki Žarėnų — Tvẽrų kelio, toliau į pietus iki Tverų ir Aitrõs paupais iki Jūros, nuo Aitros ir Jūros santakio pietine Judrėnų ir Veivìržėnų puse iki Klaipėdos krašto sienos šiek tiek į pietus nuo Aisėnų ir siena iki Baltijos jūros ties Pãlanga.

Dounininkams tenka visa žemaitiškoji Klaipėdos krašto dalis. *dû·na* ir *dô·una*, mano žiniomis, nė kitose krašto vietos nesakoma. Taigi, *donos* izofona vėl yra atsiradusi tik dėl senosios politinės sienos, nes šis kampas, be abejo, kolonizuotas (pradėjus apie 1400) tų pačių žemaičių. Šiaip ir žemaitiškumas nebūtų suprantamas.

Dounininkų-dūnininkų ribai charakteringa, kad ji ne be daugio sutampa su spėjamąja kuršiškosios Ceklio srities ir apskritai kuršių gyventojo ploto pietų rytų siena. Plg. ŽM 183, 194 tt. Šitas sienas verčia susieti ir ta aplinkybė, kad kuršių vietomis, matyti, taip pat tarta *ǫu*, *ęi*, kur šiandien lietuviai ir latviai taria *uo*, *ie*. Plg. Būga, APr 11, 12 t. Čia tuojau kas gali prikišti, juk Klaipėdos krašte taip pat reikėtų laukti *ǫu*, *ęi*, nes čia kuršių bus sulietuveję daugiau kaip dounininkuose. Tatai, tiesa, kalba prieš tiesioginį šių dvibalsių perė-

* J. Endzelynas.

mimą iš kuršių kalbos į žemaičių tarmes. Reikėtų tada tarti, doninin-kų tarmėje *ęi*, *ǫu* išvirtus *ę·*, *ǫ·*, o tai fonetiškai neįmanoma. Plg. pajūrio žemaičių *ę*, *ą* > *ę·*, *ǫ·* (Salantai...) > *ęi*, *ǫu* (Darbėnai...). Dėl to jau Jaunius, matyti, vien fonetikos sumetimais tvirtino, kad klaipėdiškių *dę·na* ir *dǫ·na* esančios prolytės kitų žemaičių lytims: *dęina* / *di·na* ir *dǫ·una* / *du·na*. Ir iš tiesų XVI amž. gudiškuosiuose mūsų valstybės aktuose išlikę vietovardžiai rodo, kad anuo metu žemaičiai bus tebetarę dar *ę·*, *ǫ·*. Dounininkų plotui tenkančiųjų vietovardžių tarpe man nepavyko surasti jokių *ęi*, *ǫu* pėdsakų. Aktai paprastai rašo *e*, *o*, o dūnininkų plote kartais ir *u*, *y*. Tatai rodo, kad čia buvo jau prasidėjęs *ę·*, *ǫ·* > *i·*, *u·*. Neturėdamas dabar po rankomis surinktosios medžiagos, negaliu nė pavyzdžių duoti.

Taigi, išeina, kad žemaičiai trimis dabartinėmis patarmėmis bus suskilę vos XVI amž. gale arba greičiausiai tik XVII amž pradžioje.

Galutinė mūsų išvada: lietuvių kalbos skilimas augštaičių ir žemaičių tarmėmis yra povytautinės gadynės dalykas.

Augštaičiai

1. Vakariečiai. Vakariečiai, kaip žinome, nuo kitų augštaičių, be ko kita, atsiskiria minkšto junginio *le*, *lė* išlaikymu. Čia kiek tik tiksliau apibrėžiu iš vakariečių pusės šios, jau Būgos LKŽ LVIII išvestos, *lė·*: *lė* izofonos kelią: nuo Latvijos sienos, šiek tiek į vakarus nuo Daunoravõs, per Meškùičius, pro pat Šiaulius, palikus juos vakariečiams, toliau pelkėmis iki Béržės ties Radvìliškiu, Bérže iki Šùšvės, kairiąja Šušvės puse iki Nevėžio, Nevėžiu iki Nemuno, Nemunu iki Jiesiõs, dešiniąja Jiesios puse per Ìšlaužo dvarą, Prienlaukio ir Ruděnų kaimus iki Žùvinto ežero ir pãlių, toliau dzūkų-kapsų riba per Strazdų, Rūdninkų, Salapėraugio kaimus ir Liubãvo-Vìžainio tarpą iki Vištýčio ežero.

Nuo Latvijos sienos iki Šiaulių šios izofonos kelio nėra kuo apibūdinti, bet dėl to nuo Šiaulių iki pat Beržės ir Šušvės santakio driekiasi ilgas pelkių ir retai gyvenamų miškų ruožas. Toliau už Grinkiškio (plg. ŽM 236) pašušviais ištisusi senoji Josvainių apskritis nuveda izofoną į Nevėžį, kuris iš senų senovės daro istorinę Žemaičių-Augštaičių sieną. Užnemunėje veik visi iš seniau gyvenamieji plotai palieka nuo izofonos į pietų rytus. Jakubowskio žemėlapyje aiškiai matyti tuos XVI amž. jau gyvenamus plotus pleištu įsikertant iki pat šių dienų Pùnsko. Plg. dar Totoraičio ZI 5t.

Ši izofona, atskyrusi vakariečius, apriečia visas likusiąsias rytiečių tarmes. Junginių *le, lė* sukietėjimas, matyti, yra gana senas reiškinys, įvykęs vietomis dar prieš *en, an* > *ęn, ǫn* arba *in, un*. Tik taip tegalime išaiškinti šiandienines kaikurių rytiečių lytis *lǫnta, lunta*, išriedėjusias iš *lenta* tik per pereiginį laipsnį *lanta*. Ir slaviškųjų skolinių minkštasis *l* rodo šio dėsnio senumą, plg. ryt. *kałbę́·ĩ* šalia *bú·lba·s*. Tačiau lytys *linta* ir *łьnta* rodo nevienodą *l* kietėjimo laiką rytų Lietuvai.

Apskritai reikia pastebėti, kad mūsų tarmėse *l* vis kietėja iš vakarų į rytus. Tas sukietėjimas man, žemaičiui, krito į ausį dar tebestudentaujant. Iš savo mokytojo velionies K. Būgos, dusetiškio, pasveikinęs išgirsdavau jo trumpą *łabas!* vis su kažkokiu nepaprastai kietu *ł*. Dėl didelio *l* kietumo rytų Lietuvoje iš *alkūnės* yra atsiradusi *aukūnė*, o *stã·kłę·s* vietomis esančios tariamos ir *stã·kwę·s*.

Čia, tur būt, ne atsitiktinis supuolimas, kad rytų Lietuvai geografiškai atliepia *л* > *ў* kaimyninėje gudų kalboje, pav., *волк* > *воўк*. Plg. dar gudišką mūsų metraščių *Витолтъ* = *Витоўт* < *Vytautas*. O ši gudų kalbos ypatybė, sako, esant labai sena, paveldėta iš vakarų ir pietų rusų kilčių bendrosios gadynės, Karskij B I 101.

Pagal nekirčiuotųjų galūninių *-ė, -o, -ės, -os, -ą, -ų, -ę, -į* ištarimą visi vakariečiai suskirstomi trimis patarmėmis: žiemiečiai, veliuoniečiai (viduriečiai) ir pietiečiai. Jų plotus žiūr. žemėlapyje. Maž. Lietuvos Užnemunei duomenys imti iš Bezzenbergerio straipsnio BB IX 253 tt.

Veliuoniečių patarmė yra išriedėjusi iš pietiečių, nes fonetiškai lytys *v̂il̃.ku, sã.ḳi* tegali atsirasti tik iš *vil̃.ko·, sã·ḳę·*, bet nieku būdu ne iš *v̂il̃.ka, sã.ḳe*. Dar ir šiandien yra pereiginių pašnektėlių, kurios tai pirštu prikšamai rodo. Pav., Skirsnemunėje sakoma *vil̃.kǫ* (trumpas siauras *o*), bet šalia dar *sã·ḳę.* (pusilgis siauras *ė*). Pietiniame veliuoniečių atkraštyje, Lukšių apylinkėje, esu girdėjęs *sã·kǫ.* (labai siauras pusilgis *o*), šalia *sã·ḳi*, o kaikurių ilguviškių ištarmėje kartais sunka atskirti, ar čia tariamas *ǫ* ar *u̱* (atviras *u*): *sã·kǫ* ar *sã·ku̱*. Šitoks galūnių likimas, gal būt, yra susijęs ir su tuo, kad abiem Nemuno pakraščiais ir paprūsės kampe gyventojų įsikurta ankščiau, negu likusiojoje senosios Sūduvos dalyje. Plg. Totoraitis ZI 7 tt.

Nepaprastai atrodo žemėlapyje vakariečių žiemiečių plotas, mažne visiškai pergniaužtas žemaičių ir vakariečių pietiečių. Bet tatai mums paaiškėja prisiminus, kad Maž. Lietuvos žiemiečiai yra greičiausiai senosios Žemaičių kunigaikštijos pietų rytų kampo išeiviai, ŽM 306 t.

Vakariečių pietiečių kapsų ir zanavykų šnektų riba eina Vìšakio ir Šešùpės upėmis. Ji čia visiškai sutampa su Žemaičių kunigaikštijos

ir Augštosios Lietuvos administracine siena, atsiradusia po XV amž., susidūrus dviem kolonizacinėm bangom, ėjusiom iš Žemaičių kunigaikštijos pietų rytų ir Vilniaus krašto. Plg. Jakubowskio žemėlapį ir ŽM 256, 279. Tos visos priežastys ir paveikė, kad zanavykai, nusižiūrėję į žemaičius, ėmė kirčiuoti abu tvirtagalio dvibalsio sandu: *laĩiko·*, *laũka·*, *mateĩ*, o kapsai, kirčiuodami antrąjį sandą: *laĩ.ko·*, *laũ.ka·*, *mateĩ.*, neišsižadėjo nė atsineštinių *kàp*, *tèp* < *kaĩp*, *teĩp*, bendrų, berods, visam Vilniaus kraštui.

2. Viduriečiai ir Rytiečiai. Baranauskas ir Būga visus lietuvius, kietai tariančius junginius *le*, *lė*, vadina rytiečiais, Zamėtki 51 t, LKŽ LVIII. Jaunius, žiūrėdamas *en*, *em* ir *an*, *am* išlaikymo, atskyrė iš jų visu vakariečių pakraščiu viduriečius, JG 31 t. Jų rytų siena yra dvibalsių *en*, *em* ir *an*, *am* virtimo izofona. Žiūr. žemėlapį. Smulkiau šiaurinei ribos daliai plg. Būtėną APh III 178 tt. Jo paties loc. cit. 187 jau pastebėta, kad nuo Latvijos sienos iki Nevėžio šios izofonos sutampama su buvusiąja Žemaičių kunigaikštijos ir Upytės aps. siena. Tik nuo Baisogalos apylinkės lig tol sykiu ėjusi ę, ą > ę, ǫ izofona atsišakoja ir visiškai sutapdama su ana administracine siena eina iki Vadaktų prie Nevėžio. Nuo Surviliškio izofona seka maždaug buv. Trakų ir Vilniaus vaivadijų siena, perkirsdama dzūkus, iki pat Lydos.

Rytiečių gana didelis plotas išraižytas visos eilės izofonų. Žiūr. žemėlapį. Ko visų šitų keliai priklauso, negalime nė spėte spėti.

Aiškiai matyti, kaip dvibalsių virtimas eina palapsniui į rytus: *án*, *añ* > *án*, *ǫñ*, > *ǫn* > *un*. Įpėdin seka ir ę, ą, tik užgriebdami ir visus dzūkus. Jau Širvydas su savo *dungumi* rodo, kad net paskutinysis šios raidos laipsnis už jį žymiai senesnis. Apytikriai virtimo laiką padeda nustatyti istorijos šaltiniuose išlikusieji vardai, nors jų rašymas ir labai margas. Pav., tas pats *Kymantų kaimas* «wegeberichtuose» rašomas: Kymantendorf, Kymonten-dorf ir Kymundsdorf, SRP II 706 t. Hermano iš Wartbergės chronika *Kęstutį* nuosekliai rašo Kenstute, Kenstuthe, loc. cit. 103, 112 arba Keinstut, Keinstute, loc. cit. 81, 34 t, 104, 106, 110, 113. Wigando iš Marburgo chronijoje vėl randame vien Kynstut, Kynstute, Kynstud (arti 50 kartų!), loc. cit. passim. Dabartinė rytiečių *Untã·zavę̃·* < *Antaza(l)vė* (prie *Zalvo* ežero) loc. cit. 103 užrašyta Antezelve, greta su (dabar nežinoma) Anstitirne. Bet viena vistik iš šitų vardų aišku: XIV amž. antrojoje pusėje *en* ir *an* vietomis jau būta išvirtusio *in* ir *un*, o jų pereiginiai laipsniai *ęn*, *ǫn*, gal būt, jau buvo atsiradę net XIII amž.

Dabartinis izofonų vaizdas rodo, kad dvibalsių virtimo banga

pradžią bus gavusi krašto rytuose. Mūsų pietų rytų kaimynai gudai ir rusai pakeliui iš praslaviškosios *rǫka* į dabartinę *pyka* irgi gali būti perėję **rųka* laipsnį.

Žemaičių pažįstamas *en, em* ir *an, am* > *ęn, ęm* ir *ǫn, ǫm* (vietomis net ir *in, im, un, um*) jau dėl to laikytinas daug jaunesniu už augštaiškąjį, kad jo visai nepažįsta Klaipėdos kraštas. Jis bus, tur būt, vieno amžiaus su *ęi, ǫu*. Tačiau dėl *en* plg. Stango Mžd 60 t. 1572 m. pusiau žemaitiškoje priesaikoje randame m o n < *man*, Gerulio Skaitymai 39.

Labai charakteringas yra kirčiuotojo *a* > *o* ir *e, ė* > *a, a·* izofonos, tačiau tuo tarpu nežinoma, kuo jas galėtume paaiškinti. Dalyką pasunkina ypač tai, kad ir Jakubowskis, trūkstant duomenų, visai negalėjo nustatyti senųjų apskričių sienų. Bet didelė tarminė diferenciacija verčia spėti, kad rytiečių kadaise gyventa labai susiskaldžius, nesudaryta glaudžios kalbinės bendruomenės tikrąja to žodžio prasme. Tuo, žinoma, nenorime neigti turimųjų bendrybių. Jų yra gana apsčiai.

3. D z ū k a i. Populiarinė pažiūra dzūkais laiko tik Užnemunės pietinės dalies gyventojus, bet dzūkavimo izofona rodo jiems tenkant ir visą, lietuvių dar salomis gyvenamą, okupuotąją Lietuvą. Tiesa, ir pats dzūkų vardas tik Suvalkų krašte tepažįstamas, už Nemuno Vilniaus pusėje jie vadinanami jau *cìkiais, ciktū́nais* (pav., Strėviniñkų, Kietãviškių apyl.). Rytuose Taurãgnų apyl. vėl turima kitas vardas — *kapciõnai* (dėl *kàp tȃ* ‘kaip čia’). Vilniaus krašte plačiai žinomas *cieksų* pavadinimas. Visi tie vardai ryškiai pabrėžia kitiems lietuviams neįprastą *t, d* > *c, dz* prieš *i, y* ir *ie*. Mūsų tarmių klasifikacijoje Kuršaitis ir Jaunius dzūkų visai nemini, o Baranauskas ir paskui jį Būga priskiria juos rytiečiams. Mums atrodo, kad dzūkai jau vien dėl dzūkavimo (ciktavimo, cieksėjimo) laikytini atskira augštaičių tarme. Čia viršų reikiai pripažinti pačių žmonių nuomonei, pabrėžiančiai kaip tik tą skirtumą. Žinoma, ir šis išskyrimas, kaip ir apskritai visas tarmėmis skirstymas tėra sutartinis dalykas, nes dialektologas, dalyką griežtai imdamas, gali kalbėti tik apie izofonas ar, geriausiu atveju, apie izofonų juostą. Tarmės sąvoka yra subjektyvi, nes pačios tarmių ribos yra labai pereinamos. Pav., labai daug skirtumų tarp varniškių dūnininkų ir jurbarkiškių vakariečių, bet eržvilkiškiai nuo tų pačių jurbarkiškių beatsiskiria vienu tik *ie, uo* > *i·, u·*. Taip pat ir Vilniaus krašto cieksai daug artimesni rytiečiams negu Užnemunės dzūkai.

Dzūkai su kitais augštaičiais ribojasi šiomis vietomis: nuo Vištyčio ežero iki Žuvinto ežero kapsų riba (žiūr. augščiau 364 psl.), toliau per Krókialaukį (*c, dz!*), Ūdrìją (*t, d!*) iki Nemuno apie 3 km į šiaurę

nuo Alytaũs, per Butrimoniũ — Pievašiũnų tarpą (Žãdiškio kaimas), šiaurės rytų kryptimi pro pat Aũgšdvarį (*c*, *dz!*), pro Beižónis (*t*, *d!*), Kietãviškes (*t*, *d!*) iki Neriẽs ties Papárčiais (*c*, *dz!*), toliaus pietine Mùsninkų puse, per Giedráičių — Dubiñgių, Añturkės — Jõniškio tarpą, rytine Labanóro puse, per Taurãgno — Pãkaso ežerų, Sãlako — Vajesìškio tarpą, ir, rodos, pro Smalvą iki Daũguvos, šiek tiek į vakarus nuo Gryvõs.

Dėl šitos izofonos galima pastebėti, kad nuo Žuvinto ežero iki Nemuno ji derinasi su buvusiąja Alytaus ir Pūniõs apskričių siena, o paskui iki Augšdvario seka vėl to pat vardo apskrities siena. Toliau charakteringų sienų sutapimų nematyti, tik nuo Molė́tų iki pat Latvijos sienos izofona vėl eina ilgai ištįsusiais senaisiais Vilniaus vyskupo valsčiais.

Jau į Širvydo « Punktų sakymų » I dalį (1644) per (vilniškio) rinkėjo kaltę pakliuvusios dzūkybės rodo nemenką šio reiškinio amžių. Vėliau 1673 m. Sapūno « Compendium Gramaticae Lithvanicae » kaip vieną « Lithvaniae Regalis » tarmės ypatybę pastebi: « d... mutatur vel pronunciatur ut *z*, ut *zewas* (!) pro *Diewas*; *t* eadem in *c* mutatur, ut *ciewas* pro *tewas* ».

Bet geriausiai dzūkavimo pradžią paliudija *t*, *d* išlikimas prieš naujybinius *i*, *y*. Kadangi šiandiem dzūkai tesako tik *púod̂i/púodi*, *t̂ĩ·ŝtŝ / tĩ·ŝtŝ* > *p u o d e n, * t e n s t i e, tai dzūkavimo banga turėjo būti praūžus dar prieš nosinio *ę* išvirtimą *i·*, nes šiaip šioje tarmėje lauktume lyčių *p ú o d z i, *c ĩ s c. Dėl tos priežasties d z ū k ų t a r m ė n e g a l ė t ų b ū t i j a u n e s n ė už XIV a m ž i ų. Iš kitos pusės « wegeberichtų » vietovardžiai: A b i l i t i s (upelis pakeliui nuo Dusios ežero į Alytų), B y t y s k i n des konigs dorf (Ašmenos apyl.), B y u t t i s k i n (Krėvos apyl. vietovė), L e d i s k a (Astrinos apyl. Vilniaus krašte), W e n t i s h k e n (vietovė tarp Alšėnų ir Krėvos), jei tiksliai užrašyti, lyg rodytų, kad XIV a. gale čia *c* dar neturėta. Šitas prieštaravimas galima, rasi, išaiškinti tik tuo, kad *en*, *an* bus virtę *in*, *un* ne visuose rytuose vienu laiku. Plg. tų dvibalsių likimą Dėveniškio tarmėje, Arumaa LMT 91.

Jau spėjamasis afrikatų ankstyvesnis atsiradimas pietų Lietuvoje, verčia manyti, kad čia ir junginiams *t*, *d* + *i*, *y*, *ie* asibiliuoti iš seno buvo palanki aplinkuma. Tačiau svarbiausia tai, kad šiandieninis dzūkų plotas yra ištisęs kaip tik visu lietuvių gudų pasieniu. Gudai, kaip žinoma, taip pat savotiškai « dzūkuoja » (дзеканье, цеканье), sako: дзецu, ‘ vaikai ’, мядзведзіца ‘ lokė ’, jсьцu ‘ eiti ’, дзесяць ‘dešimtis ’. Jų kalboje šito reiškinio, sako, esama seno, atsiradusio bent XIII-XIV amž., Karskij B I 168. Rodos, netenka abejoti, kad čia gudų įtaka bus prisidėjusi prie dzūkų tarmės susidarymo. Mūsų rašom. kalbos garsų junginiai *ti*, *di*, *tie*,

die ir dabar lietuviškai kalbančio gudo, lenko ar ruso ištarmėje labai suminkštėja, įgauna asibiliacinį charakterį. Plg. Kauno žargonines lytis: *tˢiktàį, važòtˢ* 'tiktai, važiuoti'. Rytiečių latvių tarmėse priebalsiai prieš priešakinius balsius taip pat yra labai suminkštėję. Mūsų gerb. jubiliatas šį reiškinį irgi aiškina slavų įtaka, LG 134. O kalbų istorija ir fonetika sutartinai moko, kad didelės palatalizacijos tiesioginė pasekmė yra asibiliacija.

Tiesa, asibiliacija gali rastis, rodos, ir visai nepriklausomai. Tatai rodytų vad. «Žemaičių dzūkai». Žiūr. žemėlapį ir TŽ IV 101 tt. Šios šnektos susidarymss dialektologui yra tikra mįslė. Ypač charakteringa dar ir tai, kad čia «bedzūkuoja» (*mẽ·dẑu, matsâ·u....*) tik labai seni (apie 60 m.) žmonės, o šiaip visas šnektos plotas yra persiskyręs pusiau. Šiaurinė jo dalis prisišlieja prie griežtųjų pajūriškių žemaičių ir sako *mẽ·ḍu, maṭâ·u*, o pietinė — prie Švėkšnos tarmės: *mẽ·dẑu, matš̊â·u.*

Kirčio atitraukimas. Kiekvienas, susipažinęs su mūsų tarmių literatūra, žino, kad apskritai Lietuvos šiaurėje kirtis iš galūnės atitraukiamas daugiau ar mažiau į žodžio pradžią. Čia noriu kiek tiksliau apibrėžti to atitraukimo plotus. Kirtį atitraukiant vietomis labai plačiais ruožais svyruojama, dėl to ir mano žemiau duotosios ribos nėra absoliutinės.

Skirtinas dvejopas kirčio atitraukimas: visuotinis ir sąlyginis: vienur kirtis nuo cirkumflektinės ir gravinės galūnės atitraukiamas į šaknį visais atsitikimais, o kitur, labai nevienodai, tik į išlaikytą ilgą ir dvibalsinę šaknį. Pav.: šiaurės žem. *šàkà, çĩ·và, lá·ukã·*; Joniškykje: *šàka, çĩ·va, laũ.kai*; Mūšos upyne: *šàk*$^{(ε)}$, *çĩ·v*$^{(ε)}$, *laũ.kε*, o Kražiuose: *šakà, rañkà*, dg. gl. *vãikùs*, bet dg. vd. *vaikã·*. Tytuvėnuose, Ariogaloje, Krakėse: *šakà, rañkà, dĩenà, lãukùs*, bet *laukãi* ir *dienõ·s* (Tytuvėnai: *di·nũos*), Kėdainiuose: *šakv̀*, dg. vd. *vaikɛ̂.*, bet dg. gl. *vaĩ.kvs*, Surviliškyje: *šakv̀, rọnkᵛ*, dg. vd. *vaĩ.kε*, bet dažniau *labɛ́. çärɛ́.* < *labaĩ geraĩ*, Subačiuje: *šakà, ruñ.ka, lɔukaĩ.*, bet *aidamà, uñ.dɔ*. Kupiškyje: *šakà, ruñ.kà, vaikaĩ.*, bet *ųñdɔ̂*.

Visuotinio kirčio atitraukimo riba eina nuo Mìnijos žiočių šiaurės rytų kryptimi pro Gar̃damą, Šilãlę, Kal̃tinėnus, Kražiùs, Kùrtuvėnus, Kužiùs, aplenkus iš šiaurės Šiaulius, toliau pro Radvìliškį, Baisógalą, Upýtę, Pãnevėžį, Vabalniñką ir Bìržus iki Latvijos sienos.

Visam plotui į šiaurę nuo šitos linijos bendra, kad, išskyrus akūtines galūnes (pav., *çerá·m*, žem. *matâ·, matâ·u* < *matái, matáu*) šiaip galūninis kirtis visiškai nepakenčiamas. Keletas smulkių išimčių čia esmės nesudaro. Pats atitraukimo pobūdis betgi labai įvairuoja. Pav., žemaičiai, išlaikydami dinaminio kirčio dalį ir galūnėje, griežtai atsiskiria nuo augštaičių, kur kirtis, atsitraukdamas į šaknį, galūnėje

jokių pėdsakų nepalieka. Dėl anos priežasties žemaičių tarmėse tam tikromis aplinkybėmis atsiranda v i l n i j a m a s kirtis. Pav., vietomis, daugiau šiaurėje, sakoma *làp̂ì·nã·* ~ *lapynaĩ* su visiems trims skiemenims paskirstytu kirčiu, kur dinamiškai tvirčiausias pirmasis skiemuo, paskui tretysis, o silpniausias antrasis.

Sąlygiškai kirtis nuo galūnės atitraukiamas į šiaurę ir vakarus maždaug nuo linijos : Šilãlė—Skaudvìlė—Vidùklė—Raséiniai—Ariógala — Čẽkiškis — Kulvà — Gélvonai — Giedráičiai — Molẽtai — Leliū́nai — Výžuonos — Svėdasaĩ — Kamajaĩ — Kriaunos.

Visame šiame plote kirčio atitraukimas yra labai nelygus. Pietinėje ir rytinėje dalyje paprastai beatitraukiama tiktai nuo gravinės galūnės, cirkumflekso nebeliečiama. Bet visai aiškaus perskyrio tarmių tarpe ir čia nėra. Dalykas galės paaiškėti tik smulkiai visas tarmes ištyrus. Ne be to, kad atitraukimo banga neparšoktų ir mūsų išvestosios linijos. Daugailiuose esą sakoma *på·n̂â*, bet *lɔů.kus* ~ *laukùs*.

Iš viso, kas pasakyta matyti, kad atitraukimo banga silpnėja pietų link. Taigi, ji bus atsiradusi šiaurėje. Tačiau neatrodo, kad lietuviai kirtį būtų ėmę traukti dėl latvių įtakos. Tada, rodos, turėtų atitraukti visu latvių pasieniu, taigi ir Zarasų̃ krašte. Drįstu spėti, kad ši kirčio atitraukimo tendencija bene bus pavaldėta iš kuršių ir žiemgalių. Visuotinio atitraukimo riba kaip tik eina pietiniais tų kilčių sričių pakraščiais. Čia ypatingai charakteringas jos Šiaulių išlinkis. Jis darosi visiškai suprantamas, atsiminus, kad Šiaulių sritis iš senų senovės vienų lietuvių gyventa. Plg. ŽM 204 ir žemėlapį. Jeigu mano spėjimas tikras, tai reikėtų manyti, kad rytų Lietuvoje gyvenusieji sėliai savo sulietuvėjimo metu kirčio sistema nebus niekuo skyręsi nuo lietuvių.

* * *

Šitomis keliomis pastabomis norėjau bent próbėkšmais paliesti mūsų tarmių susidarymo priežastis. Mano iškeltąsias mintis turės patvirtinti arba atmesti tolimesni tyrinėjimai. Be abejo, tarmių susidarymui, ypač mažesniems vienetams, bus turėjusios įtakos ir parapijų bei dvarų sienos. Dvaro baudžiava ir bažnyčia, dažnai suspiečianti žmones draugėn, laikytini žymiais kalbinės visuomenės formuojamaisiais veiksniais. Ne be pagrindo dar ir dabar mūsų žmonės tarmių ypatybes su parapijomis sieja. Lukšiškiai ir sintautiškiai dar ir šiandien tebesivadina veliuoniškiais, nes seniau Veliuonai priklausė, ten baudžiavą ėjo, ZI 85 t, 89. Ogi jų ir kalba veliuoniečių ! Tarmių tyrėjui, matome, be galo svarbu dvaro, parapijos istorija. Gaila, kad šita mūsų « mažoji » istorija dar visiškai tebedirvonauja.

SUTRUMPINIMAI

APh = Archivum Philologicum. Kaunas, 1930t.

APr. = K. Būga, Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje. Kaunas, 1924.

B = Е. Ѳ. Карскій, Бѣлоруссы. Варшава, 1903 tt.

BU[1] = F. G. von Bunge, Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch. Reval, 1853 tt.

CEW = A. Prohaska, Codex epistolaris Witoldi. Kraków, 1882.

J. Jakubowski, Mapa wielkiego księstwa litewskiego w połowie XVI wieku. Kraków, 1928.

JG = К. Явнисъ, Грамматика литовскаго языка. Петроградъ, 1908-1916.

LG = J. Endzelin, Lettische Grammatik. Riga 1923.

LKŽ = K. Būga, Lietuvių kalbos žodynas I-II. Kaunas, 1924 t.

LMT = P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend. Dorpat, 1931.

Mžd = Chr. S. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas. Oslo, 1929.

Skaitymai = J. Gerullis, Senieji lietuvių skaitymai. Kaunas, 1927.

SRP = Scriptores Rerum Prussicarum. Herausg. von Th. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke. Zweiter Band. Leipzig, 1863.

TŽ = Tauta ir Žodis. Kaunas, 1923 tt.

Замѣтки = А. Барановскій, Замѣтки о литовскомъ языкѣ и споварѣ. СПБ, 1898.

ZI = J. Totoraitis, Zanavykų istorija. Marijampolė, 1929.

ŽM = Die žemaitischen Mundarten. Teil I : Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets. Tauta ir Žodis VI. Kaunas, 1930.*

---

* P. 369 tarminiuose pavyzdžiuose vietoj autoriaus originalo ç klaidingai išspausdinta ç, o priebalsių grupėje *nk* turi būti *ǫk* (su *ǫ* , ne *n*).

BIBLIOGRAFINIAI PRIEDĖLIAI

Čia atkelti bibliografiniai sąrašėliai, pridėti *Lietuvių Enciklopedijoje* spausdintų A. Salio straipsnių gale.

STRAIPSNIAI

Lietuvių kalbos tarmės. *P. Arumaa*, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend 1930; (*A. Baranauskas*) *A. Baranowskij*, Zametki o litovskom jazyke i slovare 1898; *A. Bezzenberger*, Zur litauischen Dialektforschung (Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen VIII, IX, XX 1884, 1885, 1894): *O. Broch*, Zum Litauischen südlich von Vilna (Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap XIX 1958); *K. Būga*, Lietuvių kalbos žodynas 1 1924; *P. Būtėnas*, Augštaičių tarmės okuojančios pašnektės sienos (Archivum Philologicum III 1932); *A. Doritsch*, Beiträge zur litauischen Dialektologie 1911; *J. Fijałek* i *W. Semkowicz*, Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej I 1932; *G. Gerullis*, Litauische Dialektstudien 1930; *G. Gerullis* ir *Chr. Stangas*, Lietuvių žvejų tarmė Prūsuose 1933; *A. Girdenis* ir *Z. Zinkevičius*, Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos (Kalbotyra XIV 1966, su žemėlapiu); *V. Grinaveckis*, Dzūkavimas ir jo kilmė (Vilniaus Valst. Pedagog. Inst. Mokslo Darbai VIII 1953); (") Keli lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių istorijos klausimai (Kalbotyra III 1961); (") Kurie-ne-kurie pagrindinių lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių susiformavimo klausimai (t. p. XI 1960); (") Žemaičių tarmių vokalizmo susiformavimas (t. p. VI 1963); (") Žemaičių tarmių žodžio galo dėsnių susiformavimas (t. p. IX 1963); Ipat'jevskaja letopis' (Polnoje sobranije russkich letopisej II 1962); *K. Jaunius*, Lietuvių kalbos gramatika 1911; (") (Ukmergės, Kauno, Raseinių, Zarasų ir Panevėžio aps. tarmių aprašai, išsp. leidinyje Pamiątnaja knižka Kovenskoj gubernii 1891-93, 1895, 1898-99); *P. Jonikas*, Pagramančio tarmė 1939; *C. Jurkschat*, Litauische Märchen und Erzählungen 1898; *S. Kutrzeba* i *W. Semkowicz*, Akta unji Polski z Litwą 1932; *J. Lebedys* ir *J. Palionis*, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas (Bibliotekininkystės ir Bibliografijos Klausimai III 1964); *J. Otrębski*, Gramatyka języka litewskiego I 1958; (") Wschodniolitewskie narzecze twereckie 1932-34; *J. Palionis*, Lietuvių literatūrinė kalba XVI-XVII a. 1967; *A. Salys*, Kelios pastabos tarmių istorijai (Archivum Philologicum IV 1933, su žemėlapiu); (") Lietuvių kalbos tarmės ²1946 (su žemėlapiu); (") Die žemaitischen Mundarten I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets (Tauta ir Žodis VI 1930, su žemėlapiu); *A. Senn*, Lithuanian Dialectology 1945, ²1966; *F. Specht*, Litauische Mundarten gesammelt von

A. Baranowski 1920-22; *I. J. Sprogis*, Geografičeskij slovar' drevnej Žomojtskoj zemli XVI stoletija 1888; *Chr. Stang*, Die litauische Mundart von Zasėčiai im Gebiet von Wilna (Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap XVIII 1958); (") Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas 1929; *Z. Zinkevičius*, Lietuvių dialektologija 1966 (su 75 žemėlapiais); *W. Fenzlau*, Die deutschen Formen der litauischen Orts- und Personennamen des Memelgebietes 1936; *A. Senn*, Handbuch der litauischen Sprache I 1966.

Tarmių aprašų ir šiaip tos srities straipsnių nemaža išsp. Lietuvių Kalbotyros Klausimuose (I-VI 1957-63); Lietuvių Mokslų Akademijos Darbuose (Serija A 1955 tt) ir Kalbotyroje (Lietuvos Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbuose, 1958 tt).

Z a n a v y k a i: *A. Salys*, Lietuvių kalbos tarmės 1946; (") Kelios pastabos tarmių istorijai (Archivum Philologicum IV 1933, su tarmių žemėlapiu); *J. Senkus*, Kai kurios kapsų ir zanavykų tarmių veiksmažodžio ypatybės (Lietuvos Mokslų Akademijos Darbai, Serija A, nr. 2 1958); Daiktavardžių priebalsinio kamieno linksniavimas kapsų ir zanavykų tarmėse (t. p. 2 1959); Prielinksnių vartojimas bei svarbesnės jų reikšmės kapsų ir zanavykų tarmėse (t. p. 1 1960); Daiktavardžių linksniavimo kapsų ir zanavykų tarmėse bruožai (t. p. 2 1960); Kapsų ir zanavykų tarmių jungtukas, jaustukas ir ištiktukas (t. p. 1 1961); Kapsų-zanavykų tarmių įvardžio bruožai (t. p. 2 1962); *J. Staugaitis*, Zanavykai (Švietimo Darbas 1921); *J. Totoraitis*, Sūduvos Suvalkijos istorija 1938; *V. Žemaitis*, Pietinė Lietuva Grigaliaus Valavičiaus 1559 metų Lietuvos girių aprašyme 1564 (su originalo fotokopija); 1561 m. spalių mėn. 12 d. Jurbarko valsčiaus ir Naujosios Valios (Virbalio) inventorius (K. Jablonskis, Isotorijos archyvas I 1934); *J. Jakubowski*, Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego I 1928.

D z ū k a i: *A. Połujański*, Wędrówki po guberniji Augustowskiej 1859; *J. Radziukinas*, Dzuki—Wisła XIV 1900 (su žemėlapiu); *D-vo Būžys* (slapyvardis) Dzūkai—Viltis 1900 N 137; *A. Salys*, Kelios pastabos tarmių istorijai—Archivum Philologicum IV 1933 (su tarmių žemėlapiu); (") Lietuvių kalbos tarmės 1946.

PASTEBĖTOS KLAIDOS

P. 133, 15 eil. iš apačios: atradimas (turi būti: atsiradimas).

P. 140, 4 eil. iš apačios: *Žemaitischen Munarten* (t. b.: *Žemaitische Mundarten*).

Be to, perfotografuojant *Die žemaitischen Mundarten*, praleisti detalesni disertacijos pradžios (p. 141-142) įrašai (pvz. kad tai Leipzigo universiteto filosofijos fakulteto disertacija, priimta 1929. VII.26), o veikalo gale praleistas disertacijos autoriaus *Lebenslauf*.

LIETUVIŲ KATALIKŲ MOKSLO AKADEMIJOS LEIDINIAI

Suvažiavimo Darbai, I tomas, 542 psl., Roma ²1973
Suvažiavimo Darbai, II tomas, 486 psl., Roma ²1973
Suvažiavimo Darbai, III tomas, 526 psl., Roma ²1972
Suvažiavimo Darbai, IV tomas, XV -321 psl., Roma 1961
Suvažiavimo Darbai, V tomas, XVI-647 psl., Roma 1964
Suvažiavimo Darbai, VI tomas, XVI-510 psl., Roma 1969
Suvažiavimo Darbai, VII tomas, XV -427 psl., Roma 1972
Suvažiavimo Darbai, VIII tomas, XVI-595 psl., Roma 1974
Suvažiavimo Darbai, IX tomas, XVI-455 psl., Roma 1982
Suvažiavimo Darbai, X tomas, XVI-390 psl., Roma 1984
Suvažiavimo Darbai, XI tomas, XVIII-364 psl., Roma 1987
Suvažiavimo Darbai, XII tomas, XVIII-402 psl., Roma 1988
Suvažiavimo Darbai, XIII tomas, XVI-609 psl., Roma 1990; Kaunas ²1991

Metraštis, I tomas, XVI-374 psl., Roma 1965
Metraštis, II tomas, VIII-370 psl., Roma 1966
Metraštis, III tomas, VIII-410 psl., Roma 1967
Metraštis, IV tomas, VIII-624 psl., Roma 1968
Metraštis, V tomas, VIII-623 psl., Roma 1970
Metraštis, VI tomas, VIII-520 psl., Roma 1984
Metraštis, VII tomas, ruošiamas spaudai.

A. Dambrauskas-Jakštas, Užgesę Žiburiai, XVI-502 psl., Roma ²1975.
A. Kučas, Kun. Antanas Staniukynas, XVI-208 psl., Roma 1965.
J. Eretas, Kazys Pakštas, Tautinio Šauklio Odisėja, XVI-384 psl., Roma 1970.
A. Baltinis, Vysk. V. Borisevičiaus gyvenimas ir darbai, XII-178 psl., Roma 1975.
J. Eretas, Valančiaus šviesa už marių. Pranciškaus Juro ir jo bendrininkų gyvenimas bei veikla, XIV-354 psl., Roma 1980.
Pr. Gaida, Nemarus mirtingasis, Arkiv. T. Matulionis, XII-369 psl., Roma 1981.
V. Gidžiūnas, O.F.M., A. Pabrėžos gyvenimas ir darbai, spausdinama.
J. Gasiūnas, Vysk. K. Paltaroko gyvenimas, baigiama ruošti spaudai.

Ign. Skrupskelis, Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje, XIX-172 psl., Roma 1967.
J. Grinius, Veidai ir problemos lietuvių literatūroje, I t., XII-406 psl., Roma 1973.
J. Grinius, Veidai ir problemos lietuvių literatūroje, II t., XII-500 psl., Roma 1977.

J. Grinius, Grožis ir menas. Estetikos pagrindai. Antras papildytas leidimas, 400 psl., Roma 1982.

Vl. Kulbokas, Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje, XII-569 psl., Roma 1982.

B. Ciplijauskaitė, Literatūros eskizai, spausdinama.

J. Vaišnora, Marijos garbinimas Lietuvoje, 445 psl., Roma 1958.

P. Rabikauskas, The Foundation of the University of Vilnius (1579). Royal and Papal Grants, 75 psl., Roma 1979.

Fontes Historiae Lituaniae, vol. I : Relationes status Dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, LV-542 psl., Roma 1971.

Fontes Historiae Lituaniae, vol. II: Relationes status Dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, XXVI-776 psl. Roma 1978.

Fontes Historiae Lituaniae, vol. III : Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis, Pars 1 : 1416-1609, XXXV-709 psl., Roma 1984.

Fontes Historiae Lituaniae, vol. IV: Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis, Pars II : 1609-1926, XXVIII-777 psl. Roma 1989.

Panevėžio vyskupijos istorija. Ruošiama spaudai.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, I t., XXII-614 psl., Roma 1975. Išplatinta.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, II t., XI-463 psl., Roma 1978.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, III t., XII-567 psl., Roma 1982.

K. Avižonis, Rinktiniai Raštai, IV t. Ruošiama spaudai.

Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, I t.: Lietuvos istorija (Iki Vytauto Didžiojo mirties), X-411 psl., Roma 1978. Išplatinta.

Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, II t., XVI-723 psl., Roma 1985.

Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, III t., XVI-586 psl., Roma 1989.

Z. Ivinskis, Rinktiniai Raštai, IV t., XVI-750 psl., Roma 1987.

A. Salys, Raštai I t., XXIV-570 psl., Roma 1979.

A. Salys, Raštai, II t., XVI-696 psl., Roma 1983.

A. Salys, Raštai, III t., XIX-545 psl., Roma 1985.

A. Salys, Raštai, IV t., XIV-374 psl., Roma 1992.

St. Šalkauskis, Rinktiniai Raštai, I t. : Filosofinės studijos, LXIII-687 psl., Roma 1986.

St. Šalkauskis, Rinktiniai Raštai, II t. : Pedagoginės studijos, XVI-887 psl., Roma 1991.

A. Maceina, Filosofijos kilmė ir prasmė, XII-328 psl. Roma 1978.

J. Navickas, Vertybės ir dorovė : Moralinės filosofijos pagrindai, XVI-234 psl., Roma 1988.

J. Eretas, Išeivijos klausimais, 55 psl., Roma 1974.

Jėzaus gyvenimas ir jo mokslas, evangelijų žodžiais atpasakotas, XIV-234 psl., Roma 1992.

Užsakymus siųsti šituo adresu :

L.K.M. Akademijos Reikalų Vedėjui

Piazza della Pilotta 4

00187 ROMA ITALIA